

ДМИТРО ДОНЦОВ

ВИБРАНІ
ТВОРИ

ТОМ
II

Науково-ідеологічний центр ім. Дмитра Донцова

Святоіванівський Мазепинський Гетьманський Полк

ДМИТРО ДОНЦОВ

ВИБРАНІ ТВОРИ

У ДЕСЯТИ ТОМАХ

Дрогобич–Львів
Видавнича фірма
«ВІДРОДЖЕННЯ»
2012

ДМИТРО ДОНЦОВ

ВИБРАНІ ТВОРИ

ТОМ 2

**Культурологічна
та історіософська есеїстика
(1911–1939 рр.)**

Дрогобич–Львів
Видавнича фірма
«ВІДРОДЖЕННЯ»
2012

УДК 32-027.21(081)

ББК 66.0я44

Д 67

Редакційна колегія:

Олег Баган (к.ф.н., Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка)

Ярослав Дашкевич (д.і.н., Інститут української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України)

Сергій Квіт (д.ф.н., Національний університет «Києво-Могилянська Академія»)

Олександр Музичко (к.і.н., Одеський національний університет імені Іллі Мечникова)

Ярослав Радевич-Винницький (к.ф.н., Національний науково-дослідний інститут українознавства МОН України)

Федір Турченко (д.і.н., Запорізький національний університет)

Другий том вибраних творів Д. Донцова становлять статті й есеї на культурологічні та історіософські теми за 1911–1939 рр. Цей період охоплює три етапи світоглядної еволюції автора від соціал-демократизму через консерватизм до вольового націоналізму, тому у творах відбиті різні його зацікавлення, вартощі і способи трактування історії, політики й культури.

Окрім етапних брошур – «Модерне москвофільство» (1913), «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Похід Карла XII на Україну» (1918), «Мазепа і мазепинство» (1918), «Культура примітивізму» (1919), – до книги ввійшли твори, що друкувалися у журналах «Наш голос» (Львів), «Дзвін» (Київ), «Шляхи» (Львів), «Червона калина» (Львів), «Літературно-науковий вісник» і «Вісник» (обидва – Львів). Усі праці, крім студії «Історія розвитку української державної ідеї», передруковуються вперше. Переважна частина з них належить до пікового, «вісниківського» – 1922–1939 рр., періоду творчості Д. Донцова.

Особливості мови і стилю автора узгоджені з нормами сучасного українського мовлення й орфографії, водночас збережено окремі – питомо національні, ідіоетнічні – риси незросійщеного українського правопису.

Видання рекомендується культурологам і філософам, історикам та етнологам, політикам і політологам, дослідникам і прихильникам української національної ідеї.

Відповідальний редактор і упорядник

Олег Баган

Літературний редактор

Ярослав Радевич-Винницький

Видавці дякують за співпрацю:

М. Бачинському, М. Горді, І. Гринді, Я. Книшу, І. Мельник, І. Червінці, А. Цибку, родинам Булів, Бумбарів, Кіщаків, Кушнірів, Матківських, Лехнюків, Парут, Петриків

ISBN 978-966-538-238-6 (Т. 2)

ISBN 978-966-538-236-2

© О. Баган, упоряд., передм., коментарі, 2012 р.

© Я. Радевич-Винницький, словник, 2012 р.

© Видавнича фірма «Відродження», 2012 р.

В ОБОРОНІ УКРАЇНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Початок ХХ ст. – один із ключових, переломних періодів в історії української нації. Копітка праця українських культурників, потоки модернізації, революція в Російській імперії 1905 р., нарешті, розвинули суспільні процеси до зміцнення національної самосвідомості, до засвоєння західних політико-ідеологічних парадигм, розбухали хвилі радикальних рухів і домагань. Український національний організм набував вітальної енергії, вищих ідеалів, громадянської дисципліни і поволі починав заглядати «поза межі можливого» (І. Франко) – за обрії неволі, у простір державної самостійності. Запізніле українське націотворення починало ставати фактом і реальністю, неприємними для багатьох. Наче з-під води, невидимий і деформований «материковий пласт» українського етносу почав поволі підноситись до рівня історичного буття й міжнародної уваги. Не випадково саме у цей час щораз більше звертають свої погляди на Україну, українську минувшину і культуру європейські вчені, щораз частіше з'являються українські часописи і видання чужими мовами, а сама українська інтелігенція сміливо входить у кола міжнародних контактів.

За загального успішного процесу національного розвитку – якісні академічні видання, розгалужена преса (насамперед, у Галичині), модерна високохудожня література – відчувається, проте, одна велика вада українства – у ньому відсутній бойовий і наступальний, революційний і радикальний політичний рух; у ментальному плані воно схильне до соціальної мімікрії і компромісів, до вичікувань та асиміляцій у чужі (насамперед, по-імперському розвинуті російську і польську) культури. Тому, як і в 1862 р., на зорі народницького руху, коли з'явився знаменитий «Отзъв из Киева», підписаний провідними культурними діячами – В. Антоновичем, П. Чубинським, П. Житецьким, Т. Рильським і А. Стефановичем, так і тепер, у 1914 р., з'являється вірогідна відозва провідних громадських діячів України – М. Грушевського, С. Чикаленка, С. Єфремова, С. Петлюри, А. Ніковського та ін. – про підтримку українським рухом російської царської влади у Першій світовій війні. Пів століття змагань і наполегливої праці мало чого навчили наше чільне громадянство: воно сподівалося лише на тихе вичікування, випрошування, на дрібні торги і маленькі кроки вперед.

Ось у таку пору, за таких ідейно-ціннісних орієнтацій довелося формуватися як політичному діячеві і публіцистові молодому вихідцеві із периферійного зросійщеного Мелітополя, неофітові українства, Дмитрові Донцову. Жвавий інтелектуал, пристрасний адепт революційного руху, натурою впертий і завзятий, він широко «вдихнув» нових настроїв та культурних віянь із Заходу; молодий випускник Петербурзького університету, він швидко зрозумів головні тенденції часу, бо мав змогу в столиці імперії відчувати її гігантські ритми, оцінити поведінку імперської еліти, збагнути закономірності її менталітету. Вже у віці 23–25-и років Д. Донцов утвердився як журналіст: був одним із редакторів української газети «Наша дума» (1906 р.), яка стала своєрідним пресовим органом української фракції у першому парламенті Російської імперії – в Думі. Очевидно, вже тоді динамічний таврієць відчув силу слова, збагнув можливості впливу через систематичні видання на ідейні тенденції в суспільстві.

За участь в українському революційно-соціалістичному русі Д. Донцова двічі ув'язнюють. У 1908 р. він від'їздить до Галичини, щоб уникнути переслідувань. Власне, тут йому вдається незабаром, у 1910-і роки, здійснити значний вплив на молодь

як ідеологові нової генерації, як послідовному проповідникові самостійництва в умовах панування настроїв автономізму. Постійно стрімко еволюціонуючи, Д. Донцов за період від 1906-го до 1914-го року зумів вирізнитися як вправний журналіст і пропагатор радикальних дій та ідей. Він активно друкувався у соціалістичній пресі – газети «Добра новина», «Земля і воля», «Наш голос», «Слово», «Праця» (усі – Львів), «Слово», «Український студент», «Рада», «Дзвін» (Київ). Важливим і стратегічно правильним аспектом його публікацій була наполеглива критика народницьких суспільно-політичних стереотипів та ідеологем, соціалістичного космополітизму та російського культурного й імперського гегемонізму. Д. Донцов тоді визначив дві основні вади українського національного руху – наївне культурництво і просвітянщина та світоглядна залученість українських соціалістів до всеросійського революційного руху, в якому об'єктивно відбувалася масштабна асиміляція українських елементів. Як ніхто інший у його добу, він зрозумів смертельну небезпеку російського імперського фактора щодо України.

Можна твердити, що саме Д. Донцов перший в Україні почав аналізувати російське суспільство, імперію та культуру у глобальних цивілізаційному та геополітичному контекстах. Відтак Російська імперія постала перед українським передовим громадянством як традиційна східна деспотія, євразійська потуга, яка акумулює в собі геостратегічні інтенції агресивного рівнинно-степового простору від Байкалу до Фінської затоки. Аналізуючи твори російських слов'янофілів, він зрозумів, що російський московський експансивний державницький і культурний імперіялізм закорінений у ментальності людей цього простору.

Майже у той самий час знаменитий британський геополітик Гелфорд Маккіндер обґрунтував теорію про Гартленд – серцевинну землю, тобто рівнинний простір Сибіру, володіння яким зумовлює і сприяє глобальним тенденціям до розбудови паназійської мегаімперії, на зразок тієї, що була створена Чингізханом та його нащадками. Г. Маккіндер вивів свою знамениту формулу: «Хто володіє Східною Європою, той керує Серцем світу (Гартлендом); хто володіє Серцем світу, той керує Світовим островом (Євразією), хто володіє Світовим островом, той керує світом». Тож Д. Донцов оцінив національні змагання українців як вирішальний фактор звільнення цілої Східної Європи від російського домінування. Натомість будь-яке посилення Російської імперії в цьому просторі буде призводити до дестабілізації та деструкції у всій Європі. Історіософськи він це узагальнював так: «Час, у якому живемо, дуже нагадує нам XIV та XVIII століття нашої історії. Тоді одним з найважливіших політичних завдань Східної Європи було створення одного великого політичного комплексу між Балтикою і Чорним морем. Нині йдеться про створення одного колосального охоронного валу проти Росії від Північного до Середземного моря».¹ Ця стаття написана у 1916 році, однак подібні думки про загрози російського наступу на Європу, його особливості і можливі наслідки Д. Донцов послідовно висловлював від 1910 р. Власне, ця чітка антиросійська позиція проглядає і в статтях, що ввійшли до 2-го тому нашого видання, – «Шевченко і патріоти», «Національні гермафродити» (обидві – 1911 р.), «Модерне москвофільство» (1913), а також у статтях «Російська революція і українська національна проблема», «Українське питання і російська соціал-демократія» (обидві – 1911 р.), «Російські впливи на українську психіку» (1913 р.) та ін. При цьому Д. Донцов використовував окремі положення із праць відомих дослідників Росії XIX ст. Макензі Воллеса і Сетон Вотсона. Якщо візьмемо до уваги те, що основні твори Г. Маккіндера з'явилися у проміжку між 1904-им і 1919-им роками, то стане очевидним, що український публіцист

¹ Донцов Д. Дещо про орієнтації // Донцов Д. Вибрані твори у 10 т.: Т. 1. Політична аналітика (1912–1918 рр.). – Дрогобич–Львів: ВФ «Відродження», 2011. – С. 206.

здійснював успішний політологічний і культурологічний аналіз Російської імперії як явища майже одночасно з лідером світової геополітичної думки і робив самостійні та влучні висновки.

Д. Донцов першим в Україні поставив проблему масової свідомості, ролі культури і культурних інформаційних потоків у формуванні національних ідентичностей різних народів. Саме цій проблемі були присвячені дві його етапні культурологічні студії: «Модерне москвофільство» і «Культура примітивізму» (1919).

В історіософському плані Д. Донцов зрозумів, що цивілізаційна межа між Європою й Євразією проходить приблизно по лінії розселення українців і білорусів у східному напрямку, тобто охоплює увесь комплекс країв і народів, які колись були у складі Великого князівства Литовського (XIV–XVI ст.) і зазнали потужного культурно-цивілізаційного, а відтак і ментального впливу з боку католицизму і Заходу, з боку Середньої Європи. Ці впливи сумарно кардинально змінили українське історичне і культурне буття, і тому саме проти цих впливів та їхніх наслідків завжди так завзято воювала Москва. У статті «Сепаратистичний рух на Україні» (1917 р.) він писав: «Протягом XVIII століття російським царям вдалося переіменувати Литву на «Западную Россию», Україну – на «Малоросію» і Польщу на «Привіслянський край» та викувати з великого московського князівства страшну європейсько-азійську могутність, якої далеко чутний голос одночасно грізно лунав у Відні, Берліні, Константинополі та Пекіні й деколи рішав про війну та мир Європи».²

Географічна структура простору від Балтики до Чорного моря давала всі підстави для експансії Москви в зону Центральної і Західної Європи, перетворювала Росію на супердержаву. Тому всі російські влади в усі століття з особливою нетерпимістю ставилися до національних рухів у цьому просторі, а до українського й білоруського рухів насамперед, оскільки це народи численні і їхнє розселення було надто широким, до того ж вони були об'єктивними «конкурентами» Москви у праві на культурну та ідеологічну спадщину Київської Русі.

Яскравою спробою вирвати з рук Москви українську територію стало повстання гетьмана Івана Мазепи. Д. Донцов як історіософ відчув, що у цьому сенсі ім'я Мазепи набуло символічного значення, зазвучало своєрідною історичною містичністю. Його увага до великого гетьмана простежується протягом кількох десятиліть творчості. У нашому томі вміщено лише деякі студії – «Похід Карла XII на Україну», «Мазепа і мазепинство», «Його милість Іван Мазепа, гетьман», «1709–1939», – в яких осмислюється роль І. Мазепи в українській історії. Варто відзначити, що Д. Донцову належить велика заслуга в піднесенні цієї постаті до рівня знакових в українській історичній свідомості.

На початковому етапі своєї діяльності Д. Донцов сформувався як соціаліст, тобто в засаді космополіт-інтернаціоналіст, проте загострене мислення в системі пояснення історичних та національних закономірностей привело його спочатку до принципів консервативної ідеології, а згодом – до ідей вольового націоналізму. Сталося це передусім завдяки аналізу національних історій народів Європи (численні приклади з них розкидані у публіцистиці автора). Таке мислення зробило Д. Донцова концептуальним державником, на відміну від світогляду багатьох інших провідних українських діячів того часу, що так і залишилися на засадах автономізму, федералізму та народницького культурництва (дріб'язкової просвітництва), і саме це призвело до його численних особистісних та політичних конфліктів із різними середовищами українських патріотів – від соціалістів до монархістів. Цю «зону конфліктності» треба було перейти в українській суспільно-культурній ситуації, оскільки національний рух виявився тоді

² Донцов Д. Сепаратистичний рух на Україні // Донцов Д. Вибрані твори у 10 т.: Т. 1. – С. 255.

надто заскорузлим, інертним, безвольно-наївним. Досить порівняти успіхи й неуспіхи українського національного відродження за ХІХ ст. з аналогічними досягненнями інших недержавних народів Європи, насамперед слов'янських, щоб зрозуміти логіку критики Д. Донцова. Він не тому був такий гострий, нетолерантний до профанаторів і демагогів, такий «тиранічний» (на цьому часто спекулюють сучасні ліберальні науковці – дослідники історії і культури 1-ої половини ХХ ст.) у своїх вимогах як публіцист, політик, редактор та видавець, що «мав поганий характер» (постійна теза-перебільшення його опонентів), а тому, що розумів до глибини слабкість і плиткість українського руху, оцінюючи його за об'єктивними критеріями правдивої націології та історіософії. Однак саме ця завзята критика Д. Донцова допомогла нації сформувати цілком нове і якісно відмінне, наступальне і принципове покоління, яке з'явилося у 1920–1930-і роки. Без морального та інтелектуально-критичного гарту таке бойове покоління націоналістів підготувати було б неможливо.

Власне, цей критицизм, спробу виявити глибинні причини слабкості і роздвоєності національної вдачі ми зустрічаємо у статті «Нарід-бастард» (1917 р.), за яку пізніше так часто чіплялися різноманітні критикани Д. Донцова, нібито знаходячи в ній «докази» його «зверхности» та «руїництва» щодо українства. Натомість ця публікація є чудовим зразком майстерности автора в етнопсихологічних та етнологічних студіях.

Д. Донцов одним із перших в Україні початку ХХ ст. збагнув головну проблему національного резистансу: український етнос, не маючи особливих союзників у геополітичному та цивілізаційному вимірах, не маючи державницької традиції, будучи ослабленим культурно через столітні утиски, міг розраховувати лише на одне для історичного успіху – на кардинальну перебудову національної психіки, на виплекання нового активізму і волонтаризму. Він поставив перед собою й однодумцями стратегічне завдання: переорієнтувати вітальні устремління українців, цих «вічних землеробів» і слуг чужих імперій, вирвати їх зі стану екстенсивного руху наосліп і надихнути філософією романтичного пориву. Цій проблематиці присвячені його есеї «До міст», «За землю і море», «Сансара», «Дух американізму», які переповнені настроями екзистенційного оптимізму, спрямовані на формування експансивного світогляду нації.

Друга лінія ідеологічних устремлінь Д. Донцова, а згодом – і всього українського націоналізму міжвоєнної доби, – це переосмислення ролі Церкви і релігії в бутті українців. Статтю «Справа унії» («Шляхи», 1916 р.) можна вважати його першою так фундаментально продуманою й аргументованою спробою пояснити місце релігійних почувань у сучасній історії. Яко православний, Д. Донцов узявся відважно оцінити позиції та місце саме Греко-Католицької Церкви, католицизму загалом в українській історії. Він виділив і пізніше концептуально доосмислив у статтях «Церква і націоналізм» (1924) і «Патрія чи Еклезія» (1927) такі характеристики католицьких почувань та інтенцій, як соціальний активізм, дух неспокою, універсалізм, теологічна вправність. Саме унійна, синтезувальна свідомість могла допомогти, за автором, провести чітку межу між Середньою Європою й Евразією, ця свідомість ніби видобувала приховані середньоевропейські культурні інтенції українства і міцніше утверджувала його у своїй національній ідентичності. Унія – це символ геостратегічного маневру, здійсненого діячами ХVІ ст. в ім'я виведення України з глухого кута візантійщини, порожнього релігійно-церковного формалізму та догматизму, провінційної вгрузлості та закостенілості.

У своїй історіософії Д. Донцов виходив із засади ідеалістичного тлумачення історичного процесу як поступу визначних особистостей і великих почувань. Як ідеолог, він хотів пояснити землякам, що таке понадчасові устремління, які мають високу мету. Адже, щоб здійснити велике в історії, треба відірватися від приземлених та дрібних почувань і прагматичних інтересів. На прикладі Петра І і Жанни д'Арк він доводив, що

лише героїчний світогляд та пристрасна закоханість в Ідеал здатні породити епохальні звершення.

Загалом, і в культурологічних, і в історіософських есеях Д. Донцова вражає велика кількість історичних прикладів утвердження національного, визвольної боротьби, змагань за культурну самобутність. У цьому сенсі спадщина нашого теоретика націоналізму є своєрідною великою енциклопедією з міжнародної націології. Власне, в цьому аспекті ми можемо оцінити широту його світогляду, суспільствознавчих, філософських, культурних зацікавлень, що часто виходили далеко за ті межі, в яких перебували як політичні теоретики більшості його українських сучасників.

Головні концепти донцовського мислення тієї пори, тобто 1920-х рр., відповідали фундаментальним вітальним устремлінням тодішнього українства – його найпередовішої частини. Скажімо, вражаючі подібності між теоретико-ідеологічними положеннями Д. Донцова, викладеними на сторінках «Літературно-наукового вісника», і поглядами революційного письменника Миколи Хвильового зауважили ще сучасники. В образній формі М. Хвильовий інтерпретував ті ж проблеми, ставив ті ж завдання, які визначав за кордонами УРСР Д. Донцов: як остаточно подолати національну, «етнографічно-просвітянську», хирлявість українства, його безвольність та агероїчність, як розбудувати вітальний оптимізм, органічно засвоїти духовно-культурні основи Окциденту, замінити національну сентиментальність на національну пристрасність?

Подібні настрої та устремління висловлювали й інші письменники. Як і Д. Донцов, заклик «Завоювати місто!» кидає у своєму романі «Місто» (1928) блискучий інтелектуал із Катеринослава Валер'ян Підмогильний. Його герой, Степан Радченко, типовий освічений селюк з амбіціями, подібно до Бальзакового Растиньяка чи славолюбного Люсьєна де Любампре, приходиться, щоб «завоювати» Київ, продертися крізь нетрі соціального бруду і снування мас, утвердити своє сильне «Я» як заповіт нового індивідуалізму. Про таку ж філософію життя писав і Д. Донцов в есеях «До міст!», «Дух американізму», «Сансара», «Згода в сімействі», «Шевченкові роковини» та ін.

У новелі Михайла Івченка «Березневі вітри» (1928) начебто другорядний персонаж Хикавка (насправді це художній прийом маніпуляції другим планом, коли головні ідеї твору висловлюють якраз неголовні герої) пристрасно промовляє про потребу засвоєння українцями «духу американізму», засвоєння американського типу соціального активізму. Цей мотив прозоро перегукується з чудовою концептуалістикою есею Д. Донцова «Дух американізму». Ось як формує свої думки герой М. Івченка: «Ми нарікали на американців, маючи їх за тупих, обмежених міщан. Розуміється, це зовсім не так. І я сам в цім переконався, коли познайомився багато з ким з їхньої інтелігенції. То прекрасні культурні люди з неабиякими й духовними інтересами. Але як вони різняться від нас! Сьогодні він десь спочиває й читає найкращого філософа-ідеаліста або якого там вишуканого поета. А завтра вже знявся й поїхав, і для нього нема меж і перешкод. Куди хоче! В західні провінції, в Бразилію, на Аляску. І всюди він сильний, відважний, завзятий. [...] ...вже й нам пора пуститись в мандри по світу. Годі пічкуритись у млинках, ставках, вишневих молодичях і доморощених віршах! Треба опанувати світ! Ось наше завдання!»³

Брати приклад з інших – це був той шлях до можливого національно-ментального «переформатування» українства, яким воно могло скористатися так, як у свій час скористалися французи ренесансним досвідом італійців і створили у XVI–XVII ст. особливо яскравий і динамічний період своєї історії, як скористалися росіяни німецькою культурою у XVIII ст., як згодом на німецькій «основі» створили свої моделі національної мобілізації чехи і словенці, що відчувається й до нині.

³ Івченко М. Робітні сили: Новели, оповідання, повісті, роман. – К.: Дніпро, 1990. – С. 465.

У Д. Донцова ми зустрічаємо оригінальне й проникливе поєднання націоналістичної та етнопсихологічної аналітики. Влучні спостереження, широкі узагальнення переможуються у нього з численними історіософськими висновками, з актуалізованими критичними оцінками, що разом перетворює його публіцистику на надзвичайно корисний та привабливий матеріал національного самовиховання. Залучивши до своєї системи аналізу головні концепти та теоретико-методологічні принципи правої філософської і політичної думки від Карлайла до Ортеги-і-Гассета, від Фіхте до Шпенглера, він створив цілісну картину історіософських законів і тенденцій. Хоч би про яку націю йшлося, хоч би який історичний період брався до уваги, всюди український мислитель виявляв ті ж закономірності історичного й національного поступу, які діяли ще в біблійні часи чи в давньому Римі, закономірності плекання героїчного світогляду і мілітарної свідомості в суспільстві, потреби якісних еліт і розуміння загроз з боку хаотизованих мас і масової свідомості, геокультурних параметрів розвитку етносу і неунікненності його геополітичних інтенцій, закономірності національної злитованості й культурної повноти, без яких суспільний організм слабне і розпадається, усвідомлення потреб емоційно-вольової наснаженості доленосного політичного чину та ірраціонально-містичних глибин, що наявні у кожній сфері людської діяльності.

Усією цією концептуалістикою Д. Донцов стрімко розбив теоретичні утопії українських соціалістів своєї доби і добродушно-наївні, гуманістичні ілюзії українських лібералів, які всі разом ганебно програли битву за національну державність у 1917–1920 рр. Своєю експансивною і гостро критичною стилістикою він захопив молоде покоління, дав йому відчуття романтичного пориву до Величного і переможного наступу з візією Героїчного, які єдині здатні проламати мури історичних заблокувань, зродити жертвність і запалити незгасаючу пристрать до боротьби і свободи. Це покоління довелося формувати вже після 1918 р. в Західній Україні і на еміграції. І це покоління потвердило теоретичні й ідеологічні настанови Д. Донцова, створивши небачений перед тим в Україні визвольний рух, який характеризувався неймовірною самопосвятою і жертвністю, впертістю і динамічністю, стратегічною виваженістю й ідейною переконаністю. Український націоналізм (діяльність ОУН і УПА) став у 1920–1940-і роки справжньою **національною силою**, яка пробивала всі зовнішньо-об'єктивні перешкоди, яка сама собі формувала історичний поступ. Ця сила вирвалася вулканом із надр народу, спонукана лише одним – великим почуттям національної гідності і пристрасти, які розбудила гостра публіцистика невтомного Дмитра Донцова.

В українській науці існує доволі численна література на одну химерну тему (розвинулася особливо після 1945 р. в діаспорі): про нібито ідейний і теоретичний плагіят Д. Донцова з праць В.Липинського. Цю критиканську тенденцію варто розглядати в загальному контексті 2-ої пол. XX ст., коли захоплення правими ідеями стали «неможливими» і з усіх боків полетіли критичні стріли в бік ідеології Д. Донцова як надто «тоталітаристської», «фашистської», «непрогресивної» і т.ін. Виник цілий науковий міф про стосунки між Д. Донцовим і В.Липинським, як про взаємини між «глибоким науковцем» і «титаном думки» (В. Липинський) і таким собі «поверховим публіцистом» та «еклектиком ідей» (Д. Донцов). Цей міф був потрібний, щоб підважити моральний авторитет провідного ідеолога націоналізму. Великою мірою він ґрунтувався на тому, що більшість творів Д. Донцова 1910–1930-го рр. не перевидавалася, і, таким чином, виникала об'єктивна прогалина в розумінні і сприйнятті його світоглядної еволюції. Відтак зміни у світогляді мислителя подавалися як жалюгідні «крадійства» у В. Липинського. Що це було зовсім не так, засвідчують матеріали 1-го і 2-го томів нашого видання, з яких видно, що Д. Донцов ішов самостійним шляхом, його ерудованість (володів основними європейськими мовами) й аналітика були надто широкими, його гострота і стратегічність мислення були цілком самобутніми, його конкретні політичні кроки

і проекти (СВУ, інформаційні бюлетені для світу у 1914–1917 рр., УТА, концепція бо-напартизму під час Революції 1917–1920 рр., редагування ЛНВ і «Вісника», створення Партії національної роботи у 1923–1924 рр. і т. ін.) та його оригінальні ідеологічні візії були надто дієвими і перевіреними історією, щоб уважати їх за «невиразні калькування». Загалом у темі протиставлення «В.Липинський – Д. Донцов» варто зауважити таке: теоретично обидва мислителі вміщуються у просторові рамки традиціоналістської і консервативної політичної філософії, і їх протиставлення є недоречним; практично стратегія Д. Донцова на плекання нового бойового покоління українських революціонерів-націоналістів виявилася набагато ефективнішою за стратегію В. Липинського з його утопічною вірою у відродження української монархії і шляхти; Д. Донцов дав Україні своєю ідеологією сотні тисяч героїв, які мужньо боролися і жертвовно гинули в нерівній боротьбі за національну свободу, В.Липинський залишив після себе жменьку салонних сперечальників, які тихо виїхали з батьківщини на еміграцію, не зміцнивши націю жодним героїчним вчинком чи бодай емоційним спалахом. «За плодами їхніми судить про них» – ця біблійна мудрість найбільш придатна для підбиття підсумків у довгій і непотрібній псевдонауковій та псевдоідеологічній дискусії про історичні взаємини між В. Липинським і Д. Донцовим.

Започаткувавши в Україні ґрунтовну і всебічну критику Росії як цивілізації, Д. Донцов згодом став одним із найпроникливіших аналітиків специфіки російського соціалістичного руху загалом і большевизму зокрема. Протягом 1909–1911 рр., публікуючись на сторінках львівських соціалістичних часописів «Праця» і «Наш голос», він осмислював такі особливості російського соціалістичного революціонізму, як імперська зверхність і шовінізм у ставленні до інших, особливо бездержавних, народів, ідейна нетерпимість, елементи тоталітарности, схильність до політичного насильства і громадянської брутальности, догматизм. Ці спостереження ми подибуємо як у статтях, написаних ще з позицій власного світоглядного соціалізму («На черзі», «Політичний момент в Росії і завдання соціал-демократії», «Новий революційний фактор і соціал-демократія», «1906 рік у Києві», «Українське питання і російська соціал-демократія» та ін.), так і в статтях пізнішого періоду, в журналі «Шляхи»: «Петербурзький переворот» і «Російський Торквемада (В. Ленін)», що увійшли до Т. 1 нашого видання. Після встановлення диктатури большевиків у Росії Д. Донцов розгорнув активну аналітику цього явища, цілком точно прочуваючи і доводячи, що цей тоталітаристський феномен логічно перетворюється на загрозу для демократії і свободи у просторі всієї Євразії, що він призведе до нового наджорстокого наступу на українство і до небачених злочинів та вбивств. Цю аналітику як редактор «Літературно-наукового вісника» і «Вісника» він вів упродовж усього періоду існування журналів, до вересня 1939 р., опублікувавши в них десятки блискучих власних статей і відгуків та статей інших авторів. Сумарно усі ці публікації становлять неоціненний аналітико-історичний матеріал для сучасної української советології, яка чомусь майже не використовує його.

У 2-му томі «Вибраних творів» вміщено лише дві статті, в яких широко подана советська тема: «Жовтень і май» та «Що таке українізація України? (Трохи соціології)», однак навіть цих прикладів досить, щоб зрозуміти, наскільки глибоко умів розтинати Д. Донцов специфічний російський світ з усім його цинізмом, брутальністю, брехливістю та шовінізмом.

Великою мірою культурологічні ідеї Д. Донцова формувалися під впливом концепцій Г. Лебона, М. Барре, Ш. Морра, Х. Ортеги-і-Гассета і О. Шпенглера. Тож визначальним у бутті народів він бачив вікові традиції, які виявляються як у побутових дрібницях, так і в глобальних, цивілізаційних устремліннях народів. Часто духовні переживання, глибинні ментальні інтенції стають сильнішими, виразнішими, аніж прийняті певним народом політичні інституції і теорії, пишні культурні форми. Так сталося

із росіянами (есеї «Культура примітивізму»), які перейняли від європейців політичні форми самоорганізації, високу культуру, але у своїй сутності залишилися азійцями, спадкоємцями ординських, татаро-монгольських традицій. Думки і теоретичні засновки із цієї праці будуть використовуватися Д. Донцовим упродовж усієї творчості, оскільки він аналізуватиме Росію-імперію постійно, особливо у книжках «Підстави нашої політики» (1921), «Московська отрута» (1955), «Дух Росії» (1961), в есеях «В. Ленін» (1924), «Той Перший» (Пам'яті Петра Великого)» (1925), «Росія чи Європа?» (1929), «Федор Достоевський» (1931) та ін.

Виявляючи такі властивості російської душі і російської національно-імперської ідеології, як охлократизм, грубий і приземлений матеріалізм, історичний деструктивізм, хаотичність, контргромадянство, Д. Донцов закономірно розглядав усі форми і фази проникнення російських ментальних і культурних впливів на Україну як **цивілізаційну деструкцію**, задумувався над проблемою фатального українського малоросійства. У цьому плані його студія «Модерне москвофільство» (1913) є класичною.

У контексті цієї теми вартує відзначити як проникливе застереження рецензю Д. Донцова на книжку такого собі Володимира Коряка «До брами» (1913), в якій він виявив, власне, патологічні рецидиви українського москвофільства. Пізніше, у совєтські 1920-і роки, той же В.Коряк стане завзятим теоретиком «комуністичної культури» як «найпередовішої» у світі і буде нещадно громити найменші вияви національного в тогочасній українській літературі, стане теоретиком «соціалістичного реалізму» як літературного методу, який насправді буде лише програмою вимивання всього національного, правдивого і мистецького з літератури і перетворення української літератури на службу російського імперіялізму. Таким чином, ще до 1914 р., тобто в добі, коли ще зберігалася в українському громадянстві ілюзія на демократичне порозуміння з росіянами в трансформованій імперії, Д. Донцов вивів абсолютну формулу: **будь-яке москвофільство на Україні провадить спочатку до національного роздвоєння культури й особистості, далі – до поступової деформації й асиміляції їх, а наостанок – до цілковитої і підступної зради.**

Аналізуючи російський світ, Д. Донцов не полишав поза увагою і європейський культурний простір. Найперше – польську національність і культуру, які він добре вивчив. Есеї «Міщанин-шляхтич» у цьому сенсі теж є класичним за глибиною й оригінальністю проникнення в польську етнічну ментальність. Зауважимо, що він був написаний у 1922 р. і надрукований у «Літературно-науковому віснику» як своєрідна програма для журналу. Цим редактор-ідеолог ніби поставив стратегічне завдання для покоління: подолати в собі застарілі стереотипи потурання сусіднім імперсько-цивілізаційним впливам росіян і поляків та здійснити ментальний прорив до основ героїчної культури і психології Окциденту, до «Духу американізму» – як вивіту і згушеної сутності європейської готичної динамічності і героїзму.

Есеї та статті цього тому, зібрані за 28 років творчості автора, дають змогу простежити його ідеологічну й ціннісну еволюцію. Еволюцію від прихильника раціоналізму й соціального поступу до позиції традиціоналіста й містика вольового типу. З одного боку, така еволюція була логічною, оскільки автор жив в епоху, коли сподівання на соціально-правовий та економічний прогрес були дуже великими (до Першої світової війни), особливо великі надії на революційні зміни були в просторах Російської імперії, тому кожен небайдужий романтик мав стати соціалістом-революціонером. Водночас катаклізми світової війни і фундаментальні зміни в бутті європейських народів, такі, як світоглядний переворот у добу модернізму, ментальні зміни, новий спалах націоналізму в Європі, загальна індустріялізація в господарстві, витворення масових суспільств і т.ін., не могли не схитнути погляди допитливої людини в бік пізнання ірраціоналізму. З іншого боку, ця еволюція, коли приглянутися уважніше до мислення

і симпатій Д. Донцова, не була такою рвучкою і раптовою, такою невмотивованою. У способі трактування історії, політичних подій і явищ культури він залишався все-таки дивовижно **цілісним**. Чи в соціалістичний, чи в націоналістичний період творчості і діяльності Д. Донцов утверджував такі вартості і принципи, що їх можна визначити як **громадянський героїзм**; в усьому – в оцінках спільноти і політичної дії, у формулюванні мети і засадах моралі – він сповнений високого ідеалізму і логічного максималізму, романтичної світлості і шляхетної наступальності, він завзятий і категоричний, свідомий великої відповідальності за минуле і майбутнє, за світове і національне.

Найхарактернішою рисою мислення й оцінювання Д. Донцова завжди є глибинне відчуття потреби **сили і динаміки, лицарства і благородства в історії**. Незалежно від конкретики ситуації й матеріалу аналізу він усвідомлює і відчуває, що світом рухають велика Любов і Жертовність, велика Твердість і Рішучість людського характеру. Завжди, в будь-якій темі його історіософії, архетипом світової історії для українського ідеолога був і міцнів **Римський Легіонер**: цей вічний воїн і спокійний герой, що вистояв у пушах Галлії і Германії, в пустелях Африки й Арабії, на плоскогір'ях Еспанії і Вірменії – дисциплінований, суворий, завжди націлений на здобування і випробування. Це той римський легіонер, який з'явився в цивілізації Середземномор'я як виквіт її суворих закономірностей поступу і самоорганізації, той, якого дух так чудово передав у своїх віршах улюблений поет Д. Донцова Євген Маланюк:

*Не хліб і мед слов'янства: Криця! Кріс!
Не лагода Еллади й миломовність:
Міцним металом налята безмовність,
Короткий меч і смертоносний спис.*

*Щоб не пісні – струмок музичних сліз,
Не шал хвилевий – чину недокровність, –
Напруженість, суцільність, важкість, повність
Та бронза й сталь – на тиск і переріз.*

*Бо вороги не згинуть, як роса.
Раби не можуть вздріти сонця волі, –
Хай зникне ж скитсько-еллінська краса
На припонтійським тучнім суходолі,
Щоб власний Рим кордоном вперезав
І поруч Лаври – станув Капітолій.*

(1925 р.)

Римський легіонер – це символічний рівень історіософського й націософського виміру: якщо нація у своїй ідеології і самоорганізації наближається до нього, то це означає, що вона міцніє, якщо віддаляється (як українці протягом XVIII ст.), то значить занепадає і розкладається. Відтак – гетьман Мазепа для Д. Донцова – це останній римлянин у проводі українства, «Риму козацького сивий Марс» (Є. Маланюк). У цьому – вся суть донцовського **мак'явеллізму**, серцевина захоплення італійським мислителем, цим учителем людства. Ось із яким пієтетом він пише про нього: «Коли по крутійській публіцистиці наших часів візьмеш у руки маленький томик Мак'явеллі, маєш враження моряка, що з вузької і крученої затоки вплив на повне море. Ні смороду пристані, ні бруду набережних, лише гострий вітер і безмежна даль. Нічого, що б затримувало очі, що шукають простору; нічого, що б заважало повним легеням черпати свіже повітря.

Перед нами відразу відкривається широкий світ, такий складний, та, в суті речі, такий простий і такий однаковий – тепер і тисячу літ назад. Ті самі сили, що й тоді,

діють у ній і тепер, помимо нашої «цивілізації» і «культури». Все тут просто і – до жахливості – ясно. Ні «поступу справедливості і гуманності», від якого самочинно розпадаються наші кайдани. Ні «об’єктивного бігу подій», перед яким (береженого Бог береже!) ліпше, як перед авто, скочити в рівчак. Єдина пружина всього, що є і встає, – це творча людська воля, і ніщо більше».

Слідом за висновками Й. Г. Фіхте про «мак’явеллівську політику» Д. Донцов твердив, що треба «приглядатися до *тенденцій розвою* суспільних явищ, а не до їх даної форми... Як приклад людей, що вміли передбачати майбутні небезпеки і заздалегідь ставити їм чоло, наводить Мак’явеллі римлян, які часто провадили «превентивні» війни. Вони знали, що «відкласти війну – не значить її уникнути», лише приймати в гірших умовах. Вони її (війну) провадили проти Філіпа та Антиоха в Греції, щоб не вести її проти них же в Італії. І хоч вони могли тоді уникнути і одної, і другої, не хотіли сього, ніколи не похваляючи думки новочасних мудреців, що треба скористати з добродійств часу; воліли покласти на власний розмисл і відвагу, час-бо може принести добро так само, як і лихо».

Навіть з цього вступного есею видно, наскільки історіософські та націософські погляди Д. Донцова формувалися не під впливом якихось доктрин (тоталітаризму і фашизму, що йому часто приписують), а були реакцією на конкретну проблематику буття української нації і розвивалися в перегуку з найвагомішими досягненнями європейської класичної ідеалістичної філософської і культурологічної думки. Його улюбленими авторами були античні мудреці – Платон і Полібій, Демостен і Плутарх, середньовічні християнські теологи, революційні романтики на зразок Ж.-П. Марата і А. Мадзіні, Л. Берне і Й. Герреса, класичні мислителі-іраціоналісти – Й. Г. Фіхте і А. Шопенгавер, Г. Гегель і В. Дильтей, Ф. Ніцше і В. Зомбарт, А. Бергсон і Г. Лебон, О. Шпенглер і Й. Гейзинга, достеменні історики К. Клавзевиц і Г. Фереро, Г. Трайчке і А. Дж. Тойнбі. У наслідок цих синтезуючих інтелектуальних пошуків Д. Донцову вдалося створити свою оригінальну ідеологічну концепцію *чинного націоналізму* як української моделі в системі європейської *консервативної революції*.

У 1920-і роки, отримавши як редактор головний український культурний журнал «Літературно-науковий вісник», Д. Донцов дуже скоро сформував коло однодумців, авторів різного плану – письменників і філософів, істориків та літературних критиків, публіцистів-політологів і мистецтвознавців. Так виникло те явище в українській культурі, яке вже у 1930-і роки було заведено називати «вісниківством», його учасників – «вісниківцями». Найяскравіші автори цього середовища – це письменники й есеїсти Євген Маланюк і Юрій Липа, Леонід Мосендз і Олег Ольжич, Олена Теліга і Дарія Віконська (Федорович-Малицька), Юрій Клен і Улас Самчук, критики Остап Грицай і Лука Луців, Михайло Мухин і Мирослав Гоца, публіцисти Олесь Бабій і Богдан Кравців, Іван Гончаренко і Михайло Островерха, історик Роман Бжеський (Р. Млиновецький) та етнолог Ростислав Єндик, мистецтвознавці Володимир Залозецький і Наталя Геркен-Русова, філософ і культуролог Микола Шемкевич. Значною мірою до журналу були близькі такі знані постаті, як В. Дорошенко і С. Смаль-Стоцький, М. Кордуба і В. Бірчак. Сумарно це середовище найбільше впливало на потоки художньої літератури й інтелектуальне життя міжвоєнної доби в Західній Україні та еміграції. Своїми філософськими ідеями та вольовим націоналізмом, естетичними візіями і культурологічними та історіософськими концепціями Д. Донцов і вісниківці визначально вплинули на формування ідеології і стратегії, політичні практики революційної боротьби УВО і ОУН великою мірою визначили характер таких їхніх видань, як «Сурма» чи «Розбудова нації». Окрім того націоналісти, часто таємно, як редактори, видавали у 1920–1930-і рр. впливові журнали «Смолоскипи», «Студентський шлях», «Шлях нації», «Обрії», «Напередодні» (усі – Львів), «Студентський вісник», «Пробоем» (Прага),

«Самостійна думка» (Чернівці), низку гострих і наступальних газет, що з'являлися, окрім Галичини, в Закарпатті і на Буковині, на Волині і в еміграції. Автори цих видань щедро наслідували донцовські ідеї і стилістику словесної боротьби. У такий спосіб вісниківство перетворилося на масштабне явище морально-ідеологічної дії із захисту духовно-культурних, цивілізаційних основ українства. Воно захопило своєю енергетикою насамперед молодих і рішучих людей, людей з характером і романтичними візіями в душі. Відтак ті культурологічні та історіософські ідеї й інтенції, які розвивав Д. Донцов на сторінках свого, хоч і невеликого за накладом, журналу «Вісник», стали ядром імпульсами утвердження в українській національній свідомості та ідеології волюнтаризму і традиціоналізму, громадянського героїзму та культурного окциденталізму, національного динамізму і антимальоросійства, середньоевропейської ідентичності й антиімперства.

Разом з літературною есеїстикою культурологічна есеїстика Д. Донцова творить широку теорію *естетичного неоромантизму вольового типу*. Цей спосіб мислення пояснює, що в основі людської творчості лежить містичне переживання світу, що мистецтво є лише образним виверненням буттєвої енергії, а мистець, якщо він прив'язаний до глибин нації і духовної традиції, не може уникнути прагероїчного світопереживання. Головні ідеї Д. Донцова були відрухом до художніх та моральних архетипів європейської готики – цього довершено героїчного мистецтва Середньовіччя. Його підсумковий трактат «Дух нашої давнини» (1944) був концептуальною апеляцією у культурологічному та історіософському сенсах до основ лицарських Середніх віків. І до нині цей твір залишається найціліснішим маніфестом українського традиціоналізму, таким розумінням традиції, що завжди кличе до революції як екзистенційно законного оновлення нації.

Олег Баган

керівник Науково-ідеологічного центру ім. Дмитра Донцова

МОДЕРНЕ МОСКВОФІЛЬСТВО

Je n'ignore pas que ces hommes apatique, qu'on appelle des hommes raisonnables, désapprouvent la chaleur, avec laquelle j'ai plaidé la cause de la nation; mais est-ce ma faute, s'ils n'ont point d'âme?

Jean Paul Marat. Offrande a la patrie*

Ніхто не заперечить, що наш край переживає переломову добу своєї історії. Положена між Заходом і Сходом, Україна завше була об'єктом спору між двома культурами: західноєвропейською (спадкоємницею Риму) і московською (спадкоємницею Візантії). Тріумф сеї останньої на наших землях, здавалося б, такий блискучий, осліпив навіть колишніх її найбільш упертих ворогів – поляків. У розпачливих шуканнях за новим *modus'om vivendi* для своєї нації майже ціла громадська думка польська з респектом затримується над Німаном і Бугом: простір земель, що лежить за сими межами – то є признана сфера культурних впливів Росії.

Не инакше думають і в Європі. Не инакше і в Росії.

В останні роки, роки повільного, але невпинного відродження української нації, навіть люди, які ніколи ні в чім не сумнівалися, мусили поставити собі питання: якою буде та культура, що її, очевидно, творить собі новий нарід, що виступає на арену історії? Де шукатиме він собі взірців?

Старий спір двох цивілізацій лишив багато слідів у життю української нації: в її мові, психиці, мистецтві, літературі, релігії – на цілій його культурі. Великі історичні бурі заносили на нашу землю насіння як зі сходу, так і з заходу, і тепер, коли се насіння зачинає проростати, мимоволі насувається поставлене мною вгорі питання.

У сю критичну для цілої будучини нашої нації хвилину в нашій суспільності бере, здається, гору течія, варта того, аби їй присвятити пильну увагу.

Не галицьке москвофільство маю на увазі, не про нього говоритиму, лише про одно дуже характерне явище *в самім українстві*, для якого іншої назви, на жаль, дібрати не вмію.

Розуміється, підкреслюю се, з тим, що звичайно звать у нас москвофільством, се явище нічого спільного не має.

Ми, що ще напровесні виступили на сцену українського політичного життя, не можемо з байдужим оком перейти попри ідеї і течії, що прокладають собі дорогу в українськiм міщанськiм¹ суспільстві. Ціла наша культура, що постає під впливом сих ідей, буде, прецінь, довший час і культурою широких українських мас, а зосібна тої верстви, ідеологами якої ми були і бути хочемо. Опріч того, в націо-

* Я знаю, чому ці байдужі люди, що їх називають розумними, не приймають щирість, з якою я боронив справу нації; та чи це моя провина, що вони немудрі? (**Марат Жан-Поль.** Дар для нації).

¹ Вживаю се слово не в його російськiм, трохи погордливiм значенню, а замість французького «bourgeois».

нальнім русі українського народу певна координація всіх його груп не є виключена. Тому з подвійним зацікавленням маємо приглядатися до всього, що робиться в таборі наших можливих союзників.

Під модерним москвофільством я розумію поширену в певних колах нашої інтелігенції безмежну пошану до російської культури і якусь дивну духову залежність від поглядів, що панують у поступових російських колах.

Ся залежність і досі тяжіє як над нашою літературою, так і над громадською думкою і публічним життям. Ся залежність не дає українству й досі вийти з пелюшок і стати на власні ноги, ослаблюючи його відпорну силу в боротьбі зі сторонніми впливами.

Майже ціле життя українське до того ступеня пересякнуто російськістю, що кожному, хто має свій одмінний погляд на російську культуру, доводиться душитися в ній, як у густім, важкім тумані.

Инколи се ідейне розпущення українства в «російським морі» межує просто з затратою власного національного обличчя. Читаючи українську пресу, не раз здається, що багато з так званих свідомих українців ще й досі не розв'язали собі старого питання: яка в них душа – «хохлацкая или русская»?

Ось, наприклад, перша-ліпша цитата з одної української газети: «Українська інтелігенція працюватиме для добра свого народу, не забуваючи про відданість і любов до спільної вітчизни і братерського союзу з усіма *вітками руского народу*»² (одне з липневих чисел «Ради», 1911 р.).

І се не є ляпсус. Подібних фраз можна навести не один десяток. Більше! Деякі українці з обуренням відкидають усяку спробу зачислити їх до категорії самостійних націй! Така трагікомедія сталася, як відомо, зі знаним циркуляром Столипіна про «іногородців». Чого б, здавалося, зичити собі ще нам, «мазепинцям», «сепаратистам», «партикуляристам» etc?! В офіційнім документі визнано нас нарешті за осібну націю!

Однак українці образилися.

Образився один українець у минулому році на земському з'їзді на п. Гурка за те, що сей, очевидно, пам'ятаючи про циркуляр прем'єра, назвав українців «інородцями». Протестант компетентно пояснив зборам, що «малороссы также русскаго племени» («Рада», 1911. – Ч. 195). Другий українець, і досить знаний, вважає «нечуваним фактом, що по 1905 р. уряд в офіційнім акті проголосив українців, себто одну третю *часть російського племени*, інородцями» (цитую з «Діла», 1912. – 9/II).

Цікавий факт, який свідчить про той самий низький рівень національної свідомости серед українських інтелігентів, наводить проф. Здзеховський у своїй знаній, видрукованій в 1911 році в «Gazet-i Narodow-ий» статті під заголовком «Trójjedyna Ruś». Проф. Здзеховський оповідає про московський з'їзд відпоручників земств і міст у вересні 1905 р. На однім із засідань обговорювано питання децентралізації. «П. Неміровський, саратовський делегат, в різких і прикрих виразах заперечував існування якоїсь української або малоруської нації, а рівно ж права українців на автономію». Від імени українців промовляли два знані суспільні діячі. «Жоден із них, – пише далі проф. Здзеховський, – не запротестував проти образливих для української нації слів п. Неміровського. Обидва обмежилися доказами шкідливости від зосередкування всіх державних питань у центрі, виводячи звідси конечність поділу імперії на автономні краї. Чи можна собі уявити, – питається автор далі, –

² У цілій брошурі підкреслення мої. – Д. Д.

поляка, шведа або фіна, який в аналогічному становищі не засудив би образу, заподіяну йому і його нації».

Чи маємо право припускати, що проф. Здзеховський оповідає неправдоподібні речі? Чи ми не чули промов українських послів у III Думі? Або, ще ліпше, чи ми не чули, як вони мовчали, коли б мусили говорити? Чи ми не знаємо, що їхня поведінка в Думі не раз стягала на них незадоволення навіть у нашій поміркованій пресі? Хіба на з'їзді ліги освіти в 1909 р. знайшовся хоч один українець, який дав би *належну* відправу непристойним промовам таких Рутценів і прочих лібералів?

Думаю, що кожний із читачів міг би значно поповнити колекцію наведених фактів, взятих із власних спостережень.

Очевидно, тут маємо до діла не з якимись винятками, тільки з тим почуттям спільности з «братнім народом», що, як писало свого часу «Діло», є «складовою частиною національної свідомости російських українців». І то деяких свідомих українців. То є, безперечно, сумний, але факт, що багато з сих останніх, які кплять із «тоже малороссов», у суті речі, набогато є ближчі з ними, як самі гадають. Багато з них, думаючи, що зруйнували старих богів, самі того не знаючи, поклоняються тим самим кумирам; як паломники, що цілують ногу св. Петра в Римі, ледве чи знають, що перед ними бронзова статуя Юпітера.

Сеї двоїстости української національної вдачі не можна недооцінювати, бо *в ній треба шукати причини неясности і нездекларованости програми сучасного українського міщанства.*

Відвратною стороною того самого явища є якась інстинктивна ворожість до всього польського. Коли в наших галицьких земляків се аж занадто зрозуміле, то у нас ся засліплена ворожість межує вже з якимсь політичним атавізмом.

«Українці, – пише вже цитований проф. Здзеховський, – чують себе членами осібної нації лише як стрічаються з поляками. При зустрічі ж із росіянами в тій хвилині обертаються на малоросів».

Може, се й не зовсім так, але думка, що лягла в основу сього твердження, є, безперечно, слухна: пересічний інтелігентний українець інтенсивніше чує свою окремішність у стосунку до поляка, як до росіянина.

Сеї політичний атавізм, що свідчить про притуплення у нас почуття дійсности, спостерігається не лише в щоденнім життю, а й у літературі. Візьмімо, напр., нашу драму. Багато там знайдемо речей, присвячених тим самим, скажу символічно, темам, що й Шевченкові «Гайдамаки». А чи багато наслідувачів знайшли собі в нашій літературі такі поезії, як «Сон»?

Багато маємо драм із часів Хмельниччини. Тим часом, коли повна своєрідного понурого трагізму історія Гетьманщини далеко не такою мірою збуджує натхнення наших письменників. Мало збуджує його і одна із найдраматичніших фігур нашої історії, оспівана в німецькій, польській, шведській, англійській і французькій літературах. І се не є припадок ані не «незалежні обставини»: писав же Шевченко свої вірші і Рилеев свого «Войнаровського»! Ні, якби наші письменники жили своїми думками більше в теперішності, як у минулому, якби їх голови не були під неподільним впливом ідеї «триєдиної Руси», вони б і в історії інстинктивно шукали інших тем...

Разом із сим національним гермафродитизмом панує в певних колах нашої інтелігенції якась рабське «*padam do nóg*» перед російською культурою. А тим часом вплив сеї останньої зовсім не є такий уже спасенний, як багато хто думає. Скорше навідворот. Сеї вплив виявляється в трьох напрямках. По-перше, він *відриває нас*

від безпосереднього контакту з європейським культурним світом. По-друге, сьому впливові завдячуємо ми те абсолютне *нерозуміння природи соціально-політичних явищ*, яке є так характерне для країни з нерозвиненим політичним життям і яке так фатально відбивається на цілій ідеології сучасного українського міщанства. Про се говоритиму далі, а тепер зупинюся на третім результаті діяння російської культури. Маю на увазі виховувані нею специфічні *риси російської вдачі*, що, як соціальні цінності, мають, безперечно, *негативне* значення.

Твердження, що російська культура, особливо ж література, є провідником у маси ідей соціальної рівності і демократизму, можна прийняти лише з великими застереженнями. Візьмімо хоч би ту саму літературу. Солодкаво-сентиментальне ставлення до «меншого брата», високою мірою для нього образливе (народницька література) і апотеоза некультурности (Л. Толстой) – ось один полюс російської літератури. Апотеоза босяцтва (не пролетарства!), себто знову тієї ж таки некультурности (М. Горькій) – її другий полюс.

Демократизм, який проповідує російська література, – се є демократизм «барський», «каючагося дворянина», з одного боку, індивідуалістичний демократизм апаша – з другого. У кожному разі зовсім не той, на якому полягає будучина Європи і який будується на високорозвиненім почуттю власної гідности і громадянської дисципліни індивіда.

Додатній вплив сього специфічного демократизму, найліпшим виразником якого є російська література, на маси (оскільки він вказує на соціальну несправедливість) не дасться заперечити, але рівно ж не можна негувати те спустошення, яке його лихі сторони залишають у психиці широкого загалу.

Не заперечую ні генія Толстого, ні великого таланту Горького. Їх я згадав лише для того, щоб показати, що навіть велетні російської літератури є все ж *росіяни*, себто не в стані позбутися свого специфічного «русского духа», вихованого тисячолітньою історією. Фатальний вплив духу російської культури на цілу вирослу на ній інтелігенцію Росії можна обсервувати щоденно.

Брак різко зазначеного почуття власної гідности і поважання інших (так звана російська «душевность»), якась психічна вайлуватість і недисциплінованість (так звана «широта русской природы») – ось що вирізняє кожного росіянина – навіть із зовнішнього боку від європейця, до того вирізняє, що серед тисячної європейської юрби пізнати його за тридцять кроків.

На сі – з погляду громадського – шкідливі сторони «русского духа», які через культуру прищеплюються всім мешканцям Росії, звернула вже увагу польська преса. Недавно в одній із галицько-польських газет («Nowa Reforma». – 15/XI) з'явилася алярмуюча стаття на тему того «морального підбою», який dokonує на польській душі чужа їй культура. «Німці, – писала ся газета, – можуть нас нищити, ламати, гнітити, але ніколи не потраплять вони сягнути до глибини нашої громадської психіки, не потраплять знищити польського *типу*. Натомість Росія діє на нас зсередини... У співжиттю з Росією збережемо нашу мову, ... але що тією мовою писати і думати будемо, то перестане бути польським... Тип розмовляючого по-польськи росіянина *вже існує*, і то не в такім малім числі, як то могло б здаватися нашим оптимістам».

У нас до типу росіян, що говорять по-українськи можна було ще недавно зачислити ледве не цілу інтелігенцію, але статей, подібних до цитованої вище, у нас не стрічаємо...

Ті риси «русского духа», на які я вказав угорі, не є, зрештою, видумані мною. Подібну – ще гострійшу – характеристику їх дали свого часу «*Вѣхи*».

Так само проф. Здзеховський в однім відчиті в листопаді минулого року на ту ж тему найяскравішу рису російської вдачі бачить у нездатності до тривалого, довшого виявлення енергії (терор!). Дозволю собі ще навести думку в сій справі одного англійця, скорше приятеля, ніж ворога росіян. У своїй книзі «*Russian people*» п. *Maurice Baring* головними дефектами російської природи вважає «брак оригінальності», «конвульсійну (spasmodic) енергію» і «страх відповідальности». «Росіянин, – каже п. Baring, – скоро переходить від апатії до енергії, від бунту до покорі». Врешті згадує автор і про «брак дисципліни», як про одну з найважливіших рис російської природи³.

Сі негативні сторони російської природи, яких не може не спостерігти хоч трохи уважливий обсерватор і які особливо шкідливі в соціальному життю, мали б, здається, змусити нас з більшою резервою ставитися до тої культури, чия еманация є згадані вище риси російської вдачі. Тим часом бачимо у нас щось зовсім протилежне.

Високість російської культури є догматом у нас. Жодна стаття, що трактує про російсько-українські теми, не обійдеться без низеньких реверансів на адресу сєї культури, без запевнень у своїй глибокій пошані перед нею.

Навіть на активнішу частину нашої інтелігенції робить ся культура такий величезний вплив, що, читаючи, напр., нашу пресу, не раз здається, що се переклад з російської: до того все там російське – і думки, і цілий світогляд, і *навіть мова!*

Прошу ось, наприклад, вирази й слова, взяті з *одної* тільки – слово чести, української! – статті: «напрасно» (в сенсі «даремно»), «необразно», «благодушествовать», «давати маху», «чоловік з розумінням» – і все се без знаків наведення! («ЛНВ», 1910. – Кн. II. – С. 330).

Невже се все по-українськи?! У другій статті знаходимо, правда, вже в наведенню, такі вирази, як «валяй, смоли», «попечительное начальство», «по какой причине шум» і под. («ЛНВ», 1909. – Кн. I. – С. 119).

Се не дріб'язковість – вишукувати такі цитати. Подібної статті – а їх пишеться десятками! – писані такою «українською» мовою, де можна стрінати цитати із Щедрина, із Пушкіна і ніколи, напр., з Руданського, або коли латинські, то акурат ті самі, що й у російських газетах. Усе се свідчить, у якій рабській залежності є ціла психіка сучасного нашого інтелігента від сторонніх впливів. Поляки вже додумалися до конечности боротьби з несподіваними впливами. У нас їх *навіть не помічають*. У нас майже всяку еманацию російського «духа» – хоч би то був блазеньський тон російської публіцистики – вважають за взірець, гідний наслідування!

А втім віра в єдиносенність російської культури *замикає нам дорогу до першого джерела всякої культури – до Заходу*.

Ціла західна культура йде до нас *via* Петербург або Москва. В нашій популярній літературі, наприклад, багато перекладається або переробляється з російської і майже нічого з польської або німецької. Хіба се не смішно, напр., що українці, які закидають (і цілком слушно) росіянам ігноранцію в національних питаннях, перекладають і видають книжечку про автономію пані Піменової – росіянки!

Перекладна наукова література рівно ж береться з російської, а коли й з чужоземної, то знову остільки, оскільки вже є російський переклад. Мені знаний є, напр., один український переклад відомого німецького економіста, зроблений звичайно з російської і який точно копіює всі випуски, які хотілося зробити в тексті

³ **Baring Maurice.** Russian people. – London, 1911.

російському видавцеві, і яких не було в оригіналі. Про федерацію у нас зачали писати не скорше, як з'явилися відповідні російські книжки. З книжкою про се питання Л. Кульчицького в широких колах нашої інтелігенції також зазнайомилися лише з російського перекладу. Те саме дасться сказати щодо книжки Р. Люксембург про економічний розвиток Королівства Польського.

Як у зачарованім колі крутяться у нас у сфері тих ідей, які вважає потрібним піднести *своїй* публіці російська преса.

Навіть у сфері, що нас особливо близько обходить, у національнім питанню, здані ми на її ласку або неласку.

З О. Бауером у нас пізналися лише з російських перекладів, рівно ж із Бернгардтом і Реннером, так само, як і з Каутським. А скільки дуже вартісних творів із тої ж області німця Самасси, румуна Поповічі, англійця Вотсона та інших зостануться зовсім не знані нашій публіці? Хіба що росіяни здогадаються їх перекласти. Рівно ж рідко хто з нашої інтелігенції знає, напр., книжки поляків Кульчицького і Мархлевського. Загалом знання польської (не лише наукової) літератури так мало поширене серед російських українців. А тим часом знання, напр., польської белетристики могло б мати велике виховне значення як літератури народу з високо розвиненим почуттям національної свідомости. Деякі твори Міцкевича здалися б нашим підростаючим генераціям більше, як, напр., сатири Салтикова, який бичує всякі дефекти російської дійсности, опріч націоналізму, або як «Клеветникам Росії» чи «Полтава» Пушкіна.

Не ліпше стоїть справа і з нашою перекладною белетристикою. Хай читач пригадає собі деякі переклади чужих авторів у «Літературно-Науковому Вістнику». Більша частина їх, про які перекладачі скромно промовчують, з якої саме мови зроблено переклад, при трохи уважнішій досліді, виявляються перекладеними з мови, за словами одного журналу, «наиболѣ симпатичнаго нам народа». Деякі речі перекладаються, здається, з оригіналу, як напр., «Острів пінгвінів» А. Франса. Але й тут не обійшлося без невірливого наслідування: в нас переклали сю річ ледве чи не тому, що спершу її переклали на російську. Навіть кара, накладена за се на російський журнал (а пізніше й на Л.-Н.В.), не втримала його українського колегу від заманіфестування своєї ідейної залежности від «наиболѣ симпатичнаго нам народа».

Чи багато і що саме виграє наша публічність від чужого посередництва в засвоєнню західної культури? – на се не потребує відповідати.

Надзвичайно характеристичне, що в нашій суспільності не лише не помітно охоти скинути сю залежність, але навідворот. Лунають навіть голоси задоволення з існуючого status quo!

Стрічаємо навіть жалі, що західна культура *таки*, мимо всього, проникає до нас, «а одночасно, кь сожалѣнію (!), ослабляється великорусское вліяніе» («Украинская Жизнь». – Кн. VI). «Історія українського письменства» С. Єфремова з кепсько укритою нехиттю ставиться до тої частини нашої літератури, яка розвивалася під *західноєвропейськими впливами*. А ось що, напр., вийшло з-під пера одного з найвизначніших і гідних всякої поваги українських діячів: «Я не сумніваюся, що якби Україна була визволена від примусового московського централізму і нівеляції, то в ній розвинулися б вільні потяги до великоруського світу як *наибільш близького*, тісно зв'язаного культурною спільністю, історичними традиціями і спадщиною Києва» («ЛНВ», 1909. – Кн. VI. – С. 1128).

Коли так пишуть проводирі українства, то що ж думають і почувають маси нашої інтелігенції?

Очевидно, *нема навіть охоти* вийти з чисто добровільної залежності від чужих культурних впливів.

А не треба забувати, що *ся залежність* – шановний автор із ЛНВ має рацію! – безперечно *зростатиме* в міру ослаблення українофобської політики.

Не в «близькості» тут розуміється річ. Недавно один поляк опублікував у Кракові німецьку брошуру «*Polnische Metamorphose*», в якій висловлює свою ширю подяку гакатистам; бо їх політика, за автором, збудила національне почуття в найтемніших верствах польської громади в Пруссії і зробила з оспалого познанського хлопа одважного борця за «польську справу». Противно, толерантна польська політика Пруссії перших років по анексії – викликала такий потяг поляків до німчизни, що, за автором, «як би *ся* політика тривала й досі, познанські поляки стояли б на найліпшій дорозі до повної германізації. Щось подібного бачимо ми і у нас, а власне, в Галичині, де в останніх літах сильно зріс російський культурний вплив. Не кажу про московфілів: що спільного з культурою вони мають?»

Говорю про те зацікавлення всім російським, яке виявляє навіть українська галицька інтелігенція. Перекладаються російські наукові твори, коли під боком є ліпші німецькі, вчать російської мови, газети заповнюються перекладами з російської, не маючи часто (як оповідання п. Аверченка, напр.) жодної літературної вартости, і т. п.

Чужий світогляд торує собі, таким чином, дорогу навіть до Галичини, де нема примусової русифікації. Коли б я хотів бути парадоксальним, то я б закликав українську суспільність складати жертви на пам'ятник Савенкові: він грає, прецінь, у нас роль пруських гакатистів! Але парадоксами не зарадити лихові, над яким варто застановитися всім, хто не вважає вплив, про який мова, за *vis maior* або за річ, з якої треба лише тішитися.

Наведені мною вгорі факти нашого літературного невілляництва можуть видатися відірваними, але взяті разом роблять просто гнітюче враження. Не треба, прецінь, забувати, що визнання універсальности російщини з конечністю допроваджує до *зредукування, до приниження цілей українського руху, до відживлення старих теорій* «для хатнього вжитку».

І фактично декотрі модерні московфіли договорюються вже до таких горендальних речей, що завданням українського руху є «приобщать (нас) кь органу русской культуры, русскому языку» («Украинская Жизнь». – Кн. I. – С. 46) або «принять посильное участие в общерусской культуре» («Украинская Жизнь». – Кн. I. – С. 51). Отже, за українським рухом признається чисто субсидіярне значення. Хіба не підписався би під сими словами не лиш редактор «Русской Мысли», але й «Галичанина»? А згадати, напр., відповідь п. «Старого українця» Струве в «Русской Мысли»: скільки там було місць, за які кожний українець мусив, читаючи, паленіти зі встиду!

Такі і їм подібні погляди, які можна стрінати в нашій пресі, свідчать, як у богатох українців різні «автономії» є лише мало продумані «офіціальні», парадні пункти їхньої програми, яка в суті речі є зовсім інша. Вони показують рівно ж, як основно забули у нас слова Драгоманова: «Українська література доти не стане на свої міцні ноги, поки українські письменники не будуть брати *всесвітні просвітні ідеї* безпосередньо з західної Європи, а не через Петербург і Москву».

Особливо відчувається вплив російськості в громадським життю нашого краю, скорше *в характері політичних ідеологій, у нім існуючих*. Неможливість довший час брати участь у публічнім життю зродила в російській суспільності найдивніші

теорії суспільного розвитку, найдивніші поняття про механіку соціального життя. Се незрозуміння рушійних причин історії виявляється передусім у безоглядній вірі в силу *одиноці* (терор), по-друге – в силу людського слова, в силу *проповіді*, все одно, моралістичної (Толстой), чи революційної (Ленін), чи загалом політичної (так зв. «парламентський кретинізм»). Між усіма сими явищами, за всієї їх розбіжності, багато спільного. Л. Толстой думав, що *проповіддю* «любови» можна перевернути догори ногами тисячолітні інституції і звичаї; «парламентські кретини» є свято переконані, що людська *проповідь* і красномовність викликають великі історичні перевороти; ленінці і досі вірять, що маси позискуються для нових ідей не через свій власний досвід, лише *виключно проповіддю* і гаслами, що кидає в них стороння організована сила (звідси – бойкот Думи). Спільне всім сим ідеологіям незрозуміння рушійних сил історії і наївна віра в міць людського слова.

Не zostали сі ідеї без впливу і на українську публічність. Згідно з думками, що стрічаються ще й тепер у нашій пресі, головним чинником історії є не боротьба інтересів різних суспільних груп, лише *боротьба ідей*. Тому, коли якусь «гарну» («хорошу») ідею не засвоєно ще всіма, то се не тому, що вона суперечить *інтересам* певних груп, а тому, що з нею ще не зазнайомилися як слід і не «переконалися» в її корисності для «всіх». Відповідно до того, українське питання представляється як «чистокультурне» або навіть *педагогічне*, розв'язання якого залежить від переконувальної сили всяких філологічних і антропологічних аргументів.

Ані трохи не перебільшую!

Ось що можна було прочитати в однім українськiм органі: «украинская школа съ обученіемъ въ ней на родномъ языкѣ – вопросъ времени, и только времени. Это понятно всѣмъ, кто внимательно слѣдитъ за эволюціей, которая совершается въ вопросахъ *воспитанія и обученія*» («Украинская Жизнь». – Кн. V. – С. 114).

Отже, за автором сих слів, величезний політичний переворот (а ним, безперечно, була б націоналізація нашої школи) знайде свою причину в... *поступі педагогіки!* Незла теорія, на жаль, лише не може нам пояснити, чому, мимо «еволуції вь вопросахъ воспитанія и обученія», в познанських школах і досі вчать польських дітей чужою мовою?

У другім місці довідуємося, що українізація школи буде осягнута «*одной силой педагогическихъ аргументовъ*» («Украинская Жизнь». – Кн. VI. – С. 34).

Просто не знаєш, як се все назвати...

Очевидно, коли українське питання є чисто педагогічне, щось як питання про скасування «твердаго знака» або «букви ять», то й *метода його розв'язання* мусить бути відповідною.

Для всякого, хто дивиться на національну проблему, як на проблему, від розв'язання якої залежать *інтереси* цілих *суспільних груп*, розв'язання сеї проблеми доведеться шукати в силі, свідомості і карності сих груп.

Інакше думають наші модерні москвофіли. Для них питання, напр., українізації школи є питання педагогіки і доцільності. Ergo, здійснення їх жадань ставиться в залежність від того, чи їм удасться *переконати* своїх противників у *доцільності* сих вимог, чи ні?

«Незнання», «непоінформованість» противників – ось причини всіх лих!

Повторюю, я не перебільшую.

Цитую: «Зовсім не треба бути ані українцем, ані прихильником українського руху, щоб пристати до сих *практичних* постулатів. *Кожне* скаже, що коли вчитель і школа говорять іншими мовами, то се *абсурд*» («Рада», 1917. – 17/X).

Отже, коли Маркови й Шульгіни не хочуть цього зрозуміти, то лише через слабкість їх логіки, яка не може зрозуміти «абсурдності» їхніх позицій. Треба їх лиш «переконати» в «практичності» українських постулатів так, як переконується, напр., у більшій практичності чорного костюма в порівнянні з ясним – і все буде гаразд.

Така спрощена філософія модерного московофільтства.

В іншій числі та ж газета висловлює свій жаль з тої причини, що російський прем'єр «з переконання або *несвідомо* (!) гальмував чисто культурний (?) національний рух *одної з віток* (!!) руського народу, народу українського» («Рада», 1911. – Ч. 202).

Та ж газета вважає переслідування українства «одним із многих *непорозумінь* нашої переходової доби» (Ч. 205).

Отже, підкладом одного з найважливіших фактів суспільного життя – національної боротьби є, за нашими доморослими соціологами, «непорозуміння»!

Інший український орган бачить у сих переслідуваннях «прискорбное *заблужденіє*, которое объясняется очень *плохой осведомленностью* русскаго общества относительно истинно культурных стремлений украинскаго движенія» («Украинская Жизнь». – Кн. VI. – С. 26). Цілком консеквентно до сеї ідеології пише інший журнал про гр. Бобринського: «Але сей ворог ще не злий, лише *засліплений*, і коли йому пощастить, зрештою, пережувати ту їжу, якою його нагодували українські Вергуни в Галичині, то, може, він *подивиться ще* на українське питання *иными очима*» («ЛНВ», 1909. – Кн. III. – С. 673).

Просто зворушлива наївність!

Не давно нам доводилося читати, що ворогам українців дуже легко стати їх приятелями. Треба лише «покласти руку на серце й дослухатися до своєї *совісти*... І коли ся *совість* ще хоч жевріє в них на дні *запамороченої* душі, то вона дасть певну відповідь» («Рада», 1912. – Ч. 252).

Чи не просто? Автор мусив би опатентувати свій винахід для лікування соціальних хвороб!

Інший українець висловлював переконання, що «користь від реалізації української ідеї зрозуміють *усі* (!!)» та що українство перемаже «*внутрішньою ідейною правдою*» («Рада», 1911. – Ч. 255).

Gerade zum Küssen, не правда?

У тій самій газеті («Рада», 1911. – Ч. 264) читаємо, що ігнорування українського погляду в холмській справі з боку російських лібералів пояснюється «не лише реакційністю 3-ої Думи, але й тим, що багато послів просто *не знали й не знають*, з якими величезного *практичного* значення питаннями звела їх доля».

Правда, від того часу вияснилося, що посол Нікольський чудово самими ж таки українцями був «освѣдомлень» про український погляд на холмську справу, а все ж зістав при своїй думці. Не раз «інформувався» знову самими ж таки українцями і славнозвісний п. Кашкаров із «Утра Россії», а все ж своїх думок про «мазепинство» не кинув.

Але сі всі факти проходять попри наших московофілів без жодних результатів, а завтра знову починається стара пісня про «непоінформованість», «совість», «ідейну правду» й інші дурниці.

Можна і треба інформувати чужу пресу про нас, але не можна бути настільки наївним, щоб бачити в сім інформуванні якусь панацею, що виліковує українофобів з їхньої хвороби. Час уже знати, що політичні конфлікти не рішаються апеляцією

до «совісти» противника і що немає такої сили, яка б із графа Бобринського зроби-ла українофіла і змусила людей іти проти власних політичних інтересів.

А саме наші модерні москвофіли і переконані, що се можливо. Говорячи про на-городи української преси на хліборобській виставі, одна українська газета не може вийти зі здивування, що «прості собі хазяї та хлібороби, тільки що добре знайомі з місцевими обставинами й потребами місцевої людности, більш об'єктивно й справедливо оцінюють вагу й значення українського вільного слова, ніж особи державного розуму» («Рада», 1911. – Ч. 205).

То мусили б сміятися сі «особи», якби вони читали українську пресу!

В іншому числі (202) не годна зрозуміти газета, як можуть закривати «Просві-ти» «після того, коли така безстороння й авторитетна державна інституція, як Ім-ператорська Академія Наук, дала цілком прихильне для українства пояснення мети і засобів українського національно-культурного руху».

І се все пишуть не діти, а дорослі люди...

Клемансо колись сказав: «un beau discours a parfois change mon opinion, mais jamais mon vote» (добра дискусія часом зміняла мою думку, але ніколи мій вотум), і сим висловив досить просту думку, що кожна політична група приймає чи відки-дає якусь ідею, отже і українську, не задля її «внутрішньої правди», а відповідно до того, чи вона *інтересам* сеї групи суперечить, чи ні.

Усе се так просто, і все се є для модерних москвофілів китайською грамотою.

Політичний анальфабетизм певної частини нашої інтелігенції сумно відбива-ється на розумінню нею сучасних завдань українства, особливо ж його *ставлення до російського лібералізму*.

Дивне загалом є се ставлення. Замовчують ліберали українське питання, ерго, спочувають, – думають багато українців. Виступить на сцену Струве, говорять про «виняток», не розуміючи, що се й, справді, був би виняток, якби *решта* російської поступової преси виявляла *прихильність* до нас. Коли ж ся решта захоче *мовчан-ку*, тоді подібні «винятки» набирають дуже симптоматичне значення. А вже коли якийсь «поважний» росіянин додумається до геніяльної ідеї про потребу, напр., для нас початкової, і то *лише* початкової, школи, то не бештанину дістає він в україн-ській пресі, а навпаки – признання. («Рада», 1912. – Ч. 264).

Не з аналізу групових *інтересів* російського лібералізму виводять у нас його ставлення до українства і навідворот, а цілком з чого іншого.

«Сучасне становище українців, цілком незвичайне (30-мільйонний нарід не мо-же користуватися рідною мовою в школі), може вдержатися тільки за великої *бай-дужости російського громадянства* до українства – байдужости й *несвідомос-ти*» (ох!).

Се виривок з одної газети.

А ось з іншої: «Українці *вірять*, що російське *суспільство*, а з ним і уряд, коли не тепер, то в скорій будучині *зрозуміє* цілу несправедливість і шкоду для Росії насильної русифікації 27 міл. російських українців».

Читач, напевно, буде трохи здивований, коли я скажу, що перша цитата взята з «Ради», а друга з «Кіева» п. Локотя.

Отже, для обох ціла причина ворожости російської суспільности – в непоінфор-мованості! Треба лише «непорозуміння» розсіяти, і все буде гаразд.

Пробують ще наші модерні москвофіли шукати чисто містичних причин для вияснення позиції російського лібералізму в українським питанню. «Мнѣ всегда казалась несообразною мысль о совмѣщеніи въ одной и той же *душѣ* (но!) русскаго

інтеллигента неприязни кь українському національному дѣлу со стойкой защитой интересовъ Польши и Финляндіи» («Украинская Жизнь». – Кн. II. – С. 23).

Отже, довідуємося, що політичні програми і симпатії випливають не з інтересів груп, лише... з душі!

Ох, які «несообразности» знайшов би автор сих рядків, напр., в Австрії, в «душі» німецького інтелігента! «Неприязнь» до українців і «стойкая защита» поляків. «Неприязнь до румунів і «стойкая защита» мадярів. А «душа» – та сама! Для пояснення всіх сих «несообразностей» авторові, з погляду своєї теорії, довелося б хіба звернутися до психіатра.

Віра в «душу» «хорошаго» російського інтелігента так вкоренилася в нашій суспільности, що всяка спроба підійти до неї з більш прозаїчного боку все напотикається на опір *des hommes raisonnables*. Так «Снопу» недавно уділено публічної догани за те, що його погляди на сю «душу» – «врядь ли поведуть кь установленію желательныхъ добрыхъ отношеній» між двома народами («Украинская Жизнь». – Кн. VI. – С. 99).

Сим у нас і обмежуються. Заглянути глибше в соціально-політичний підклад національних симпатій і антипатій і відповідно до того намітити лінію своєї політики у нас не пробують. Усе кінчиться на аналізі «душі» і тому подібних містеріях.

Я не випадково зачислив сю основу на нерозумінню механіки суспільного життя віру в «преображене» російського ліберала – до того ж «москвофільства». Бо подібні наївні погляди на природу суспільних з'явищ характерні для сучасного мало політично вихованого російського суспільства. На Заході можна стрінути й опортуністів, і лоялістів, навіть до непристойности. Але ніколи там не знайти людини (розуміється, дорослої), яка думає, що політичні, ерго і національні, конфлікти, рішаються «освѣдомленіємъ» і апеляцією до «совісті» противника. Подібна політична безграмотність – продукт чисто російської культури.

Її ж продуктом є і сучасний *аполітизм* українського міщанського руху. Ціла міщанська преса майже згідно оповіщає *urbi et orbi*, що українство – «чисто культурний» рух із політикою не має нічого спільного. Так, як би ідея, за якої входять у гру інтереси цілих суспільних класів, може бути чужа політиці. Правда, у нас говорять часом про автономію. Але чи ж можуть се гасло брати поважно люди, переконані, що «русское прогрессивное общество должно поголовно всѣми силами *поддерживать* украинское движение»? Скоро є зичливість до нас сього «общества», так віриться, то пощо нам усякі правні гарантії у вигляді автономії, тощо? Яка загалом може бути задекларована політична програма у людей, які бачать завдання українства в «пріобщеніи кь русской культурѣ»?

«Ціла наша політика в сучасній добі повинна замикатися в праці і стремліннях культурних. Поза тими розпростирається глуха пустка, або зачинається сфера небезпечних авантур».

Так писав у 80-х роках один із видатних поляків, коли не помиляюся, Свентоховській. Повні резигнації і зневіри, сі слова були сказані в Польщі в один із найреакційніших і найсмутніших часів для польського народу. У нас під ними підписалися б десятки людей у момент *відродження* краю!

Правда, ще недавно, в той час, коли «плавким багаттям вал на гору наступав», наше міщанство вміло співати інші пісні. Але ті часи давно минули. Настала пора «органічна», а з нею і нова політика, безцільовість якої що далі, то ясніше впадає у вічі. Бо, з одного боку, повстання проти наших «культурників» опозиції з лівішої частини нашої громади, з другої – не вірять їм і Савенки!

І тепер, коли «утихла буря», наші «культурники» опинилися в позиції, яку найліпше дасться схарактеризувати словами поетики:

*Зоставь на дрібних хвилях марний шум,
Та дрібні камінці безсило торохтіли.
Нещасні камінці! той побережний тлум
Ні море, ні гора приймати не хотіли!*

Коли у ставленню до російського лібералізму українство все ж здобувається на слово критики, то зате в інших громадських проблемах воно цілком *ідентифікує себе з російською суспільністю*, беручи багато пануючих у ній ідей за аксіоми. Напр., ще Гулак-Артемівський впадав у захват від Паскевича, що «видушив із ляхів весь жир». «Патріотичні» вірші писали й Метлинський, Корсун, й Чужбинський. Історичні твори Костомарова пересякнуті офіційним патріотизмом. «Рада» недавно углядела «щось гарного» у факті, проти якого написано стільки вогнених віршів Шевченка («Рада», 1911. – Ч. 35).

До недавнього часу література в Росії була одинокою провідницею громадської думки. І коли б наша суспільність дійсно не розпустилася ідейно в чужім морю, се б знайшло свій вираз і в нашій літературі. Чому, напр., польська суспільність потрапила віддати одушевляючі її почуття і настрої в творах Міцкевича, Словацького, Виспянського, Красінського? Та й тепер відає у творах Жеромського, Катерлі, Конопницької?

А кого можемо ми – в сім аспекті – протиставити їм? Шевченка, і лише його. А замість «Róży» і «Nocy Listopadowej» можемо хіба похвалитися «Покликом до братів слов'ян» М. Старицького, віршем, за своєю наївністю ще не перевищеним в українській літературі, або москвофільськими романами Мордовця? Або справді талановитою історичною повістю, написаною з метою «виставить во всей выразительной олицетворенности истории причины политического ничтожества Малороссии»...

Не можна твердити, щоб у нас бракувало відповідних тем, знаходили ж їх чужинці (Байрон, Рилеєв)! Ні, все діло в двоїстості національної психіки сучасного українця, яка робить із нього раба чужих ідеологій.

Се рабство виявляється на кожнім кроці. Візьмімо хоч би ставлення нашої міщанської преси до балканської війни. Ані тіні спроби подивитися на неї з погляду українських інтересів! Наші публіцисти нічого в сій війні не добачили, опріч конфлікту «хреста з півмісяцем»: трафаретна філософія, гідна Дорошевича або Немировича-Данченка.

У Македонії майже половина людности – мусульмани, більшість албанців – теж мусульмани, в Косовській вілаєті 64% мусульман і лише 19% сербів. І мимо всього сього, в бандитським нападі Балканського Союзу на Туреччину, у варварствах сербської армії, перед якими бліднуть погроми Абдуль-Гаміда, наші публіцисти углядели «боротьбу за волю!» («Рада», 1912. – Ч. 264).

Та сама рабська залежність від чужих ідеологій, та сама нездатність подивитися на речі не через чужі шкла...

Або візьмімо наше ставлення до панславізму. З одного боку, в нас ніби розуміють, що там українцям шукати нема чого, а між тим – наводжу слова проф. Грушевського – «почасти по традиції..., почасти просто з чужих голосів, повторялися у нас, українців, шаблонні фрази про слов'янську єдність, братання, взаємність і т. д.» («ЛНВ», 1909. – Кн. I. – С. 119).

Хто як хто, а, здається, українці мали б уже пізнатися на неославізмі. А проте треба лиш чехам зробити німецький погром у Празі, і в нашій пресі друкуються кореспонденції про «німецьку провокацію», треба лише чеському «соколу» наговорити на українських зборах дурниць про «спільного ворога», який нам досі ще нічого злого не зробив, і зала гуде від оплесків.

Українське питання в останні часи, безперечно, переростає рамки, в яких його хотілося б замкнути «Утру Росії» або багатьом «поважним» російським «симпатикам» українства. В числі чинників, від яких тепер залежить доля сього питання, знаходимо багато таких, про існування яких і припускати не можна було донедавна. І ось наша міщанська преса кожну критичну, що відбігає від шаблонів спробу розібратися в новій ситуації, плямує як злочин!

Не вимагаємо, аби українська преса наражала себе на неприємності, се було б просто глупо, але... бодай би вже мовчала!

Бодай би не говорила, що всяка чесна спроба розв'язати – nach besten Wissen und Gewissen – прокляті проблеми нашого життя – «не має ніякого зв'язку з реальними потребами й інтересами українства» («Рада», 1911. – Ч. 251; цитовані слова стосуються до одної статті в «Крутык-і»).

Бодай за кожне активне бажання увільнитися від змори чужих ідеологій, не накидувалися з такими статтями, як вступна, вміщена в «Раді» 19 листопада минулого року ніби то в обороні – зжался, Боже! – «культури»! Протестується навіть проти «зайвих галицько-польських і галицько-німецьких впливів». Так, як би ці впливи були чимсь новим для нас. А коли хтось зачне розвивати думки, висловлені проф. Погодіним на кінці його статті в «Украинской Жизни» (III кн.), коли хтось скаже, що ми, властиво, нічого б не втратили, якби були в тіснішій контакт з західною культурою, та що се було б лише *restitutio in integrum*, тоді... тоді *les hommes raisonnables* кричать про провокацію!

Не хочу сказати, що *ціла* наша міщанська преса заражена модерним москвофільством. Деякі органи стараються взяти новий курс. Навіть у цитованих мною органах знайдуться інші, здоровіші думки. Але все се не міняє суті: *домінантний* напрям наших *провідних* органів публічної opinіo є власне той, який я назвав тут модерним москвофільством.

Розуміється, се явище має свої причини. «Національна самосвідомість може бути зрозуміла лише з національного буття, а не навідворот»⁴.

Се значить у даному разі, що російський українець занадто ще живе російською культурою, щоб навіть у своїй свідомості не бути трохи росіянином.

Біологи твердять, що кожний організм у час свого ембріонального розвою рекапітулює цілу історію свого видового розвою, підкреслюючи подібність цього виду до інших, з яких він постав. Чи не могла б нам аналогія між біологічними і національними організмами пояснити теперішню двоїстість української психіки?

Пояснити можливо, але не виправдати.

Ми не сміємо сидіти, склавши руки, аж поки ембріон не розвинеться.

Особливо ж марксівська інтелігенція. Бо модерне москвофільство є поважною небезпекою передусім для нас. Брак почуття національної свідомости, що видає нас на поталу стороннім впливам, китайський мур від Європи, що тамує розвій самостійної національної культури, звуження цілі й розмаху руху, рецидив костомаровщини – ось що несе нам модерне москвофільство. Се все, а також нерозумін-

⁴ Bauer O. Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie. – Wien, 1908. – S. 42.

ня природи національних відносин і шляхів, що ведуть до національного визволення широких мас, не зстане без впливу на сі маси і, зокрема, на клас, репрезентантами якого ми були й хочемо бути.

Цілу ж націю ся течія грозить законсервувати на почеснім амплуа нації-гермафродита.

Тому боротися з модерним москвофільством є нашим завданням.

Але також і лівіших елементів міщанського українства.

Бо всякий помітний поступ українського руху – навіть у чисто культурній сфері – страшно задержуватиметься, поки в нас не перестануть бити чолом перед чужими ідеологіями, які мають вплив лише через те, що, за словами Локка, «мають паспорт минулих віків». Від сеї залежності від чужих впливів – *чи то у сфері культурній, чи в иншій* – мусимо звільнитися.

Наші українці люблять називати себе представниками *цілого* народу. Ну, так хай уже в своїй програмі і діяльності оглядаються на *інтереси* сього народу, і лише *його* інтереси.

Нашим обов'язком є відкинути набік теорію аполітично-культурно-національно-сентиментального українства і намітити ясну програму української політики, оперту на аналізі природи національних рухів, національних стосунків у Росії і вільну від впливів чужих концепцій.

Українство – навіть міщанське – потребує нової орієнтації!

Коли воно не хоче, розуміється, зостати навіки російським провансальством.

Ся нова орієнтація потрібна особливо в нашу тривожну добу, коли, за словами п. Струве, який має тонкий нюх, «скрізь зріють великі проблеми і сіються великі бурі».

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ

I. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ

Великі історичні події потребують століть для свого розв'язання, однаково, чи се розв'язання здійсниться шляхом мирного розвитку, чи збройною боротьбою народів. Сучасна світова війна, що наново розгорнула перед нами деякі з давньої минувшини одідичені питання, дає сьому найкращий доказ. Між багатьма проблемами європейської історії, остаточне врегулювання яких припало на наше покоління, може, найвидатнішою є безупинне змагання Росії до південного моря та зв'язані з цим її наміри дістати політичну перевагу в Європі.

З гідною подиву консеквентністю та впертістю проклала собі Росія шлях до теплого моря, і цей шлях відзначали зруйновані держави та підбиті народи. Коли російська політика вперше була ясно сформульована в апокрифічному заповіті Петра I, то ще задовго до нього вона вросла глибоко у свідомість московських царів і стала за провідну лінію їх акції в Європі. Одна велика держава за одною виснажувалися в розпачливих змаганнях припинити московський потік. Спершу се була Польща, потім Швеція та Туреччина. Почасти знищивши, почасті значно ослабивши своїх противників, переможна Москва дійшла до кордонів двох середньоевропейських великих держав. Тепер припало завдання спершу Габсбурзькій монархії, а незабаром також і Німеччині – поставити перепону експансивним змаганням Росії. У сьому лежав зародок сучасної війни. Може, Петро I та Катерина II хотіли своїми війнами досягти дуже похвальної цілі наближення до західноєвропейської культури – Європа, одначе, відчула на собі результати сих війн, колосальний зріст могутності Росії як знищення «рівноваги на півночі». Се скоро виявилось. Ряд конфліктів (1790, 1854, 1877, 1888) між Росією та обома середньоевропейськими державами зробили нарешті війну, якої останні довго уникали, неможливою до усунення. В усіх сих конфліктах західних держав (як також і Туреччини) з Росією (особливо що сильно вражає), кожного разу, коли ходило про розбиття Росії та її переваги, висувалося українське питання. Кожна держава, що знищення російської переваги мала за своє історичне завдання, втягала в рахунок також самостійність України – краю, що належить до найбагатших із царських провінцій, відділяє Росію від Чорного моря, краю, втрата якого поклала б кінець усім мріям царів про Константинополь.

Польща мусила визнати державну незалежність своїх провінцій, що відокремилися від неї, щоби у союзі з ними воювати з Москвою (1659). В 1669 і 1711 рр. Туреччина змусила Польщу й Росію до визнання самостійности України, щоби у сій останній придбати натурального союзника проти обох згаданих держав. Турецькі плани реставрації української держави доживають майже до середини 18 століття. До противників Росії прилучилася також і Швеція, що за Карла X – Густава та за його онука Карла XII уклала з українською республікою дефензивний та офензивний (оборонний та наступальний) союз, хочаби цим утворити протипагу Москві, що все далі розширювалася на північ. Також пруському цісареві Фридри-

хові-Вільгельмові II та його канцлерові Герцбергові не була зовсім чужою ідея самостійної України. Здається, що се також думав і великий корсиканець. Коли в 1854 р. питання великодержавного становища Росії в усім його значенні знову стало для Європи актуальним, у деяких політичних колах Німеччини (напр., у партії Бетман-Гольвега), знову виринає проєкт реставрації України. Ся ідея тоді не перейшла в дійсність, однак знову відродилася, коли Росія в 1887 р. збиралася зробити дальший крок по дорозі до Царгороду (проєкт Бісмарка-Гартмана). Також у наших часах, кілька років перед вибухом війни, ся ідея, особливо в Австрії, не раз робилася предметом ґрунтовного трактування в пресі.

Питання про умови існування самостійної української держави буде розглядатися далі. Зараз мусимо замітити лише ось що: по-перше, великодержавне становище Росії та її імперіалістичні змагання без посідання нею плодючих і багатих прикордонних країв (у першу лінію України та Польщі), на чому побудована вся господарсько-політична міць царської імперії, були б цілком немислимі. По-друге, без сих провінцій Росія ніколи не могла б розпоряджатися такою масою французького та бельгійського капіталу, через що єдино вона є в стані тримати на порівнюючому високім ступені свою збройну силу. Крім того, є історичним фактом, що лише приєднання України, чому зроблено було початок у 1654 р., уґрунтувало переважне становище Росії в слов'янському світі та дало базу для т. зв. панславистичного, насправді ж панмосковського руху. Тільки в кінці 17 століття, коли Україна вже була в міцних руках розширеної до Чорного моря Москви, постала байка про «історичну місію» Росії – визволити всі слов'янські народи. З того часу погляди балканських слов'ян звернулися до Москви, що в 1672 р. вперше виступила перед Європою зі своїми східними планами. Після нещасливої битви під Полтавою (1709 р.), коли майже по 50 літах безперервної боротьби опірною силою України була зламана, ввійшло нарешті справдження мрій Петра I у сферу можливості.

Нині, коли сувора дійсність зруйнувала химерний образ довгочасного миру з Росією, коли ясно показалося, що лише через ослаблення Росії можливо відновити європейську рівновагу, українське питання знову дістало своє значення.

Мені здається потрібним подати тут коротко історію української державної ідеї, щоб розв'язати питання, чи ідея української держави надається до здійснення.

Висунення сього питання не мусить лякати справжнього реального політика. В наші часи найбільшим утопістом є той, хто в основу своїх політичних комбінацій кладе припущення, ніби сучасне становище в Європі мусить лишатися незмінним.

II. РОЗВІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ

1. Розвій до упадку самостійної Руської держави

Ідея української держави не є новою, не є штучно сконструйованою в нові часи для біжучих політичних цілей тої чи тої держави. Її постання припадає на часи світанку європейської історії і її право на існування уґрунтоване як географічним положенням України, що в сьому відношенні є відокремленою областю вздовж Дніпрового басейну, так і політичними відносинами сходу й (від кінця 18 століття) усієї Європи. Незважаючи на дійсно відстрашаючу історію сеї країни, думка про самостійну Україну не зникла як у самім краю, так і в політичній Європі.

Державні змагання українського народу проявлялись у різних формах: спершу в таких державних збудуваннях, як князівство Київське, королівство Галичини й Володимирії, українська республіка – Гетьманщина (1654–1734), далі у формі автономної провінції чужої держави, то знову в кривавих, періодично повторюваних війнах проти кожної держави, якими українці насильством були підбиті (боротьба з Литвою, Польщею й Росією). Коли нарід був сими війнами цілковито виснажений і майже доходив до конання, а країна також лежала спустошеною, подібно до Німеччини по 30-літній війні, не зовсім згасла ідея української самостійности шукала нових шляхів для свого розвою, шляхів таємних товариств і підпільної пропаганди. На початку 20 століття, коли здавалося, що для Росії відкривається можливість легальної боротьби національностей, рух українського народу до власної держави набрав таких самих форм, які характеризують національну боротьбу в Західній Європі по 1848 р.: народна просвіта, організація й парламентарна діяльність. Однак в найостанніші часи, коли вже наближалися тіні наступаючого великого руху, український рух покинув шляхи легальної боротьби й, не криючись, одверто виступив з державно-правними ідеалами. Форми сеї боротьби українського народу за своє державне існування мінялися протягом часу, зі зміною політичних обставин. Також змінялися (як, зрештою, і скрізь) ті суспільні класи, які виступали носіями й передовими борцями державних змагань нації, але ціль сих змагань лишилася та сама. Вона була спрямована на задоволення більш або менш відчутної потреби великої нації осягти самостійне державне існування.

Уже в десятому столітті нашої ери з'єдналися різні східнослов'янські племена, що осіли на обох берегах Дніпра, в одну руську державу зі столицею Києвом. Спільна небезпека непокоєного різними кочовими ордами сходу стопила сі краї в одну державу під керівництвом фахових фундаторів держав – норманських князів. Ся держава, що складалася з різних, напівнезалежних князівств, під вищою владою Великого Князя Київського досягла свого розцвіту під Володимиром Великим. Сей князь, який зумів тримати кочівників далеко від кордонів своєї держави, з'єднав ще тісніше свої народи за поміччю спільної культури й релігії, яку одержали від Візантії, і створив із них одне ціле. Жваві торговельно-політичні зносини Києва з західноєвропейським світом відтягали державу Володимира від одностороннього впливу візантійської культури і вперше рівняли шляхи з Києва на Захід і до Риму. Се визначило пізніше напрям усього культурно-історичного розвитку України в її землях. Однак суперечність між зовнішньою експансією держави та її внутрішньою консолідацією скоро довела до значного ослаблення всього утвору Володимира.

Постання північних (російських) князівств, які вже тоді шукали захопити собі політичну гегемонію над Києвом, зруйнування Києва російським князем Андрієм у 1169 р. завдало Київській державі невилічиму рану, від якої вона під гнітом татарського натиску мусила помалу розвалюватися.

По завоюванні Києва татарами в 1240 р. українська державна ідея здійснилася в формі Галицько-Волинської держави. Ся держава, князі якої брали жваву участь в історії Заходу і один час довго мусили боротися за австрійський трон, впала з тої самої причини, що й держава Володимира. Татарський натиск знищив самостійність і сеї держави, як і багатьох інших країн. Українську територію забрали почасті Польща (Галичину), почасті Литва (Волинь і Київ). У Литві культурно вищий український елемент протягом короткого часу осягнув упривілейованого становища. Руська мова панувала на дворі литовських князів, у приватнім житті

магнатів, а навіть у литовському законодавстві. Не підлягає жодному сумніву, що менше числом, на нижчій культурній ступені литовське плем'я з часом мусило б поступитися гегемонією в державі на користь українського народу, коли б сувора конечність не змусила його до з'єднання з Польською республікою. 15 серпня 1381 р. Ягелло, який тим часом зробився польським королем, злучив свої литовські (і українські) землі з польськими. Розпочалася запекла боротьба за перевагу в державі між (католицьким) польсько-литовським і (православним) українським елементом, яка закінчилася некорисно для останнього битвою під Вількомиром (1–9.1435). Тут загинула майже вся українська аристократія. Так були здавлені в самім зародку українські правнодержавні змагання в Литві. По сій битві інкорпорація (прилучення) українських земель до Польщі була лише формальністю. Так прийшло до т. зв. добровільного акту Люблінської унії 1569 р., яка з'єднала ці три політичні країни – Польщу, Литву й Україну – під гегемонією першої. Ся політична комбінація змогла проіснувати лише неповних сто років. На руїнах української державної думки була збудована ся комбінація. Пробудження сеї думки 80 років пізніше змусило її розвалитися.

2. Українська республіка (1654–1734 рр.)

а) Союз з Москвою.

Становище нової провінції польської держави не було такого роду, щоб вона могла без дальшого помиритися з довершеним фактом. Ще живі традиції її самостійності, лише недавно втрачена її рівноправність, ба навіть перевага українців у Литві робили для неї пристосування до цілком чужих відносин і порядків польських майже неможливим. Тогочасна польська держава, що розкошувала в оп'янінні своєю культурною і мілітарною перевагою над сходом, недооцінювала опірну силу українського народу.

Експансивні змагання молоді республіки, яка бачила себе поставленою перед великими історичними завданнями, не лишали їй часу займатися одночасно маловтішним внутрішнім станом нації, працювали безоглядно над стопленням усіх трьох народів в одну велику польську державу. Щодо України, то ся спроба, з вищезгаданих причин, була засуджена на невдачу. Вже в тому самому столітті, в якому була оповіщена Унія, розпочався в Україні ряд повстань, які влада могла задушити з напруженням своєї великої мілітарної сили. Останнє з сих повстань під проводом гетьмана Богдана Хмельницького (1648) потягло за собою навіть цілковите відпадіння повстанських областей і кілька років пізніше (1654) утворення української республіки, яка в безупинних війнах на три фронти: проти Польщі, Московського царства й Криму зуміла зберегти свою незалежність протягом майже 100 років. Програма повстань спочатку зовсім не мала на меті сепарацію від польської республіки. Скорше їх бажання не виходили за межі національного урівноваження вищих верств українського народу та його релігії й територіяльної автономії краю (Зборовський трактат 20.VIII.1649). Але до такої радикальної зміни свого ладу тодішня Польща вже не була здатною. Крім того, революція виросла над голови її керівників. До неї прилучилися не лише українська аристократія й запорозьке військо, але також сотні тисяч кріпаків-селян, що накинули Хмельницькому власну програму. Сею програмою було: скасування кріпацтва й вигнання польських великих земельних власників з України. Іншими словами, ліквідація всієї з часів Унії горячково провадженої колонізаційної політики республіки й відмова

польського елементу від провідної ролі в південних провінціях держави. За таких обставин кожна угода України з Польщею була лише перемир'ям. Сила подій і раптово розвинена колосальна могутність нації штовхнули вождів України на шлях боротьби за незалежну українську державу. Богдан Хмельницький часто звав себе «князем», а свою країну, що, на його погляд, мала простягтися «по Львів, Холм і Гадяч», – «князівством». Союз з Польщею був зірваний, і на південнім сході Європи раптом постала нова державна одиниця, що хоч не була правильно визнана, але знайшла собі опертя в великій переможній армії. Постановя нової християнської держави помітили серби й молдавани, які вислали свої посольства до Хмельницького. Туреччина, Росія, Семигород, Молдавія і Валахія, також Швеція, зразу зуміли належно оцінити все значення сього нового політичного фактора на сході Європи, який у політичних планах кожної з сих держав міг бути лише політичним. Україна була втягнена у вир міжнародних конфліктів тогочасної Європи, які старалася використати для збереження своєї незалежності. Одначе для сеї незалежності шойно посталої ще несконсолідованої (незорганізованої) держави бракувало міцного хребта, його сподівався Хмельницький знайти в союзі зі згаданими державами. По невдалих спробах з Туреччиною гетьман уклав союзну умову з Московською державою. Російські вчені означили сю умову як «приєднання Малоросії», представляючи сю подію, що зайшла проти волі гетьмана і до того далеко пізніше, як таку, що лежала в його планах. Уже поверховий аналіз Переяславського трактату 17 січня 1654 року доводить усю безосновність сього твердження.

Переяславський трактат був за своєю правною натурою добровільним з'єднанням двох незалежних держав на підставі реальної Унії в тому значенні, яке надає сьому слову сучасна наука, тобто спільною була лише фізична особа голови обох держав.

Україна ні в якому разі не з'єдналась із Москвою в одну державу. Вона була лише, як говорить посланіє царя до українців, «прийнята під нашу високу руку й зобов'язана служити Нам, Нашому Синові і його наступникам», одначе визнавала московських царів за своїх володарів. Інша обставина підкреслює сей факт ще гостріше. Україна по «приєднанню» не була підпорядкована ніяким спільним державним інституціям (як у певнім розумінні Хорватія Угорському парламентові). Вона творила землі гетьманського «регіненту» (протиставлення до території царського регіненту), і московський уряд вів урядові зносини з нею через «Посольський приказ» (Управа закордонними справами), пізніше через «Закордонну Колегію» (Иностранная Колегія), отже, так само, як із чужою державою. Згідно з трактатом, Україна зберігала власну адміністрацію, законодавство, будівництво, військо й Церкву. Голова республіки (як також й інші урядовці) був вільно обраний на ціле життя і не потребував ніякого потвердження в своєму уряді з боку царя. Що особливо інтєресно: Україні було застережено навіть право дипломатичних зносин з іншими чужими володарями, право, з якого вона, як ми зараз побачимо, зробила дуже вигідний вжиток. Права сеї держави були, отже, далеко ширші, ніж сучасної Угорщини в Подвійній Монархії. Цей союз, що був розгляданий його українським творцем як щось скороминуще, мав короткий вік. Занадто різні сили працювали в різних напрямках, щоб цей ненатуральний зв'язок міг без перешкод існувати далі. Занадто сильно зрослася українська нація з західною культурою, щоб із легким серцем кинутися в обійми азійської деспотії. Якраз навпаки. У деяких містах бояри, що прибули приймати від населення присягу, були «прогнані палицями». Київський митрополит і архимандрит Києво-Печерської Лаври заяви-

ли, що їм краще вмерти, ніж принести цареві присягу. Також і запорожці відмовилися від присяги. Українське духовенство серйозно заперечувало релігійну спільність України з Москвою. Лише як сувора конечність був прийнятий договір із Москвою, і від нього намагалися увільнитися за першої нагоди.

Ся пригода скоро трапилася. Великим завданням, яке Україна собі ставила, було, як сказано, з'єднання всіх українських земель, «по Львів, Холм і Гадяч» під владою Гетьмана. Навіть більше. Довге спільне життя у Великому князівстві Литовському привело українців – як сильніший елемент – до поширення своїх аспірацій також на білоруські області Польщі, але на перешкоді до здійснення сеї ідеї ставала Москва, бо сама жадала білоруських земель для себе. Половину ж українських земель вона охоче полишила б Польщі, щоб тим певнішою бути щодо другої частини. Крім того, Москва розглядала Україну як шабель для своїх аспірацій щодо Туреччини, і через те незалежність сеї країни була їй сіллю в оці. Всі ті обставини привели до цілковитого розриву з Москвою. На Україні розпочалася епоха громадянських війн, у яких брали участь усі сусідні держави; епоха надлюдського напруження нації, що, вступаючи в союз то з сею, то з тою державою, намагалася здійснити своє непохитне бажання – зберегти власну, ні од кого не залежну державу. У вирі сих змагань Переяславський трактат був часто ламаний – то з боку України, то з боку Росії, бо коли перша не хотіла загалом слухати ні про яке співжиття з Росією, остання намагалася zdegradувати (звести) Україну до становища звичайної провінції. Все ж таки договір двічі відновлявся (17.X.1659; 22.VIII.1728) і зостався дійсним як конституція незалежної української держави до смерті гетьмана Данила Апостола (1734).

Значення сього договору для історії української державної ідеї полягає в тому, що він був першим трактатом інтернаціональної натури, який Україна – по втраті своєї державної незалежності – уклала з іншою державою. Се не була угода (як, прим., Зборівський договір) між запорозьким військом його величності короля і його урядом, а дипломатичний трактат, на який дали свою суверенну згоду дві незалежні держави. «Переяславські статті» стали за історичну традицію, до якої прив'язувалися многі пізніші визвольні рухи на Україні.

б) Союз з Польщею.

Довге співжиття з Польщею, й особливо з Литвою, зробило, мимо утисків українського елемента в сих державах, глибокий вплив як на культуру, так і особливо на формування політичних ідеалів України. Для багатьох з української аристократії «золота свобода» польської шляхти була недоступним ідеалом, а державна організація польського королівства – гідним наслідування зразком. Се було першою причиною, яка вже зараз по смерті Хмельницького (1657) допомогла піднятися сильній партії, що змагала до повного з'єднання зі своєю колишньою батьківщиною. Другою причиною був уже згаданий вище опір московського уряду політиці, яка намагалася створити з української області сильне державне тіло під владою гетьмана. Сю політику сподівалися тепер вожді України (і в першу голову новий гетьман Виговський) здійснити в порозумінні з Польщею, що, як се легко можна було передбачати, готова була укласти договір під цілком іншими умовами, ніж перед відокремленням України. Таким чином, з'явився на світ (16.9.1659) славнозвісний Гадяцький договір. На думку творців сього договору, конституція польської республіки, до якої нині прилучалася також Україна, мусила бути збудована на системі тріалізму. Королівство Польське, Велике князівство Литовське й ново-

утворене Велике князівство Русько-українське творили складові частини сеї держави. Згідно з редакцією сього договору, Руське Велике князівство мусило обіймати всю етнографічну територію українського племена, а саме сучасні губернії – Полтавську, Чернігівську, Київську, східну частину Волині й південну половину Поділля (троє польських воєводств). Короля мали на будуче обирати всі три народи. Правда, кожна складова частина держави мусила зрестися права самостійних дипломатичних зносин; але в іншому Руське Велике князівство користувалося всіма правами незалежної держави. Вища адміністративна влада належала особі виборного гетьмана. Вища законодавча влада належала українському парламентові, який складався з представників усіх трьох воєводств. Сі воєводства мали власного канцлера, маршалка, скарбника – всі три з сенаторським достоїнством – власну монетарню й власне військо. Польські війська не могли стояти на Україні, а коли б сього вимагали військові обставини, то вони все ж мусили бути під вищою командою українського гетьмана. Крім того, договором було забезпечено заснування двох українських університетів, далі гімназій, колегій, воля преси й грецької віри, також заснування друкарень. Коли шукати аналогії для Гадяцького договору, то сей лад був би подібний до сучасного ладу Габсбурзької монархії Австро-Угорщини. Зрештою, конституцію Польщі, Литви й України з 1659 року так само важко підвести під якусь певну категорію державних з'єднань, як і конституцію австро-угорської монархії. В дійсності се була реальна Унія в тіснішому розумінні, бо не лише король, але й деякі державні органи (загальний парламент і сенат) були спільними для всіх трьох держав. Також кожна з них зокрема не мала права дипломатичних зносин. Сі обмеження, одначе, уймали державний характер Українського князівства так само мало, як і брак права міжнародних зносин державну самостійність Угорщини, і далеко ще не робили з України лише автономну провінцію чужої держави. Творці сеї держави були міцно переконані, що з Гадяцьким договором розпочалася нова ера для українського народу. В 1658 році був розісланий до всіх дворів Європи маніфест, у якому українські вожді намагалися ясно викласти свої змагання і кликали «Бога на свідка», що вони були змушені «для збереження свободи взятися до справедливої оборонної війни і шукати помочі своїх сусідів, щоб скинути з себе московське ярмо. Життя нового Русько-українського князівства розпочалося під найкращими виглядами. Дві московські армії (два князі), які мали покарати «зрадника», були розбиті Виговським (під Конотопом і Сосновкою), російські воеводи на Україні були або забиті, або прогнані; і свобода України була осягнена. Але прекрасна будівля в крові українських повстань відновленої Польської республіки знову розвалилася так само скоро, як була здвигнута. Час, який минув від дня, коли Україна ще творила просту провінцію Польщі, виявився закоротким, щоб переконати польську шляхту про благодать нової конституції королівства. Не всі поляки прийняли Гадяцький договір з одушевленим, справедливо побоювалися, що нове велике князівство не пропустить нагоди піднести свої домагання щодо решти українських земель, які в Гадяцький договір не були внесені. Обставини міжнародного характеру, в які Польща в той час потрапила (конфлікт із Туреччиною і Швецією), допомогли взяти гору течії, яка змагала до угоди з Росією. За таких обставин Гадяцька ідея, задля якої Польща неминуче мусила впасти в конфлікт з Росією, не могла знайти горячих прихильників серед польських політиків. Польща була тоді вже заслабкою, щоб ужити свої сили для якогось величавого, далекосяжного плану. Не досить підперте поляками українське повстання не вдалося. Гадяцький трактат потерпів фіяско. Деякі спроби відновити його (Чуднівський трактат 8.9.1660) виявилися також безрезультатними.

Усе ясніше проступаюча провідна лінія польської, як також московської політики запанувати над Україною робила вже заздалегідь безвиглядними всі спроби останньої зберегти свою незалежність у союзі з одною із цих держав проти другої. Але безвиглядним було також і піддання всієї України під владу Польщі або Москви. Небезпека ж, що ся країна може спрямувати свої сили проти обох держав, змусила обох противників до Андрусівського договору (1667), який нарешті поділив сю країну вічних повстань між обома державами. Дніпро став кордоном, праворуч була правобічна, ліворуч – лівобічна Україна. Від сього часу всі спроби розірваного народу повернути колишню єдність і незалежність звертаються в інший бік. Сі спроби мали лише скороминущий наслідок, і обидві частини України жили до впадку Польщі, коли також і правобічна Україна відійшла до Росії, кожна своїм окремим життям.

Щоб належно оцінити думки Гадяцького договору, треба прочитати ті договори (Зборівський й Білоцерківський 1651), в яких українці пару років перед тим вбачали здійснення своїх найвищих політичних ідеалів. Тоді можна зрозуміти, що Гадяцький договір творить величезний поступ у розвиткові української державної ідеї. Він уявляється тим визначнішим, коли пригадати, що ідея Руського Великого князівства, і то дуже докладно вироблена, що обіймала всю етнографічну площу України, зродилася в нації, яка близько перед 300 літами втратила своє державне існування і яка, розірвана між Польщею й Литвою, майже двоє століть була позбавлена всякого спільного життя.

в) Україна й Туреччина.

Османська держава грала в українській історії дуже визначну роль, і то цілком іншу, ніж у інших християнських неслов'янських народів. Півмісяць з'явився на Україні XVII століття як протектор і як оборонець визвольних змагань її народу. Андрусівський мир між Польщею й Росією (1667), яким обидві держави зобов'язалися взаємно тримати Україну в тугих руках, справив думки вождів українського народу на шлях, яким до того часу ледве було ходжено. Позаяк після польсько-російського союзного договору не можна було балансувати між обома помиреними державами, українські патріоти спробували досягти здійснення своїх ідеалів за поміччю Туреччини. Порта завше дивилася з великим недовір'ям на всі спроби будь-якої держави стати твердою ногою на побережжі Чорного моря. Спершу се була Польща, яка пробувала захопити для себе володіння сим побережжям. Тому Кримський хан (васал султана) завше був готовий підперти збройною силою всі українські повстання проти Польської республіки. По 1654 р. постав для Туреччини новий небезпечніший противник – московська держава, що, здавалося, перейняла на себе завдання польської політики на півдні. Нарешті в Царгороді дійшли думки, що захитана зростом сили Москви східноєвропейська рівновага найбільш доцільно далася б відновити через здвигнення української держави. Отже, політичні інтереси Порти й України сходилися. Вже Хмельницький піддався під протекторат султана, якому навіть присягнув. Але найкращого й найенергійнішого прихильника знайшла ідея союзу з Туреччиною в особі гетьмана Петра Дорошенка. В 1669 р. уклав сей гетьман договір із султаном, який, властиво, був не чим іншим, як воєнним союзом. Тиснена зі сходу й із заходу Україна не мала часу на вироблення викінченого до деталей проєкту державного ладу. Але ідея української самостійності, що творила центральний пункт Дорошенкового підприємства, знову ясно відбивається в цьому союзі. З цісарсько-отоманського послання до Дорошенка видно,

що Україна мала стояти щодо Порти в таких самих відносинах, як Молдавія й Валахія, тобто у відносинах васальної держави. «Я посилаю вам, – стояло в листі султана, – гетьманську булаву й прапор не на знак підданства, але на знак приязні й на пострах нашим ворогам». Дорошенко відповів, що його народ «не хоче бути ні рабом, ні данником, але залишитися вільним» і що він має прислані йому символи його гідності за «знак союзу між Україною й Портою», який особливо мав би виявитися в наданню Україні помочі турецьким військом. Обидві сторони, отже, сходилися в державно-правній кваліфікації сього договору, який, властиво, не встановлював ніякої васальної залежності України, але був лише обіцянкою помочі з боку одної держави другій, самостійній і суверенній державі. Між статтями сього договору особливо характеристичною є та, яка говорить, що ні султан, ні хан без порозуміння з гетьманом не мають права укласти будь-які договори з сусідніми суверенами. Довгі війни з Польщею й Росією, в які втягнулася Порта наслідком договору з Дорошенком, увінчалися спершу цілковитим успіхом, і вся Україна, яку Дорошенко зумів знову з'єднати, піднеслася до становища незалежної держави під номінальним протекторатом султана (1672). Українська державна ідея святкувала свій найвищий тріумф і погрози Порти до польських послів, що «її слава, її честь зобов'язують її одверто надати українцям оборону, яку вона одверто й перед усім світом їм обіцяла», – стали дійсністю. Але українському гетьманові, який, безперечно, був одним з найрозумніших розумів свого часу, не судилося дожити до повної реалізації своїх планів. Сили османської держави, що стояла тоді у війні з половиною світу, не вистачало, щоб успішно оборонити нову велику провінцію. Ще двічі відновлювала Порта союз з Україною, але була змушена зректися своєї цілі – відновлення української держави. В 1667 р. турецьке військо знову з'явилося на Україні, маючи при собі також військо Юрка Хмельницького, якому султан надав титул князя України, але його успіхи були лиш тимчасові. Пересування сил на користь Москви було очевидне. В 1699 р. Туреччина офіційно зреклася свого підприємства. Між Польщею й Росією, з одного боку, й Портою, з другого боку, прийшло до миру, за силою якого остання зреклася всіх своїх змагань (аспірацій) щодо України. Лише маленький епізод, що відігрався 12 років пізніше, дав привід припускати, що Туреччина все ж не зовсім полишила свою українофільську політику. В 1711 р. в 3 параграфі мирової умови між Петром I і Туреччиною було зазначено, що московський цар на майбутнє не має права втручатися у внутрішні справи України. Сей параграф, уставлений на домагання українців, був, однак, зрадагований дуже неявно, і Петрові I було дуже легко кілька років пізніше – до речі, за поміччю англійського амбасадора в султана – тлумачити сей параграф у той спосіб, що тут річ іде лише винятково про польську Україну.

Українські представники, правда, дісталися до султана й нагадали йому, що згідно з Прутським миром Україна по обох боках Дніпра мусить бути вільною від усякої зовнішньої влади, але даремно. Сила Туреччини, що бачила себе змушеною до оборони – так само, як і Польщі, – занепадала.

Се була вже друга велика держава, з якою зв'язала Україна свою долю, щоб озброєною рукою покласти край російському натискові. І ся держава також завела. Сим був нанесений українській самостійницькій ідеї великий, але не невиліковний удар.

г) Україна й Швеція.

Заплутане політичне становище Східної Європи в XVII столітті в тих часах війни всіх проти всіх принесли з собою також зближення України зі Швецією. Так само, як Україна, Швеція мусила обороняти своє великодержавне становище проти агресивних змагань то Польщі, то Москви. В першій випадку ходило про оволодіння Чорноморським побережжям, у другій про гегемонію на Балтійському морі. До двох воюючих держав прилучився в 1655 році Карл Густав. Се втручання змінило всю політичну ситуацію. Цар, що вважав Швецію більш небезпечним ворогом, ніж Польщу, до того ж поманений надіями на польську корону, негайно уклав мир з Річчю Посполитою у Вільні (3.X.1656), щоб зробити нешкідливим свого невидітного конкурента на Балтійським морі. Се, однак, йшло всупереч усьому планові акції гетьмана. Планом Хмельницького було воювати з Польщею за всяку ціну, щоб заволодіти також правобережною Україною. З чією поміччю зреалізувати свій план, се було для гетьмана байдуже. Коли відмовила Москва своєї помочі, що хотіла тепер іти власною дорогою, то Швеція з'явилася для гетьмана найкращим союзником, політичні цілі якого були схожі з його цілями. Огірчення проти царя на Україні ще збільшилося через те, що українських представників навіть не допустили до мирових переговорів у Вільні. Українці вбачили в цьому зламання своїх прав і пониження значення України як суверенної держави. Розпочалися переговори зі шведським королем. Карл Густав визнав цілковиту незалежність України, яка на майбутнє мала стояти в такому самому стосунку до нього, в якому стояли до польського короля Бранденбурзький курфюрст або Курляндський герцог.

Шведський король був також готовий надати Хмельницькому титул князя Київського й Чернігівського і гетьмана Запорозького війська. Шведсько-український союз поширився також через прилучення нових союзників: 20.X.1656 р. прийшло до угоди, в якій взяли участь, крім Карла Густава й Хмельницького, також Бранденбург і Семигород. Змістом угоди був поділ Польщі. Шведський король мав одержати Великопольщу, Померанію, Ліфляндію, Литву й частину білоруської області, курфюрст Бранденбурзький – польську частину Пруссії, Ракочій – Мало-польщу й Краків, Україна – всі українські й частину білоруських земель. Свої зносини зі Швецією Хмельницький сховав від царя, але своє військо вислав тим часом на піддержку Ракочія й Карла Густава.

Так прийшло до гідного уваги в світовій історії становища, коли одна із стоячих під тим самим сувереном держав (Україна) горяче допомагала ворогам другої (Москви), а з її союзниками (Польщею) боролася озброєною рукою. Непокірність Хмельницького, що не приділяв ніякої уваги намірам свого «суверена», натурально, викликала в Москві величезне обурення. Відносини між царем і гетьманом серйозно загострилися. Але до конфлікту поки що не прийшло, бо старий гетьман помер (17.X.1657 р.). Його наступник, І. Виговський, що в 1659 р. уклав знаменитий Гадяцький договір, спершу продовжував політику Хмельницького. Союз зі Швецією був поновлений і потверджений радою в Корсуні. Тут було ще раз особливо підкреслено, що українці «мусять бути трактовані як вільний і нікому не підлеглий народ».

Ми бачимо, що Виговський уже рік пізніше пробував знайти спасіння своєї країни в новій злуці з Польщею. Причини, що спонукали його припинити вже розпочату акцію зі Швецією, полягали в загроженні становищі сеї держави, що раптом зробилася об'єктом нападу не лише Польщі й Росії, але також і Данії. Тиснена з заходу, вона мусила полишити свої далекосяглі плани на сході, і тут історія

України розходиться зі шведською. Сі країни злучилися ще раз в часи, коли їхня доля лежала в руках двох людей, що належали до найвизначніших особистостей «світової історії»: Карла XII й Мазепи¹. Се було під час великої Північної війни. Вражаюче подібною була тодішня міжнародна ситуація до теперішньої. Московське царство, кероване залізною рукою Петра I, розвинуло колосальну силу, щоб дістатися до берегів Чорного й Балтійського морів. І так само, як нині, дві великі держави, Польща і Данія, ставали до його послуг, щоб знищити нібито перевагу Швеції (як нині Німеччини). Треба було побороти сильну Швецію на півночі й незалежну Україну на півдні, що готова була йти вкупі з кожним ворогом Росії, щоб заснувати нову велику державу в Європі.

Зріст сили Росії, що, вийшовши раптом зі своєї замкнености, почала грати значну роль в європейській історії, дуже стурбував старі культурні держави. В сих часах вперше постала ідея рівноваги, поборники якої (пор. тодішню політичну літературу Швеції, Австрії й навіть Англії) цілком одверто ставали на бік Швеції. Молодий шведський король, дипломатичні здібності якого, здається, були недооцінювані його наступниками, сподівався, мабуть, ослабити російський натиск у напрямі до Балтійського моря через підпертя старих правно-державних домагань українців. Час для того був якнайзручнішим. Брутальна поведінка Петра I, що нехтував старі, забезпечені договорами права української республіки, знову висунула на Вкраїні на сцену людей, що хотіли силою скинути ненависний суверенітет царя. На чолі сих людей став сімдесятилітній гетьман Мазепа. Між молодим шведським королем і його сивим союзником прийшло, як за часів діда першого, до воєнного союзу. Головні пункти обопільного договору були такі: 1) оборона, під яку Карл XII брав Мазепу і його країну, 2) взаємна мілітарна допомога, 3) зазначення, що без участі України не може бути укладений ніякий мир, ніяке перемир'я, і то лише під умовою, що Україна, увільнена від російського панування, поверне свою колишню свободу. Сей договір, що мав на меті на довгі часи забезпечити державне існування України під протекторатом далекої Швеції, мав, одначе, дуже короткий вік. Союзні війська потерпіли під Полтавою (1709) тяжку поразку. Одначе ні українці, ні їх протектор не вважали справу за програну. Вже в наступному році, за Пилипа Орлика, що в Туреччині (куди втекли Карл XII і багато українців) був обраний на гетьмана, прийшло до поновлення договору. Сій, уже на турецькій території укладеній умові належить надзвичайно важне місце в усьому ході розвитку української державної ідеї, вона знаменує дальший крок наперед у розумінні як змісту тої ідеї, так і суверенітету української держави. В протилежності до інших міжнародних договорів, що надавали Україні становище, хоч і номінальної васальної держави, тепер було твердо зазначено, що «ніяка держава не може підносити домагань ні до абсолютного панування в краю, ні до васальної залежності. Незайманість кордонів України, її свобода, її права, закони і привілеї мусять бути свято шановані». 10 травня 1710 р. договір був підписаний шведським королем як протектором України. Як бачимо, автори договору 1710 р. zakresлювали межі суверенітету своєї держави дещо ширше, ніж їх попередники з XVII ст. Також був змодернізований

¹ Трагічна фігура Мазепи, що вже у XVIII ст. пробував розв'язати велике історичне завдання XX віку – розбиття Росії, стала одною з найбільш улюблених особистостей європейської літератури, штуки й навіть музики. Готсаль, Фрайліграт, Віктор Гюго, лорд Байрон і сила українських, шведських, польських, чеських і російських письменників писали про нього. Він дав натхнення прекрасним картинам Горація Верне, Луї Буланже, Шасеріяна й инш. Йому присвятив свою захоплюючу симфонію Фр. Ліст.

внутрішній зміст української державної ідеї. З цього часу в основу української конституції мав бути покладений парламентарний принцип. Законодавче право мало належати обраному за числом пануючих адміністративних округів парламентові, без згоди якого ні гетьман, ні його міністри не могли ухвалювати або переводити ніяких постанов.

Се була перша – в сучасному розумінні цього слова – конституція України. Ся конституція, як також інші постанови договору, являють собою інтересний проєкт державного ладу, що був вироблений 79 років перед Великою французькою революцією. У дійність сей проєкт не перейшов. Повстання, яке підняли в 1711 р. гетьман Орлик і його прихильники на Україні, що лишилися під владою Москви, – не вдалося. Задушення цього повстання й погром під Полтавою розпочали новий розділ в історії української державної ідеї і України загалом.

Маніфест про вибори до комісії зовсім не справив на Україні корисного враження, у протилежність до Росії, де від комісії – цього першого російського парламенту – чекали всяких полегшень. Українці не бажали ніяких нових, лише повернення своїх старих прав. «Вкорінена внутрішня ненависть усього українського народу до росіян», як висловлювалася Катерина, – не дозволяла їм цінити «благодаті», які російський уряд хотів їм подарувати. Вони боялися, що їх вступ до загальноросійської комісії міг бути тлумачений як відмова від принципу окремішності України. Президент Малоросійської Колегії граф Румянцев писав цариці (2.III.1767 р.), що українцям «кожний царський закон або указ видається порушенням їхніх привілеїв, прав і свобод» і що там дуже розповсюджений погляд, що «все се (комісія) їх не обходить». Румянцев боявся бойкоту виборів. Та вибори були проведені, але не для того, щоб займатися законодавчою діяльністю в комісії, лише щоб покликати на сцену автономістичний рух. На багатьох виборчих вічах, у багатьох наказах, що їх посла одержали від виборців, дійсно, вимагалось (як доносив Румянцев), щоб «їх права свободи й звичаї були признані, щоб військо з України було виведене». Іноді посла одержували інструкції вимагати виборів гетьмана й провести сю вимогу, бо без гетьмана Україні загрожує нещастя й небезпека». (Сі ж самі речі говорили також послы в самій комісії). Пізніше (28.II.1768) Румянцев доносив, що українські делегати, повернувшись на відпустку, «дуже похвалилися тим, що ліфляндці в обороні своїх старих прав і свобод були однакової з ними думки» і що українці «міцно тримаються своїх претензійних (тобто автономістичних) ідей». Лише безоглядною енергією Румянцева, що просто висилав або арештовував «вільно обраних» представників українських станів, був придушений поважно вже поширений рух. Незабаром потім «ліберальна» цариця розпустила сю комісію, щоб ніколи більше її не скликати. Вибух автономістичних домагань на Україні, що щиро йшли рука в руку з ліфляндським, був задушений, але не зовсім. Заходи уряду лише справили їх на інші шляхи.

3. УКРАЇНА ЯК РОСІЙСЬКА ПРОВІНЦІЯ (по 1781 р.)

а) Україна й канцлер Герцберг.

Скасування гетьманського уряду було лише першим кроком до Росії. За ним незабаром пішли інші: скасування самостійної української армії, замість якої було сформовано 28 російських кавалерійських полків, яким Україна цілком зведена була до російської провінції, і нарешті – заведення кріпацтва (1783). Деякі постанови приватного права – се було єдине, що залишилося від окремого ладу країни.

В такім стані вступила Україна в останній період своєї історії. Сепаратистичні стремління, що в сі часи ніколи не згасали, з кінцем сього періоду робляться особливо популярними. Одночасно ідея української держави дістає прихильників також поміж політиками Західної Європи. З кінцем XVIII століття деякі з держав перестали братися Росією в обрахунок при збереженні політичної рівноваги на сході Європи. Се завдання перейняли тепер на себе інші держави. Австрія й Прусія – се були держави, на яких тепер налягає усією своєю силою північний колос. Рівночасно з конечністю природного закону перейшла також і до німецького політичного світу ідея, яку засвоїли собі колишні сторожі східноєвропейської рівноваги: ідея української самостійности. Перша спроба українських іредентистів придбати для своїх старих ідеалів нову сходячу на політичному небі Європи звізду Прусію мала лише в кінці XVIII ст. У квітні 1791 р. українська аристократія вислала до Берліну представника – дворянського маршалка графа В. Капниста, який був прийнятий у секретній аудієнції міністром Герцбергом. Делегат змалював невідрадне становище своїх «до крайнього розпачу доведених» земляків і від імени останніх спитав міністра, чи Україна на випадок війни між Прусією й Росією може числити на «протекцію короля» і чи він міг би допомогти їй визволитися з московської тиранії. Становище українців в сі часи Катерининих «реформ» було, дійсно, розпачливе. Вони бачили себе раптом пограбованими зі всіх урочисто потверджених їм кров'ю й мечем їхніх дідів завойованих прав. Українські іредентисти чекали лише на зручний момент у міжнародних відносинах, щоб тим чи тим способом визволитися від тиранії. Сей момент надійшов дуже скоро. В час, коли граф Капнист вибрався до Берліну, Австрія й Росія були у війні з Туреччиною. Становище Прусії й особливо Герцберга на початку війни було яскраво приязне до Росії, його плани – дістати за поміччю Росії Гданськ і Торн – не дозволяли міністрові одверто зірвати з Росією. Він скорше надіявся прихильним нейтралітетом Прусії отримати відповідні концесії в Польщі. Але приязні наміри Герцберга розбилися об упертість Росії, що справила пруську політику в цілком протилежний бік, 2.IX.1788 уклала Росія договір з Польщею, метою якого було запобігти всякому збільшенню Прусії в Польщі. До того ж несподівані перемоги Туреччини перекинули весь план Герцберга. Повернення Галичини до Польщі, що мало б бути компенсацією за відібрання міст Гданська й Торна, і за втрату якого знову Австрія мала б собі надолжити коштом завойованих турецьких територій, зразу зробилося ілюзорним. Коли ж Росія ще почала підбурювати Данію проти Швеції, пруська політика – може, навіть проти доброї волі її керівника – набрала ворожого до Росії характеру. У 1788 р. Герцберг прийшов до думки, що він не може на це дивитися, склавши руки.

Трохи пізніше король Фридрих Вільгельм II писав султанові Селімові про свій намір сповістити війну Росії й про те, що він лише чекає на появу в Балтійськім морі англійського флоту, що має охороняти його побережні провінції. В цей момент з'явився український делегат на пруському дворі. В той самий час, коли Прусія збиралася рятувати, з'явився там предстаник нації, державна незалежність якої завше робилася програмою зовнішньої політики всіх держав, що до сього часу ставали до боротьби з Росією задля утримання сеї рівноваги. Графові Капнистові не було відмовлено, його прийняли добре, і, гладко володіючи французькою мовою, на французьких енциклопедистах вихований делегат справив на пруського міністра якнайкраще враження. Але Прусія ще не була готова до розриву з Росією, і через те граф Герцберг, хоч ясно й не відмовив проханої допомоги, проте також не зробив українцям ніяких зв'язуючих обіцянок. З другого боку, він не хотів

розчарувати графа Капниста й тих, що за ним стояли. Він дав йому зрозуміти, що від самої України буде залежати, яке становище займатиме Прусія щодо неї. «Поки що король є в мирі з Росією, але коли б дійшло до війни, то се річ України – зробити все потрібне, щоб дістати пруську поміч». Ся відповідь міністра була цілком апробована (стверджена) Фридрихом Вільгельмом II, який був докладно поінформований у сій справі. До війни тоді не прийшло, й українська революція також не вибухла: самим боротися з переможною Росією не було б доцільним. Ледве не тоді українські плани пруського уряду (коли вони загалом існували) дійшли до ідеї створення української держави. По-перше, пруська політика того часу (поділ Польщі) менш від усього займалася створенням нових держав. По-друге, між Прусією і Росією не було ніяких неможливих до погодження суперечностей, ніяких спірних, конечних для існування держави провінцій, за які де-не-де велися столітні війни. До ворожого становища супроти Росії Прусія була змушена в 1791 р. лише проти власної волі. Се становище було розглянене радше як прикра необхідність, до якої не хотілося звикати, як щось скороминуще. З усім тим прийняття графа Капниста в Герцберга, як також подання спеціального меморіалу до короля в сій справі й кореспонденція з пруським послом у Петербурзі фон дер Гольцом доводили всю уважність, яку почали присвячувати українській справі у пруських урядових колах. Через що Капнист звернувся саме до Прусії, а не до інших держав, се цілком ясно. Франція була вилучена революційними подіями з європейської політики, Австрія заплутана й зав'язана у війну повстанням у Брабанті й загрозливим рухом в Угорщині, Чехії, Тиролі й Італії. Майже єдиною державою в Європі, що мала свободу руху, була Прусія, яку й старалися використати українські сепаратисти. Ми не знаємо, які конкретні плани й пропозиції привіз із собою Капнист до Берліну, якою також мріялася його землякам кінцева мета підприємства, але вже весь стан речей на Україні, а також місце, куди українці зверталися (чужа держава), говорять за те, що цією метою могла бути лише реставрація (відбудування) української держави. Мабуть, на думку української аристократії Катерининської епохи, Прусії в їхніх планах була призначена та сама роль, яку мала грати Швеція за часів Мазепи. В усякому разі, факт, що українці звернулися до нової держави, яка ще й не входила в силу й майбутнє значення якої мусило бути навіть для неї самої таємницею, показує українців людьми, що з глибоким політичним розумінням стежили за ходом міжнародних стосунків, а Україну – країною, що не впала в безсилля від насильницької політики уряду, а все уважно слідкувала за кожною зміною європейської ситуації й готова була втрутитися в хід подій. З сього часу ідея реставрації (відбудування) України вже не зникла з обсягу європейської політики.

б) Україна й партія Бетман-Гольвега.

Згадана політика Катерини II задавила всяку національну опозицію в публічному житті. Від сього часу незалежницькі змагання в сій країні, хоч і не припинилися, одначе мусили шукати інших, більш придатних форм. Сі форми були ті самі, в яких тоді шукала собі притулку іредентистично-революційна діяльність в Європі (особливо в Італії): таємні братства й масонські ложі. Перше й друге десятиліття XIX ст. мали для політичного розвитку України, як і Росії, велике значення. Французькі походи 1813 й 1814 рр., а також вступ до Парижу поставили російські офіцерські кола у ближчу стичність з французькими революціонерами, яка не минула для них безслідно.

Попередні події в громадському житті французів мусили справити глибокий вплив на громадян держави, в якій загалом не було «громадян», лише «підданці», де лише перед тим (за часів цесаря Павла) слово «громадянин» було вилучене з розмовного лексикону. Сумне російське життя початку XIX століття справило нарешті зазнайомлений з ліберальними ідеями офіцерський корпус на шлях потайних заговорів, що мали на меті насильну зміну форми правління. Вся країна покрилася сіткою таємних товариств, постав революційний рух (т. зв. декабристи), що в грудні 1825 р. скінчився невдало.

На Україні сей рух набрав яскраво зазначеного національно-українського характеру, і його мета була та сама, яку вже багато українських поколінь даремно намагалися досягти: політична незалежність їхньої держави. Масонські ложі були найбільш улюбленою формою сього руху на Україні. Революції в Іспанії, Неаполі й П'ємонті, як також заходи, вжиті з боку конгресів у Лайбаху й Вероні, змусили багатьох скомпрометованих сими революціями покинути свою батьківщину. Деякі з них звернулися на Україну. Масонський рух, що тут постав, мав через те той самий характер, як і в Італії, де багато іредентистичних товариств (карбонарії) запозичили від масонів свої організаційні форми і свій ритуал. Сі ложі всюди на Україні існували й далі: в 1818 р. в Полтаві була заснована ложа «Любов до правди». Майстром ложі був український великий земельний власник С. Кочубей, оратором – майор І. Котляревський, знаменитий поет, з якого починається вся сучасна українська література. До членів належали Переяславський дворянський маршалок В. Лукашевич, підполковник Глинка й інші. Три з них (Лукашевич, Кочубей і ще третій) були в 1825 р. заарештовані. Сей самий Лукашевич належав також до ложі «з'єднаних слов'ян» у Києві, що числила 87 членів. Далі були ложі у Житомирі й Кременці (на Волині), а також і в інших містах сеї губернії. Крім того, як згідно виказали деякі російські декабристи² перед найвищим карним трибуналом, по 1825 р. також було таємне українське товариство під проводом Лукашевича, метою якого було здобуття української незалежності. Осідком товариства й територією його діяльності була, головним чином, Чернігівська губернія. Діяльність українських товариств переводилась, мабуть, у контакт з польськими, але лише в слабкім зв'язку з російськими. Всі спроби російських революціонерів увійти в ближчі зносини з українцями не вдалися: останніх лякали централізаційні тенденції росіян. Спричинений межівладою вибух повстання, яке таємні товариства готували на пізніший час, призвів до його невдачі. Найбільшого розміру (крім Петербургу) прибрало повстання на Україні, де у Василькові постав український Чернігівський полк. Полк уже маршував по Житомиру, щоб з'єднатися з вольною дивізією, однак, був тим часом атакований урядовим військом і розбитий. Процеси о державну зраду й смертні кари покінчили з рухом декабристів, а також і українських сепаратистів. Останні знову підняли голову лише в 1840 році, коли вже ясно давалися помічати ознаки наступаючого 1848 року. В 1846 році постало в Києві таємне товариство, до якого належали найкращі українські патріоти і, між іншим, також найбільший український поет Тарас Шевченко. В сі часи темної реакції Ніколая I, в часи, коли українська мова була знищена, вся славна минувшина України була затоптана в болото і всякий національний рух плямований як зрада, в сі часи палкі слова сього поета, що в повних горячій ненависті до Росії творах славив ми-

² Пор. **Семеновскій**. Політичскія идеи декабристовъ. – Бібліотека декабристовъ. – Москва, 1906–1907.

нвшину й боротьбу за свободу свого народу – стали за політичну програму. Сею програмою, що була також програмою вищезгаданого товариства, була просто боротьба за незалежність України, яка мала стояти як вільна держава у федеративних відносинах до інших слов'янських народів. Ідеали товариства, що являють значний поступ у розвитку української політичної ідеології, також не могли числити на здійснення. Україна п'ятдесятих років знову обернулася на мертву країну, як і, загалом, уся російська імперія часів Ніколая I. Політична система, що не полишала місця ні для якого духовного розвитку, загнала також і колись таку живу українську державну ідею в тісне коло змовницьких ліг. Здавалося, що й ця ідея готова була піти, докупи з іншими збанкрутованими ідеями, на смітник світової історії. Але сталося інакше: той самий факт, що спричинився до померкнення сеї ідеї в самій Україні, допоміг їй знову виринути в політичному світі Західної Європи. Сим фактом був збільшений над усяку міру зріст сили Росії. Час від 1815 по 1855 рік був часом величезної, що ніколи ще до того часу не мала місця, переваги Росії. Одноцільна, як здавалося, й сильна держава, об яку розбивалися хвилі революції, Росія Ніколая I була всюди предметом уваги, ба, навіть побоювання і то покликана (Вілягош), то не покликана втручалася в усі справи європейської політики як рішення суддя або як приборкувач революціонерів. Ніколай I був відомий як яскравий прихильник радикального розв'язання турецького питання. Се призвело його в 1853 р. до конфлікту не лише з Портою, але також із західними державами, до конфлікту, в який Прусія лише випадково не була втягнена. Необмежені претензії Росії, що не лише ушкоджували великодержавному становищу обох найбільших німецьких держав, розгорнули наново старе питання зменшення сили Росії до ступеня, який нікому не був би небезпечний. Між багатьма способами, що здавалися до сього придатними й були дискутовані в тодішньому політичному світі, була також й ідея вільної української держави. Хоч як се може видатися дивним, ця ідея постала не серед воюючих із Росією держав Англії, Франції й Туреччини, а в нейтральній Прусії. Мабуть, грало тут роль і неясне відчуття всезростаючої протилежності інтересів з сею державою. Нейтралітет, якого Прусія додержувалася під час Кримської війни і який цілком відповідав їй до того часу приязній політиці супроти Росії, давався переводити з лише дуже тяжким клопотом, і то лише з огляду на зовнішнє становище королівства, що було змушуване західними державами до полишення своєї пасивності, але також і з огляду на свої внутрішньополітичні справи. У Прусії була досить сильна течія, впливи якої сягали аж до двірських кіл і яка сподівалася знайти добро своєї вітчизни в союзі з Англією й Францією³. (І люди, які підбивали уряд до війни проти Росії на боці західних

³ Деякі факти з життя Наполеона I дозволяють нам припускати, що лише його раптовий упадок перешкодив йому присвятити серйозну увагу українському питанню. По своїм поверті з Росії Наполеон наказав своєму референтові в міністерстві закордонних справ Лезюрові, діяльність якого полягала в тому, щоб подавати цісареві докладні реферати про стан тих або тих частин Європи, які під той час цікавили цісаря, – написати історію України. Се завдання було негайно виконано. Одначе мета його залишилася невідомою. Може бути, що по страшнім 1812 році цісар гадав знайти новий засіб боротьби з Росією й пригадав прохання князя Юзефа Понятовського, який благаюче радив йому повернути на Україну замість Москви. З огляду на цей факт не зовсім позбавленою цікавості є обставина, що в похідній книгозбірні цісаря в Росії була знайдена книжка українського поета Котляревського, що, як сказано, був членом одного з таємних товариств на півдні Росії, метою яких було здобуття незалежної України.

держав, і серед яких була популярною ідея незалежної України, гуртувалися в т. зв. партії Бетмана – Гольвега, або за назвою їх партійного органу «Тижневикова партія». Діячі сеї партії не були жодними дилетантами в політиці, а тим більше – позбавленими всякої стичності зі світом дійности фантастами. З імен згадаємо лише кілька: граф Фірстенберг-Шамгаузен, Марія Август фон Бетман-Гольвег, член пруської вищої палати, барон Карл Христіан Бунзен, пруський посол у Лондоні, граф Альберт Пурталес, референт міністерства закордонних справ й ин.

Богато з членів партії, отже, займали високі посади на державній службі й мали через те зносини з найвищими урядовими місцями. Легаційний радник граф фон дер Гольц мусив навіть мати спеціальні зносини з двірським штатом пруського престолонаслідника, де його брат був ад'ютантом. Бунзен був особистим приятелем короля, з яким стояв у жвавім листуванні. Зибель називає їх «групою видатних урядовців і дипломатів», для пруського престолонаслідника вони були, як висловлюється він у листі до Мантойфеля (8.X.1854), «єдиними достойними, придатними, гідними пошани співробітниками». І навіть їхній тодішній політичний противник Бісмарк, мимо всієї своєї відрази до їхніх планів мусив зазначити, що діячі «тижневикової партії» – се, безперечно, розумні голови. В сій партії з'єдналися всі добрі пруські патріоти, які боляче відчували всю залежність їхньої вітчизни від царя, коли Прусія, за висловом Бісмарка, жила як «російський васал», люди, що не могли забути ні Ольміца, ні Шлезвіга. Вони сподівалися, що прийшов час покласти кінець сьому нестерпучому становищу й створити з Прусії також незалежну велику державу. Засіб, щоб увільнитися від російської опіки й зробити царську імперію на будуче нешкідливою для великодержавного становища Прусії, приятелі Бунзена вбачали саме у війні з Росією, що була б ведена за поміччю західних держав, і в значнім зменшенні території Росії. Для обґрунтування сеї програми була використана теорія барона Гакстгавзена, що чотири колосальні області, з яких складається Росія, які одна одну доповнюють із часом, коли б лишилися з'єднані, дали б сій державі таку силу, що й перевагу вже ніколи не можна було б зламати. Не підлягає жодному сумнівові, що твір Гакстгавзена, який яскраво підкреслює національну індивідуальність України, вплинув також і на проекти поділу Росії в партії Бетман-Гольвега, в якій Україна була також узята до уваги. Партія трималася думки, що не лише місце Прусії було на боці Англії і Франції, але також, що війна мусила усунути протилежності не лише локального характеру. Скорше вона мусила простувати до глибших цілей, реалізація яких привела б до зміни всієї мапи Європи. Лише політика, «що має на меті зменшення сили й ослаблення Росії, відповідає інтересам Німеччини. Лише для такої цілі може й мусить Прусія виступити й покласти свій меч на шальку».

Є меморіяли, які окремі члени складали й подавали впливовим особам. Бунзен розвинув сильну агітацію, щоб спонукати короля до розриву з Росією. 2.III.1854 він склав свій «таємний меморіал про сучасний стан і будучність російської кризи», який зараз же вислав до Берліну. «Східне питання, – пише в ньому Бунзен, – зробилося європейським. Турецька криза обернулася на російську. Нині, коли вже війна вибухла, було б фатальним забувати про се. Ходить нині о те, щоб зробити те саме, що не міг зробити Фридрих Великий або навіть сам Наполеон: зломити російську перевагу або «відсунути Росію до її натурального кордону в Європі». Се уможливило б «обом німецьким великим державам повернути втрачену європейську політику в справі встановлення справжньої рівноваги». По сих міркуваннях загальної натури Бунзен підходить до засобів, які мали б здійснити цілі його

політики. Сими засобами було відірвання російських територій. До сих призначених до ампутації територій належали Фінляндія, Прибалтійські провінції, Польща й – що нас у сю хвилю цікавить – частина українських провінцій. «Константинополь, – пише Бунзен, – є однаково непевним чи в християнських, чи в турецьких руках, доки Росія володіє Чорним морем. Звідси з конечністю випливає, що від Росії треба відірвати не лише Крим, але також Бесарабію, Херсонщину й Таврію». За проектом Бунзена ці області мали б відійти до Австрії. Так приблизно виглядає проект Бунзена. Хай ці в загальних рисах розвинені думки здавалися для тодішнього політичного світу фантастичними, все ж вони виказують здорову й глибоку оцінку сучасної ситуації. Бунзен цілком ясно бачив, що російські завойовницькі плани ніяким чином не дадуться стримати шляхом мирної угоди або хоч поділу сфер впливу і що лише безоглядна рішучість була б у стані змусити цю політику схаменутися. Так само проникливо бачив він найважливіше болюче місце російської імперії й розумів також, кому Росія має завдячувати свою велич і свою роль у світовій історії. Всі, що до сього часу завше були рекомендовані паліативи, щоб приборкати російську жадобу територій, – збереження цілоти Туреччини, здвигнення охоронного валу з самостійних балканських держав – Бунзен уважав за недостатні. Єдиним дійсним засобом, щоб зробити нешкідливою російську небезпеку, було відібрання тих провінцій, через посідання яких царська імперія зробилася великою, отже, також українські провінції коло Чорного моря. У вказанні на велику вагу сих областей для долі Росії як великої держави полягає заслуга Бунзена і його однопартійників. Без сумніву, в своїм проекті Бунзен брав під увагу також національні відносини намічених до відділення провінцій загалом й особливо тих, що лежали коло Чорного моря. Теорія Гакстгавзена, що представляє Росію державою, складеною з двох народів, звернула, певно, його увагу на ту обставину, що саме припадаюча Австрії територія населена чужою російськістю нацією. Однак ми маємо також безпосередню вказівку, що партія ясно стреміла до відділення саме українських областей. Про се пише Бісмарк у своїх «Думках і споминах», що партія тижневика «з усією серйозністю розглядала у грубих меморіялах питання про те, як Прусія, сей передовий борець Європи, могла б осягти цілковите розбиття російської держави й поділ її областей між сусідами, і в іншій місці: «я пригадую собі грубі меморіяли, якими сі панове (тобто партія Бетман-Гольвега) обмінювалися між собою. В них було поставлене метою... розбиття Росії, втрата нею Прибалтійських провінцій, всієї території Польської республіки... розклад решти через поділ між великоросами і малоросами». Ближче про сей останній план ми не знаємо. Все ж є абсолютно поза всяким сумнівом, що коли не просто ідея української держави, то, принаймні, нова організація відділених від Росії українських областей коло Чорного моря знову зробилася конечною ланкою в ланцюзі комбінацій, кінець якого полягав у захитанні світової сили Росії, який серйозно займав думки пруських дипломатів. Ще раз показалося, що хто займався питанням російської світової могутності, мусив конче натрапити на українську проблему. Правда, здійснення української державної ідеї в її повнім розмірі не зробилося метою партії. Але інакше не могло бути. Часи найзавзятішої боротьби української нації за свою самостійність відійшли в минувшину. Часи пробудження всієї нації, що сталося лише в ХХ ст., тоді ще не прийшли. Раніше й пізніше займався політичний світ Європи ідеєю держави в області Дніпра, але не за часів Ніколая I. Протилежності між Росією й західними державами тоді ще не загострилися настільки, щоб енергійно шукати радикальних засобів для їх вирівнювання. Планові Бунзена

й товаришів не судилося здійснитися. Прусія зберігала свою неутральність, Бунзен й інші «нарушители спокою» впали, й незабаром потім граф Пурталес писав (8.V.1854) до Бунзена: «Я став одною прекрасною великою надією бідніший». Узяв гору інший напрям – традиційної приязни з Росією. Противники тижневикової партії, що з подивом дивилися на Росію, яка здавила в 1832 р. польську, в 1849 – угорську революцію. Останні могики Святого Союзу не могли злучитися з «революцією» (Наполеона III) і «поганством» (Туреччина) проти «законности» й «християнства» (царська Росія). Вони боялися ступити на шлях, яким 60 літ пізніше Росія прийшла проти них саме в союзі з «революцією» (Франція) й «поганством» (Японія). Деякі з противників Бунзена, може, й мали рацію свого погляду, коли гадали, що навіть перемога Прусії не принесла б жодної користі, бо з'єднання Німеччини не потерпіли б Австрія і Франція. Противником сих думок був також Бісмарк.

Як відомо, князь надавав дуже мало значення можливому заволодінню Константинополем росіянами й недооцінював вагу сього міста для планів світової гегемонії Росії. Також не відійшли ще тоді в минуле війни, які він передбачав, – з Австрією й Росією. Бісмарк не хотів гнівити свого союзника й давати на майбутнє привід до лихого настрою з огляду на завдання, яке він вважав за найважливіше. Крім того, Бісмарк боявся постановлення польського питання, яке мало б місце за кожного розриву з Росією. Він убачав у Росії «певного союзника проти майбутніх ворогів Прусії» та «щит проти поляків». До того ж він боявся повторення «коаліції семилітньої війни». Се були справжні причини його (а, може, також й інших) опозиції проти планів тижневикової партії. Слабкість Німеччини, що оточена багатьма ворогами, суперництво між німецькими великими державами, нарешті, ремінісценції Святого Союзу, імпонує становище Росії й мотиви внутрішньополітичного характеру спричинилися до того, що сміливим планам партії Бетман-Гольвега не судилося здійснитись. Одначе, українське питання все ж було у сей час поставлене й зробилося предметом жвавого обміну думок між цілим рядом дипломатів і політиків. Се питання мусило з konieczністю супроводити кожній думці про обмеження могутности Росії. 34 роки пізніше се питання – одначе на сей раз уже в більш конкретній формі – знову з'явилося серед політичного загалу Німеччини. Привід до сього знову дав новий крок російської політики збільшення.

в) Україна й Гартман-Бісмарк.

Сторонники «малої війни» з 1855 р. незабаром мусили зобачити наслідки своєї політики. Сила Росії зовсім не була під Севастополем зламана. Неповних 25 років пізніше російське військо вже стояло під мурами Константинополя. Новий розріст сили Росії неминує мусив втягнути її в конфлікт з Австро-Угорщиною і Німеччиною (1874, 1875, 1876 і 1879), що залишали для останньої лише один шлях для збереження російської приязни, а саме датися вжити як знаряддя для протурецьких і противавстрійських планів Росії, призвів до нової орієнтації німецької політики. Ся нова орієнтація була знайдена в зверненому проти Росії потрійному (спершу подвійному) союзові. Сим був даний увесь напрям політики німецької держави на цілі роки наперед, політики, що раніше чи пізніше неминує мусила привести до розриву з її східним сусідом. Ся подія (уложення німецько-австрійського союзу), замість мирного звороту російської політики, принесла з собою лише те, що ся остання звернулася віднині не тільки проти Австро-Угорщини, але також і проти її

нового союзника. Коли раніше говорили, що шлях до Константинополя йде через Відень, то тепер сей шлях ішов, за словами Александра II, «через Бранденбурзькі ворота». Нова орієнтація німецької політики змушувала Німеччину завше мати на увазі й рахуватися з можливістю війни з Росією. У 1887 році (болгарська криза) байдужість Росії до всіх приписів міжнародного права, як здавалось, піднеслася до безличности. Старання Росії, нехтуючи незалежність Болгарії, зробити сю країну шаблем до Константинополя, викликали в Німеччині страшне обурення. Нині, як уже часто перед тим, потреба серйозно зайнятися російськими планами самозбільшення знову викликала українське питання як предмет політичних міркувань. Сим разом питання трактоване далеко докладніше й серйозніше в інспірованій Бісмарком статті Гартмана, яка рекомендувала розбиття Росії й створення української держави як застережний засіб, що мав нарешті увільнити Європу й Німеччину від важкого тягару царизму. На перший погляд, видається абсурдним приписувати такі плани Бісмаркові, російська політика якого оберталася в колі зовсім інших ідей. Одначе, щоб зрозуміти, треба зважити на велику зміну, що зайшла в російській політиці першого канцлера за час по 1871 році й привела його до поглядів, які раніше він сам означував як «дитячі утопії». Перед 1871 р. всі комбінації, що зверталися в який-будь спосіб проти царя і його імперії, були «дитячими утопіями». Між Росією і Прусією «не було (тоді) ніяких суперечностей». Тоді треба було тримати Росію приязною до себе, щоб за близьких обрахунків із трьома сусідами Прусії бути певним її неутральности. Крім того, всякий оружний конфлікт із державою царя потягнув би за собою як необхідну консеквенцію – поставлення польського питання, чого Бісмарк за всяку ціну хотів уникнути. Се були, коротко кажучи, причини, що не дозволяли князеві у відносинах до Росії ступити на інший шлях, ніж саме той, який він за своєю правдою і совістю вибрав. Натурально, тут впливали також тихенькі відгуки колись голосної ідеї Святого Союзу, що грала таку велику роль у зовнішній політиці противників Бунзена. По німецькім з'єднанню становище було зовсім інше. Раніше Бісмарк твердив: «Коли Австрія й Росія знаходять собі роботу на сході, то в інтересі їх тоді слабшого сусіда було не перешкоджати їм і тим ослабити їх натиск на наш кордон». По 1871 р. часто плекана ідея реваншу за Конігрец (граф Байст) була відіграна. Проти сеї ідеї Німеччина вже не потребувала підтримки з боку Росії. Скорше мусила вона задуматися над тим, щоб знайти собі піддержку проти іншої ідеї реваншу (за Седан), а сю піддержку можна було знайти певно не в Росії, що вже тоді кокетувала з Францією. У Франкфурті Бісмарк ще думав (доповідь Мантойфелеві 16.VI.1854), що Австрія раніше чи пізніше мусить мирно порозумітись з Росією щодо долі Туреччини. Ся ілюзія була, одначе, знищена по 1876 році, коли Росія одверто зробила метою своєї політики зруйнування Австрії, свого суперника на Ближньому Сході. Сила подій справила Німеччину до союзу з Австрією, а сю останню – на шлях неминучого конфлікту з Росією. Розпачливі спроби канцлера стримати Росію в її агресивній політиці за поміччю союзу трьох цісарів розбилися об російську манію величности, і коли раніше абсолютний брак площин тертя з Росією й можливість довгочасного миру з нею були для канцлера міцною аксіомою, то вже 10.IX.1878 він писав (лист до баварського короля з Гаштайну), що не може позбутися переконання, що мир є в загрозі з боку Росії, і то лише з боку неї. Пізніше він пересвідчився, що навіть цілковите підпорядкування нашої політики російській не гарантує нас від можливости проти нашої волі і проти нашого стремління впасти в конфлікт з Росією (промова в Райхстагу 6.II.1888).

Промова, в якій Бісмарк висловлював такі думки, припадає саме на час, коли з'явилася стаття Гартмана. Що у зміст сеї статті канцлер був посвячений ще перед її появою, се ясне для кожного, хто добре студював зміну поглядів Бісмарка до його російської політики. Коли вже думати про неминучість війни з Росією (як робив Бісмарк у 1888 р.), то легко можна бути схильним до думок, які висловлював Гартман: «Коли б Росія своєю зачіпною війною ради химеричних цілей виявилася небезпечним і свавільним нарушителем миру, то обов'язок самооборони Німеччини й Австрії змусив би до стремління використати можливі перемоги, а також тимчасове безладдя у напасника для тривалого зменшення його войовничої сили через відібрання значних територій». До таких думок, особливо щодо України, тим легше було прийти тому, хто так знаменито, як канцлер, знав історичну роль українців та їхню здатність діяльно втручатися в хід історії, як напр., у 1618 р. (див. промову Бісмарка 13.III.1867 в пруському соймі). Не треба також забувати, що свої плани Гартман представляв лише як оборону проти войовничих замірів Росії, з якою в іншому Німеччина не мала ніяких суперечних інтересів. Але се було також і думкою Бісмарка. Хоч би як то було, для кожного, хто ставав на точку погляду Бісмарка, з 1888 року проекти Гартмана були лише консеквенцією, яку людина, що займала посаду державного канцлера, не могла сама одверто висловити. На думку Гартмана, з'єднання двох областей російської, з одного боку, та української й білоруської, з другого, в одну державу не є жодною konieczністю. «Нема ні географічних, ні етнографічних підстав, що могли б оправдати таке з'єднання сих областей». Москвичі населяють цілком області Волги й Дону (що, зрештою, зовсім не є цілком правдивим). Посідання всіх рік на всьому їх протязі є справжньою konieczністю для Росії. Але не посідання області Дніпра – території українського й білоруського народів. Область сеї ріки відділена від Росії водорозділом Двінсько-Донського плато, сам Дніпро ніде не торкається російської території. Тому зовсім не випадково, що області обох сих рік населені народами неоднакових національностей – москвинами й українцями. Російська національна держава через свої етнографічні умови, як також на підставі географічних даних, звернена на південний схід, а не на захід. «В усякому разі, – гадає Гартман, – з погляду географічного й торговельно-політичного кожна з обох країн цілком могли б обійтися без другої». Сі міркування приводять Гартмана до його проекту (що передбачає також відділення прибалтійських провінцій, Фінляндії й Литви) – створення Київського Королівства в басейні Дніпра й Прута. Така Дніпрова держава, або Королівство Київське мала б у своїх 18 мільйонах (тоді, у 1888 р.) цілком достатню основу для політичної самостійності. Нова держава одержала б від Австрії гарантію свого стану посідання супроти Росії і ввійшла б із дунайською монархією в наступальний і оборонний союз. Так закреслене зменшення Росії на більше ніж 34 мільйони мешканців, – кінчає Гартман свої висновки, – вистачило б, щоб з'ясувати навіть найзавзятішим із мрійників про світове панування, що Європа все ще розпоряджається засобами «не дати деревам рости аж до неба».

Проект⁴ Бісмарка-Гартмана, що був не лише більш конкретно вироблений, ніж у Бунзена, але й своїм змістом далеко ширший і радикальніший, – стрінув, одначе,

⁴ Проект Гартмана-Бісмарка був загалом лише дальшим розвиненням ідей, які в тодішній Німеччині далеко більше були поширені, ніж се звичайно приймають. Низка політичних часописів і брошур займалися в вісімдесятих роках тим самим питанням війни з Росією. Деякі з сих писань, як, напр., І. Р., вже ясно визнавали, що лише через відсунення російського кордону до Двіни й Дніпра можна досягти тривалих результатів і розв'язати всі непорішені питання.

зовсім інше прийняття, ніж проєкт Бунзена, – ознака, наскільки дозрілою зробилася інтересуюча нас ідея.

Мрія в 1791 р., «дитяча утопія» в 1854 і політична потреба в 1888 р. – такі були етапи української державної ідеї серед політичного світу Німеччини. Мрії про все-світнє панування для Росії, яка хотіла приготувати Німеччині й Австрії долю Туреччини й Швеції, привела поволі також і німців до комбінації, що ще у XVII і XVIII ст. була пекучою потребою для загрожених з боку Росії держав.

в) Останні роки українського національного руху й Австрія.

Останні десять років спричинилися до популяризації української державної ідеї більше, ніж сто років перед тим. У сих роках українське питання стало міжнародною проблемою. Двом обставинам має воно завдячувати. Першою було обернення національних стремлінь на Україні на масовий рух, що постав під впливом подій 1905 (російська революція та запровадження загального виборчого права в Австрії). Другою обставиною було розбиття української території між Австро-Угорщиною й Росією. Правда, се розбиття існувало вже давно, але своє повне значення дістало лише в XX столітті. Се сталося в Росії завдяки спізненому розвиткові капіталізму в сій державі лише на початку двадцятого століття. Події 1905 й 1906 року були в сім відношенні рішальними. Революція покликала широкі маси до участі в політичному житті держави.

Вона відчинила також до сього часу загороджений шлях самоорганізації задля осягнення господарських інтересів. Постали численні політичні й господарські організації (партії, кооперативні товариства і т. д.), члени яких набиралися з найнижчих верств населення. Постає велика народна преса.

Представники селян і робітників проходили в публічні інституції (Дума, земства) або намагалися впливати на них. Ся демократизація держави приборала зараз же в південній Росії, мішаній мовній області, форму українізації всього публічного життя. Бо демократія, демос були там українські. Постає українська народна преса, українські товариства «Просвіти», формуються українські політичні партії: «Український селянський союз», «Український учительський союз» та різні соціалістичні партії, українські клуби в першій і другій Державній Думі, країна вкривається всякими господарськими організаціями, що також здебільшого носять український характер, народжується український робітничий і селянський рух. Навіть багато членів напівзрусифікованих і напівсполонізованих вищих кіл на Україні повертаються до національності своїх дідів. Сей масовий рух, що постав властиво ще в 1900 р., хоч і в нелегальних формах, зробив на Україні за останні 14 років, мимо сильних переслідувань, колосальну роботу, спричиняючи значне зміцнення української національної свідомости в усіх верствах і роблячи знову домаганням життя на Україні трохи примерклі українські самостійницькі думки. Щоб дати непосвяченому уявлення про розмір сучасних національних стремлінь на Україні, наведемо тут кілька цифр, взятих із книги відомого російського націоналіста.

«Найважливішим розсівачем української національної ідеї в масах була українська преса, що постала в 1905 році. До сього часу Україна загалом не мала преси. В 1906 р. вже з'явилися українські газети в Києві, Катеринославі, Полтаві, Лубнах, Одесі, Харкові, Мотилеві, Петербурзі й Москві. За час від 1907 по 1911 рік на Україні виходило п'ять народних часописів (крім призначених для інтелігенції), що в постійній боротьбі зі свавіллям адміністрації зуміли набрати серед україн-

ського селянства (що числить над 80 процентів анальфабетів) над 8000 передплатників. Український поет Б.Грінченко сам видав за вісім років 50 народних брошур, що розійшлися в 2000000 примірників. Український переклад Євангелія був проданий за чотири роки (з 1906 по 1910) – 129000 примірників. Часописи були, як говорить п. Щоголів, «присвячені войовничому українському націоналізмові й повні злісних випадів проти російської культури й російського слова». В 1912 р. на Україні існували власні українські видавництва в Києві (кілька), Кам'янці-Подільському, Харкові, Житомирі, п'ять у Петербурзі й Москві і численні українські книгарні. Загальна кількість книжок, виданих у Росії в 1910 р., виносить 196000, в 1911 – 600000 примірників.

Українські просвітні товариства, що являли собою другу важливу підставу українського руху, заснувалися (з 1906 по 1908) в таких губерніях: Катеринославській, Чернігівській, Седлецькій, Волинській, Подільській, Київській, Херсонській, Таврії й на Кавказі. Київська «Просвіта» сама розповсюдила протягом 1906–1910 р. 150000 книжок. Праця сих, як також і інших подібних товариств, полягала у видавничій і лекційній діяльності. Як сильно популярне на Україні друковане слово, вказує факт, що тут було зібрано більше 100000 крб. для здвигнення пам'ятника українському поетові Шевченку, про якого селянин у (російській) школі не чує ні одного слова. Як сильно поширена потреба української преси, вказують деякі російські часописи на Україні, що недавно почали виходити обома мовами, між инш., офіційні часописи Київського, Гадяцького й Лохвицького земств.

Третім важливим чинником розвитку національної свідомости серед українського народу були земства, особливо т. зв. «третій елемент» у них, тобто агрономи, вчителі, ветеринари й інші розпорядчики органів самовпорядкування на Україні. Ціла низка сих земств поширили силу українських книжок через власні книгарні. Так, напр., Харківське земство спровадило собі (коло 1910) з українського складу в Петербурзі 13000 книжок для розповсюдження. Такі самі випадки були в земствах Херсонському, Верхньо-Дніпровському (Катер. губ.), Київському, Волинському, Конотопському (Черн. губ.) й ин. Різні земства відомі також як оборонці української викладової мови в народних школах. З такими домаганнями звернулися, наприклад, до уряду в 1911 р. на загальнім земськім з'їзді народної освіти представники земств Харківського, Полтавського й Чернігівського. Ще інтенсивнішою була робота «третього елементу». «У багатьох земствах дуже розповсюджені українські виклади різних інструкторів, і вже робилися звичайним з'явищем», – доносить п. Щоголів. Деякі земства (в Херсонській губернії) самі завели українську мову в народних школах. Ледве чи не найбільш інтенсивну національно-українську пропаганду проводять учителі народних шкіл. Домагання української народної школи зробилося бойовою програмою майже всієї вчительської корпорації на Україні й ставилося нею з кожної нагоди – як на провінційних, так і на загальноросійському вчительському з'їзді в 1903 р. в Петербурзі. Богато з сих учителів розвивають національну свідомість своїх учнів читанням й декламацією та роздаванням книжок, щохвилини ризикуючи своєю посадою, а часом навіть свободою. Богато прихильників має український національний рух також серед академічної молоді (студенти, техніки і т. д.), що в 1905 й 1906 роках розпочала була величаву кампанію за українізацію трьох існуючих на українській території університетів. Кооперативний рух, що в 1905 р. набрав в українських губерніях широкого розміру, дуже скоро був використаний для української національної

пропаганди через пресу, лекції й т. ін. Пан Щоголів доносить, «що деякі продукційні товариства на Поділлі передплачували виключно українську пресу». Ціла низка сільських кооперативів на Полтавщині, Чернігівщині й Київщині були передплатниками українських фахових і загальних часописів.

Весь український рух, розуміється, зовсім не був чисто культурним, але також і політичним. Політичні партії постали на Україні ще в передреволюційну добу й ставали вже тоді на чолі великих масових рухів, як, наприклад, Революційна Українська Партія, що в 1902 р. керувала великим селянським рухом на Полтавщині й Харківщині, який був прелюдією (початком) російської революції. По 1905 р. політичне життя на Україні розвивається легальним шляхом: у першій і другій Думі українці мали власні клуби.

Швидке поширення української ідеї, що не лише почала захоплювати маси українського народу, але знайшла численних adeptів (наслідувачів) також навіть серед зрусифікованих і навіть напівсполонізованих вищих кіл суспільности, викликало серйозне затурбування спершу з боку уряду, а потім і в усіх верствах російського населення. Коли не сама тогочасна сила руху, то його тенденції давали привід до такого затурбування. Метою українського руху був вільний культурний розвиток народу й господарська емансипація країни від визиску з боку російського, а також французького й бельгійського капіталу, засобом до сього – автономізація країни. Се домагання автономії України було виставлене українцями ще в другій половині XIX століття (особливо видатним ученим проф. М. Драгомановим), але лише в XX столітті проголошуване на різних конгресах, у пресі, українськими політичними партіями й українськими клубами в Думі, і стає програмою, популярною в широких верствах української суспільности. Для Росії здійснення програми українських автономістів означало, з одного боку, послідовне витіснення російських культурних впливів за Дон і Сейм, з другого – втрату колосальної області для визиску, силами якої годується сучасна російська держава. Сі логічні консеквенції послідовного успішного українського руху погнали всі видатніші російські партії в усьому, що торкається України, в табір уряду й націоналістів.

Результатом сього було оживлення сепаратистичних течій на Україні, що нічого не сподівалися ні від ліберальної, ні від старої Росії, і від міжнародних конфліктів, що наближалися, чекали відірвання України від Росії. Сепаратистичні течії, спершу слабкі, поборювані «автономістами» й соціал-демократами, скоро дістали ґрунт під ногами. Постала сепаратистична література, декілька часописів на російській Україні стали на службу сій ідеї, і в березні (н. ст.) 1914 р. вже мали місце на вулицях Києва й Харкова перші сепаратистично-австрофільські демонстрації. Особлива небезпечність українського руху для Росії, що змусила російський лібералізм вороже поставитися до нього, пояснюється тим, що частина національної території лежить у межах Австро-Угорщини.

Саме ся обставина незвичайно прискорила формування сепаратистичної ідеології на Україні⁵. Історія хотіла, щоб шматочок української території уникнув московської жадоби збільшення й опинився в межах Габсбурзької монархії. Австрійська державна ідея мусила, щоб самій з собою не впасти в суперечність, забезпечи-

⁵ Перша спроба обґрунтувати сепаратистичну програму була зроблена на з'їзді української академічної молоді у Львові в 1913 р. автором, якому доручено було виголосити виклад про політичну ситуацію (Пор.: **Донцов Д.** Сучасне політичне положення нації і наші завдання. – Львів, 1913).

ти своїм чотирьом мільйонам українців можливість вільного національного розвитку. Особливо по 1906 р., коли через заведення загального виборчого права прийшли до значення широкі маси українського народу в Австрії, національний розвиток австрійських українців зробив значний поступ. Постало багато нових українських народних і середніх шкіл, кілька нових українських кафедр у Львівському університеті, зробилося актуальним домагання самостійного українського університету, постали численні українські народногосподарські товариства, в сеймі й парламенті українське представництво придбало значення поважного чинника політичного життя.

Піднесення галицьких українців знайшло в далекій російській державі голосний відгук. Українські книжки з Галичини приходили до російської України й будили там напівзаглушену національну свідомість українського народу. Національний розвиток австрійської України став і російським, позбавленим усяких національних прав, землякам за зразок і за доказ, що український народ цілком здатний до самостійного життя й може поважитися на боротьбу за його здобуття. Там же – з Росії – питання національного відокремлення українського народу, що числить нині понад 30 мільйонів, є питанням життя для всього, що російське. Росія скоро зрозуміла, що кожний поступ українців у Галичині мусить незвичайно зміцнити стремління до відокремлення на Україні. Щоб завдати українській національній ідеї в Росії рішучий удар, треба було постаратися про задушення її також у Галичині. Так стало завоювання Галичини програмою російського націоналізму. В такий спосіб українське питання зробилося міжнародним питанням, розв'язання якого залежить від сили Австро-Угорщини та її союзника, з одного боку, і Росії та її союзників, з другого.

Найяскравіше висловив усю трагічність українського питання для обох в першу чергу заінтересованих держав російський націоналістичний письменник Л. Воронін в 1914 р.

«Ми не можемо, – писав Воронін, – коли не хочете вести до самознищення, пасивно дивитися, як наші 28 мільйонів малоросів поволі, але певно приймають із Галичини відчужуючу їх від нас націоналістичну догму. З другого боку, Росія, коли б спробувала вимагати від Австрії русифікації Галичини, не могла б чекати іншої відповіді, крім рішучого «ні». В цьому трагедія становища. Доки для Росії в Києві й Полтаві нема ніяких українців, або для Австрії в Галичині, Буковині й Угорщині – ніяких росіян, доти не можна й думати про зникнення суперечности. А позаяк не можна сподіватися, щоб Австрія або Росія коли-небудь добровільно змінили свій погляд, то ясно, що відкривається перспектива, повна занепокоєння...». Саме ця «перспектива» сприяла розвиткові українського сепаратизму в Росії. З одного боку, російські українці сподівалися знайти в Габсбурзькій державі тим сильнішого союзника для своїх змагань, що її до сеї ролі спонукало – навіть проти її волі все вище змальоване політичне становище. З другого боку, безсоромна російська пропаганда в Галичині, що зробилася конечністю для російської держави, значно загострювала й без того злі російсько-австрійські стосунки. Неминучість конфлікту ставала все яснішою, що, розуміється, могло лише прискорити зміцнення сепаратистичних течій на Україні. В тім самім напрямі впливали також і все більші концесії, що їх робила австрійська держава на користь національних домагань своїх українців і що мали велику притягальну силу для російських українців. Але також і для австрійських українців політика, що мала своєю метою відірвання українських областей від Росії, стала конечністю. Постійне втручання Росії у внут-

рішні справи Галичини, сіяння анархії в краю, одверто проголошені натурний і політичний здобуток австрійських українців, доки в російських інтриг не буде зламане вістря. А сього можна було досягнути лише через відірвання всієї української території від російської держави. Австрійська політика оберталася спершу в цілком іншому колі ідей, що було українським державно-правним домаганням цілком вороже. Ягеллонська ідея була тою, що до останніх часів тішилася популярністю в офіційних і неофіційних колах Австрії. Інакше, зрештою, не могло й бути. Поляки були сильнішим і культурно більш розвиненим елементом у Галичині. Отже, з погляду внутрішньої політики змушували впливові кола саме з поляками жити в мирі. Сим внутрішньополітичним потребам були принесені в жертву й галицькі українці, що поставлені були в становище менш вартної нації. Але 1906 рік був пунктом, коли сі маловтішні для українців обставини почали хутко змінятися. Піднесення українців порушило вже від 40 літ існуючу галицьку рівновагу. Швидко зростаючій у силі нації треба було поробити концесії, що, зрозуміла річ, могло статися лише коштом дотеперішнього можновладця в Галичині – поляків. Ся остання обставина викликала між Віднем і поляками незгоди, а для деяких польських партій (вшеполяків, подоляків) навіть дала привід до нової орієнтації всієї їхньої політики, яка нині ставиться наскрізь вороже до потрійного союзу й шукає зближення з Росією. Сі обставини: 1) зміцнення українського елемента, значення якого для монархії з огляду на швидко поступаючий український рух у Росії все ясніше стало визнаватися як загрожує становищу Росії й 2) зміна настроїв у польському таборі – мали важливі наслідки. Поруч зі старою ягеллонською ідеєю починає здобувати місце в політичних колах Австрії також нова українська ідея. Раніше се не могло статися. І то не лише через релятивну слабкість українського національного руху. До сімдесятих років минулого століття думки керманців монархії були звернені в інший бік, на Італію й Німеччину. По 1878 р. Австрія гадала знайти свою історичну місію на півдні, і лише в останніх роках (особливо по 1912 р.) по зміцненню балканських держав і з усе ясніш простуючою неминучістю війни з Росією, українська державна ідея здобуває собі прихильників у Габсбурзькій монархії. Сією ідеєю цікавилися всі ті, що не сумнівалися у великих силах монархії й вірили в її місію – стати організаційним центром для всіх слов'ян західної культури. Через свій внутрішньополітичний розвиток Австро-Угорщина поволі робилася таким центром. Національна свобода її народів, що поволі ставала метою й завданням Габсбурзької державної ідеї, не могла лишитися без впливу на політичні симпатії російських національностей (особливо українців), що томлячись у Росії в національному рабстві, мали вільних земляків в Австрії. Ся обставина ставила перед австрійською політикою велике завдання, яке з такою конечністю випливало з усієї ситуації, що навіть противниками Австрії зазначалося як щось самозрозуміле. В мемуарах графа Н. Ігнат'єва стоїть: «Якщо Австрії коли-небудь вдасться взяти в свої руки сербів і болгарів, у політичному, господарському й мілітарному відношенні наблизити до себе спираючихся на своїх натуральних мадярських союзників поляків і чехів, то Відень стане на чолі ворожої нам слов'янсько-католицької федерації, роль Росії в Європі буде відіграна, і на нашій західній кордоні постануть серйозні небезпеки. Польща буде відреставрована й включена в австро-слов'янську федерацію, і постане питання про автономний устрій Литви й балтійських провінцій, а може, навіть і Малоросії».

Сповнене 28.IV.1914 (н. ст.) огидне вбивство завдало українській державній ідеї болючого удару, що з жахом і з глибоким жалем був відчутий в обох частинах

України. Але плани Росії, що керувала рукою скритовбійника видерти ґрунт з-під ніг української державної ідеї в Австрії, не могли здійснитися і в сей спосіб. Ся ідея, що для Бунзена була прекрасною мрією, на скоре здійснення якої він сам не покладав багато надій, що для Бісмарка-Гартмана була конечним оборонним засобом задля збереження європейської рівноваги, стала для Австрії заповіддю самозбереження. Останні роки української політики Австрії (українське університетське питання, галицька виборча реформа і т. д.) ясно вказують, що ся заповідь поволі, але певно прокладає собі дорогу до політичної свідомости тих кіл, що не переставали вірити у велич і блискучу будучність монархії. Численні часописи, статті й книжки, що популяризували сю ідею, ознайомили з нею також і ширші верстви суспільства. Російська й польська преса компрометували за всякої нагоди плани «Відня» – збудувати на руїнах Росії українську державу. Як доказ, як глибоко ся ідея – як історична конечність – відчувалася навіть її противниками, буде те, що по своїх мандрівках українська державна ідея стала в ХХ столітті знову міжнародним питанням, таке або інше розв'язання якого – як і в 1709 році – означить на століття наперед долю Європи. Від розв'язання сього питання залежить політична рівновага не лише Сходу, але й цілої Європи⁶.

III. ЧИ УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ МОЖЛИВА ДО ЗРЕАЛІЗУВАННЯ?

а) Матеріальні передумови української держави.

Історія правно-державних змагань якогось народу дає йому моральну силу, але не дає вистачаючої відповіді на питання, чи сей народ має всі підстави для держави, чи ні. У цьому разі се питання прибирає таку форму: чи українська державна ідея є можлива до зреалізування? Умови існування якоїсь держави полягають як у зовнішній природі (величина території, її межі, плодючість ґрунту, багатства, розміщення комунікаційних шляхів і т. д.), так і в самім народі (його численність, спільна мова, історія, культура, державний інстинкт і т. д.). Ми маємо розглянути, чи і якою мірою сі передумови посідає український народ.

Територія, яку населяє українська нація, обіймає 850000 кв. кілометрів, отже є значно більша, ніж Німеччина. З-поміж усіх передумов для існування держави величина території грає, мабуть, більшу роль, ніж се загалом приймається. Поминаючи те, що багато культурних і політичних завдань можуть припасти лише на долю великої держави, потреба належати до більшої господарської області завше робить існування менших держав непевним.

Польща й Чехія робили протягом своєї історії розпачливі зусилля, щоб через політичну експансію поза свої етнографічні межі здобути для своїх народів більшу господарську область. Даремно. Змагання польських королів здобути побережжя

⁶ Брак часу, що стояв до розпорядження автора, як також брак відповідної (французької і англійської) літератури, перешкодив йому розглянути також становище Англії й Франції до українського питання. Але вже й використані автором брошури-джерела дозволяють із великою ймовірністю припустити, що повне значення української державної ідеї для великодержавного становища Росії не було зовсім незнане також і кабінетам Лондону, Парижу, особливо під час Кримської війни. Між иншим, незвичайно цікавим є, що вже за часів Хмельницького сама англійська преса якнайсерйозніше перестерігала українців від союзу з Московським царством.

Чорного моря (анексувавши Україну) були розбиті так само, як і зусилля Оттокара Чеського дістатися до Адрії (перемігши Австрію). Обидва народи мусили, щоб присвоїти собі всі вигоди приналежності до більших господарських організацій, схилитися під чуже панування. Україна зі своєю колосальною територією й зростаючим населенням (понад 30 мільйонів) не потребує цього робити. У своїх власних етнографічних межах вона є в стані створити більшу господарську область, більшу державу. Таке саме значення має розташування комунікаційних шляхів, що зв'язують нашу територію зі світовим ринком, і уформування кордонів України. Згадані вище держави (Польща й Чехія) розвалилися, бо їхня етнографічна територія ослабла, щоб панувати над чужомовними територіями, була відрізана від світових комунікаційних шляхів. Українська держава не була б на се засуджена. Майже вся північна частина Чорного моря (більше ніж 1000 кв. кілометрів) населена українцями, а найзначніші ріки краю (Дніпро, Дністер, Прут) впадають у Чорне море і зв'язують таким чином країну також і з Середземним морем. Зі стратегічного погляду кордони України, захищені великими ріками зі сходу й північного сходу, болотами з півночі й морем з півдня, рівно ж більш сприяючі, ніж у деяких інших держав. Ще більше значення для держави має господарська замкненість території, і її Україні теж не бракує. Україна має найплodючіший ґрунт у Росії, належачи до т. зв. чорноземного поясу. Процент орної землі в цьому поясі вагається між 32 й 78 (Херсонщина), тоді як у властивій Росії – між 12 і 43. Загалом Україна належить до найбогатших країн хлібної продукції в Європі, і своїми сільськогосподарськими продуктами покриває не лише потреби власні й усієї Росії, але й значною мірою постачає їх і в Європу. Також з індустріального боку Україна являє найважливіший край з-поміж російських провінцій, маючи всі передумови для розвитку власної промисловости. Напр., щодо добування вугілля, то Україна займає перше місце. Вугілля добувається в Росії в п'ятьох районах. Се Україна, Польща й три у Росії (Московський басейн, Урал і Кавказ). Але останні три не грають на російському вуглянім ринку ніякої ролі як через свою незначну продуктивність, так і наслідком нижчої якості їх вугілля, і покривають лише невеличкі потреби відповідних місцевостей. Загальна вугляна продукція російських районів виносила в 1912 році (в тисячах тонн)⁷:

Україна (Донецький район)	20245
Московський басейн	160
Урал	600
Кавказ	65
<u>Польща</u>	<u>8000</u>
Разом	29070

Донецький вугляний басейн є найбільшим у світі. Три п'ятих зуживаного російськими залізницями вугілля постачається з Донецького басейну. Щодо коксової продукції, то наступні цифри показують усе значення України для Росії в цьому відношенні. На Україні було в 1912 р. 1454 коксових печей, що продукували 3000000 тонн на рік, тоді, як Урал давав лише 4850, а Сибір лише 1300 тонн. Україна є також головним центром чавунової продукції. Вона постачає 70 проц. всієї продукції чавуну в державі, решта 30 проц. діляться між Уралом, Польщею, Північною й Східною Росією. У 1912 р. на Україні було добуто 2795000 тонн чавуну,

⁷ Тонна важить 60 пудів.

а в усіх інших районах разом – 133800. Продукція заліза і криці виносила в 1911 році (в тисячах тонн):

На Україні	812
Урал	597
Московська округа	152
Волзька округа	122
Північна Росія	212
<u>Польща</u>	<u>363</u>
Разом	8258

Головні центри марганцевої руди є на Кавказі (Кутаїська губернія) й на Україні (Катеринославщина).

Живе срібло здобувають виключно в чотирьох копальнях Бахмутського повіту (Катеринославщина) на Україні.

Найбільші соляні поля Росії (28 проц. всієї соляної території Росії) є також на Україні, в Донецькій котловині.

Цукрові буряки, тютюн і виноград ростуть переважно на Україні. Вся оброблена під цукрові буряки площа виносила на Україні 1808395 акрів, цукрова продукція – 2 мільйони тонн. В українських губерніях Харківщини й Чернігівщини концентрувалося 88 проц. всієї цукрової продукції держави.

Головними областями тютюництва на Україні є Полтавщина й Чернігівщина, що постачають над половину всього російського тютюнового доходу (3208433 пудів). Україна розпоряджається також найкращими виноградними округами в державі – на Поділлі, Херсонщині, Катеринославщині й Таврії. Сі цифри вказують доволі, що Україна, яка годує всю Росію продуктами своїх природних багатств, має змогу багато економічних потреб свого населення заспокоїти власними продуктами і тим самим стати незалежною, замкненою господарською областю.

Сей факт, як також згадані вище: величина території, кількість населення, межі краю й натуральні шляхи зв'язку зі світовим ринком, – вичерпують майже всі передумови для державного існування, оскільки вони лежать у самій країні. Як же стоїть справа з тими передумовами, що лежать не в зовнішній природі краю, а в самім народі.

б) Духовні передумови української держави.

З сього погляду українці представляються кожному неупередженому обсерваторові (спостерігачеві) народом, що має власну, перейняту від Заходу культуру, власну мову, сильне почуття єдності й могутній потяг до індивідуалізації, народом, що населяє територію, якій лише брутальне насильство надало вигляд російського краю. В ґрунті речі неправдивим є говорити, що українська нація цілком злилася з російською. Ми бачили, що на лівобережній Україні русифікаційна система була заведена властиво лише від 1743 року, а на правобережній ще пізніше – від 1793 року, лише по третім поділі Польщі.

Для русифікаційної роботи властиво не було досить часу, коли зважити на завзяту впертість народу. (А за часів анексії Україна менше від усього була російською країною). Навпаки, вона була тоді типовим зразком західноєвропейської країни, цілком чужа візантійсько-татарській Московії. Особливо помітно се було в політичному ладові. Московське царство було деспотичною монархією, Україна ж була глибоко пересякнута аристократично-республіканськими тенденціями. Сі тенденції виявилися вже в день уложення Переяславської умови. Українці

не задоволилися принесенням присяги на вірність своєму новому володареві, але також вимагали і від московських бояр, щоб ті в імені царя принесли присягу краєві, що його права будуть поважані, – домагання, що московським поняттям про «суверена й підданців» було зовсім чуже й ледве не призвело до зірвання переговорів. Не менше незгодин було між російськими посланцями й українцями, коли сі останні присягали, замість як «вірні», як «вільні» підданці. Сим своїм поняттям про суть монархічної влади Україна лишилася вірною до свого остаточного підбиття. Ще більш гостро, ніж у політичних поглядах, зіткнулися сі два світи – Україна й Московія – в церковному питанні. Українське духовенство, виховане в західній культурі, ніяк не могло прийняти російського цезаро-папистичного православ'я й цілі десятиліття вперто відмовлялося визнати над собою вищу владу московських патріархів (а потім синоду), поки Петрові I не вдалося за поміччю султана змусити царгородського митрополита зректися головства над українською Церквою. Загалом, українське духовенство визнало духовну зверхність Москви лише під умовою, щоб усі духовні особи на Україні були вільно обирали духовенством і цивільним населенням. Вільна автономна Церква – девіз українців – була настільки ж далека від московського цезаро-папізму, наскільки подібна до церковного устрою на Заході. Сама наука української Церкви вважалася в Москві за ересь. На погляд москалів, українська Церква загалом, а богословська академія в Києві окремо, вже давно були підозрілі щодо латинізму. Українська Церква, – говорили там, – звернулася до Унії. В академії вчили за латинськими книжками. Церковна влада в Москві заборонила приймати, без попереднього «направлення», київських духовних до православного товариства. Під загрозою цивільних і церковних кар було заборонено в Москві купувати книжки київського друку.

Щодо соціальної організації, то Україна рівно ж була подібною до тодішніх західноєвропейських країн. Російська суспільність XVII віку згори донизу трималася сильною державною владою й була оперта на примусовій організації соціальних груп. У Росії між державою й населенням не було міцного цементу, що тримав би вкупі обидва елементи, як се спостерігалося в Західній Європі. Навпаки, на Україні вже були сильні соціальні стани, що жили власним політичним життям: незалежна земельна аристократія (майбутнє дворянство), напівзалежне селянство й вільні міста. Вищі верстви мали високо розвинені станові інтереси та справи і менш за все були подібні до російських «царських холопів», як ті самі себе називали, – до сього натовпу без жодного почуття гідності й без жодної станової організації. Особливо українські міста вказують на західноєвропейське походження української цивілізації. Російське місто не було природним продуктом господарського життя. Раніше, ніж місто ставало потрібним для населення, його потребувала влада. Місто було адміністративним і мілітарним центром. У його населенні переважали урядовці й військові. Під такими умовами міське населення не могло розвинути в самостійний елемент. Инакше було на Україні. Українські міста були справжніми містами в європейському розумінні сього слова, населення яких налічувало в собі по багато тисяч осілих мешканців. Населення українських міст було зорганізоване в незалежну касту й керувалося магдебурзьким правом. Також і освіта на Україні була заведена за західноєвропейськими зразками і стояла значно вище, ніж у Москві. Візантія й також татари незвичайно утруднили стичність Росії з Західною Європою. Натомість українці вже від IX й X століття і потім під Польщею були в постійному контакті з Заходом і Римом, релігію якого майже всі прийняли в XVII столітті. Українці вже в XVII ст. мали багато шкіл для духовних, вищу

школу в Києві, де, між іншим, викладалася латинська й грецька мови⁸. Натомість у Росії латинь, світова мова, до пізніших часів була невідома.

Українське духовенство стояло в теологічній і загальній освіті вище, ніж російське, багато українських духовних робили наукові подорожі до Західної Європи, бували в Римі й Парижі. В Росії усе «західне» значило все одно, що «диявольське». В той час, коли гетьмани оздоблювали свої палаци й церкви картинами західноєвропейських малярів, коли малярство й музика на Україні процвітали, в Росії в 1649 році був виданий указ, яким наказувалося всюди, по всій державі, знищити музичні інструменти. Особливо сильно проступала різниця між Росією й Україною в психології суспільности, та різниця, що помічається загалом між східними й західними народами. З одного боку, активність свідомої своїх прав, не зв'язаної в своїх силах суспільности, з другого – інертність, брак опозиційного духу, східна – майже азіатська – покора перед усяким насильством. Коли московська суспільність того часу цілком пасивно, без жодного протесту, спокійно дозволяла шалити над собою безглуздій тиранії Івана Грозного, коли російський селянин спокійно зносив нелюдське ставлення з боку свого пана, українці, яким у Польщі жилося, певно, не так зле, як царським підданцям, зорганізували в XVI й XVII століттях низку революцій проти соціального й політичного ладу Польської республіки. Коли російське духовенство покійно прийняло скасування патріархату й тим самим втрату останньої тіні своєї незалежности від держави, українське духовенство в Польщі розвинуло величезний опір войовничому католицизму, що намагалося зменшити права його релігії. І коли Катерина II пробувала перевести в своїй державі секуляризацію (одібрання) церковних маєтків, Церква знайшла оборонців своїх прав лише на Україні. Сей дух активности українці зберегли до останніх днів. Революційний рух 1905 року почався на Україні, що дала російській революції багатьох з її поводитирів.

Проти західної культури, що процвітала на Україні в XVII й XVIII ст. так само, як і проти політичної самостійности країни, росіяни, розуміється, проводили похід на знищення, що протягом XIX століття цілком вигнав українську мову з публічного життя краю. Ся винищувальна робота надала країні зовнішнього російського вигляду: російські всі школи на Україні, російські всі написи, російська урядова мова, російська адміністрація, але ні країна, ні її народ не зробилися через те російськими. До сього часу Україна лишилася чужим тілом у російському організмі. Кількість росіян на Україні вагається між 13% (в лівобережній) і 4% (правобережній). Мова населення в селах і менших містах не російська. Населення більших міст інтернаціональне. Церква також не російська. До впаду Польщі майже всі українці були, як нині в Галичині, греко-католики, уніати⁹. По впаді республіки розпочалося з боку російського уряду повертання українських католиків за поміч-

⁸ Архидиякон Петро Алепський, що подорожував по Україні в 1653–1654 рр., пише в своїх записках: «У всій руській країні ми спостерігали цікавий факт, що викликав наше зачудування: всі, за малими виїмками, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати й знають порядок служби Божої та церковні пісні, крім того, духовні навчають сиріт. Діти всі уміють читати».

⁹ Проф. Мілюков П. Очерки из истории русской культуры. Різниця між греко-католицькою й греко-орієнтальною церквою часто є незнаною навіть серед освічених кіл Західної Європи. Лише в обрядах і в питанні целібату ці церкви наближаються одна до одної. В решті ж греко-католицька церква, що визнає всі догми католицизму й зверхність папи, не має з російською церквою нічого спільного.

чю багнетів (протягом XIX століття було таким способом «повернено» до православ'я не менше сімох мільйонів українців), мимо того, одначе, для багатьох тисяч з них власною релігією лишилася греко-католицька. Се «повернення», хоч розпочато його зараз по анексії української території Польщі, в кінці XVIII століття поступало наперед так помалу, що ще в 1875 р. робота не була зовсім готова. Багато з сих «повернених» у глибині душі й досі лишилися тими самими католиками, що й раніше. За даними Холмсько-Варшавських єпархіяльних влад, у 1895 році в самій сій єпархії було 75175 «упорствуючих», «що залишаються зі своїми уніатськими і католицькими блудами» українців, що «зоставалися поза всякими турботами Церкви». Більше 200000 сих «повернених» по виданні відомого царського маніфесту про релігійну толеранцію (терпимість) (17.IV.1905) знову повернулися до католицизму. Але й для тої частини українського населення, що нібито помирилася зі своїм «поверненням», російсько-православна Церква з її дивною, незрозумілою для українців російською вимовою старослов'янських молитовних слів, і досі є чужою Церквою. Також і аграрні (земельні) відносини на Україні не є російськими. Громадське володіння землею панує лише в російських губерніях, де лише 15,4% селянської землі є у приватному володінні селян. Натомість в українських губерніях ся форма землеволодіння, за малими виїмками, вже давно невідома. Більша частина землі є приватною власністю. Але що особливо важливе: Росія досі не змогла знищити найцінніше, що має український народ, сильне почуття єдності, свідомість приналежності до якогось ворожого російськості більшого цілого, що є основною умовою незалежності нації.

В одній із своїх промов Бісмарк каже, що «німецька єдність мусила бути створена перше, ніж нація прийшла до незалежності». Національна єдність (Німеччини) не була б можливою, коли б під попелом не горіло вугілля. Хто виплекав сей вогонь: німецьке мистецтво, німецька наука, німецька музика, німецька пісня не в найменшій мірі», вони приготували єдність Німеччини. Такий самий стан є й на Україні. Пограбована зі своїх колишніх прав і своєї культури нація зберегла й досі свою народну музику й поезію, найбагатшу в Європі, що творить ті духовні зв'язки, якими українці злучені в одну націю. Українські пісні, співані в кожному селі, повні глибокого суму й туги за минулою славою нації, є джерелом, з якого українці ще й нині черпають силу й запал до боротьби за свою батьківщину. А «Кобзар» найбільшого українського поета став для кожного українця (чи інтелігента, чи селянина) Евангелієм, яке з'єднало цілі покоління в палкій ненависті до ворога в одне ціле, що перейняте лише одним бажанням.

Се почуття єдності, що творить ті «величини без ваги», від яких (за Бісмарком) залежить успіх з'єднанчих змагань народу, має на Україні не лише пасивний, зберігаючий єдність нації, але також активний характер, що зміцнює націю в її визвольних змаганнях. Ми вже бачили, як сильними показуються в останніх роках відокремлюючі тенденції на Україні. Сі тенденції вже поволі ослабили російський вплив в краю як у культурному, так і в політичному відношенні. Вони сильно українізували весь культурний характер України (товариства, часописи, театр), вони вплинули також на політичне життя, що мусило втратити свій до того часу яскраво російський характер. Вони спромоглися навіть економічне життя країни, що хоче увільнитися від російської опіки, також поставити під свій, під національний український прапор. Цьому процесові – українізації всього публічного життя на Україні – прийшов до помочі також економічний розвиток. Парцеляція великої земельної посілоти, що від 1906 р. набирає все більшого розміру, тягне за собою

на Україні, при існуючому там національному поділові населення, ослаблення російського й зміцнення українського елементу¹⁰. Як математик встановлює залежність між функцією та її аргументами, так революція 1905 р. нараз встановила обопільний зв'язок між українізацією південної Росії, з одного боку, та її господарським розвитком і демократизацією, з другого. Сей зв'язок дозволяє нам передбачати, якими велетенськими кроками поступала б українізація південної Росії, коли б правному визволенню нижчих верств населення в Росії в 1905 р. не було поставлено перепони. Лише російська державна влада затримала сей процес націоналізації на Україні. Але хай вся влада відпаде й силам господарського та політичного розвитку на Україні буде полишена вільна гра – і за кілька років забудеться, що Україна (особливо правобережна з її 4-ма процентами росіян) колись була «російською» країною. Тоді Україна, якій не бракує для сього ні природних, ні духовних передумов, зуміє сконсолідуватися, зорганізуватися в суцільний господарський і державний організм. Сильний державний інстинкт, що його показала Україна протягом своєї історії, певно, допоможе їй у цім. Сей державний організм відбере в Росії її найкращі сили, що єдино уможливають для неї її габівничу політику, він покладе кінець панславизмові й дасть Європі тривалий мир.

Нині проблема самостійної України ближча ніж коли-небудь до свого розв'язання. Найбільш оригінальним у мандрівках української державної ідеї є, що всі держави, які її реалізацію робили завданням своєї зовнішньої політики, дуже часто були змушувані до сього майже проти власної волі. Так, напр., Польща в 1659 р., здавалося, полишила свою українофільську політику, мусила ще кілька разів повертатися до неї в наступнім столітті. Прусія часто відкидала сю ідею як шкідливу для держави. Також і Австрія протягом цілих десятиліть не давалася схилити до того, щоб зайнятися сею ідеєю, і обидві в розпачливих спробах стреміли до зближення з Росією. І все се лише для того, щоб прийти до переконання, що через провалля, яке ділить обидві держави від Росії, не можна перекинути містка, і що «дитячі» проекти розбиття Росії все ж представляють найбільш придатний спосіб зламати супремачію Москви – факт, що показує всю примусову силу сеї ідеї.

Як комета з'являється правильно, так і українське питання на політичному небі Європи – кожного разу, коли для Росії наближається критичний мент.

Нині воно міцно зв'язане з долею Австро-Угорщини й Німеччини, до перемоги яких ми, російські українці, й наші брати в Австро-Угорщині, прив'язуємо нашу будучність. Коли ж Росія буде побита, обидві середньоевропейські імперії будуть змушені розв'язати нарешті українське питання. Доки сього не буде, отже, в разі миру з побитою, але не знищеною відділенням території Росією, не можна сподіватися тривалого миру. Часи, коли говорилося, що між Росією, з одного боку, а Німеччиною й Австрією, з другого, не існує ніяких принципових суперечностей в інтересах, уже не можуть повернутися. В Малій Азії завше буде зерно для порухунків між Німеччиною й Росією; в Галичині – між Росією й Австро-Угорщиною. Увільнитися від постійної небезпеки сих евентуальних порухунків – се значить: зламати російську могутність тепер.

Сим історія пропонує Австро-Угорщині й Німеччині прекрасне, величаве завдання історично-світового значення. В той час, як Франція й Англія, ніби воюючи

¹⁰ До цього спричинюється також зростаючий наплив сільського (українського) населення до міст, які через те гублять поволі свій російсько-жидівський характер.

за «the rights of the smaller nationalities of Europe»¹¹, як оповістив недавно пан Асквіт, допомагають цареві задушити свободу українського народу в Галичині й зміцнити свою силу в Європі, союзним військам надається можливість виконати те, що досі не вдавалося найбільшим військовим вождям Європи – ні Карлові XII, ні Наполеонові: звільнення двох частин світу від ганебного московського гніту, справжня емансипація більше ніж 70 мільйонів людей, що томляться в російському рабстві.

Лише коли ся мета буде осягнена, не даремно буде пролита вся кров, що тече на бойових полях Сходу й Заходу. Питання, в яких відносинах мала б стояти Україна до своїх сусідів, полишено ближчій будучності й виходить поза тему сеї книжки. Одно лише певне: держава, що має бути збудована в Дніпровій області, вирізана з тіла сучасної російської імперії, населена народом, якого його ворожі до Росії традиції не лише не згасли, але останньою політикою Росії ще зміцнені, ся держава на непроглядно довгий час буде до розпорядження кожної політичної комбінації, вістря якої буде звернене проти Росії.

¹¹ Права менших національностей Європи (перекл.). Кожному, хто хоче набрати правильної уяви про любов Англії до «менших національностей», можна рекомендувати «Oxford Pamphlets» й особливу брошуру «The National Principle and the War» (Національний принцип і війна), де українському народові признається лише одне право, а саме – потонути в російським морі.

ПОХІД КАРЛА XII НА УКРАЇНУ

Закидають Карлові XII, що він здався на обіцянки Мазепи, та козак не зрадив його, навпаки, Мазепа сам був зраджений несподіваним збігом обставин, яких не міг ані передбачити, ані оминати.

Фридрих Великий II

Велика Північна війна 1700–1721 рр. і боротьба народів, котрої свідками ми є днесь, мають в собі багато подібного. Як тоді, так і тепер ходить, м. ин., о панування над Балтиком і Чорним морем, як тоді, так і тепер тягнеться від одного до другого моря східний терен війни. Як тоді, так і днесь одною з найважливіших причин війни є пертя Росії на захід. Проблеми, що хвилювали політичне життя тоді, є питаннями дня і нині, а серед них найважливіше – політичний уклад того великого комплексу земель, що називається Західна Росія, який складається з цілого ряду відрубних національних територій. Тому студіювання тої далекої, а так близької нам епохи, має таку вагу для нас. Воно хоронитиме від помилок і може дати вказівки політикам при розв'язанні питань, котрі, повторюю, нині, як і перед двомастами літ, все ще стоять на днешнім порядку політичного життя Європи.

Так багато критиків представляло похід Карла XII як карколомну авантюру, так багато навіть наших сучасників вказувало на нього, як на відстрашаючий примір і доказ, що зломити силу Росії, – ідея безглузда, що дійсно оплатилось би перевірити: чи справді діло Мазепи було кроком, згори засудженим на тяжку невдачу, чи, може, не вдалося воно, – скажім відносними словами Фридриха Великого, – лиш із-за «незнаних причин, котрі народ називає «сліпою долею» і котрі годі було передбачити?»

Питання зовсім не чисто академічне. Від відповіді на нього залежить почасти розв'язання найважливішої проблеми нашого віку – проблеми російської експансії. Чи ся експансія була неухильною конечністю природи, як дехто часто приймає, чи, може, дало б ся було положити їй край ще в часах Петра I? Чи маємо, отже, тут до діла з тою самою силою природи, що розвалила шведський вал, чи, може, діло в якимсь нещасливім припадку, який міг і не зайти? Щоби прийти тут до слушного погляду, належить перевірити.

По-перше, чи Карло XII, видаючи Петрові I війну а *outrance*¹ і відкидаючи його мирові предложення, вірно оцінював політичну констеляцію Європи і внутрішнє положення Росії (Мазепа!). Іншими словами: чи тодішні політичні обставини пригідні були для такої війни?

По-друге, чи похід на Україну був оправданий стратегічно?

Тільки заперечна відповідь на сі питання може оправдати тяжке слово «авантюра». Та передовсім мусимо розглянути, чи ся війна до крайности була дійсно тільки

¹ Відкрито (*фр.*).

забаганкою коронованого молодика, чи подиктована була життєвими інтересами його держави? При тім треба оминати похибку, котру все поповнюється при осуджуванні минулого: на се минуле не треба дивитися очима модерного чоловіка. Богато політиків, котрі не можуть досить надивуватися скорому зростові (протягом двох останніх століть) Росії до значення світової держави і котрим здається, що з тим більшою певністю відкривають тенденцію сього зросту в передпетрових часах, чим більше вони самі від тих часів віддалені, – до остовпіння дивуються «легкодушности» Карла XII!

Як міг шведський король в кінці XVII століття не бачити того, що вони в XX столітті так ясно видять? Як міг войовничий вправді, але таки малий нарід, хотіти знищити безмірну Росію? Такі розумні політики не знають, одначе, трьох речей: по-перше, прийнявши, що Швеція не могла перемогти Росії, звідки міг се знати Карло XII, коли не тільки для нього, але й для цілої тодішньої Європи треба було саме довгої Північної війни, щоб цю «неможливість» зробити правдоподібною? По-друге, забувають сі політики, що тоді не було ще ніякої «Росії» – була тільки Москва або Московська держава, котра лежала десь, де ніхто докладно не знав – за Польщею – і межувала, як здавалося, з Індіями, а її «посли», що часами виринали на західноєвропейських дворах, були посміховищем кожного освіченого європейця. Натомість Швеція була тоді великою імперією, про канцлера котрої говорили французи, що він є віссю, довкола котрої крутиться світ. Та особливо не зважають політики, що згори дивляться на Карла XII, на те, що коли би він навіть був свідомий величезної трудности свого завдання, то все-таки він мусив би зважитися зміритися з Москвою в полі, бо вимагали сього рішучо життєві інтереси Швеції. Вдоволити Росію признанням їй балтійського побережжя – означало би для Швеції не лише втратити значення першої держави на півночі, якою була вона через ціле століття, але й взагалі упасти до ролі другорядної держави. Одначе щось такого ніхто не зробить добровільно, а коли б се Швеція була зробила, то се була би безпримірна в історії подія. Богато держав мусило в ході історії скоротити луч своєї експансії і признати недостачу сил у себе, та все були вони приневолювані до сього *manu militari*². Чому ж в сім случаю мусило бути инакше? Карло зрозумів, що його спір з Петром був того роду, що мусив зікінчитися знищенням або цілковитим упадком до безвартісного міжнародного чинника одної з обох сторін – історія й виказала правдивість його погляду в спосіб для Швеції досить жорстокий...

Неминучістю сеї альтернативи, війни а *outrance*, і був перейнятий Карло, коли висказував в сенаті при вибуху війни отсі слова: «Я постановив ніколи не починати несправедливої війни, але також постановив я не скорше покінчити справедливу війну, аж остаточно поб'ю мого ворога».

Не була се хвальковитість молодика – в тім лежала думка, що гляділа у простір століть, думка, що дві великі держави не можуть довго одночасно панувати над Балтійським морем. Отеє ясне зрозуміння, що велику честь приносить інтелігенції молодого князя, й було причиною, що Карло хотів цареві подиктувати мир, безумовно, в Москві. Карлови було би дуже легко прогнати москалів з Фінляндії, Ліфляндії й Інгерманляндії, де вони вдерлися в 1703 році. Та сим війна не була би докінчена, а коли б Петро навіть мир був заключив після того, то се було б тільки перервало війну на пару років. Доказом того – вперті намагання попередників Петра за часів Густава Адольфа II і Карла X Густава наблизитися до берегів Балтика.

² збройною рукою (*лат.*).

Оба відперли московський напір, але тільки відперли. По сих досвідах не тяжко було додуматися, що сих берегів Швеція не зможе оборонити самою тільки дефензивною війною. Натомість з упадком Москви й ослабленням Росії балтійські провінції самі були би припали побідникови, як достиглий овоч.

Ціла політика Карла XII супроти Росії була своїм напрямом вповні традиційно шведською політикою панування над Балтиком. Не була вона карколомна, навпаки: означала поворот до чисто скандинавської від дійсно авантюричної політики попередників Карла XII, котрі хотіли стати сильною ногою на німецькім побережжі того моря, опанувати гирла трьох головних німецьких рік і тим самим піддати всю німецьку заграничну торгівлю своїй контролі. Така політика, до котрої намовляв Швецію хитрий Мазаріні, в дійсности ніяк не була оправдана життєвими інтересами Швеції і тому «авантюричний» Карло спокійно закинув її. З другої сторони, вибрана Карлом дорога побиття Москви (хотів сього доконати при помочі Мазепи й Туреччини) зовсім не була «видумкою» або оригінальною ідеєю. Як побачимо, було се тільки продовжування політики Карла X Густава.

Політичне положення Східної Європи XVII століття було подібне до хаосу, в якому все було в русі, в якому ще ніяка нація не мала свого власного, ніким не заперечуваного обсягу ділання. Так часто в політичних письмах XVIII століття обговорювана «*équilibre dans le Nord*»³ в дійсности не існувала зовсім, а тільки старалася здійснити в різних, взаємно себе виключаючи, формах. При тому замічалось дві тенденції. Одна стреміла з країв на захід і південь від Москви збудувати оборонний вал перед зростаючою російською імперією; тим валом мав бути союз Швеції, Туреччини й України. Часами втягано до сеї комбінації також Бранденбургію, Семигород і Польщу, зглядно краї – поділеної Польщі.

Друга тенденція стреміла до розширення російського панування над Балтійським і Чорним морем. Передумови її були: знищення відділюючих Росію від Чорного моря володарств, значить України і Криму, і союз з Польщею. Сей союз, Москвою конечно вимаганий, щоби забезпечитися перед ударами з боку в часі походу на остзейські провінції, був тільки маскою для мирного здобування, – випробуваний метод, по якому поступає тепер Росія в Персії й Монголії. До сього союзу Польща склонювалася й сама. Її спорадичні намагання зломити Москву в порозумінні з Україною (Гадяцький договір 1659 р.) були скоро закинені і по 1668 році (поділ України між Польщею й Москвою) падала Польща, ворогуючи з Туреччиною й Швецією, помалу в обняття свого східного сусіда.

Першу тенденцію заступали загрожені Росією північні й полудневі бережні краї. Проявлялась вона не тільки в боротьбах сих країв за своє існування – на їх підставі можна було б хіба заключати тільки про менш або більш розвинений самозаховавчий інстинкт, а не про свідоме, ім усім спільне стремління до наміченого політичного уложення Східної Європи, але також у різних союзах, котрі хотіла заключити Швеція й інші названі держави, щоби збірною силою відвернути спільну небезпеку, загрожуючу зі сходу. Найякніше проявляється ся тенденція в союзі, заключенім 1656 року шведським королем Карлом X Густавом з Ракочі (Семигород), українським гетьманом Богданом Хмельницьким і Бранденбургією. Сей союз, звернений зовсім природно проти Росії, зміряв також до поділу Польщі, про яку думано, що на все зв'язалася з Росією. Дивно, що пропонована тоді Карлом X Бранденбургії територія майже зовсім відповідає тій часті Польщі, котру одержала пізніше

³ північна рівновага (*фр.*).

Прусія з поділу сеї республіки. Осе й була політика Карла X Густава і зовсім природно, що новий шведський король 1700 року взяв старий напрям шведської політики за свій і хотів при тім використати ті чинники, котрі по своїм географічним положенню зачислялися до противників Москви. «Розумні» побоювання, що, мовляв, сила Росії незломна, не могли вплинути на його плани, тим менше – «глибокі» розважування про можливість тривкого мира з царем.

Тепер мусимо розглянути, чи Карло, зрозумівши як слід своє велике, попередниками передане завдання, також добрий час вибрав для його здійснення? Вправді противники не оставили йому ніякого вибору – вони ж були напасниками, та все-таки міг Карло по побиттю Данії прийняти поданий йому Петром мир, щоби опісля, кілька літ пізніше, знову почати війну. Він сього не зробив і, як побачимо, мав рацію не тільки в признанню конечности війни а *outrance*, але також і в виборі хвилі.

Політичне положення тодішньої Європи було для Швеції сприяюче. Франція, приготавляючи по мирі в Рисвійку нову коаліційну війну, запобігала приязни у Швеції. Бранденбургія не мала вправді причини до особливої приязні зі Швецією, але все-таки далеко була від союзу з її ворогами. А хоть цісареві не дуже приємний був успіх Швеції – протектора протестантизму в Німеччині, то, одначе, загато мав інших справ, щоби могли одверто виступити. Зате дві інші найбільші морські держави, Англія й Голландія, стояли рішучо по стороні Швеції. Та особливо важне було, що запевнена була поміч Отоманської Порти, котрої відношення до Росії зовсім не було приязне.

Саме тоді сильно занепокоєна була Порта злукою України з Москвою (1654), старалася від того часу допомогти кожному повстанню українців проти їх протектора-царя або сама, або через хана. Хмельницький навіть піддався протекторатові султана (1650). Також 1669 р. заключила Туреччина союз з Україною, через що попала у війну з Москвою. В р. 1677 прийшло турецьке військо на Україну, щоб разом з сином Хмельницького Юрасем, котрому надав султан титул князя Сарматії, воювати Москву. Значить, ідея спільної акції з Україною проти Росії була до повної міри традицією тодішньої політики Порти.

Якраз з початком Північної війни заключила Туреччина мир (3. VII. 1700) з царем. Мимо того відносини між обома дворами були дуже напружені. Коли нині турецько-російськими відносинами кермує велике питання проливів, то аналогічну роллю в часах Петра мав Азовський пролив і тісно з сим зв'язане питання панування над Чорним морем. Щоби надати своїм домаганням більшої сили, казав цар вибудувати у Воронежі і на Азовськім морі велику флоту. Сі плани незвичайно занепокоювали Константинополь. Султан волів краще почати нову війну, ніж дозволити московським кораблям на свобідний вступ у «свій дім», як називав Чорне море. Турки так були занепокоєні намірами Петра отворити Азовський пролив, що носилися з планом зовсім засипати його, і по обох боках вибудувати нові укріплення. Ба навіть Грузію думали завоювати, щоби її побережжя не служило опертям для російської флоти. Невдоволення в Константинополі підсичував постійно письмами і послами кримський хан, котрий бачив, як незвичайно скоро наближувалася Москва з обох сторін, від Дніпра й Азова, до Криму. Положення ставало для Петра хвилями дуже критичне, і були часи, що раз великий везир (1703), раз хан (1707) були готові видати Росії війну. До сього перли Порту невтомно послали Швеції, Франції і короля Станіслава. Як близько була небезпека виповідження Портою війни, доказують безупинні старання царської дипломатії замотати Туреччину у війну з цісарем, щоби сим способом ухилити виступлення її проти Москви.

Коли все те узглядимо, зокрема також цілий перебіг російсько-турецьких відпосин у слідуючому столітті, то прийдемо до погляду, що Карло XII справедливо вгадував протиросійський напрям турецької політики і міг сподіватися не тільки нейтральности Порти, але навіть і помочі. Коли, отже, Карло XII втягнув сю державу, хоть навіть багато пізніше, до своїх планів, то значить се, що він слушно оцінював тенденції й інтереси протиросійської з конечности турецької політики. А що мимо того, завівся у своїх сподіваннях, хоч і не цілковито, то сталося се, як побачимо, не із-за непередбачення. Бо вже в р. 1707 увійшов Карло в переговори з Портою в справі помочі проти Петра.

Так само нефантастичні були його також пізніше дозрілі українські плани, чим хотів шведський король поцілити московську державу в серце її, Москву.

Чим була тодішня Україна, сей край, де пропало щастя Карла XII? З початком війни була вона автономною, щойно перед 46 літами з Московією злученою провінцією – Гетьманщиною. Обнімала вона далеко не цілий етнографічний простір української нації, тільки (приблизно) дві нинішні російські губернії: Чернігівську й Полтавську (з Київом), а також части Катеринославської й Херсонської губерній.

Останні части творили область Війська Запорозького⁴, українського лицарського ордену, котрий всередині був уладжений автономно, а на вні признавав зверхню владу гетьмана. Україна мала власну адміністрацію, законодавство, судівництво, скарб і, що тоді мало найбільше значення, власну армію. Найвища горожанська і військова влада у краю лежала в руках на ціле життя вибраного гетьмана. Мав він, вправді, обов'язок помагати військом цареві у кожній війні, одначе цар не мав права розпоряджатися українською оружною силою без гетьмана, котрий був її найвищим вождем. Військо українське було на тодішні відносини дуже значне: 60000 постійного гарнізону, коли рівночасно цар «всєя Росії» мав під своїми наказами не багато більше, коло 70000. 12 жовтня 1703 р., коли прийшло до заключення формального союзу між Петром і Августом, було в умові сказано, що цар дає польському королеві до розпорядимости 12000 москалів і що гетьман прийде йому в поміч з 60000 людей.

Гетьманська армія багато прислуг віддала і Петрові. 1700 року бачимо 15000 українців в Інгерманляндії, 1701-го помагають українські війська князеви Репнінови в облозі Риги, в слідуючих літах сам гетьман з 20000 людей іде походом через Волинь до Львова, багато тисяч стоїть залогою на Литві й Україні. Населення України вороже було до москалів. Від першого гетьмана, Богдана Хмельницького, котрому тільки смерть не дозволила зачати спільну акцію з Карлом X Густавом проти Москви, «всі гетьмани були зрадниками», – після слів Петра. Кожний гетьман заключував союз із котроюсь сусідньою державою – з Польщею, Кримом, чи Туреччиною – щоби воювати Москву. Від хвилі злуки з Московією була Україна ареною безперервних боротьб усяких армій і періодичних оружних повстань. А часи володіння Петра ще найменше надавалися для успокоєння невдоволення в краю.

Петро не обмежився у своїй перестроюючій діяльності до поширювання серед своїх підданих європейської культури, він хотів передовсім зцентралізувати російську державу. Се й було причиною занепокоєння, з яким на Україні слідували за роботою Петра. Проти європеїзування Москви не могли українці нічого мати,

⁴ Про се військо писав Фридрих Великий у своїх «*Considérations sur l'Etat de la Russie sous Pierre le Grand*», що воно «з усіх нерегулярних військ – найзавзятіше і найвідважніше».

адже вони вже в XVII столітті дали півазійській Москві європейських освічених вчених, друкарів і теологів. Особливо невдоволена була старшина, представники по-військовому зорганізованої адміністрації тодішньої України, виховані на західноєвропейських принципах станового конституціоналізму й обмеження монархічної влади; зокрема було їм невігідне втручання царя у внутрішні діла Гетьманщини. Тому неправдиво було би саму тільки безсумнівно визначну особу Мазепи представляти як винувника цілої «зради», до котрої перла його старшина. Плани його не походили зовсім з його «романтичної» природи, як і Карлові плани. Наміри обох мали свій глибокий корінь в тодішніх обставинах. Особливо страхав українських нотаблів щойно Катериною II здійснений намір Петра знести самостійну українську армію, а українські війська замінити на драгунів і на інші російські військові тіла та піддати їх безпосередно під прикази царя. В тім бачила старшина слушно загроження найсильнішої підпори автономії свого краю. Негідне поступання супроти українських полків, розсипаних на півночі, заході і півдні, рабунки й пљондрування російських військ на самій Україні – підсичували загальну ненависть до Росії. Старшина говорила гетьманові: «Як все молимося Богу за душу Хмельницького, що визволив Україну з польського ярма, так будемо ми і діти наші проклинати твою душу і тіло, коли оставиш нас по своїй смерті в такій неволі!».

Гетьман станув по стороні невдоволених. Історія, в противенстві до поетів, несправедливо поступила з Мазепою. Не був він ані «чорний характер», як описують його російські історики, ані авантюристик, як і його королівський союзник. Також недорічність казати, що кермувався у своїм ділі особистими мотивами. Які ж особисті мотиви могли склонити сього царською ласкою обсіпаного, бездітного, нежонатого старця (мав тоді понад 60 літ) до зради свому цареві? Ні, не те, але журба про добро народу і загальна тоді на Україні, розірваній Андрусівським договором (1667), туга за з'єднанням рідного краю, спонукали гетьмана прилучитися до діла Карла. Мазепа хотів Правобережну Україну, що була під Польщею, прилучити до Гетьманщини. Але сьому противилися не тільки поляки, але також і цар, котрий обіцяв Польщі сю область за союз із ним. В отсих, отже, взаємно себе виключуючих змаганнях Петра і Мазепи проявилось старе противенство двох вищезгаданих тенденцій політичного укладу Східної Європи, які вже Хмельницького спонукали були до договору з Карлом X Густавом.

Коли старшина була підпорою Мазепи, то не тільки вона була за повстанням. Також народ, міщани й селяни мали за богато господарки російських воеводів. Найліпший доказ на те, що плани Мазепи мали основу в нижчих верствах Гетьманщини, є той, що діло його підперли чинно запорожці, опора всіх демократичних рухів України від XVI століття. Все те не могло бути невідоме Карлові. Сей непевний настрій на Україні був також предметом поважної журби для самого Петра, котрий, як видно із його переписки з гетьманом і комендантами розложених по Україні російських військ, казав собі все повідомляти про «факції між несталим малоруским народом». Що ж було природніше, коли також Карло хотів використати положення на Україні для своїх цілей, тим більше, що вони цілковито покривалися з планами Мазепи?

Коли Карло вірно оцінював політичне положення Європи і Росії, то також із військового погляду був його план походу на Росію добре уоснований. Сей похід почав Карло 1707 року, по побиттю Данії й Августа.

Сили, якими розпоряджали шведи для переведення сих операцій, були як на ті часи, цілком значні. Під кінець 1707 року стояло під безпосереднім приказом короля

разом 35000 війська усякого роду, а 8000 стояло в Польщі під генерал-майором Крассовом (не вчисляючи польського війська). Левенгаупт також зібрав значнішу силу (11000). В Естонії стояв Шліппебах, у Фінляндії – Лібекер (15000). Російські сили, що мали оперувати проти самого короля числили, 58000 людей⁵. Ось скільки змогла велика Росія, котра сім разів тільки населення мала що Швеція, і котрій цілих сім літ часу оставив Карло для доповнення армії, виставати війська проти нього на головний фронт!

Викинувши Москалів із Прасниша і Гродна, дійшов Карло в лютому 1708 року до Сморгоня коло Вільна, де виробляв план дальшого походу. Відповідно до того плану мав Левенгаупт долучитися з Курляндії до головної армії, Лібекер здобути Інгерманляндію й Петербург, посаджений Карлом на польський престол король Станіслав піти в Польщу і злучитися з Крассовом, після чого литовська армія мала йти на Смоленськ, коронна армія – на Київ⁶.

Мазепа мав відповідно до умови при наближенні шведської армії підняти повстання в цілім краю, видати шведам твердині Мглін, Стародуб і Новгород Сіверський та підбурити донських козаків. З усіма оцими силами мало шведське військо йти на Москву. Такий був план Карла, і ледве чи міг він вибрати інший. Зі Сморгоня йти в Лівонію, країну цілком винищену, не було вказано не лише із тої причини, але також, і то головне, тому що з заняттям балтійських провінцій не багато було би досягнуто: адже тут ходило про повалення Росії, а се могло наступити тільки в Москві. Інші дороги до сього міста, приміром північна (через Твер або Смоленськ), були із-за густих лісів рішучо непроходимі після осуду компетентного учасника походу⁷. Неліпша була теж дорога з Могилева на схід. Її москалі якнайкраще приготували на прийняття ворога: вона показала ся особливо невідповідною, коли виявилось, що москалі відступаючи, не удержуються зовсім навіть на власній землі з тактикою грабежу і нищення, примінюваної в Польщі і на Литві. Були навіть основи припускати, що ся тактика москалів мала у власнім краю більше виглядів на успіх, чим де-небудь. Східний напрям був, отже, з огляду на проживлення армії, некорисний. На полудне було Полісся, в тодішніх часах ще більше багниста околиця, як нині, зате Україна, найліпше заселена і найурожайніша країна під царським скиптром, могла бути місцем відпочинку для слабо заосмотреної шведської армії.

Сі причини змусили Карла по заняттю Могилева 18 липня і по демонстрації в сторону Смоленська, якою хотів, мабуть, відтягнути московські війська від України і від ведучих туди доріг, звернутися з кінцем вересня 1708 до краю Мазепа. Тут хотів, мабуть, направити часто йому закидувану похибку і запевнити собі задні сполучення (через Мазепу і сусідню Польщу) зі Швецією, що при дальшій поході на Москву просто на схід від Могилева не було би так легко.

⁵ Крім того, було ще 15000 під генералом Боуром між Дептом і Пековом і 25000 – під Апраксиним в Інгерманляндії.

⁶ Закидається шведському королеві, що він ще 1701 року, по битві під Нарвою, не пішов дальше походом на Петра I, а обернувся проти Августа. Не додачується тут, що сей останній мав ще відносно велику армію на шведській землі, коли Петро хвилево зовсім не був небезпечний. Коли б Карло був дальше гнався за Петром, то наразився б на небезпеку відрізання від Швеції саксонцями і поляками. Зате повна перемога над Данією й Августом могла йому дати зовсім вільну руку до війни з Московією.

⁷ Див.: Relation de Bataille de Poltawa / **Adierfeld G.** Histoire militaire de Charles XII. – Paris, MDCCXLI.

По свідощвам Нордберга⁸ була Україна багатим краєм, у якому армії майже нічого не хибувало. Також Адлерфельд⁹ каже, що шведи найшли там великі і гарні села, і що в однім селі можна було примістити часто й чотири полки; було багато худоби, зерна і паші. Про багатство краю свідчать також факти, що Мазепа казав заложити в Чернигові склад збіжжя на 15000 четверти (1 четвертина 2,090 hl), і що командант російської залози в Києві, князь Голіцин дістав приказ зібрати на літо 1707 припас соломи для 55000 коней та на три місяці муки і сухарів для 70000 люда. Кілько засобів поживи міг край дати для армії, видно також з походу Мазепа на Волинь в серпні 1705 р. Тоді їхало за 40-тисячною армією 16000 возів з припасом на 6 місяців. Фридрих Великий обчислює (в своїй книжці «Основи воєнної штуки»), що для одного походу з Полтави до Москви потрібно було Карлови найменше на три місяці харчу, що вимагало нагуження 3000 возів.

З отсих примірів бачимо, що сеї конечної передумови успішного походу на Москву армії Карла XII на Україні не хибувало. Також евентуальне нав'язання безпосереднього зіткнення з Кримом і Туреччиною мусіло мати в планах Карла не останнє місце.

Що «наглий» зворот Карла на Україну зовсім не був такий наглий, доказує, крім сього її ся обставина, що з російської сторони числилося з тим довший час передше. Про такий намір Карла сповіщав своєму правительству московський посол у Гаазі Матвєєв уже в серпні 1707 р. Сей намір можна було замітити також по воєнним нарадам, які відбував Петро з генералами своєї армії, як вона відступала з-під Варшави аж до московської границі (пр. у Бішенновичах у марті 1708). Вже в січні 1707 числився цар з недалеким походом на Україну, коли візвав 24-го того місяця Мазепу укріпити Київ! Щойно для пізніших істориків був сей план авантюрою, для тих істориків, котрі минувшість мірять очима теперішности, для істориків, у котрих ані Польща, ані Гетьманщина, ані Крим не були тоді самостійними факторами, а на цілій сій території бачили тільки нинішню російську імперію.

Збираючи разом сказане, побачимо, що шведський король, постановляючи 1708 року свій похід на Москву через Україну та згромаджуючи свої сили для рішучого удару проти Петра, мав повну слушність так з політичного, як і військового становища. Тепер приглянемося, чому сей, опертий на зовсім слушних премісах план геніяльного вождя таки не повівся і спричинив кінець шведській імперії.

Найважніша причина невдачі лежить у тім, що ціле діло виконано запізно. План чинного вмішання в драму, що відігралася перед його очима, постав у Мазепа ще в 1707 році, коли Карло з військом був ще у Польщі. Вже тоді, у вересні 1707-го, післав Мазепа свого довіреного до нововибраного польського короля Станіслава, пропонуючи свою поміч тодішньому польському союзникові Карлові. Гетьман писав, що виріже 7000 москалів, стоячих залогою на Україні, і на трупах їх збудує на Дніпрі міст для шведів, коли прийдуть йому на підмогу. Тоді хвиля для повстання була дуже відповідна, бо російські війська були на півночі Полісся, а фатальний для України чоловік, князь Меньшиков, стояв далеко між Гродном і Вильном. Се предложення Карло прийняв однак лише до відома, і шведська армія пішла на Литву. До сеї справи замічає австрійський історик XVIII століття Енгель ось що: «Ся проволока була одною з многих причин, із-за яких під Полтавою

⁸ Див.: Histoire de Charles XII, Roi de Suède / Traduite de Suédois Monsieur Nordberg J. A. – A la Haie : MDCCXLVIII. – Т. II–III.

⁹ Див.: Adierfeld G. Historie militaire de Charles XII. – Paris, MDCCXLI. – Т III.

згинув чар шведського імени, бо через неї не міг Мазепа дати Карлови всю обіцяну поміч, хоть як він відповідав своїм завданням і хоть як щиро лучився з ним і Лещинським. Нехай би міг був Мазепа робити діло в першій пориві, нехай би він не був змушений відложити повстання на 1708 рік, через що наміри його ставали замітніші, вороги діяльніші, російські війська на Україні чимраз більші, – то хто зна, чи не мали б ми нині українського володаря з роду Мазепів, великого шведського цесарства на півночі та і Суворов не стояв би був 1795 року в Варшаві»¹⁰.

Карло пішов на Литву і Мазепі не остало ніщо інше, як щиро прилучитися до царя або піти дорогою крайно небезпечної й ризиковної тактики проволікання, і коли не чинно, то бодай пасивно помагати шведам, аж прийде слушний час. Мазепа рішився на се друге, і в приміненні тої тактики не лише показався одним з найздібніших учеників Мак'явеллі, але й значні прислуги віддав шведам: збирає нових прихильників у краю, розвиває успішну агітацію серед запорожців, укріплює деякі точки опертя і закладає для шведів склади. Рівночасно старається гетьман не випускати своєї армії з України мимо все нових приказів царя. Очевидно, се не могло йому повестися в цілоти, щоби не виявилися передчасно його плани та не пропала ціла справа, і українські війська були досить розсіпані. Понад 6000 відправлено в квітні на Литву, 7000 відіслано до Польщі для скріплення воюючих там українських військ, 3000 пішло до Смоленська. Серед таких обставин робити повстання не було б відповідне. Карло був задалеко, москалі заблизько, сили гетьмана замалі. Меньшиков стояв коло Гомеля. Також не міг Мазепа йти назустріч Карлови, бо не міг видати своєї столиці Батурина на луп москалям.

Положення ставало незвичайно критичне, кожний день був дорогий, і гетьман напивав на Карла, щоби безпроволочно приходив на Україну. Та замість іти, Карло цілий місяць (від 18 липня до 18 серпня) простояв у Могилеві. Не знав, чи має виждати Левенгаупта, котрому давно дав приказ прилучитися до головної армії, чи послухати накликувань Мазепа. «Перший раз за все його дотеперішнє воєнне життя бачимо в нього, – пише про се Sarauw¹¹ – операції, націховані безпорадністю і нерішучістю, які й були причиною всіх пізніших втрат і клопотів. Нехай би був або заждав уже на Левенгаупта, або сейчас кинувся до області козаків, тоді справи прийняли б були зовсім інший вигляд». Кінець-кінців пішов Карло на південь, та дорогий час був утрачений. Карлови закидають, що не підждав Левенгаупта з обозом і амуцією. Може, було се похибкою, але ж як довго міг він ждати на свого генерала? Армії грозив голод. Найліпше було б, очевидно, – і се відповідало бажанням Карла – видати москалям рішучу битву. Та сі уникали її з подиву гідною витривалістю. Відступити назад за Дніпро до Левенгаупта – означало би додати відваги ворогові. Впрочім ся дорога знищена була самими шведами. А коли Карло взагалі мав намір іти на Україну, то всяка проволока, злучена з таким відроченням плану, могла б сей план унеможливити. Натомість тепер становище російського війська дозволило б йому перейти дніпровий доплив Соч і вступити в область Гетьманщини. Один російський військовий історик Північної війни пише про се: «При поверховнім осуді боевої здібности російської армії на основі дотеперішніх досвідів і сили армії Левенгаупта, Карло мабуть не мав причин до побоювання

¹⁰ Engel J. Ch. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken. – Halle, 1796.

¹¹ Jahrhundert von Sarauw Chr[istian] Frederik Conrad. Die Feldzüge Karl's XII: Ein Quellenmässiger Beitrag zur Kriegsgeschichte und Kabinettspolitik Europa's im XVIII Jahrhundert. – Leipzig: B. Schlicke, 1881.

за долю сього останнього корпусу». Та якби воно й не було, навіть на случай дійсної похибки Карла XII, ся похибка була така, що могла бути оминена, отже не може бути аргументом принципіальних противників походу на Україну. Зволікання Карла й його нерішучість помстилися на нім і то дуже скоро. Коли вкінці порішено йти на Україну, хотів Карло якомога скорше зайняти найважливіші точки в сім краю. Післав, отже, генерала Лагеркрону з 3000 людей наперед і 25 вересня пішов за ним з цілою армією. Та Лагеркрона, котрий мав обсадити найважливішу точку Північної України – Стародуб і тут увійти в контакт з армією гетьмана, дався випередити москалям, котрі й зайняли Стародуб. «Командант Стародуба, козацький старшина, втаємничений у плани Мазепи, – пише Sarauw, – довго вижидавав шведів, а коли прийшли москалі, не міг інакше поступити, як удавати перед ними свою прихильність» і впустив їх до Стародуба. Сим способом припала москалям ся важлива точка опору, котрої заняття шведами було би не лише підбадьорило прихильників Мазепи, але й шведському війську доставило б харчів і скріпило їх положення в краю. Недовго після того прийшла відомість про поразення Левенгаупта коло Лісної. Те, що в тій битві шведи втратили з обозу, артилерії й особливо муніції – не можна було ніяк заступити. Се й було м. и. причиною, що з 32 шведських гармат під Полтавою могло стріляти тільки чотири. Положення шведів ставало чимраз прикріше. Відступати тою самою дорогою взад було неможливо. З Сіверщини йти на Москву – означало покинути за собою всі твердині, що було б небезпечно. Остала, отже, Карлові лише надія, що мимо довшої проволоки, найде достаточне підпертя у Мазепи. Для того пустився в сторону Десни і тут, недалеко від сеї річки, зійшовся нарешті в жовтні 1708 з військом гетьмана. Та найліпший час минув, сили Мазепи були розкинені, Стародуб утрачений, Україна залита царськими військами; по поразенню коло Лісної підупала повага шведської сили, зросла московської... Все-таки дав гетьман сили протекторови і союзникови зразу 7000 люда, що відносно до числа шведів не було без значіння. Крім того, уладив у Батурині оружний табір для шведів, зібрав тут артилерію, великий магазин і як залогу перевів туди свої чотири прибічні полки і части трьох полтавських полків під проводом полковника Чечеля та генерала Кенігзека, шляхтича пруського походження. Та і сей важний пункт не повелось шведам дістати в свої руки так само, як Стародуб. Російські війська, ближче Батурина чим Карло, сейчас пішли на се місто, як лише дізналися про «зраду» Мазепи. Меньшиков узяв твердиню приступом і уладив мазепинцям криваву лазню. Всіх мешканців вирізано; тіла їх пушено з хвилями Сейма, щоби подати кроваву вість Україні, великі, поставлені Мазепою склади спалено, Чечеля і Кенігзека взято ранених в полон і по-звірськи замордовано. 40 гармат (без моздрів) узяв Меньшиков. Сі гармати були б придалися Карлові у битві під Полтавою...

Вплив упадку Батурина був страшний.

Що москалям повелось взяти гетьманську столицю з-перед носа короля і гетьмана, се зробило розторощуюче враження на прихильників Карла і Мазепи. Число їх меншало скоро. Сейчас згуртувалася противна сторона, котрій приказав Петро вибрати нового гетьмана – Скоропадського; справа Мазепи представлялася безвиглядно. Так погано, що навіть цінна поміч – свідоцтво настрою України – 15000 запорожців, що під проводом Гордієнка прийшла на поміч Карлови, не змогла його вивести з біди. Непокоячи москалів, здержуючи їх від дальших подібних підприємств проти шведів, робили запорожці велику прислугу. Але по Лісній, Стародубі і Батурині були москалі засильні, щоб не змогли побити одну по другій розділені

шведську й запорозьку силу. Виглядало, що й сам Карло не робив усього можливо-го, щоби скріпити співділання шведів з запорожцями. І хоть погляд Юнакова: «брак енергії і майже повна байдужність зі сторони Карла XII супроти долі свого нового союзника в часі виступлення запорожців аж впадає в око» – є переса-дженням, то все-таки правда, що Карло дуже мало зробив або міг зробити, щоби пе-решкодити москалям відтяти запорозьку армію. Отже, сталося так, що запорожців відкинули москалі взад, а кілька тисяч їх транспортних суден, котрі 29 і 30 червня могли б справити шведам величезну прислугу, під Переволочною знищили. Мимо всього, Карло не закинув своїх планів. Під кінець 1708 року приказав своїм війсь-кам, що стояли по німецьких залогах, йти в Польщу, злучитися з польською корон-ною армією Станіслава і йти через Волинь, на Київ, де мали получитися з голов-ною армією Карла. Опріч того, після Карло посла у Туреччину, щоби з'єднати до війни проти Петра Порту, або бодай кримського хана. Саме помочі Польщі або Туреччини хотів чекати Карло, коли він по зруйнованню Батурина перейшов Десну та за радою Мазепи перевів свою армію на український врожайний низ – північну сторону теперішньої Полтавської губернії, опісля під саму Полтаву, щоби дати людям відпочити. Облогу Полтави підпринято, – як каже Sagauw, – в тій цілі, щоби не покидати місця, котре лежало менше-більше по середині обох напрямів, звідки мала прийти поміч.

Та поміч одначе не прийшла. Натомість прийшли в липні 1709 дві страшні віс-ти, котрі погіршили положення до розпачливости. Одна прийшла з Польщі: Стані-слав і Крассов замість спішити до короля, остали в Зах. Польщі, в боротьбі проти Августа і самі між собою в незгоді. Відомість з Туреччини була також сумна. Сул-тан відмовився співділати проти Петра. Заосмотрення військ Карла ставало щораз гірше. Вони дійшли до Дніпра в липні, а через се воєнні операції перешкодили на-селенню завчасу зібрати збіжжя і обробитися. Богато харчу пропало під Лісною, в Стародубі і Батурині. Решту зробила російська кіннота, котра все довкола швед-ських становищ знищила й спустошила. До того й зима була дуже остра; таких мо-розів, як 1708–1709 років, не пам'ятала Європа від століття (канали Венеції і Рона покрилися грубим льодом). «Все отее, – пише учасник походу, – не дало нам вико-ристати врожайности і богатства сеї гарної країни в такій мірі, як ми сподівали-ся»¹².

Без муніції і провіанту, одурена в надіях на польську і турецьку поміч, тяжко непокоєна чимраз більш підприємливими російськими військами, що стало скріп-лювалися, – мусила шведська армія здатися своїй неумолимій долі. Відступити за Дніпро до Станіслава і Крассова Карло не хотів. Се було би надто ризиковне супроти тодішнього стану шведської армії, непригожости терену (рвучі ріки!) і чимраз більшої рухливости москалів, що напірали на Полтаву. Не остало Карло-ві, отже, ніщо иншого, як видати противникови рішаючу битву. 29 червня 1709 припечатано під Полтавою долю цілого походу.

* * *

Сталося, отже, те, що «передбачали» критики 20 століття: поразка шведської армії й упадок шведської імперії.

¹² Юньков Н. Северная война / Труды Императ. російскаго военно-историч.общ: 4 томи. – Спб., 1909. – Розд. 4.

Намірене Росією розв'язання східноєвропейського питання побідило. Петро здобув море, наслідники його піддали Польщу під свій протекторат, опісля і під своє панування, тинь української самостійности знищено, Туреччину поважно підірвано, а Швецію викинено за море. Інший, противниками Петра намірений уклад відносин на областях, що нині творять російську державу, пішов у забуття. Одначе ті, котрі звідси заключають, що плани Карла взагалі були нездійсними, повинні тямити слова великого Фридриха з його твору про Карла XII: «Не треба на основі результату підприємства заключати про стійність плану; належить також вистерігатися брати всі нещастя на рахунок браку передвидження. Вони можуть мати свою причину в тім, що народ називає «сліпим фатумом». І дійсно, всякому, хто докладно розглянув похід Карла, ясно, що його успіх не був неможливістю. Ми бачили, що Карло не занедбав справи осмотрення й скріплення армії (Левенгаупт, Мазепа!); що міг з великою правдоподібністю числити на поміч Туреччини і Польщі. Ми бачили, що також Мазепа, серед дуже тяжких відносин, багато зробив для Карла: привів йому, разом з запорожцями, більше як 20000 люда, отже, є майже тільки, кілька сам шведський король мав тоді під своїми приказами. Він, котрий мав спирати на Десні дальший похід Карла, показав йому дорогу через ріку; відтягнув москалям значні сили; котрі мусили битися проти запорожців на долішнім Дніпрі. Навіть геройська оборона Батурина не була для шведів без хісна; дальший похід шведів був би дуже утруднений, коли б вони замість пустої руїни на місці гетьманської резиденції застали були російську твердиню. Також настрої гетьманових військ на Україні був для шведів прихильний. Українська часть бихівської залози в Сіверщині дезертувала при перших звістках про наближування шведів. Одної ночі, з 7 на 8 липня, утікло 200 люда. Три українські полки, миргородський, лубенський і прилуцький, не послушали в жовтні 1708 царського приказу перейти Десну і злучитися у російським військом. Подібно заховувалося і населення. В серпні 1708 року дістав російський генерал Інфлянт спеціальне поручення здобувати вози з харчами, котрі українське населення висилало добровільно шведам! Деякі місцевості як Царичанка, разом з запорожцями, хопили за зброю проти російського війська. У Мглині не послуhalo населення приказу відступаючого російського команданта спалити всі засоби поживи, і вони дісталися шведам. Деякі околиці, як Маячно, Нехвороща, Колеберда й інші, зруйновано, людей вимордувано москалями за те, що подавали шведам усяку поміч. Отже, можемо спокійно казати, що коли б Карло виступив рішучіше 1708 року, то був би здобув собі прихильність і поміч усього українського населення і війська. Тоді инакше була б стояла справа осмотрення війська, і битва під Полтавою могла б була инакше випасти; тоді Карло спокійно міг би вичікувати польської підмоги, і його похід не скінчився би був на Україні. Признають се також солідні російські автори. Так, приміром, пише згадуваний вже Юнаков: «Зрада Мазепи була подією першорядного значення. Некорисні її для Росії наслідки могли бути такі великі і різnorodні, що навіть неможливо було їх передвидіти».

Коли, отже, мимо всіх очевидно сприяючих виглядів прийшов так трагічний кінець, то не із-за якоїсь основної хиби в плані Карла або в його політичних рахубах, а тільки через не все справне виконання плану і через ті непередвиджені події і випадки, які при ніякім плані не є виключені.

І так дійсно було! Ясно, що поміч Левенгаупта або Мазепи, так конечна для успіху походу, була би зробила своє призначення, коли б Карло не прогайнував був непотрібно дорогого часу в Могилеві. Що Левенгаупт міг оминати нещастя

і що його поразка була випадком, визнають самі москалі. Отже, тактичні похибки, не непоборимі перепони, вдаремнили діло Мазепи. Про се пише Фридрих Великий: «Закидається Карлові XII, що здався на обіцянки Мазепи, та козак не зрадив його; навпаки, Мазепа сам був обманений несподіваним збігом обставин, котрих ані передвидіти, ані оминати не міг». Також не міг Карло спинити тих страшних морозів зими 1708 року, яких століття не затило. Неприбуття польської помочі також належить вчислити до «несподіваних обставин». На жаль, і король Станіслав, і генерал Крассов не були мужами енергії – тратили час на пустих торгах з партійними противниками в Польщі, замість спішити з поміччю Карлови. Також не міг Карло передбачити, що російський гріш в Константинополі заважить більше, ніж життєві інтереси Османської держави. Що турецька поміч в роках 1708-9 не прийшла тільки випадково, а не із-за непередвидженої Карлом зміни орієнтації турецької політики – на се вказує обставина, що два літа пізніше видала Порта Петрови війну й побила його на Пруті на голову.

Ряд нещасливих випадків! Ряд тактичних похибок, котрі можна було оминати, спричинили, що план, який міг повестися, не повівся.

Очевидно, пересаджує Енгель, кажучи, що нині існувала б на півночі шведська імперія, коли б Карло був побідив. Дальше грати світово-історичну роллю в часі, коли сусіди вийшли із варварського стану, було б Швеції неможливо – так із-за скупих внутрішніх сил, як із-за малого числа її населення. Та все-таки вона могла б була існувати як сильна держава (може, належала б до неї також Норвегія і Курляндія), з якими 12 до 15 мільйонів населення з Балтійським морем як «*mare nostrum*»¹³, мілітарно так сильна, як Румунія і Болгарія разом. Не є стійким закид, наче би зростаюча Росія конечно потребувала балтійського побережжя. Адже від довшого часу вона так само потребує Дарданелів! Відперта від Східного і Чорного морів була б Росія примушена деінде заспокоїти свою потребу свобідного моря. Може, була б шукала його десь у Китаю або Індіях. Ціла європейська історія могла б була піти іншими дорогами! Нестійкий також закид, що мала держава, як Швеція, не в силі була б довго держати в своїх руках пункт такого світового значення, як Балтик. Адже й досі держить Туреччина Дарданели, Румунія – гирло Дунаю, а Бельгія (до 1914) свою територію! На полудні постала б була держава українська, до котрої, мабуть, належала б також Біла Русь. Польщу, тим сильно ослаблену, була би спіткала та доля, що для неї планували Карло X Густав з Бранденбургією й Хмельницьким, або була б дальше існувала як самостійна держава. Туреччина була б не мала безчисленних воєн з Росією, але спокійно, при задержанню всіх своїх територій, була би діждалася часу своїх великих реформ. Та й Москва була б стояла в межах Петрового батька Олекси Михайловича.

Сталося инакше. Завдяки нерішучости одних (Туреччини!), короткозорости других, що або запряглися до московського тріумфального воза (Данія, Польща!), або побідному походу царя приглядалися з незрозумілою байдужністю (Англія!), – не вдався один з найвідважніших і найрозумніше придуманих політичних планів всесвітньої історії. Здається одначе, що нині живемо в часі ревізії великого історичного процесу, рішеного долею перед 200 літами в користь Росії. Петром започатковане розв'язання східного питання починає хитатися. Цілий комплекс країв, почавши від Фінляндії і прибалтійських країв, через Вільно, Варшаву й Україну аж до границь Туреччини – області, якими колись переходили жовніри

¹³ «наше море», «своє море» (*im.*).

Карла XII – знову стає ареною війни, в якій, як і передше, рішення будучність Європи і Росії. Історія повернула нас в той хаос, що панував перед нинішнім станом речей у Східній Європі. Вона знову покликала до життя, й ділання усі ті сили, що діяли в часах Північної війни, і рівночасно показала, що тоді побіджені – не мертві, а тодішні побідники – не є безсмертні, як думають забобонні. Очевидно, нині обставини інші. Росія стала ще дужча, але й бо дужчих має противників. Старий ланцюг, яким Карло X і Карло XII хотіли скувати Росію й здержати її дальший розріст – знову починає скреготати.

Київ і Варшава лагодяться зайняти місце, яке за часів Карла відігравали Гродно й Батурин, а під Ригю і на Озелі, здається, повторюється Нарва. Удари ззовні і повстання всередині великанської держави – ось ті фактори, що, сподіваймося, нададуть розв'язанню східноєвропейської проблеми інший характер, як то бажали собі Петро I, Миколай II, Керенський і ціла т. звана демократична Росія. Те, що припадково не вдалося в XVIII в., може вдатися в XX-му.

МАЗЕПА І МАЗЕПИНСТВО

День 10-го липня – річниця Полтавської битви. У кожного іншого народу сей день був би днем національної жалоби, одним з тих небогатьох днів, коли стомлена понурими буднями душа нації гартувалася великими споминами великого минулого. У нас сей день проходив звичайно непомітно. Непомітно не через незалежні обставини – коли наша історія їх не знала?! – а через власну політичну оспалість і нездарство.

Думаю, що хоч тепер пора зірвати з сею *sui generis* (свого роду) традицією і хоч тепер віддати належне великій пам'яті, великого українця *Івана Мазепи*.

Є різні великі люди. Великі люди, коло імен яких, за їх життя кипить неугаваюча боротьба ворожих таборів, але по їх смерті, над їхньою труною подають собі вороги руки.

Є інші великі, яким за життя уряджується авто-да-фе, але яким і по смерті не дають спокою. Їхнє ім'я ще довго є червоним прапором для одних, для інших тим, чим є червона хустка для бика. Сих великих людей, як римських гладіаторів, навіть повалених, стрічав рев розлюченої юрби, що *pollice verso* жадала їхньої смерті. Сі люди навіть у домовині не мають спокою. Навіть до їх труни доноситься брязкіт зброї й воєнні крики тих, що з їхнього імени зробили символ своєї великої любови й своєї великої ненависти.

До сього останнього типу належать люди, яких світ зве односторонніми й вузькими, а не яким удалося залізною рукою вхопити колесо світової історії й повернути його туди, де їм хотілося. До сього типу людей належать ті, що кинули в політичний світ ідею, невмирущу й вічну, що потрясала самими підставами світового порядку, збуджуючи подив і захоплення в одних, пароксизм люті у других.

До сих останніх належав *Іван Мазепа*.

Історія поставилася до нього неприхильно, як до авантюриста в ліпшому разі, в гіршім – як до напівбожевільного. Як се сталося? Чому се сталося? Тому, що не ми були ті, що писали його історію. У своїх промовах до німецького народу (*Reden an die deutsche Nation*) писав Фіхте: «яким буде покоління, що прийде по вас, такою випаде і ваша слава в історії: голосна, коли се покоління добре свідчитиме про вас; ганебна, коли ви не матимете голосних нащадків і *переможець писатиме вашу історію*. Ще ніколи переможець не зраджував нахилу оцінювати справедливо подоланого. Хто знає скільки шляхетних звичаїв багатьох народів пішло в непам'ять через те, що їхніх нащадків уярмлено й переможці відповідно до своїх цілей розказали про них світові».

У кривавій війні народів, що шаліла на Сході Європи до XIX-го віку, війні, яка й досі живе в пам'яті народів, у подібних до молитов гімнах поляків, у сумних мелодіях українських степів, Росія лишилася переможцем. Від XVIII-го віку вона творила історію України, вона ж оповідала про неї світові. Що дивного, що сей світ бачив у Мазепі авантюриста й зрадника?

Запад України як самостійної нації припадає на XVIII вік. На сю саму пору припадає рівно ж безприкладний розвій Росії, сього «третього Риму». Епоха енци-

клопедистів, епоха проголошення «droits de l'homme et de citoyens» (прав людини й громадянина), принципи, якими ми й досі живемо, ся епоха знайшла на цілім просторі Східної Європи лише Росію. Сей факт засвоїли собі й нащадки. Так сталося, що все те, що там було перед тим, зникло так само прудко з пам'яті європейця, як Франція часів *M-me du Barry*, Неккера й віконтки *Noaile*. Росія дала всім своїм народам своє ім'я. Польщі не було, був «Привіслянський край» Росії, не було України – була лише Малоросія, а коли в 1902 р. анектовано Манджурію, її зразу перехрещено в «Желтороссію»... Росія була скрізь: у Гельсінгфорсі й у Криму, на Аландських островах і на кордонах Персії, на Волзі так само, як і в Монголії, а ще донедавна і в Америці – на Алясці! Звичайно, також й «іногородці» обіймалися іменем «Російська імперія»; але вони належали до сеї фірми анонімно.

Кожний, хто мав смілість проти того факту протестувати, був або божевільний, або авантюрник.

З сею каїною печаттю пішов у «мандрівку століть» і Мазепа.

Чи слушно? Ледве.

Уже непосполита популярність Мазеви у світовій літературі свідчить, що осуд історії не був зовсім слушний, бо поезія, легенда не є лише вигадкою пустуючих писак; у них відбивається часто непереказаний з покоління до покоління великий сенс епохи, сили, що надихали її героїв – той сенс і ті сили, що часто тратяться для історика, що міряє минуле очима сучасности.

Популярність Мазеви в європейській літературі – й досі тайна для всіх, що цікавляться сею, може, найтрагічнішою фігурою української історії. Загадкова особистість противника Петра надихнула не одного поета, не одного драматурга, не одного романіста, ба навіть композитора! Серед тих, що писали про Мазепу, знаходимо між іншими, й такі зірки світової літератури, як *Байрон* і *Віктор Гюго*. І навіть у наші часи, коли бурхлива епоха, що зродила Петра й Мазепу, давно канула у вічність, зацікавлення постаттю сього останнього в Європі не гине! Не так давно знаний французький критик де Вогюе випустив новим виданням свої «*Les trois drames*» (три драми), з котрих найзначніша частина присвячена тій самій таємничій особистості старого гетьмана.

Де причина сього?

Що приковує увагу сих людей до їх героя? Можна б сказати, своєрідна доля Мазеви. Почасти так, але лише почасти. Бо ж, прецінь, із тих, що писали про нього, майже ніхто не знав його історії. Байрона надихнули до його чудової поеми лише кілька рядків, прочитаних ним у Вольтеровій «Історії Карла XII». Жодних інших джерел не знав, здається, і Гюго.

Де шукати, отже, розв'язання загадки?

Не маю претензій дати вичерпної відповіді на се питання. Наступні уваги мають кинути лише світло на нього. У Флоренції перед галереєю «Pitti» можна бачити низку статуй людей, якими горда не тільки Італія, а й ціла культурна людськість. Серед тих статуй одна особливо звертає на себе увагу. Низький корпус, спадисті рамена, найзвичайніше в світі – на перший погляд – «бабське» лице. Але за сим лицем передчувається така незвичайна моральна й інтелектуальна міць, що глядач мимоволі спиняється перед ним, як вритий у землю. Надолі напис: *Мак'явеллі*. Чи не так і з деякими історичними особами, ледве нам знаними? Пара скупих історичних даних дають нашому духовому зору не більше поняття про них, ніж «бабські» риси *Мак'явеллі* про особистість геніального автора «*Il principe*». Але вистачить вглянутися в сі накинені рукою різьбяря або історика риси, й таєм-

ничий незнайомий стає предметом загальної уваги, подиву, часом героєм легенди. Такою легендарною особистістю став також Мазепа.

Раз у характері блискучого «chevalier» в жанрі д'Артаньяна або Атоса з «Трьох мушкетерів» А. Дюма; раз як хитрий і спритний противник Петра. Сей другий Мазепа – переважно герой німецьких драматургів. Чому якраз його вибрали вони своїм «Freiheitsheld-ом» (героєм свободи)? Думаю, що тут відгравала роль своєрідна історична аберація. По Хмельницьким і Виговським ішли інші, що так чи так продовжували їхню справу. По Мазепі – ніхто. По нім настав занепад самостійницької ідеї, який тривав аж до останніх літ нашого віку. На сім тлі, на тлі загальної деградації національного життя на Україні, що настала у XVIII віці, особистість Мазепи вирізнялася особливо яскраво. Окрім того, великість героя все мірється великістю його противника. Що тяжчі, що величавіші завдання, що його поставив собі герой, що більші перешкоди, з якими він бореться, то трагічніші форми прибирає його особа, то скоріше збудить вона захоплення і натхнення поетів. Не знаючи, може, як слід історії східної Європи, вони напівсвідомо, може, відчували, що в 1709 році в сій історії, як і в історії цілої Європи, перегорнулася нова сторінка, що відкрила в ній новий розділ.

10 липня 1709 р. стоїть на межі двох епох: воно відділяє московське царство від російської імперії, цілу силу якої Європа навчилася цінувати саме по полтавській битві. Що ж дивного, коли людина, що стояла на межовій лінії, що відділяла обидві сі епохи одну від одної, людина, яка хотіла *по-своєму* записати перегорнуту сторінку європейської історії, подібно, як і його противник, – виросла в очах поетів до розмірів титана? Що дивного, що вони довгі літа по тім чули на собі тїнь, що кидав у будучину сей гігант?

З усіх творів, присвячених гетьманові Мазепі, найбільше, певно, відома й широкому загалові поема Байрона. Роджений рік перед французькою революцією, вмерлий у Міссолунгах у боротьбі за свободу Греції великий англійський лірик міг зацікавитися оригінальною долею гетьмана. Кілька рядків Вольтера сказали геніяльній фантазії вільнодумного лорда більше, ніж іншому могли б оповісти цілі томи... І, може бути, що якби автор мав більші відомості з української історії, то він лишив би нам іншу, глибшу й цікавішу епопею, присвячену тому самому героєві. «Мазерра» був написаний в Італії (в Равенні). На сей час припадає, між іншим, звязок Байрона з Терезою Гітчюлі, вродженою графинею Гамба. Поема була написана в 1818 р. у розпал карбонарського руху. Правдоподібно, в сих обставинах, під гіпнозом яких був тоді творчий дух поета, й треба шукати причину вибору як особи героя, так і сюжету поеми. Між іншим, героїня поеми називається також Тереза. Вказують звичайно на деяку неправдоподібність і штучність конструкції «Мазепи», де автор змушує Карла по «страшнім полтавським дні» вислухати оповідання свого союзника, наражаючи себе на небезпеку бути схопленим москалями. Але се все дрібнички, які не в змозі зменшити значення забарвленого справжнім артизмом твору великого англійця. «Мазепа» Байрона – «спокійний і одважний», блискучий «Prince de L'Ukraine» Вольтера, чоловік, що «мало говорить, а багато діє», мстивий з натури, кохає жінок і коханий ними. Одну з численних любовних авантур своєї молодости розповідає старий гетьман своєму королівському союзникові, користаючись для сього повною пристрастю й притаєного темпераменту мовою Байрона. Одначе поема дає нам щось більше, ніж оповідання про любовну інтригу. Своєю геніяльною інтуїцією автор ухопив і багато, багато іншого. Читаючи його поему, чуєте клекіт степових орлів і скигління степового вітру, що свище

в ухах розп'ятого на коні й засудженого на смерть паж–жертви чортівської винахідливості ошуканого чоловіка. Читаючи поему, бачите життя тодішньої України, повне несподіванок і недоречностей, оперте на кулачнім праві вічної пам'яті Речі Посполитої, повне, одначе, своєрідного романтизму й поезії; перед вами проноситься, як у кінотеатрі, давня доля сього краю, так дивно переплетена в поемі з долею свого гетьмана, що думав знайти в степах України «трон», який виявився блукаючим вогнем у сей «dread Poltavas day», в сей «страшний день Полтави»...

Нервова, коли можна так висловитися, поспішна мова, якою написана поема, змушує з неослабною увагою читати її до кінця, до того трагікомічного останнього акорду, коли шведський король засинає, не дослухавши цілої історії Мазепи.

Твір Байрона дуже скоро знайшов собі наслідування, хоч не в його країні. Сим наслідувачем був не хто інший, як *Віктор Гюго*. Зрослий у революційних традиціях першого цісарства (батько його був наполеонівським генералом), сучасник грецького повстання й 48-го року, вільнолюбний противник «маленького Наполеона» дав нам дещо інший і, я б сказав, глибший образ Мазепи, ніж Байрон. «Мазерра» В. Гюго написаний у 1828 р. і вміщений у збірнику під заголовком «Les Orientales». В той час «орієнт» був у моді в Європі. У стремлінню балканських національностей визволитися від турецького панування Гюго бачив зорю того пробудження народів середньоевропейського «орієнту», яке в наші часи стає докорманим фактом. І ось вибуяла фантазія щирого приятеля греків та інших пригнічених націй звертається на Схід, шукаючи там об'єктів для свого натхнення. За примхаватою термінологією автора, Схід – се не лише Китай, Туреччина, се також Іспанія й Україна. Ось чому поему про Мазепу знаходимо в сім збірнику, поруч з віршами «Navarin», «Le derviche», «Grenade» й інших під спільним заголовком «Les Orientales».

Починає Гюго свого Мазепу так само, як і Байрон: образом дикого галопа коня з чоловіком на спині через «синій океан степів». Припадок приносить Мазепу (як і в Байрона) у край козаків, Україну, де для нього мало зачатися нове, ще більш фантастичне життя, ніж той гін на хребті степового скакуна.

*Eh bien! Ce condamne, qui hurle et qui se traîne
Ce cadavre vivant, les tribus del Ukraine
le ferons prince un jour!..*

*Нехай! Колись український нарід вибере
сього засудженого й гоненого,
сей живий труп – своїм князем!..*

Прийде час, і він вбереться в плащ старих гетьманів і піднесеться високо з пропасти, що мала стати його могилою. І тоді «un jour» пригнічений нарід зв'яже свою будучину зі своїм товаришем недолі, який «засіваючи поля трупами, винагородить щедрим жаром яструбів» за здобич, що втекла від них у той день, як він зі своїм конем нісся безконечним степом. Un jour...

Дивна доля Мазепи, що вирвала його з обіймів смерті, звабила химерою слави й знову кинула на здобич смерті, надихнула Гюго створити (у другій частині поеми) з нього символ людського духу, символ неясного інстинкту, ніцшевського «Wille zur Macht» (воля до влади), що живе в людині й жене її проти її власної волі – як той кінь! – до великої незнаної цілі; того фатуму, який заносить свою жертву з глибини упадку на вершок щастя:

Enfin le terme arrive; il court, il vole, il tombe. Et se releve roi (зрештою, кордон осягнутий... він біжить, він летить, паде – і встає король!)

Так показував Мазепу Гюго – як символ вічного стремління духу, до якої б то не було цілі, все одно – аби лиш вперед!

Недарма і за motto своему «Mazeppa» взяв великий француз байронівське:

Away! Away!

Vперед! Вперед!

Зовсім инше трактування теми здибаємо в иншого француза –віконта *M. Voge*. Його «Trois drames de l'histoire de Russie» – низка критичних етюдів із російської історії. Один із них «Mazeppa, la légende et l'histoire» присвячений гетьманові. Самостійного в сім етюдів мало. Він складається з переказу «легенди» та «історії» Мазепи, першої – за Пушкіним, другої – за Костомаровим, Соловйовим та іншими. Поглядів сих істориків тримається автор і в своїй оцінці Мазепи. *Voge* характеризує його як людину освічену з «блискучим esprit» і палким серцем – рисами, які вже самі собою зуміли б здобути собі симпатії кожного француза. Обдарував Мазепу своєю симпатією й автор, але лише як людину, не як політика. Як політик Мазепа, на думку *Voge*, боровся за справу, згори засуджену на невдачу – як наслідком темноти народних мас, так і завдяки соціальним антагонізмам усередині самої української суспільности. Коли б навіть Мазепі вдався його сміливий план, – пише автор, – нічого, окрім другої Польщі, з України не постало б. Другої Польщі, яку, очевидно, чекала б доля першої... Такий скороспілий присуд французького есеїста про одну з найвизначніших історичних постатей XVIII віку. Що ж тичиться Мазепи-людини, то і сей суворий критик уважає за свій обов'язок скласти данину подиву сій загадковій фігурі. Він називає гетьмана великим діячем великої доби, людиною нав'язливих снів і вогненних пристрастей.

Оригінальніше і *вірніше* зрозуміли Мазепу німці. Серед німецьких поетів, що писали про Мазепу, перше місце належить, безперечно, *Рудольфові Готшалеві*, знаному свого часу драматургові. Симпатії його і зацікавлення Мазепою мали ті самі причини, що і в згаданих угорі авторів. Уроджений 1823 р. Готшаль скоро став одним із діяльних учасників ліберального руху в східній Пруссії. Богато з його драм («Робесп'єр» «Марсельса») мають яскраво революційний характер. Драма «Mazeppa» (в п'ятьох актах, 1865 р.) – одна з найбільш вдатних у цього автора, її з успіхом виставляли на багатьох сценах Німеччини. Коли лишити набоці дрібні історичні неточності (напр., Матрона в Готшала – донька Іскри, Гордієнко не прилучається до Мазепи), то не можна не признати в драмі Готшала *справжньої* трагедії з сильно розвиненою драматичною акцією, що тримає читача (відповідно – глядача) в стані сталого напруження. Мова драми гладка, місцями сильна, з тими несподіваними і ефектними порівняннями, які є характерною прикметою найбільшого з новітніх поетів України – Лесі Українки. Зміст трагедії – мрія Мазепи, гетьмана України, домогтися корони і незалежности. Мазепа поданий тут не «гетманом–зłodєєм», як у Пушкіна; він радше нагадує шиллерівського Валленштайна. У своїх планах він кориться лише волі невблаганної долі, призначенню, що нестримно тягне його (знову згадується легенда з конем!) до його цілі – його загибуні. Назагал у цілому творі стрічаємо набогато більше (як у «Полтаві» Пушкіна) розуміння історичних подій як процесу, де немає ні правих, ні винних, ні «зłodіїв», ні «ангелів», а лише люди, шахові фігури у руках невидимих грачів.

«In der Tiefe unserer Seele wohnt ein dunkles Müssen» (В глибинах нашої душі живе темний мус), – говорить пророчиця Горпина, і, корячись сьому неясному

«мусові», йде Мазепа Готшалья настрічу своїм планам, де в замраченій далечині мерехтить йому корона...

У сих планах знаходить собі старий гетьман вірну союзницю, без тьми закохану в нього доньку (за Готшалем) полковника Іскри – Матрону. Що тичиться сеї подружки Мазепа, автор пропонує досить цікавий психологічний здогад, що пояснює незрозуміле, на перший погляд, почуття молодої дівчини до сивого старого. Матрона Готшалья не звичайна «полковниківна» – вона народжена для влади, жінка з глибоким інстинктом панування, що разом із Мазепою стремить до здійснення його грандіозних, що засліплюють її, планів, які обіцяють корону і їй. Вона кидається на шию старому гетьманові, присягаючи «йти за його зіркою». Страта Іскри, відданого Петром у руки Мазепа за донос на нього, нищить цілий план. Матрона, ведена почуттям помсти, перекидається на бік ворогів свого сивого коханка, змушує Гордієнка (що кохає її) зрадити гетьмана, вносить через се замішання в ряди прихильників Мазепа і врешті допроваджує сміло задуманий план до катастрофи...

Сильне враження, що лишається по драмі, ослаблюється, на жаль, зовсім непотрібним моралізуванням автора. Мазепа гине не тому, що «так хотіла доля», лише за кару, за порушені закони моралі, за пролиту кров Іскри, за те, що переступив через труп!

Спішачи вивести на сцену – для приємності бюргерської публіки – історичну Немезиду, автор забув, що історія мстить за помилки, за глупоту, за ламання її законів, але не законів людських та абстрактної справедливості. Наділяючи історичну Немезиду людськими симпатіями та антипатіями, караючи «злочини» і нагороджуючи «чесноту», автор уніс дисонанс у досить удалу власну історичну концепцію.

Ще одне можна було б закинути Готшалеві. Аристотель у своїй «Poetica» встановив правило, що «розвиток і розв'язка фабули мають виникати самі через себе», без втручання «deus ex machina». Проти сеї заповіді і грішить наш автор: мимо деяких неясних вказівок і натяків, падіння Мазепа приходить якось зовсім зненацька. Зрештою, може, се якраз відповідає історичній правді...

Трагедія повна дійсно драматичних сцен. Особливо сцена, де Мазепа приймає Казимира Солданського, емісара Карла і переходить на бік короля. Далі глядач присутній на раді гетьмана з полковниками, на якій думка Мазепа приймається з захопленням. У сій сцені німецький романіст зберіг більше історичної правди, ніж деякі наші історики (як, наприклад, Костомаров), що намагалися показати українську старшину, яка ділала свідомо і розумно, – за сліпе зняряддя хитрого інтригана гетьмана.

«Auf nach der Desna!

Die Fahnen hoch! Wir siegen oder fallen!»

На Десну!

Прапори піднесім! Переможемо або загинемо!

Сими словами гетьмана закінчується нарада і рівночасно переломовий пункт драми.

Але дальші свої плани доводиться Мазепі здійснювати без Матрони, яка кидає його по страченню свого батька. Погромлений під Полтавою, Мазепа вмирає, отруєний Матроною в печері чарівниці Горпини – колишньої коханки його першої бурхливої молодости. Гетьман помирає сумний, бо не бачить нікого довкола себе, хто б міг

den Traum

«Seines Lebens ihm von seiner Stirne küssen».

сон його життя зцілувати з його чола.

Але й перед смертю його не покидає властиве всім великим людям забобонне почуття свого історичного післанництва і тверда віра, що химерна примара – корона України, в погоні за якою знемоглася і вмирає його душа, – що ся примара, прецінь, колись, попри все, стане дійсністю. Непритомний гетьман маячить:

Gespenst! Gespenst!

ich hab'

Für dich gelebt, geopfert – und ich will

Noch aus dem Grab, nach deinem Schatten greifen...

Мапо! Мапо!

Та ж я

Для тебе жив і жертвував – і хочу

Ще з гробу вийти, тинь твою шукати...

Твори інших німців, присвячені особі Мазепи, далеко убожчі як думкою, так і виконанням. Серед них треба вирізняти *Мая*. Зміст його драми «Der König der Steppe» (король степу) той самий, що й у Готшала, – боротьба за незалежність свого краю.

«Спис козацький для оборони царського трону і царський меч для оборони нашої волі. Отсе і все, що ми винні один одному», – так пояснює гетьман свою програму, яку з огляду на нові заміри Петра він радикально змінює. Тепер сею програмою стає «королівство степів» і корона для Мазепи.

Двотомовий роман *Мюнцельбурга* – «Mazepa» зовсім в іншому жанрі. Се історія авантюри молодого шляхтича, лицаря «ohne Furcht und Tadel» (без страху і догани) в душі середньовічних «Ritter-ів», що борються «за правду і справедливість». Загальний характер епохи, ставлення шляхти до хлопів і до рівних собі показані досить вдало.

У польській літературі багато авторів займалося Мазепою: Franciszek Rawita-Gawroński «Pan Hetman Mazepa», Bohdan Zalewski «Dumka Mazepy», Witold Bogdanko «Jan Mazepa» (драма) та ін. Але, безперечно, найвизначнішим твором у сій літературі є драма *Юліуша Словацького*. Мазепа Словацького – той самий паж, якого ми бачили в Байрона, спритний, відважний і шляхетний «козацький син», готовий жертвувати життям для честі жінки, яку він навіть не кохає, і для честі короля, яким він погорджує. Одначе, й у Словацького особистість Мазепи не позбавлена деяких рис демонізму: майже всі ті, з якими він приходить у стичність, гинуть, приведені до смерті пустою примхою легкодушного пажа.

В іншому світлі подана особа гетьмана в російській літературі, в першій мірі, розуміється, в «Полтаві» *Пушкіна*. Ліберальний приятель декабристів, який відтак понизив свій талан до звеличення миколаївського централізму (у своїм знанім не-смачнім вірші «Клеветникамъ Россіи») не міг, звичайно, зрозуміти трагічної поста-ті великого противника Петра. Для чисто російської душі Пушкіна кожний ворог Росії мусив бути лиходієм і «чорним характером», якому чужі були всякі ідеальні мотиви. Таким малює він і Мазепу – егоїстом, інтриганом, людиною без совісти. Але глибока інтуїція поета, що, як каже Пшибишевський, – *сам nie zdaje sobie sprawy z tego, co w jasnowidzeniu ujrzy, відтворює у «Полтаві» образ, трохи незгідний з інтенцією автора. Загальне незадоволення на Україні перед Полтавою, якесь глухе, але нестримне, що, як пожежа, ширилося із села в село, з містечка до містеч-*

ка, віддано в поемі дійсно з вдатною вірністю. Вірно схоплені і деякі риси головної особи, яку, повторюю, мимо свідомости поета, не вдалося йому в сім віршованим памфлеті позбавити всіх рис геніяльності.

Опріч москалів, писали про Мазепу і чехи, наприклад, *Йосиф Фрич* у драмі «*Ivan Mazera*». Писали про нього і шведи, як *J. P. Wallin* у своїм «*Carl de Tolfte*» (1883).

Англієць, француз, німці, поляки, чехи, швед, не кажучи вже про українців і москалів, серед яких стрічаємо імена, знані цілій читаючій Європі, присвячували хвили свого натхнення й іскри свого таланту українському Гетьманові. Цікаво відзначити, що особистість Мазепи вабила до себе увагу не лише істориків і поетів. Геніяльний *Ф. Ліст* присвятив їй одну зі своїх найгарніших музичних поем «*Mazepa*». Образ його малював *Горас Верне* і багато інших французьких малярів. У 80-тих роках на німецьких сценах і в цирках була модна навіть пантоміма «*Мазепа*».

Кожний із них розумів його по-своєму: один як авантюриста і зводителя жінок, другий – як диявола в образі людини, як негідного інтригана, третій – як великого фантаста і борця за свободу, четвертий – як «одержимого духом» напівбога, що, як лунатик мусив іти до раз призначеної цілі. Хто з них має рацію? *Всі!* Душа сеї незвичайної людини, перед загадковою постаттю якої зупинялися такі люди, як Фридрих Великий, була занадто складна, аби її можна було схопити цілу. Як цитатами з Євангелії можна довести найрізноманітніші, суперечні собі тези, так із життя Мазепи можна виривати різні сторінки, які, однак, ніколи не характеризуватимуть цілої глибини і різнобічності сеї одної з найбільш оригінальних постатей XVIII віку. Лише одну рису в характері Мазепи знаходимо як спільну всім авторам, що писали про нього, – се вже згадана мною ніцшевська *Wille zur Macht*, яка виявлена в різних напрямках, маючи різні цілі (раз корону, раз Тересу, раз голову Іскри і Кочубея) та є і позостане однією з головніших прикмет великих людей.

Усі ці автори писали про Мазепу – і про Україну. І хто знає, чи не мали ми ще недавно завдячувати Мазепі ту невеличку знайомість із нашим краєм, яку мала Європа? Ще 50 літ тому, – читаємо у *Воге*, – не було у Франції жодного школяра, який не знав би Мазепи, що персоніфікував для нього цілий великий край, Україну, цілий історичний нарід, козацький нарід. Кожного разу, як автор заговорював з ким-небудь про Україну, йому незмінно відповідали: «*Ah! oui, l'Ukraine, le pays de Mazepa!*» (А так, Україна це край Мазепи!)

І се, справді цікаво, як усі вони: німець, француз, англієць – представляють собі Україну!

Гетьман України в сих творах – не якийсь оперетковий владоможець покрою Микити Черногорського. Як я вже заважив, скоріше приходить до голови порівняння його з Валенштайном Шиллера. І край, з яким пов'язані його мрії, – се радше західноєвропейське князівство, ніж далеке, вимріяне «королівство степів». В описі, наприклад, батуринського замку – резиденції Мазепи, у Готшала, у відносинах між ним і полковниками, в ідеях, що їх надихають, зовсім не слідно тих рис дикости й некультурности, якими так рясно і так охоче наділяють наших предків учені й неучені історики та письменники. Легенда про «дич гайдамацьку» і некультурність «колишньої», після вислову Столипіна, України зродилася пізніше. Вона виникла в той час, коли з батуринського замку пороблено каменоломні, коли багаті культурні скарби, зібрані в гетьманських палацах, почали розкрадати хто міг і хто хотів, коли Україна, як той паж, зв'язана, скручена і батожена неслася, здавалося, назустріч неминучій історичній смерті...

Та в той час, про який оповідають згадані мною автори, було інакше. Але яке ж значення, питає читач, можуть мати для нас ці фантастичні уявлення поетів про Україну і Мазепу? Прецінь, се все тільки «поезія», а не історична правда! Ризикуючи бути парадоксальним, дозволю собі ствердити, що в сій «поезії» більше історичної правди, ніж у багатьох томах історичних дослідів. Бо ж поняття про якусь історичну подію або особистість у маси складається не з книжок. Воно, се поняття, передаване з уст до уст, від предків до нащадків, Є поняттям, сучасників цієї особистості, самовидців цієї події. Тому в свою оцінку минулого часу вносить інстинкт сучасника, якому видно те, чого не бачить історик, для якого правдивий сенс подій, що розвиваються перед його очима, виступає часом яскравіше, не затемнений напівсвідомою проєкцією теперішнього в минуле. Тому-то власне історики і студіюють з такою уважністю ці свідчення сучасників, ці архіви, мемуари, листи і т. п. Тому-то і «поезія» Байрона, Гюго і Готшала, що були в своїй творчості під гіпнозом поглядів сучасників великої епохи на її саму та її головних акторів, так важливі і цікаві для нас. Не треба ж забувати, що для Байрона, який писав свою поему в 1818 р. і для Гюго, що написав свою в 1828 р., епоха Мазепи – *недавнє* минуле! А хто знає, з якою впертістю держиться народна психіка раз засвоєних понять (наприклад, поняття на Заході про Росію, як про край «водки, козаків і нігілістів»), той згодиться зі мною, що ідеї про Мазепу й Україну, які ми знаходимо в західноєвропейській літературі, мусять бути дуже близькі до історичної правди.

А ся історична правда – якою була вона? Певно, не такою, як її намагаються змалювати російські, а слідом за ними, на жаль, і наші історіографи.

Наша і – її взірець – російська історіографія робила все можливе, щоб витерти в пам'яті народній найсвітліші моменти його історії. Вона робила все, аби кинути на наш народ пляму москвофільства. Вона ж старалася за всяку ціну принизити до ролі екстравагантних вибриків всяку акцію, що носила виразно самостійницький характер. Хмельницького в нас щойно недавно реабілітовано від закиду москвофільства. Розумовського й досі не розуміють, про боротьбу уніятського українського селянства проти накиданого йому православ'я на Правобережжі у нас ніхто нічого не знає. І навіть у популярній історії України пера нашого найпопулярнішого історика даремно шукатимемо щось про цю залляту кров'ю тисяч мучеників, може, найяскравішу сторінку національної боротьби нашого народу, що тривала майже без перерви цілих сто літ!

На все дивилися в нас через окуляри московської quasi науки. Не дивно, що так дивилися і на Мазепу.

Не думаю тут вдаватися в студії історичні. Але хочу ствердити, що погляд на Мазепу як на романтика в політиці абсолютно фальшивий. Він був романтиком, але з тої породи, що з усмішкою на устах і з піснею в серці сходять на ешафот не з туподумством сектанта, лиш по довгім розмислі, по докладнім розважанню всіх *pro* і *contra*, свідомі цілого значення тої ваги, яку вони добровільно поклали на свої плечі. Мазепа був романтиком, може, навіть позером, але того типу, як Наполеон, що *знав* і *чув*, що чинить лиш волю того містичного абсолюту, якого називають розумом світової історії.

Чи ж дійсно міг Мазепа похвалитися, що йому вдалося зрозуміти веління сього абсолюту? Так! І то з більшим правом, ніж його заражені болячкою москвофільства, учені й неучені критики.

Якраз у сім лежить його оправдання перед історією, що він зрозумів, або відчув – як хочете! – тенденцію його епохи. Ся тенденція була створити з земель т. зв.

Західної Росії (себто з Литви, Польщі і України), з одного боку, Швеції і Туреччини – з другого, охоронний вал проти нового гіганта на Сході – Росії. У передчуттю спільної небезпеки тяглися один до одного, як магнет до заліза, сі землі. Се тяжіння набирало різних форм: раз виявлялося воно в образі унії Литви з Україною, раз в проєктах Карла X Густава шведського, що пактував з Хмельницьким. Коли сей тоненький пас (Литва), що відділяв від Заходу Московщину, під її напором готов був тріснути, в захитані ряди вскочили поляки. Анексуючи Литву, Україну і Курляндію втримали вони московський *Drang nach Westen* (напір на захід) більш як на 200 літ. Се сама тенденція бренть у договорах Виговського в Гадячі, Хмельниченка і Дорошенка з турками. Ніщо иншого, як нав'язати стару нитку давньої традиції хотіли і Мазепа з Карлом XII, подаючи один одному руки проти спільної небезпеки зі Сходу. Се не були авантюрні плани, але такі самі, які привели свого часу Сагайдачного з поляками під мури Москви, Карла X до Ладозького озера, Виговського до Конотопу, Дорошенка на Лівобережжя. Мазепа став «авантюрником», бо мав наївність думати всупереч своїм критикам, що рух землі та її народів іде не зі Сходу на Захід, лише із Заходу на Схід...

Як бачимо, історія, хоч і пізно, але таки визнала йому рацію!

Ще більш несправедливі були його критики у стратегічно-воєнній оцінці його великого підприємства. Я ніякий стратег і на воєнному мистецтві не розуміюся. Не маю рівно ж мети викладати тут науковий трактат, але для кожного, хто трохи детальніше, не лише з Костомарова і Грушевського, студював Мазепинщину, ясно що геніальний план одного з найбільших стратегів усіх часів і народів – Карла XII (і Мазепа) не удався *лише przypadково*. Я можу вказати на книжки учасників походу Нордберга і Адлерфельда, або на визначну працю данського капітана Сараува, або, зрештою, на праці «Императорскаго русскаго историческаго общества», присвячені великій Північній війні. Всі вони одноголосно свідчать, що сонце свободи, яке блиснуло для України в 1708 р. – за всякими людськими передбаченнями – мусило зійти над краєм Мазепа, коли б не збіг глупих і сліпих випадків. Се визнає навіть *Фридрих Великий*, на загал неприхильний до підприємства Карла. Глибші студії над епохою Мазепа витискають йому з уст такі слова: «Докоряють Мазепі обман. Але козак не зрадив свого високого союзника. Його самого завели і ошукали збіг обставин, яких він ані передбачити, ані відвернути не зміг». Коли б ми хотіли вглибитися в історію сеї цікавої епохи, ми б певно не вжили ніколи щодо Мазепа і Карла важкого слова «авантюра». Як відомо, хотіли вони поконати Петра в союзі з Туреччиною і Польщею. Що сей союз не був маревом у пустині свідчить факт, що Туреччина щойно два роки пізніше виповіла цареві війну і вчинила йому колосальний погром над Прутом.

У 1831 р. ледве дала собі раду Росія з *самою* Польщею, в 1878 – з *самою* Туреччиною. Чому, отже, 170 чи 120 літ перед тим, поконати Московщину для сих держав, та й ще з Україною, було авантюрою?

Чому заслуговує назву авантюри організація повстання в краю, де організатор сього повстання приводить до інвазійної армії не менше і не більше війська, ніж скільки числила сама інвазійна армія? Бо Мазепа і Гордієнко привели до Карла понад 20000 озброєних козаків, стільки мав і Карл.

Підкреслюю лише кілька моментів сього походу. Але те саме далося б сказати і про инші: про кількісну силу армії Карла, про вибір напрямку інвазії, час походу, забезпечення ліній, сполучення зі своєю базою, врахування міжнародної констеляції, приготування Мазепа й організація ним повстання – всі ці моменти свідчили

про великий дар передбачення як Мазепи, так і Карла, про обдуманість їхнього плану. Сі моменти, як і глибше студіювання епохи, свідчать, що акція Мазепи, до якої прилучилися запорожці – опора всіх демократичних рухів на Україні, – була акцією не купки людей, лише всенародною, в якій брали участь – або лише перешкоджені були взяти участь – і старшина з гетьманом на чолі, і запорожці, і попільство, і люд. Ближче студіювання епохи показує, що Україна початку XVIII віку лише чекала на гасло, щоб – як одна людина – кинутися зі зброєю в руці за кожним, хто би її повів проти царя!

Ні, полтавська катастрофа не була актом історичної Немезиди, яка своєю каральною рукою збила з ніг безумного зухвальця, що наважився стати поперек її дороги, лише фатальною, я сказав би – друкарською помилкою, помилкою все-світної історії.

Але сій катастрофі судилося стати переломовою хвилею в нашій історії, як і загалом в історії Європи.

Не те лиш було важливе, що вона в другий бік обернула біг нашої політичної планети, змушуючи її від сього часу крутитися зі Сходу на Захід. Важливішим було *моральне* значення факту.

Акція Мазепи була символом титанічних зусиль нації до незалежності – і сей символ розтопано в крові і болоті 10 липня (27 червня) 1709 року.

Ім'я Мазепи було прапором всіх, хто ще не зневірився в життєвій силі нації, і се ім'я проклято з усіх амвонів тих самих церков, котрі поминають його й досі як свого засновника!

Найкращі пориви нації, її найшляхетніші заміри і мрії, її найсвятіші почуття висміяно, сплюгавлено, збезчещено накинутою нам ідеологією переможця. Над цілим збірним генієм нації прибито ганебну табличку «Мазепинство»!

Оглушена страшним ударом нація спершу рабськи скорилася своїй долі. Найцінніші скарби своєї історії, традиції визвольної боротьби вона в особах своїх духовних вождів кинула в болото. Витиснуте рукою переможця тавро рабства і ганьби на її чолі зачала вважати лавровим вінком...

Квітка писав оди кріпацтву і цареві. Куліш – белетристичні трактати, що доводили нездатність України вести незалежне від Московщини політичне існування. Настало генеральне переоцінювання вартостей. Український рух знизився до ролі російського провансальства, а велике ім'я Мазепи стало – на тлі навколишнього болота не провідною зіркою, лише блукаючим вогнем, за яким іти вважалося легкодумством, а часом навіть злочином. Анатема, кинена свого часу прислужниками Петра на його ворога, була повторена самими українцями. І хіба лише відважніші з них при осуді Мазепи трималися формули «виновень, но заслуживает снисхождения». Зроджений і діючий в епоху, коли зачала тріщати і валитися в своїх основах від віків непорушна будова Європи, в епоху великої Північної війни, в епоху гігантських концепцій і титанічних планів, Мазепа мусив щезнути з пам'яті потомства, знеможеного і вичерпаного великим висиленням волі чину.

Замість бойових криків вчора, гаслом дня стало панічне «sauve, qui peut» (рятуйся, хто може!), а нація ступила на шлях найгіршого, *чутєвого*, компромісу.

Є компроміс і компроміс! Наймогутніші держави мусять іти на компроміси, поносити втрати, дізнавати зневаг і упокорень, жертвувати своїми стремліннями, не здійсненими в даній хвилі, уміють чекати, обчислювати докладно свої і чужі сили, укладати союзи, що йдуть проти їхніх симпатій, і шукати зближення з учорашніми ворогами – але такий компроміс не страшний.

Коли болгарський король по нещасливим і принизливим мирі в Бухаресті говорив солдатам: «Ми звиваємо свої прапори до слухного часу!» – се був компроміс, від якого боліла душа нації, але не обнижувалася її самоповага і віра в ліпшу будучину. Коли Галілео Галілей каявся у своїх помилках і відкликав свою науку, клячачи перед інквізиційним трибуналом, а потім встав із словами *errur si tuove* (а прецінь рухається)! – це також був компроміс, але не компроміс почуття, бо, навіть стоячи навколішках, він не зрікався своєї думки про рух землі.

Коли польські «станьчики» в Галичині уклали пакт із монархом і звернулися до цесаря зі словами: «*Przy Tobie, Panie, stoimy i stać chcemy*», – се був знову компроміс *чину, а не почуття*, яке у кожного поляка, що вимовляв ці сакраментальні слова, належало не до того, при кому вони хотіли «стаць», лише до того великого цілого, яке поляк обіймає словом «*ojczyzna*».

Такий компроміс розуму не затрує душі нації, не робить її нездатною до акції. Найбільш компромісна політика, піднята з холодною розвагою, не обнизить душі народу, вона *обнижує її лише чуттєвий компроміс, компроміс сумління*. Почуття не може знати компромісів без розкладу самого себе, без затрати своїх моральних підстав. Такий компроміс обезвладнює хоч як загартовану душу, робить із неї покірний інструмент у чужих руках.

І власне на дорогу такого компромісу вступили ми по Полтавщині.

Ми не тюпали понуро тою дорогою, якою повів нас московський погонич. Ні, з підскоком понеслися нею так, як би се була наша, нами самими обрана дорога! Богато з нас, як Куліш (під час своєї варшавської служби) навіть пересідали на козли, як кучер російської тройки. І навіть такий патріот, як Гоголь, написав цілий славень на сю тройку – символ Росії, котрій, як він думав, із жахом і пошаною звертають із дороги європейські народи... Удари російського батога вже не боліли нас, а московський хомут здавався нам брамою, через яку ми мали досягнути царства небесного.

Російська державна ідеологія стала нашою ідеологією, ідіотські забаганки російського імперіялізму стали нашим політичним *сred-ом* (вірую), до якого не встидався признаватися і Драгоманов.

Політичні ідеї оцінювалися не з погляду *національного*, лише гуманітарного, або морального, або міжнародного чи загальнодержавного. З *автономії* зробили постулат, позбавлений власних підстав, принижуючи його до значення питання загальнодержавних реформ, рід державної децентралізації, проголошуючи засаду, що «автономію повинен мати кожний нарід». Питання про самовизначення взято не як постуляти українські, лише як абсолюти, які довели нас, як ми на прикладі жидів і Криму бачимо, – до абсурду. Акцію міжнародну, всякі сепаратизми і -фільства неговано, бо се було образою російської державности! Ідеї універсального демократизму і соціалізму, занесені *via* Петербург, – довершили се викривлення народної психіки, роблячи з наших стремлінь нездарний плагіат, у ліпшій разі – переклад із російського.

Ідейне затоплення української справи у справі «свободи народів», або «демократизації держави», або «слов'янської солідарности» не відділяло національного інтересу від реформаторсько-державних або імперіялістично-державних стремлінь.

Конечність української школи аргументували ми тим, що таким способом можна скоріше навчитися «государственнаго языка». Всякі пориви нації осуджували, коли вони суперечили засадам пандемократизму, панлібералізму або панортодок-

сизму. Хвилеві часові абсолюти *чужої* нації ставилися понад вічні, хоч і в різних формах, абсолюти нації *своєї*.

До оцінки кожного чину, кожної думки підходили ми з чужим мірилом. Кожна національна акція, що суперечила з принципами інтернаціоналізму, відкидалася геть. Без сього інтернаціонального паспорта, без сеї сакраментальної букви «с» ні одна партія не важилася у нас вийти у світ, як наші бабусі на бал без невідлучної «мушки» на лиці.

Підпорядкування національних гасел ідеалам *позанаціональним* було смертельним ударом для національної політики – і для *чистоти національної психіки*. Воно було найтяжчим національним гріхом – *компромісом з власною совістю*.

Обтяжена сим компромісом совість нації ниділа, ставала якимсь рудиментарним органом, атрофувалася. Її можна б було витяти, як сліпу кишку, з національного організму, захлороформувавши його перед тим, а організм жив би, ніби нічого не сталося, далі...

Наші *patres patriae* ще кілька днів перед вибухом великої війни запитані про свою тактику могли б відповісти словами великого гуманіста Еразма: «Я не маю на увазі важити життя за правду і боюся, що коли постануть розрухи, я піду слідом за св. Петром».

Наш компроміс із російською державністю і культурою був безумовний, – «не токмо за страх, но і за совість»! На дні душі не ворушилися слова протесту, і кулак не стискався в німім відчаю... «Самоотвержений малорос» свідомо і доцільно проводив свою реальну політику.

Кривава заграда світової війни сполохала сю ідилію і стягла «самоотверженого малороса» з печі. Проблеми, що стрясали світом з початком ХХ віку знову висунулися на порядок денний залізною рукою історії. Великий ланцюг, що колись відділяв Росію від Європи – Польща, Литва, Україна – знову зачав рухатися і дзвеніти. Ожили політичні мерці. Варшава, Вільно, Київ стали наново політичними поняттями. Одна по одній зачали хилитися і падати старі божки, яким ще вчора били всі поклони. Східна Європа стала знову на передодні загальної ревізії своєї мапи, якої не було вже 200 літ.

У сей момент на політичнім екрані Європи знову з'явилася таємнича фігура союзника Карла XII, сього чоловіка «нав'язливих слів і великих пристрастей». Ім'я сього чоловіка знову зачало притягати до себе увагу сучасників. Задовго перед війною, коло сього імени знову зачалася боротьба пристрастей та ідеологій. Гамір сеї боротьби чутно було у Києві і Петербурзі, його луна бриніла у Львові і Відні, часом долітала і до Берліна та Лондона. Коло сього імени робилося більше галасу, як коло імени живих сучасників. Здавалося, що в сьому зіткненню ворожих традицій та ідеологій невидимо була присутня фігура старого гетьмана.

Для одних він став сатаною, що з пекла, куди його, здавалося, на віки запхали, знову видобувся на грішну землю. Для інших його ім'я виринуло як ім'я пророка, в душі якого жило «*das dunkle Müssen*», котре, як атавістична спадщина, спалахнуло несподівано великим полум'ям національного протесту в його далеких нащадків! Протесту, що прокидався раз у Києві, раз у Львові, затираючи державні кордони, грозючи ліквідацією всього того, що зробила Росія за два віки на Україні. Протесту, що як величезний вибуховий матеріял дав, між иншим, привід до теперішньої війни. Мазепа був подоланий, але його ім'я виявилось нестерпним. Перемогли його, але не ідеї, якими він жив.

*Ce condamne, qni hurle et qui se traine
Ce cadavre vivant, les tribus de L'Ukraine
Les ferons prince un jour!*

Сей день, сподіваний поетом, прийшов! Ім'я споневіряне і збездешуване протягом століть по церквах, університетах і школах Росії, стало почесним ім'ям великого політичного руху, застрашуючі розміри і наслідки якого для себе зачинає Росія щойно тепер пізнавати...

«Мазепинство» з прозвища ганьби стало почесною відзнакою, стало символом, перед яким хилилися військові знамена і прапори політичних партій.

Що ж се було се мазепинство?

Ім'я Іван Мазепа дороге для нас із двох причин: *по-перше*, як символ ідеї політичного українського сепаратизму, ще більше! – *ідеї поділу Росії*, ідеї нового облаштування східноєвропейських відносин, не такого, яке було накинуто два віки тому назад Петром. Воно нам дороге як доказ нестерпності української ідеї та її величезної життєвості.

З ім'ям Богдана Хмельницького пов'язуються в нашій пам'яті не лише Жовті Води, але і Переяслав, з ім'ям Виговського не лише Конотоп, але і Гадяч, з ім'ям Івана Мазепи – Полтава і лише Полтава!

Він перейшов до історії як людина, що зважилася розбити головою мур і з сього погляду дуже нагадував свого королівського союзника, який одного разу, хочаки ввійти до сусідньої кімнати, яка була замкнена, розігнався, вдарив у двері головою і впав без притомности...

Подібним безкомпромисовим універсалізмом відзначаються й діла Мазепи, і якраз тому він так зненавиджений росіянами.

Вони бачать у ньому і в русі, що носить його ім'я, уперту, мовчазну, що невдається з ніким у переговори, силу, що її можна лише зламати, але зігнути – ніколи!

Та не ся безкомпромисовість заслуговує на нашу спеціальну увагу. Що особливо цінне в Мазепі, що особливо робить з його імени ідею, гідну стати провідною зорею нації, – се те, що він всупереч багатьом своїм землякам *не знав компромісу почуття*.

Він ніколи не підпорядковував інтереси України, як він їх розумів, якому-будь позанаціональному абсолютові. В усім, що стосувалося чинників позанаціональних, він стояв задовго до Ніцше «jenseits von Gut und Böse». Пишучи уклінні листи до Його царського Пресвітлого Величства, він рівночасно листувався з королем Станіславом і стинав голову Іскрі й Кочубеєві. Він ішов своєю крутою стежкою, хитаючись направо і наліво, але для нього – у протилежність до нашої генерації, ані се направо, ані се наліво не були ніякими категоричними імперативами. Його політичне сумління було вільне від них. Воно корилось лише одним наказам – наказам того, що італійці тепер називають састо *egoismo* нації.

Він був здатний на розважність і холоднокровність у політиці; жодного кроку, жодного руху не робив без розмислу. Жоден погляд його очей, жодне слово його уст не йшли необмислено і без цілі. Все всередині він горів тим великим вогнем особистої амбіції і патріотизму, в котрім скоро по тім згоріли і він, і ті, що з ним пішли, і ціла Україна.

Сей окричаний своїми ворогами, як найгіршого гатунку езуїт, не раз провадив політику, гідну найкращого учня Мак'явеллі, але в душі залишився самим собою. Колись у нападі злоти потягнув його цар Петро за вуса – і сеї зневаги не забув гетьман і до смерті, як і тих наруг, що завдавав московський цар його вітчизні, сій,

як тоді виражалися, «коханій Україні малоросійській». Зречення своїх планів, улеглість забаганкам Петра вважав Мазепа *malum necessarium*, від чого шрами лишалися на його серці і кров'ю скипалася його наболіла душа. Він часом мусив, як Гоголь і його генерація збочувати, аби не бути розчавленим московською тройкою (вона, врешті, і переїхала його), але в серці своєму він не здіймав перед нею капелюха, лише уступався з прокляттям на устах і заповіддю помсти в серці.

Йому чужий був рівно ж квієтизм нащадків, що вірили в нескортуальність нації, не злязачи з печі. Він людина чину і залізної волі, він не був ніколи будучини нації певний. І кличучи полковників пристати до нього, він відверто висловлював свою думку, що від удачі або неудачі його великого заходу залежить ціла будучина нації, залежить її смерть або життя.

Як великий французський сатирик Рабле перед смертю, міг він сказати про себе: «Je vais Guerir un grand peut-être» (Іду шукати велике «може»)!

Шуканню сього великого «може» віддав він ціле своє довге життя, цілу свою непосполиту енергію, цілий свій незвичний розум...

Усі ці риси його характеру і політики і творять, на мою думку, *поняття мазепинства*. Неприступність до чужих, не національних ідеологій, оцінка всього з погляду національного українського егоїзму, вирахованість і розвага в політиці і почуття безкомпромісовості – той внутрішній вогонь, що робить з людини маньяка своєї ідеї, готового скоріше згинуть тут, зараз, на місці, ніж ступити хоч крок назад – коли пора для дії!

Так я розумію мазепинство.

Колись я чув, як Зауер грав симфонічну поему Ліста «Мазепа». Широкий простір малярських степів, що так нагадують наші, так споріднені нам малярські мелодії, зрештою, перебування на Волині – все се допомогло геніальному композиторові зрозуміти душу нашої нації та її героя. В його симфонічній поемі, за тло якої він, очевидно, взяв знану легенду з конем, у диких, галопуючих акордах, стрімких, як гірський потік, що ломить і рве все на своїй путі, у сих стрибках із найвищої висоти в прірву і знов вперед – передав Лист цілого Мазепу таким, яким він був. Людину «нав'язливих снів», політичного лунатика, «одержимого духом», як сказали б перші християни, що йшла до своєї мети, не перебираючи в засобах.

Таким він був і в своїм особистім і публічнім життю, і в своїх відносинах з жінками, симпатії яких він здобував своїм прихованим, але непогамованим темпераментом. Таким він був і в політиці. Він двадцять разів міряв, але коли треба було розтинати – його рука не здригалася, хоч би з-під ножиць капала кров.

Його велику любов і велику ненависть маємо засвоїти як лінії політики нації, що знає, може, компроміси розуму, але ніколи – компроміси совісті.

У сей проклятий час, що його ми тепер переживаємо, в час хитання всіх засад і чеснот мусимо мати бодай один сталий бігун, на який маємо орієнтуватися. Сим бігуном, сим символом – хай стане для нас ім'я Мазепи! З усіма ідеалами, що його надихали!

На сім образі може міцніти духовна енергія нації і гартуватися її воля. На нім можемо вчитися афірмативного принципу життя, на нім, хто волів згинуть, аби обезсмертнити свою ідею, ніж жити, втоптавши її в болото...

Вогню так завершує свою розвідку про Мазепу: «Історія не дала йому корони, якої він собі так прагнув, але поезія обдарувала його, без його відомо, королівством, гарнішим ніж ті, що їх дає політика. Чи заслужила його ся загадкова особистість? Не вимагайте відповіді від історії. Його противники його ненавиділи, але

зате жінки його кохали; Церква прокляла його, але поети його оспівували! А поки наш світ буде таким, яким він є, останнє слово в ньому, все належатиме жінкам і поетам!»

Не знаю, чи мав Вогює рацію. Але одно певне – жінки і поети мають великий дар інтуїції, якого бракує багатьом історикам. Як соняшник до сонця, незбагнутими, напівсвідомими силами тягне їх до всього, що велике, міцне і сильне.

І тому, коли вони – зі своїми корифеями на чолі – зупинялися здивовані перед постаттю українського гетьмана, коли вінчали лавровими вінками голову переможеного під Полтавою, віддаючи йому найкраще, що вони мали: перші своє натхнення, другі свою красу, то можемо покласти на їхній суд і визнати, що той, якому вони поклонялися, був справді носієм нескорених ідей!

Нині, коли знову важиться доля України, нині *мазепинство* стає знову бойовим гаслом. Нині, як і в часи важкої задухи перед війною, стало воно прапором для всіх, що рішуче, відкрито і раз на все порвав із тим комплексом ідей, понять і уподобань, що обіймається словом *Росія*.

У річницю Полтавської битви з сумом у серці і болем у душі згадуємо велику постать великого Українця, що на свої і свого народу плечі захотів покласти завдання, що й 200 літ потім з трудом виконується дужчими і сильнішими. Готшаль вкладає в уста вмираючого гетьмана слова:

Gespenst! Gespenst!
ich hab'
Für dich gelebt, geopfert – und ich will
Noch aus dem Grab, nach deinem Schatten greifen...
Маро! Маро!
Та ж я
Для тебе жив і жертвував – і хочу
Ще з гробу вийти, тень твою шукати...

Наш обов'язок подбати, щоб ся примара задля якої жив, діяв і вмер Мазепа, убралася в тіло і кров.

Щоб ідея, в ім'я якої ревіли гармати і гриміли самопали 10 липня (27 червня) 1709 року, щоб ся ідея не вмерла з тими, хто бився тоді за неї.

Щоб криком своїм вона заглушила: і гамір світової війни, і стогін переможених, і квиління малодушних, і шепіт ворогів.

Щоб вона з чудової і пишної фантазії стала фактом!

Щоб старі кістки гетьмана не потребували рухатися в своїй труні.

Щоб його голос з глибини віків не розлягався вічним докором недолугим нащадкам...

Се буде найгарнішим вінком, який наша генерація зможе покласти на труну Івана Мазепи.

КУЛЬТУРА ПРИМІТИВІЗМУ

(Головні підстави російської культури)

Східну німець видумав культуру.
Паскудно лях дружить із єзуїтом,
Но проти вас їх тьма здається світом.

.....

Враги прогресу, зрадники свободи,
Наслідники руїтника монгола,
Тупі скопці, казители природи,
Серед скарбів землі голота гола!
Хіба ж не луччі 'д вас князь Бісмарк і Лойола?

П. Куліш

Проблему, якій я хочу присвятити сей відчит¹, можна назвати коротко проблемою Росії – Росії як певної культурно-політичної цілості. Ніколи ся проблема не була так актуальною, так застрашаючо актуальною, як власне тепер. Для всіх народів західноєвропейської культури, як для тих, що жили поза межами російської держави, так і для тих, що мали нещастя до неї належати. Ся проблема існувала і давніше, прибираючи часом навіть гострі форми, як за часів першого Ніколая, але все ж се була небезпека «in futuro», щось зовнішнє. Скоріше цікавою шарадою для пустуючих «теоретиків», як болючим питанням дня. У моменти гострих політичних конфліктів розв'язувати сю шараду доводилося на полях битв або за зеленими столами дипломатичних конференцій. Та суть речі від того не змінялася: Росія була поняттям засадничо чужим для західно-європейського світу: своїми ідеями, своєю культурою, своїми установами. «Схід» і «Захід» не були тоді словами без змісту. Їх ділив великий, здвигнутий віками, здавалося, непроломний мур. По одному боці був неясний. Хоч, може, й цікавий світ хаосу, другий бік уявлявся у своїх викінчених формах вершком усього, що дала світові людська думка й праця, свідома свого історичного післанництва, осяяна блиском великих історичних традицій, замкнена у своїм від упадку Риму не знаючим собі рівного універсалізму, горда на ту принаду, що виходила від самого її ймення – Європа, як проміння від сонця, до найдальших закутків чужих континентів. Для неї, для сеї Європи, світ цілий і всі його землі були одною планетною системою, а її центром, її сонцем – вона!

З початком ХХ віку сей образ почав змінюватися. Він скоріше відповідав бажанням тих, що ним дивувалися, як реальному станові речей. Туманні, часто дитячо наївні гадки перших слов'янофілів про «зігнилість» заходу та відроджувальний вплив російської культури, гадки, які й тепер видаються чимось безмежно смішним, були, одначе, вістунами колосальної ваги історичного факту. Сі ідеї свідчили, що Росія не хоче вже датися втягнути в європейську планетну систему; що з первісного хаосу на сході Європи готовий був викристалізуватися свій центр нової,

¹ Сей відчит прочитано 19 червня 1918 року в Українському клубі в Києві.

ще незнаної системи, який не лиш рекламував для себе повну рівновартість з іншими, але й старався розвинути атракційну силу геть поза межі російського світу. Ся атракційна сила, яка ще 20 літ тому була більш або менш дотепною вигадкою пари мегаломанів, стала на наших очах страшенною дійсністю. По Толстим і Горькім, по 1905 р., а особливо по березневих днях 1917 року, гей би якась тінь упала на Європу; сю колись таку певну себе, залляту блиском своєї незрівнянної цивілізації Європу.

Ся тінь була тінню Росії. Її слідно було скрізь. Всюди давали себе знати впливи, що йшли з колись так погорджуваного сходу. Раз виявлялися вони в подиві перед геройськими фігурами російських терористів, перед невірничими героями невірничих часів. Раз у захопленню сентиментально-соціяльним евангелізмом Толстого, що своїм старозавітним патосом так імпував кабаретово-парламентарній цивілізації Заходу; то в зачитуванню творами Арцибашева, сею, як її дотепно схарактеризував Бржозовський, філософією сперматоїдизму; то в захопленню бандитськими методами царської дипломатії, в подиві перед вибриками російських магнатів в Оушу або у Веvey або перед їхнім демонічними товаришками á la графиня Тарнавська, сталими персонажами світової «*chronique scandaleuse*», то в патологічному мистецтві Ніжинського, зрештою, в захопленню кучмами, башликами й вусами офіцерів окупаційної армії в Галичині...

Правда, в сім хаосі вражень, понять і почуттів, що насунули зненацька на Європу, не було системи, пропорції, а головне – стилю. Різні елементи російської культури часто так пасували один до одного, як московські "торгові ряди", колосальний, наскрізь модерний будинок до поруч з ним Василя Блаженного, сього несмачного витвору середньовічного візантійсько-московського стилю. Але се, власне, й надавало російським впливам рису оригінальності, принаду яка дражнила нерви. Росією зацікавилися, як цікавляться сенегальцями зманіровані читачки елегантно-парнографічної «*Vie Parisienne*». Зрівноважену Європу вабила ся шорсткість, сей хаос, ся невиразність, се безнастанне хитання між протилежними бігунами, що так характеризує російську душу. Європі імпувала сила, яка хоч не зуміла ще створити нічого певного, нічого оформленого, але над якою, як над передсвітнім хаосом, носився ще дух Божий, ховаючи в своїй творящій десниці безліч можливостей і безліч форм.

Усе, що було правилом там, в Європі, – праця, обов'язок, моральна карність, було винятком тут; усе, що було винятком там, було засадою тут, у сій дивній країні, де нарід, що числить 80% анальфabetів, створив світову імперію; де найрадикальніші теорії мирно співуживалися з найбільш варварською дійсністю; де п'яні монахи панували в царських палатах; де скопці й хлисти обслуговували кулемети; де цар був папою, а папа царем; тут, у сій країні необмежених можливостей і неможливих обмежень всякої свободи.

Усе се вабило знуджений, стиснутий від віків у певні рамки мозок європейця, як неясні спомини його власної далекої молодости. У страшній московській какофонії відчував він по першим перераженню деякі напівзабуті, а, одначе, знайомі тони. В російській літературі знаходив він терпкий гумор Сервантеса й хлопську порнографію Декамерона, в гостелюбності москалів – вульгаризацію Лукулла; в істерично-аскетичних проповідях яснополянського мудреця – картаючи казання Саванароли; в Распутіні – королівських блазнів Шекспіра; в російськй культурі загалу й прочанстві – відгомін хрестових походів; у сектарстві – релігійні рухи найтемнішої доби Середньовіччя; в революційнім терорі – добу Мак'явеллі й Равальяка. Епоха

давно забута, овіяна чаром і поезією минувшини, здавалось, відтворювалася в новій великій культурі сходу, де підносили свою голову сили розбіжні й неокреслені, але споріднені, здавалося, тим, з боротьби яких постала колись на звалищах Риму ціла цивілізація модерної Європи.

Се все, особливо ж денервуюче сполучення різних суперечних собі елементів, склалося на той чар Московщини, що його зі здивуванням доводиться обсервувати. *На жаль, і серед нас самих!* Давніше так не було. Давніше були ми політично підбиті Росією, але культурно не завойовані нею. Зв'язаність громадських сил самої Росії стояла тому на перешкоді. Ми, правда, перестали бути нацією в соціологічнім розумінню слова. Ми мусили засвоїти собі накинені переможцем зовнішні форми громадського життя, чужу політичну ідеологію, влити наш народний організм у чужі вольові форми. На перший погляд, асиміляція була довершена. Але лише на перший погляд, бо ті психічні «*imponderabilia*», що нагромадилися в гуртовій душі нації, консервували її як окрему народну індивідуальність. Заслабкі, аби стати активною силою, вони куняли в знеможеній летаргічним сном нації. Сі «*imponderabilia*» були та «святая святих» народної душі, в якій усі заподіяні їй протягом віків кривди й насильства, всі її нездійснені надії й розвіяні сни, всі її пориви й ударемнені чини склалися й поїдали душу, мов іржа залізо, лишаючи в ній неспокійну, тривожну, вічно незаспокоєну, сильну, як смерть, ненависть до переможця. Се було чимсь, чого не можна охопити розумом і що було позасвідомою *чуттєвою* проєкцією великих *політичних* противенств між расами. Колись сі противенства між Україною й Московщиною були актуальні, колись будували ми собі свій власний світ, свою культуру, релігію, політичні форми. Се була доба великої об'єктивізації національного духу. З початком XVIII віку сей процес поволі пристав, а ми мусили прийняти чужі форми життя. Але сим цілі не досягнуто. Форми нашого життя могли еволюціонувати, змінитися, наше національне «*ego*» лишалося константним. З тою відмінністю, що його праця, колись творча, будівнича, стала негативно-критичною, відкидаючи накинене згори. Замість назверх, звернулася вона досередини. Сума національної енергії лишилася та сама, лиш, коли нам відібрали свободу рухів, енергія чину перемінилася в енергію почуття або, як назвав би її Гегель, у «*grosse welthistorische Leidenschaft*», у «велику світоісторичну пристрасть», що, як червоне вугілля, жевріло на дні національної психіки. В угноєній сею пристрастю народній душі розцвів пишним квітом будяк расового антагонізму. Того антагонізму між українською й російською культурою, свідомість якої ніколи не покидала ні наш народ, ні нашу інтелігенцію – аж до останніх часів. Обставини радикально змінилися з хвилею емансипації російської суспільности. Політична система, що панувала від Єкатерини II до Ніколая I не проникала в гушчавину народного життя на Україні. Вона лише руйнувала давнє, не запроваджуючи нового. Система, яка засадничо вороже ставилася до загального навчання, яка будувала лише стратегічні залізниці й в'язала всяку самодіяльність суспільности, така система могла розторощити нашу стару культуру, але не принести нам нової. З початком епохи великих реформ справа змінилася. Суспільність покликано до державно-національного й націоналізаторського будівництва. Роки 1861, 1905 і 1917 мали не лише негативне, як 1709, але й позитивне значення. Вони поробили перші виломи в тім мурі, що від віків ділив нас від Півночі, виломи, через які зачала заливати нас російська культура, підбиваючи нас не лиш політично, але й – що було найстрашніше! – морально, з'єднуючи собі серед нас чимраз більше симпатиків. Глибокий респект перед російською культурою бринів, як обов'язковий

рефрен у всяких національних виступах, скаргах і жалях старих українофілів, відбивався в нашій літературі і, в'язучись з різними «орієнтаціями», з політикою дня, переходив часто-густо в формальне «москвоб'єсіє».

І як могло бути инакше? Та ж Росія була або стала демократичною країною, як думалося в «незабутні» жовтневі дні першої, або в березневі дні другої революції. Росія була країною, де жилося найбільш імпульсивно, де ставилися й розв'язувалися «великі проблеми», де підносилися «великі кличі!» Про демократизм Росії писали Костомаров і Мордовець, у сей демократизм вірили в Парижі й Лондоні, як же ми мали в нього не вірити?! Обставина, що в Росії не було такого яскравого поділу суспільности на класи й стани, як на Заході, що в ній аж до останніх часів не було політично панівних класів, надавала центральній владі позори демократизму як силі, що стояла quasi понад клясами, була незалежна від них. Рівність рабів перед спільним володарем і паном виглядала як рівноправність вільних громадян, і легенда про «демократичну Росію» робила формальне спустошення серед вульгарно думаючої маси. До того прилучалася нова легенда – про Росію, носительку політичного й суспільного поступу. Імпульсивна гра сил у варварській, невнормованій суспільності, природний вибух незадоволення в деспотично керованому краю бралися за вияв колосальної духової енергії; безладне шамотання зламаного деспотичною хоробою організму – за ознаку його відпорности й великої життєвої сили. На Заході з його усталеним порядком кожна праця для його перебудови мусила пристосуватися до залізних законів суспільного розвою, які диктували навіть її характер і тактику. В Росії ці закони не обов'язували – бодай для соціальних реформаторів, якими там зачинають бути від гімназійної лави. Там мріялося про раптовий стрибок з царства бича в царство свободи, там два помножити на два могло бути не так, як у «гнилім Заході», чотири, але часом три, часом п'ять і навіть десять! В азартній психіці слов'янина загалом, а українця зосібна, що не звикла шукати рятунку лише у власній силі (сим займаються «педанти» німці), Росія уявлялася ще недавно країною мрій, а може, й землею обітованою. Дикість і некультурність там тягли до себе дикі й некультурні елементи тут.

Воєнний погром Росії змінив трохи образ, але ненадовго. В політиці многі українці застерігаються лише проти сполучення з большевистською або царською Росією. В аспекті культурнім не слідно навіть такої опозиції російським впливам. А багато хто з сими впливами так зріднився й ними так перейнявся, що ані себе, ані краю без них уявити не може.

Факт, що російська культура ще не скінчила своєї ролі на Україні, й одного гарного поранку може свої давні впливи знову відзискати, ставить перед нами в цілій широті *проблему культурної експансії Росії*.

Як маємо ставитися до сього факту, для якого я найліпше прибрав би німецьку назву «das Russenthum»? Як оцінити його культурно-громадську вартість? Де шукати об'єктивних причин, що його створили?

Безмежний простір землі, охоплений державою, невичерпаність її природних богатств і людського матеріялу – ось є перший (*географічний*) чинник, вплив якого був рішальним у творенню російської культури. Зв'язаність і безправність суспільних станів – її другий (*політичний*), брак диференціяції особи від загалу, суб'єкта від субстанції, що, як змора, придушує кожне виявлення людського «я» в Росії – третій (*соціальний*) чинник. У сих трьох чинниках бере свій початок ціла різнорідна гама найдивовижніших настроїв, переконань, поглядів і збочень гуртової психіки

москаля, які так вражають європейця, лишаючись для нього дивною, незрозумілою музикою, яка досі робить з москаля якогось етнічного Геракліта Темного, його же зрозуміти не судилось нікому.

Я зачну з соціального чинника.

Характеристичним для всіх примітивних суспільностей є факт, що члени цих суспільностей ні фактично, ні в своїй свідомості не виемансипувалися ще яскраво від загалу. Суб'єктивний момент, рефлексія кожної поодинокі волі проти субстанції як проти сили, що його нищить, – сього моменту (як правила!) даремно шукатимемо в примітивних суспільностях; ще менше відчуває там одиниця законність сеї сили, якою вона користується для охорони власної свободи. Всього сього тут нема. Замість сього панує неподільно традиційний, табуновий розум, подібний до інстинкту бджіл. Порядок, у якому одиниця й субстанція зливаються в одну неподільну цілість, у якій для здорового розвитку індивідуума нема місця.

Так стоїть справа в Росії.

Суспільність не поділялася тут на виразно відсепаровані від себе класи; класи не сепарувалися виразно від держави, земля не поділена між особами. Ціла суспільна структура Росії була якась хаотична, медузовата.

Ціла низка установ тяжіла від віків над кожною російською людиною: «община», «кругова порука», родинний уклад, ортодоксальна Церква, донедавна самодержава й панщина. Установи, що в протилежність до вільних уряджень Заходу, як у ланцюгу тримали або й досі тримають думку й сумління одиниці, роблячи з неї зоополітикон у найвульгарнішій значенню сього слова – не громадську істоту, а суспільну тварину, що в усіх своїх вчинках звикла керуватися не власною волею, лише інстинктом юрби. Велику роль у сім формуванні відіграло історичне джерело російської культури. Джерелом західної культури був Рим і римський католицизм, а через нього, через оперту на Аристотелі схоластику – стара грецька філософія. Схоластика, стараючись довести розумом догми Церкви, кріпила, мимо власної волі, дух досліду й авторитету розуму. Вона зробила предмет віри предметом розумування й піднесла через те людину зі сфери віри у сферу сумніву. Вона принесла новішу засаду у світ, ніж ті, що їх голосили отці Церкви, або бодай утрувала їм дорогу, – принцип суверенітету розуму.

Усіх цих моментів бракувало московському православ'ю, яке, закам'яніле у своїх догмах, вимагало від вірних безоглядного послуху й покори. Порвавши з західною Церквою, Росія не зазнала ні європейського гуманізму, ні Ренесансу. Великий зміст цих рухів, покламування повної свободи людського «єго» і його думки, лишився чужим російській «психе». Сполучене з абсолютизмом і татарщиною – у сфері політичній, з общиною й панщиною – у сфері суспільній, православ'я, протягом віків скалічило нормальний розвиток одиниці в Росії. Мірилом усіх річей став на Заході суб'єкт, а в Росії – субстанція. В духовній творчості був визнаний авторитет розуму – там, авторитет більшості – тут.

Перший логічний наслідок сього є страшна нетолеранція росіян до всього, що виламувалось з-під пануючої в групі догми.

Найгарніший приклад сеї ідейної нетолеранції дають *російські революційні партії*, де члени тої самої партії відчужують один одного від соціалізму через відмінність поглядів щодо приміщення, в якому мають відбутися передвиборчі збори або через незгідність думок щодо вигляду соціалістичної держави. Кожний, хто мав нагоду обертатися в російських студентських колах початку ХХ ст., знає, якою отрутою нетерпимости заражені сі кола. Студіювати «есерівську» літературу було

гріхом для «есдека», і навпаки, цитувати реакційного письменника – річчю просто небезпечною; а читати «Нове Время» – формальним злочином. На «сходках» право голосу прислуговувало лише представникам крайніх партій, кадетів стрічали глумом, а поява на трибуні представника «академістів» або «золотої молоді», особливо коли він був чепурно вбраний, викликала веселий голосний регіт. Скільки цікавих людей з оригінальними думками і з розумом дослідника зломило собі карк через сю тупу неприступність цього середовища до нових гадок, про се либонь ніколи не довідаємося.

Застрашаючою є ся нетерпимість особливо у ставленню росіян до чужих національностей. Достоевський ненавидить німців цілою своєю великою душею, рівно ж поляків, які в нього всі є або злодіями, або картярами (див. "Братя Карамазови"), Тургенев і Купрін уважають «хохлів» за нижчі істоти, Пушкін спеціалізувався в насмішках з французів (див. «Євгеній Онегін», «Дубровський»), Л. Толстой – з німців і т.д. Причина сеї «фобії» є згадана вгорі абсолютна нездатність визнати рацію існування за чимсь, що відхиляється від загальноновизнаного поширеного типу.

Знаним є ставлення росіян до жидів. Захід їх асимілював, Польща давала їм значні привілеї. Росія знає для них лиш одну методу – смугу поселення й погроми. Се була її національна політика, нетолерантна до найвищого ступеня, до заборони національного театру й національної літератури. Ще може ясніше виявився сей дух нетерпимости у сфері *релігійній*. Те, що Росія зробила на Україні у XVIII й XIX ст., нищити вогнем і мечем Унію, а нещодавно – в Галичині, нагадує найтемніші часи релігійних переслідувань у Римі. Тоді, як римський католицизм звикло йшов на можливі поступки для неофітів, лишаючи їм їхній обряд і мову, москалі навіть в одновірців-православних українців видирали не лише мову, й вимову того самого (слов'янського) тексту.

Нехить до всього, що не подібне до шаблону, – се одна сторона російської психіки: друга – *ідеалізація свого шаблону, ідеалізація загалу*, народу як носія вищої правди. Сей абсолют є всім, одиниця нічим. Для того тоді, як старий Рим витворив поняття *civis Romanus*, яке у зміненій формі існує й досі в Європі, Росія створила поняття «русскій человек», яке не є поняттям суб'єкта, лише *об'єкта*, що вказує не на права одиниці, лише на її обов'язки, на *приналежність* частини до цілого.

Абсолют, як кожний абсолют, усе є рівний собі, він є поза ідеєю руху й еволюції. І тому в той час, як західні слов'яни виробили собі власне слово на означення того, що москалі називають прогресом: український «поступ», польський *postęp*, чеський *rokrok* – росіяни мусять уживати на це поняття чуже слово. Натомість, ще не так давно, в московський період російської історії мали москалі своє слово на означення поняття "традиція". Вони називали його «пошлиною» (те, що пішло з діда-прадіда) – факт характерний для російської культури, коли взяти під увагу, що передовими борцями за поступ все були одиниці.

Сей новий абсолют, якого я назвав загальною, а росіяни називають народом, має вже свій культ і своїх жерців. Поняття народу набрало в Росії містичних рис, щось як французька *la nation* за першої революції; се поняття стало мірою всіх річей і всіх чеснот. Економічне піднесення мас стало гаслом політичних партій, кредом літературних шкіл, предметом соціологічних дослідів. Служіння народу було найвищим щастям, яке межувало з релігійним екстазом служіння Христу. Як для визнанців Христа всяка інша діяльність і напрямок думки, опріч служіння Богу й думання про нього, є гріхом, так і для російського визнавця нового культу народу

було гріхом усе, що не йшло безпосередньо на задоволення потреб сього абсолюту. Кожному чину або думці, що противилася новій релігії, голошено анатему. Той, хто перебув часи перед першою революцією, той, певно, відчув на собі цілий моральний тягар, моральний терор жерців нової релігії. Найзавзятіші з них були такі *революціонерами*. Всі прояви індивідуалізму сим оточенням осуджувалися. Амбіція була гріхом, всякі естетичні нахили – злочином, пильність в осягненню особистих цілей – кар’єризмом, соціально, навіть моральне вивищення над масою – чимсь абсолютно недопущеним. З науки, мистецтва, театру, літератури кпили й відкидали з тупою зарозумілістю середньовічного монаха, оскільки вони не служили так чи сяк тому самому народові й не оспівували його терпіння. Віршована пропаганда заступила місце поезії, «гражданські мотиви» – її зміст; серед повістей найбільшим успіхом тішилася марна макулатура, позбавлена всякого хисту, але зате перевантажена наївно громадянською або революційною тенденційністю. З’явилися «марксистські» романи й «меншевістські» повісті. Зачитувалися бездарними віршомазами, як Таном-Богоразом, через те, що оспівували пролетаріят, руского мужика або трагедію якогось п’яного нездари-лікаря, символ російського інтелігента, що гинув від незрозуміння «среди». І, навпаки, здвигали плечима, коли в бібліотеці студента були поеми Пшибишевського, Оскара Вайлда або іншого поета *Dei gratia*. Найвищим жерцем, свого роду pontifex-ом maximus-ом сього культу, був граф Лев Толстой. Він негував науку, бо вона не вчила, як треба ліпити горшки й місити хліб для народу. Для того самого відкидав він мистецтво, в якому добачав лише або вміння «очень быстро перебирають струны ілі клавиші», або дар «перевьортивать всякую фразу на всякій лад». Він відкидав естетику, бо для нього поняття краси вилучало поняття добра. Бо добро є ідентичне з пануванням над пристрастями, тоді як краса власне на цих пристрастях ґрунтувалася.

Негація всього, що не йшло на безпосереднє заспокоєння матеріяльних потреб люду приймає в москаля іноді просто карикатурні форми, до яких належить передусім уроджена кожному росіянинові відраза до конвенціональних форм і найпримітивніших вимог естетики (косоворотка революціонера, лапті і сорочка Толстого).

Сі вимоги й форми як такі, що хоч і належали до культури одиниці, але не спричинялися до злагодження терпінь загалу – безоглядно осуджувалися. Навідворот, усяке уподібнення до народу (чоботи, нестрижене волосся, грубість манер) управляється в Росії з замилюванням, як конечні церемонії, належні до культу, що з’єднували одиниці з вищою істотою – народом, «сопрічащали» їх з нею. Такі настрої не були винятком, вони проходять червоною ниткою через усю російську літературу, героєм якої все переважно був або мужик, або босяк. Апотеоза некультурності стала темою для найліпших російських авторів. «Мы, – характеризує Достоевський у «Бѣсах» сі настрої, – как люди торопливые слишком поспѣшили с нашими мужиками, мы их ввели в моду, цѣлый отдѣл литературы нѣсколько лѣт сряду носился с ними, как с новооткрытою драгоценностью», і далі: «мы надѣли лавровые вѣнки на вшивые головы». Сими не зовсім чемними словами геніяльно змалював Достоевський ту вакханалію народолобства, ту ідеалізацію примітивізму, які й досі панують серед російської інтелігенції. Сю ідеалізацію знаходимо вже в Аксакова з його сентиментальним розхвалюванням панщизняної патріярхальності. Тої самої думки й *Толстой*. На його думку правду може знайти мужик не через оновлення селянського побуту, лише засвоївши собі його принципи. Ідеал не в зарозумілості реформатора, лише в покірливім «єдіненні с родной почвой». Подібні ідеї зустрічаємо в *Достоевського*, який шукав рятунку для інтелігенції в релігійнім

містицизмі мас. Ще далі пішли так звані шістдесятники. Вони не так хотіли піднести селянина до свого інтелектуального рівня, як повчитися в нього самого й перейнятися його духом. Вже не самі застарілі упередження й грубі забобони знаходили вони в мужикові, але й цілий скарб суспільних ідеалів, гідних наслідування. Мужичий побут з його підкоренням особистості волі, потребам родини й громади став ідейним дороговказом для цілої будучини Росії. Шістдесятники цінують у мужикові його вірність традиціям, підкорення одиниці інстинктовому голосові маси. Той лиш є чесний і справедливий, хто сьому голосові кориться. Той, хто прагне стати понад громаду, відірватися від послуху «міра», – йде на певну згубу. В очах *Успенського* сей стародавній уклад набогато вищий від міської цивілізації; він є запорукою цілої будучини Росії. Стати самостійним може селянин тільки тоді, коли він піднесеться над стадним рівнем громади. Але сього Успенський не хоче. Ліпше вічна біда, ліпше бути в темноті, опіці «міра», навіть кріпацтво ліпше, як свобода, куплена ціною особистої ініціативи й розірвання зв'язку з «міром». Розмовляючи зі старим солдатом із колишніх аракчеєвських поселенців, Успенський словами цього солдата проводить ту думку, що свобода для мужика небезпечна. В його очах навіть панщизняні порядки є ліпші, як виявлення особистої волі, що руйнує загальний зв'язок. Так ненависне йому є кожне встрявання індивідуума в усталений суспільний лад. Менш талановитим, але зате більше завзятим ворогом індивідуалізму є *Златовратський*. Для нього так само нема рятунку поза твердим укладом старих звичаїв. Кожна спроба зірвати з тими звичаями мусить кінчитися недобре. Златовратський різко негативно ставиться до культурної місії інтелігенції, оскільки вона хотіла переробити «мір» на свій звичай. Він кличе служити «мірові», а не намагатися його реформувати. Кожна спроба одиниці видобутися з цього «міру» вгору є зрадою народу. Одиниця має щезнути, розпливатися, потонути в ній. Звеличення примітивних інстинктів темної маси знаходимо і в найбільшого російського письменника 20 віку *Горького*, що протягом десятка літ змушував цілу російську інтелігенцію клячати перед ідейними батьками большевизму, перед своїми босяками.

Відворотною стороною сього звеличення маси було безоглядне *заперечення всякого індивідуалізму*, індивідуальної акції. На цю акцію не було місця в патріархальній культурі москаля. Ми вже бачили, як задивлялися на бунт письменники шістдесятих років. Але й загалом типу сильного індивідуаліста, що активно втручався б в навколишнє життя, російська література не дала. Коли нещасливі автори й хотіли силоміць такі типи змалювати, з того виходили карикатури (як тип Штольца в «Обломові»). Звичайно ж такі сильні індивідуальності або не росіяни (болгарин у Тургенєвському «Накануні»), кавказці в поемах Лермонтова, Пушкінські цигани), або гинуть у нерівній боротьбі з всесильним загалом, як Віра в «Обриві», як Анна Кареніна або Раскольніков, Ставрогін чи Дмитрій Карамазов.

Москаль, як мені доводилося читати в одному англійському журналі, ненавидить всякого, хто підноситься над юрбою: «who gives proof of moral independence and courage» (хто дає доказ моральної незалежності й відваги).

У Толстого се заперечення індивідуалізму вироджується в *ненависть до інтелігенції* як такої, до всіх тих, що через своє соціальне становище чи працю свого мозку посміли стати над масою: до адвокатів, урядників, священників і загалом «бар». Для них Толстой не шкодує у своїх романах і повістях найтемніших барв. Основна риса його таланту – недовір'я до особистості, відмовлення людині всякої здатності досягнути щось більше власними силами. У юрбі, в її віруваннях, уподобан-

нях бачить він втілення тієї правди, якій треба служити. Мудрість – не в науці, а в напівсвідомім почутті люду. Треба йти з ним, не стараючись ним керувати, бо людина лиш тоді сильна, коли несе її на собі людська хвиля. Ось чому всі його герої, що хочуть будувати на власній силі й вознестися понад юрбою, всі ці Вронські, Долохови, князь Андрій, Наполеон – гинуть. Навідворот, натури пасивні, що зрозуміли просту правду й таємницю великого «Я» – натовпу, всі сі П'єри, Платони, Каратаєви, Ростови, Кутузови – всі вони виходять переможно з життєвої боротьби, користаючи з усіх симпатій автора. Загалом герої Толстого – се негачія самого геройства, принципу активності як таких. На їх прикладі доводить Толстой непотрібність і безсилість всякого свідомого чину. Втручатись у біг подій, керувати ними – се ілюзія, яку так саркастично й так неінтелігентно висміює Толстой у Наполеоні. Афоризм Гегеля «*der freie Mensch ist nicht naidisch, sondern anerkennt das gern, was gross und erhaben ist*» (вільна людина не є заздрісна, але охоче визнає все велике й піднесене) незрозумілий для типового москаля Толстого. Для нього величним є схилитися в поросі й бруді перед маєстатом юрби. Бунтуватися проти законів юрби може собі дозволити якийсь «*Мосну чоловік*» або «*Dzieci szatana*» Пшибишевського. В Росії такого зухвальця стріне заслужена кара, до того ж покарання за сю кару належить до загалу або до Бога, й лише до них. «Мні отмщеніє, і аз воздам» є мотто одного з толстовських романів-памфлетів проти збунтованого раба-одиниці. Бранди, доктори Штокмани, майстри Гайнріхи російській психіці мало приступні. Їй ближчі дядя Ваня, Антон Горемыка, Б'їдна Лиза – герої терпіння і покори. Її героєм є дядя Влас або герой «Зеленого шуму» Некрасова, яким у найбільш рішучу хвилю ніж паде з рук...

Ся толстовська негачія індивідуалізму кінчиться в нього загалом *запереченням ролі інтелекта в життю*. Передаючи враження князя Андрія в переддень Бородинської битви, Толстой пише: «Послѣ этого свиданія с Кутузовым князь Андрей вернулся к своему полку, успокоенный насчет общаго хода дѣла и насчет того, кому оно было ввѣрено. Чѣм больше он видѣл *отсутствіе всего личнаго* в этом старикѣ (Кутузовѣ), в котором, вмѣсто ума, оставалась одна способность созерцанія хода событій, тѣм больше он был спокойнѣе за то, что все будет так, как должно быть. У него не будет *ничего своего*, он *ничего не придумает*, ничего не предприимет, – думал князь Андрей. Он понимает, что есть что-то «сильнѣе и значительнѣе его воли – это неизбѣжный ход событій». Про *Бенінгсена* – тип протилежний Кутузову – Толстой висловлюється так: «Он старался все сдѣлать как можно лучше, он все обдумал, но *от этого-то* он и не годится. Он не годится теперь *именно потому, что он все обдумывает* очень основательно и аккуратно, как и слѣдует нѣмцу». Подібну оцінку зустрічають і Пфуль, і Вейротер, і інші генерали великої епохи, які старалися своєю інтелігенцією втрутитися в хід подій. Се для Толстого, який визнає лише традиційний розум, інстинкт має є, розуміється, злочином. Але не треба думати, що ці ідеї є якісь сутотолстовські. Те, що в Толстого є романом, то було у слов'янофілів теорією. *Аксаков* писав, що «в основѣ европейской исторіи лежит римская культура с ея *духом разсудочности*. В ней развивался, благодаря односторонней разсудочности, не общественный дух, а *дух личной отдѣленности*». Сій «отдѣленности» й «разсудочности», вихованим на логіці незнаного москалям римського права, й голосять війну і *Аксаков*, і інші слов'янофіли, і Толстой. В ім'я стадного розуму некультурних має!

Апотеоза загалу привела, як ми бачили, до заперечення всього, що вивищувалося над масою під поглядом *матеріальним* і *духовним*. Але росіянам сього було за-

мало, вони зробили крок наперед, поставили останні крапки над «і». Вони скінчили оголошенням війни також усьому, що важилося морально підвестися над Абсолютом – масою. Психологію одного з цих божевільних шкіцує Винниченко в своїх «Божках». «Він хотів бути справедливим, – каже герой Стельмашенко про одного з своїх товаришів – не так трошки, як прийнято, а як слід, в кожній думці, в кожному вчинкові. Я вже не кажу, що він майже зовсім не їв, прецінь несправедливо їсти добре, коли інші пухнуть з голоду. Він став мучитися тим, що є розумніший від інших, що сильніший здоров'ям, що моральніший від них, що більше знає. Йому стало соромно, що він не має сифілісу й туберкульозу, що вмів читати, що розуміє музику». Поволі він прийшов до переконання, що, хто хоче служити народові до кінця, той мусить позбутися сеї своєї вищости над ним, мусить зрівнятися з ним з кожного погляду. Що ці настрої не є настроями виняткового дегенерата, видно з того, що вони від часу до часу періодично з'являються в російській літературі. Найяскравіший образ сього звироднення людського дає нам Андреевська «Тьма», де герой – студент, що опинився в домі забави, рівно ж приходиться до висновку, що «соромно бути хорошим», коли маса по шию погрузла в моральний розпуст. Він рішає спуститися до морального рівня своїх нових товаришок. Ось ця сцена:

«Вот, – он потряс руками, – я держу в руках мою жизнь, видите?

– Видим. Дальше!

Она была прекрасна, моя жизнь. Она была чиста и прелестна, моя жизнь. Она была, знаете, как те красивые вазы из фарфора. И вот, глядите! Я бросаю ее – он опустил руки почти со стоном и его глаза обратились на землю, как будто там действительно лежало что-то хрупкое и нежное, разбитое на куски, – прекрасная человеческая жизнь.

Топчите же ее, дѣвки, топчите, чтобы кусочка не оставалось, – топнул он ногой». Далі підносить келих «за всіх слѣпых от рождения. Зрячіе! Выколем себѣ глаза, ибо стыдно зрячим смотрѣть на слѣпых от рождения. Если нашим фонариком не можем освѣтить тьму, так погасим же огни и всѣ полѣзем в тьму! Если нѣтъ райа для всѣх, то и для меня его не надо! Это уже не рай, дѣвицы, а просто-напросто свинство. Выпьем за то, дѣвицы, чтобы всѣ огни погасли. Пей, темнота!»

Діячі французької революції, певно, тричі перевернулися би в своїх трунах, коли б вони почули таку інтерпретацію їхньої великої засади – *egalite*. Тим часом ця інтерпретація є типова російська. Шістдесятники почали від прокламовання вищости соціального укладу мас, Толстой піднісся на вищий шабель, проголошуючи духову супремачію масового інстинкту над інтелігенцією одиниці. Йому вторували слов'янофіли, поборюючи засаду «разсудочности». Андреев зробив остатній крок, дописуючи до попередніх заповідей російської філософії – «долой буржуазію і долой інтелігенцію», третю – «долой моральность!» Все, що виділялося з маси, мусило бути силоміць втоптане назад в аморфне багно поклонників єдиного великого Бога – Загалу. На цю андреевщину звернув свого часу увагу й *Достоевський*. Лише в нього вона називається «шигальовщина». В романі «Бѣсы» говорить Верховенський про таємне товариство Шигальова: «У него каждый член общества смотрит за другими. Всѣ рабы и в рабствѣ равны. В крайнем случаѣ клевета и убійство образования, наук и талантов. Высокій уровень наук и талантов доступен только высшим способностям. Не надо высших способностей! Высшія способности не могут не быть деспотами и всегда развращали болѣе, чѣм приносили пользы. Их изгоняют или казнят. Цицерону отрѣзывают язык, Копернику выкалывают глаза, Шекспира побивают камнями, вот Шигалевщина! Рабы должны быть равны: без деспотизма».

потизма еще не бывало ни свободы, ни равенства, но в стадѣ должно быть равенство. Не надо образования, довольно науки! Жажда образования есть уже жажда аристократическая. Чуть-чуть семейство или любовь – вот уже и желание собственности. Мы уморим желание, мы пустим пьянство, донос, мы пустим неслыханный разврат, мы всякого гения погрузим в младенчество. *Все к одному знаменателю, полное равенство!»*

Ся тирада, може, є щодо форми трохи хаотична, як часто буває в Достоевського, але, як се в нього все буває, криє в собі глибоке й правдиве спостереження. Хай кожний з читачів порівняє сю шигальовщину з теоріями Толстого й Горького, з одного боку, з практикою большевизму, що проголосив анатему інтелігенції й моралі, – з другого, і він признає мені рацію в тім, що сей похід проти індивідуалізму не є лише фактом підпілля, а *масовим явищем російського духового життя*. Коли я читав про подвиги большевиків, про соціалізацію жінок, про скасування суду, про закриття університету, нагінку на буржуазне мистецтво, я не міг не думати про «Власть землі» Успенського, «Что такое искусство» Толстого і «Тьму» Андрєєва. Виконавці й ідеологи! Практики й теоретики!

Ся ідеосінкразія московської психіки робить з росіянина зовсім осібну «species» серед європейських народів, що з ними нічого спільного не має. У своїй книзі про Росію пише проф. *Масарик*, зрештою, великий приятель Росії: «Я знаю добрий клопоть цивілізованого світу, але Росію... Поїздка до Росії, хоч я і слов'янин, перебила мене більше, як звидження якої-небудь іншої країни. Англія, Америка не здивували мене, навіть наймодерніші вияви в їхньому житті здавалися мені лише природною еволюцією того, що я вже бачив у себе вдома...». Перед Росією ж стоїть чеський прихильник царату безпорадний, як обиватель Парижа перед якимсь буддійським храмом, як перед чимсь засадничо чужим, чого не хочуть і не можуть прийняти в себе його відчуття.

Многі старалися сю Росію ідеалізувати, знаходячи в ній взірець колективізму, думаючи, що в російській культурі знайшли свій вираз вищі форми збірного життя, ідеї солідаризму. Але тріумф сих ідей вимагає такого вдосконалення одиниці, якого Росія не знає. Психіка москаля не є психікою колективіста, а звичайного Петра або Івана, над яким, як змора, тяжить право «міра». Коли сю психіку можна назвати психікою колективізму, то хіба лиш колективізму табунового. Тоді, як ідеалом заходу є унезалеження, самоутвердження свого «я», мета москаля є розпливитися, розпуститися, як мило у воді, в субстанції, яка є для нього всім. Сими ідеалами заражені навіть крайні ліві партії, і недавно навіть сам *Луначарський* видумував нову релігію, богом якої був, за його блазнювато-юродивим висловом, «Весь народушко». Історія Західної Європи знає масу випадків смерті або мучеництва за особисті переконання, як Галілей, Гус, Сервет, Лютер, Саванаролла. В Росії переважна частина мучеників політичних чи релігійних, є мучениками юрби: «На міру і смерть красна», – каже російська приказка. А Достоевський пише в *«Дневнике писателя»*: «Увлекает тоже русскаго челоуѣка слово всѣ: «Я как всѣ», «я с общим мнѣніем согласен», «как люди, так и я, всѣ идем, ура». Власть «всѣх», «міра» є до того сильна над одиницею, що навіть чин, гідний осуду, стає, вчинений масою, чеснотою: обряди секти хлестів, які є дуже суворі щодо індивідуального сексуального гріха, полягають на уподобанню збірного гріха, на хаотичнім сексуальнім унесенню в громаді віруючих.

Виродження сього почуття – я б назвав би його *почуттям субстанціональної приналежності* – є російські секти. Гегель у своїй *«Philosophie der Geschichte»*

говорить про китайців: «Там, де ніхто не має особливих прав перед іншими, свідомість власного пониження стає домінантною: се почуття переходить дуже легко в почуття власної нікчемности. Почуття моральної нікчемности виявляється в поширенню релігії Фо, яка за абсолютну засаду вважає «Ніщо», «Das Nichts», а за найвищу досконалість – *погорду індивідуума*. Прихильниками релігії Фо в Росії є різні «ізуверськіє» секти, що, рятуючись від гріха, спалюють себе або закопують живцем у землю. Тут туга за тим, що Достоевський називає словом «всі», і активний потяг одиниці злитися з об'єктом досягає найбільш досконалої форми, з якою аскеза західноєвропейського монаха середніх віків не витримує ніякого порівняння – ні квантитативного, ані кваліфікативного.

Я не знаю більше характерних прикладів з світової літератури, які так яскраво відбивали б суперечності між європейськими й московськими поглядами на взаємини між суб'єктом і субстанцією, як два образи: один із «Номо Сариєнс» Пшибишевського, другий із «Воскресенья» Толстого. Толстой малює сцену в сільській церкві на Великдень, коли зворушена урочистою хвилею Катя похристосувалася з одним мужиком зі слідами огидної хвороби на безносім лиці. У мене ся сцена, в якій автор хотів дати зразок найгарнішого християнського вчинку, викликала відразу. У московського читача вона викликала, певно, згідно з інтенцією автора, відворотне враження як символ містичного розчинення суб'єкта в масі, того містичного «приобщенія» одиниці до субстанції, що, як «приобщеніє» до тіла й крові Христової, є найвищою життєвою метою пересічного москаля.

В одній сцені «Номо Сариєнс» знаходимо подібну, але трохи іншу сцену. Фальк із доктором питається у Маріт: «Що ви, властиво, ходите до костела? Невже у Вас бракує гордості не ходити туди, де збігається плебс, де всесильно панує нестерпний запах поту й кепсько звареної їжі? Прецінь то так понижує людину». То так «зеспала з тлумем». Злиття з юрбою – се є те, чого органічно не зносить кожна, що вибивається вгору, одиниця на Заході, не з погорди до натовпу загалом, лише з самозберігального інстинкту інтелігента. І те саме «зесполене з тлумем» є тим, до чого стремить хаотична табунова душа росіянина. У сьому різному розумінню взаємин між юрбою й одиницею полягає відмінність між двома демократіями: одною, що хоче піднести масу до своїх ідеалів, і другою, що ці ідеали хоче знизити до уподобань і смаку некультурних мас. Різниця між тред-юніонізмом і большевизмом, між Марксом і Лассалем та Бронштейном і Нахамкесом, між Гарібальді й Муравйовим.

Характерно, між иншим, що се піднесення закону маси до ролі регулятора суспільного життя не обмежується в голові росіянина кордонами самої Росії. За найсвятішим переконанням кожного москаля, загал, і то російський загал, має диктувати закони життя цілому світові. Ідея *російського месіанства*, на яку хворіли і Герцен, і Бакунін, і офіційні ідеологи царату, і слов'янофіли, на неї хворі й кадети та ліберали загалом, Ленін та Троцький. Одні мріяли про *духовну* регенерацію «згнилого заходу» Росією, другі – про *політичне* оздоровлення різних «хворих людей» Європи (як Туреччина й Австрія), не бачачи, що ці «хворі» були здоровіші від своїх лікарів, треті думали, що Росії з її 80% анальфabetів судилося прискорити тріумф соціалізму не лише в Німеччині, а й у Франції і в Англії.

Се мене б далеко завело – вказати на ті самі явища, які я зауважив у духовній і політичній культурі москаля, також і в *інших сторонах сеї культури*. Тут можна лише обмежитися натяками. Візьмімо, наприклад, російське церковне життя, церковну архітектуру. На кожний індивідуалістичний розум робить ся архітектура

пригноблिवе враження, враження чогось понурого, закам'янілого. В ній чутно непорушний авторитет, уперту й консеквентну централізацію, що виражалася в штивній симетрії форм. Для инакше думаючих тут не було місця! Коли ввійти в середину російського храму, знайдемо той самий шаблон. В образах святих, що відрізняються один від одного лише віком, не знайдете нічого індивідуалізованого. У православнім обряді знаходимо ту саму зв'язаність одиниці, що виявляється в пасивності вірних під час Служби. У протилежність до західноєвропейських церковних форм впадає особливо в око в православнім богослуженню, що ціла службова акція не в руках одиниць; що індивідуальний чин тих, що моляться, уступає місце проводу священика. На Заході є инакше. На Заході також дуже поширена індивідуальна молитва; у завше відчинені храми доступ є вільний там кожному й у кожному пору дня. В Росії моляться лише «скопом».

Аналогічне слідно й у російським *церковнім малярстві*. Се мистецтво прийшло до Росії з Візантії: вона її засвоїла такою, якою вона була там. Коли візьмемо, наприклад, найвищий розквіт візантійського мистецтва, то побачимо там зовсім инший характер, як на Заході в добу Ренесансу або пізніше. Там неподільне панування *збірного генія*. Тут стремління до реалістичної правди, *безмежний індивідуалізм*, повний розрив із традицією. Наслідком того повне рабство православної церковної штуки в Росії.

В «Очерках по истории русской культуры» читаємо в Мілюкова: «...в XII в. жизнь и движение снова наполняют христианское искусство Западной Европы. Совсѣм не так шло дѣло на Руси... 43-я глава «Стоглава» устраивает из иконописцев своего рода цех и подчиняет их наблюдению духовных властей; та же глава повелѣвает «святителям великое попечение имѣть, каждому в своей области, чтобы опытные иконники и их ученики писали с древних образов, *а от самомышления бы и своими догадками Божества не описывали*. Несомнѣнно, в прямой связи с этой 43-й главою возникает во второй половине XVI в. так называемый «подлинник», т. е. сборник снимков с доставленных раз и навсегда «образов», по которым иконописцы должны были писать иконы. Составление подлинника имѣло цѣлью окончательно закрѣпить в общем употреблении установившіеся типы иконописи и положить конец «мудрствованію» художников».

«Все к одному знаменателю!»

Коли б ми захотіли взяти під лупу всі форми російського культурного життя, ми б, певно, знайшли в кожній з них той самий дух закам'янілого централізму, дух примітивного колективізму. Невідсепарованості одиниці від загалу.

Цю невідсепарованість слідно навіть на *фізичному типі москаля*. Не маючи власних, окрім вказаних і апробованих згори, цілей, одиниця в Росії є скорше подібна до дитини своїм зовнішнім виглядом, як до свідомого своєї мети, зданого на власні сили й власний розум, змалку привченого до самостійності громадянина заходу. «Москаль, – казав Чаадаєв, – не має фізіономії». А в «Обломові» читаємо, що в нього була повна відсутність «всякої опредѣленной идеи, всякой сосредоточенности в чертах лица. Мысль гуляла вольной птицей по лицу, пряталась в складках лба, потом совсѣм пропадала, и тогда во всем лицѣ теплился ровный свѣт безпечности». Ось вам фізіономія типового росіянина. Певно, не одному доводилося обсервувати групи москалів-екскурсантів на вулицях Відня або Женеви чи у флорентійських художніх галереях безсистемне шамотання з одного боку вулиці на другу, галасування, невміння орієнтуватися в новому місті, готовність у кожній хвилі заблукати між трьох сосон, безпорадність і невиразність в обличчю, непевність у ру-

хах, старання збитися до купи, як кінський табун у степу, коли він чує вовків, м'які розпливчасті риси лица. Такий є сей образ, за яким ви відрізните росіянина серед тисячної європейської юрби, де ви, однак, не все відділите англійця від чеха, поляка від француза. Так виглядають в'язні, випущені по довгій сидженню з тюрми. Звичний ніде не йти й нічого не робити інакше, як з наказу і в присутності жандарма, такий визволенець нагадує вперше випущене зі стайні на подвір'я молоде теля, що все потрапляє як не в яму ногою, то в тин головою. Як мало спільного має такий тип із типом пересічного європейця (хоч би з Тернополя!). Стисло й точно окреслене коло його діяльності, поза яку не сміє переступати ніяка влада (*my house – my castle!* – мій дім – мій замок). Звичка до самостійних вчинків надає його рисам і фігурі певности, рухам доцільности й енергії.

Універсальне становище загалу в суспільнім і духовнім життю Росії є лише одним із чинників її культури. *Другим є зв'язаність і безправність її суспільних класів і станів*, які новітня Росія дістала в спадку від старої Москви. Тут можемо абстрагуватися від причин сього факту. Вистачить лише його сконстатувати. Тоді як на Заході самоорганізація й свобода станів видна вже на світанку історії (ремісничі цехи, самоуправа міст, кліру, феодалізм, вчасне знесення панщини), у Росії державі не довелося боротися з правами окремих осіб і станів. Вона їх сама організувала.

У проф. Ключевського («Історія сословій в Росії») читаємо: «В других странах мы знаем государственные порядки, основанные на сочетании сословных прав сословными обязанностями или основанные на сословных правах, не соединенных обязанностями... Политический порядок в Московском государствѣ основан был на сословной разверсткѣ *одних обязанностей, не соединенных с правами*». Церква була знаряддям у руках центральної влади. Селянство визволилося з пут кріпацтва й вступило на шлях економічного індивідуалізму акурат у той час, десять літ перед паризькою комуною, коли на Заході система економічної анархії почала вже банкрутувати. Третього стану в Росії донедавна майже не було. Міста не мали самоуправи, феодалізм не витворився, шляхетство було лиш позірно вільним. Спочатку обов'язане до військової служби, дістало воно потім деякі привілеї, але приватної, не публічно-правної корпоративної натури, як право володіння душами, свобода від тілесних покарань і т. п. Корпоративні, й то дуже обмежені, права отримало воно аж наприкінці XVIII в., коли на Заході ці права були вже міцно захитані.

Се рабство, брак самостійности класів мали для духовної культури Росії найфатальніші наслідки. Сими наслідками були: по-перше, крайня *нерозвиненість правової психіки*, почуття своїх прав і обов'язків з усіма що впливають з того дивовижними теоріями й навичками; по друге – *теорія й практика анархізму*.

Спочатку щодо першого пункту. Норми людської поведінки можна поділити на такі, що лише наказують (*impereare*) щось одній стороні, наприклад, «люби ближнього свого». Із сих норм не виникає ніяке право для другої сторони. Інші норми не лише наказують щось одній стороні, але надають другій як щось їй належне (*alii attributum*), як її право те, що вимагається від першої, наприклад, наказ сплатення боргу. Перші норми обіймають, між иншим, норми моралі, се є норми імперативні, другі є норми права, норми імперативно-атрибутивні, даючи щось одній стороні й закріплюючи се щось за другою. Для громадського життя є питанням колосальної ваги, яка психіка в певній суспільності є панівною. Уявімо собі, що, наприклад, обов'язок пануючого радитися з представниками народу, або затверджувати постанови парламенту, або обов'язок фабрикантів забезпечувати своїх робітників, – що

сі обов'язки є факультативні, що відповідні їм норми є лише імперативні. У цьому разі правова психіка нації формуватиметься зовсім инакше, як тоді, коли б ці норми були імперативно-атрибутивного характеру в свідомості управнених, як щось, чого від обов'язаного можна домагатися. Там, де переважна частина правил, що нормують взаємини, і стосунки, розуміються як норми правні, імперативно-атрибутивні (а так є на Заході), там порушення їх викликає *різкий відруховий протест* зацікавлених, спонтанний вибух ображеного почуття права. Навпаки, за порушення норм чисто моральних, імперативних дотримання або недотримання яких залишено добрій волі «зобов'язаного», сей вибух не настане. Не можна обурюватися за невиконання акту ласки: він може настати, я можу його сподіватися, але правно він мені не належить. У суспільності з перевагою імперативної психіки немає здорових підстав для поступу ані одиниці, ані загалу. Така суспільність є найбільш податним ґрунтом для всякого насильства, є суспільністю пасивною. *І такою власне суспільністю є Росія.* Примітивна група людей тримається разом чуттєвими *інстинктами*. Поволі виступають у ролі регулятора громадського життя *звичаї й приписи моралі*. І лише на вищих щаблях громадського розвитку починає панувати *право*. Росія, на загал беручи, задержалася допіру на другім щаблі сеї розвоєвої драбини. Там, де класи, де суспільність була безправна, на таким ґрунті не могло вирости почуття свого права, міцної правової ідеології європейця. Там могла вирости невіразна, чисто імперативна психіка примітивних груп. У Росії, як і в кожній примітивній суспільності, панує патріархальність відносин між владою і народом (самодержавство впало щойно на наших очах), між станами (недавнє скасування панщини). Панування права й коло його дії є дуже обмежене, бо 80% людности керується звичаєвим правом, не допускаючи стислого окреслення ані управнень одних, ані зобов'язань інших. В Росії маса норм, які давно стали нормами права в Європі, і по днесь мають характер норм чисто імперативних. А що найважливіше – ці норми цілком свідомо піднесено до значення *бажаного регулятора соціального життя*. Знаною річчю є, наприклад, що засада більшости, що прийшла на зміну засаді одноголосности, значила великий поступ в історії людськості, особливо в історії права. І якраз ця засада тривалий час поборювалася слов'янофілами! Константин Аксаков відкидав принцип більшости, як установу, оперту на насильстві. Слов'яни, за ним, мали в усіх своїх дорадчих інституціях лише *принцип одноголосности*. Аксаков називає сей опертий на квазісвобіднім переконанню одиниці принцип «внутрішню правдою». В протилежність до того стоїть організація західноєвропейської держави, яка постала нібито насильством і примусом. Ся західноєвропейська зовнішня правда вимагає для своєї оборони писаного закону, договору, *гарантій*. Сі гарантії й оперту на них конституційну державу Заходу Аксаков відкидає як таку, що збудована на взаємнім недовір'ю між народом і тими, хто панує. Так само думали й інші слов'янофіли. Вони писали, що тоді, як західні держави склалися під боєм і насильством, російська – добровільним визнанням влади. За таких обставин, звичайно, не потрібні були всякі паперові гарантії, бо жодний договір не стримає людей там, де нема внутрішньої згоди. «Взаємини між народом і владою, – писав Аксаков, – особливо в допетровських часах спиралися на обопільнім довір'ю. Коли хто скаже, що народ і влада можуть одно одного ошукати, що треба, отже, гарантій, то я відповім: гарантій не треба, бо се лихо! Де потрібні гарантії, там немає добра!» Отже, цілком виразне визнання засади, що регулятором політичного життя нації має бути не прийняті в усіх культурних державах норми права, лише норми чисто імперативні, що є властиві архаїчно-патріархальним суспільствам. Спогади

сих тепер уже й самими росіянами, здається, закинутих теорій, мали ми нагоду обсервувати під час першої революції, коли йшла мова про «законосовѣщательную думу» та про «земский собор». Тоді навіть видатні російські правники, не кажучи вже про щоденну пресу, не лінувалися компіювати з творів старих слов'янофілів нові теорії патріархально-державного права для 20 віку!

Слідом за слов'янофілами пішли, як я вже згадував вище, і цілі літературні школи, як шіст-і-сімдесятники, зрештою, Толстой. Коли перші ставили імперативні норми, як регулятор *політичного* життя, то останні прокламували їхнє універсальне значення у сфері *соціальної*. «Мір» з його примітивним звичаєвим правом, з його мораллю, був для них ідеалом соціального симбіозу. Таким ідеалом був «мір» і для слов'янофілів. Хом'яков був свідомим противником римського права і його логіки, віддаючи всі свої симпатії моралі й звичаєвому праву. Ідеями вищости морально-імперативних норм була перейнята ціла російська література й публіцистика аж до останніх часів. Ідеологія «кающогося дворянина», «служення младшему брату», «отдания долга народу» спиралося на той самий фундамент, на визнання, що емансипація нижчих верств не є їхнім правом, а лише моральним обов'язком вищих. Ся для здорового розвитку суспільності надзвичайно шкідлива ідеологія знайшла в Росії своє обґрунтування в акті 19-го лютого 1861 р. Спогадами про сей акт живе російська інтелігенція аж до першої революції. Сліди сеї ідеології, яку я інакше не можу назвати, як *ідеологією милосердя*, можна простежити аж до останніх часів. Їй підпав навіть такий, здавалося б, неприєднаний прихильник бунту, як *Горький*. В однім із своїх останніх творів несподівано заявляє колишній поет-бунтар, що щастя тільки в доброті, тільки в пожалінню. Тому треба не судити, а прощати. Нам потрібні лікарі, а не судді, не прокурори, а утішители світу. До сеї метаморфози Горького зауважує його критик *Чуковський*: «Интересно, что русский искатель, каким бы ниществом он ни начал, какими бы проклятиями и бунтами, – непременно придет к христианѣйшей жалостливости». Причина сього явища, якої Чуковський не чіпає, є власне *атрофія правової психіки* пересічного, а навіть і пересічного москаля. Почуття ненормальності існуючого соціального ладу у нього є. Він бажає все зло ліквідувати. Але сей постулат мислиться ним лише імперативно, як наказ, даний, як сказав би Сократ, демоном його совісти, як моральний обов'язок вищих класів супроти нижчих. Але не як право сих останніх. Сьому свому органічному дефектові – нерозвиненості правової психіки – завдячують москалі цілу низку духовних навичок і моральних теорій, які всі можна обійняти одною назвою *апологія безчинности*, повного невтручання в громадське життя.

Найяскравішою з сих теорій є толстовське «непротівлення злу насильством» – для раба одиноко можлива мораль, яка одна лише може забезпечити йому яке-таке животіння супроти необмеженої примхи свого пана. Другою – вже не теорією, а просто психічною навичкою росіянина, що випливає з того самого джерела нерозвиненості правової психіки, – є *культ терпіння*.

Негативна засада Орієнту в протилежність до афірмативного принципу Заходу виявляється в Росії в культурі терпіння. На Сході, – пише Гегель, – людський біль став річчю культу й великої поваги, бо в болю відчуває людина, що вона є суб'єктом, вона може й сміє пізнавати тут себе саму, бути свідомою своєї істоти. Так і в Росії, де одиниця є зв'язана в кожному вияві свого життя, – лише в болю може вона виявити активно своє «Я», звикло стиснуте в вузькі рамки. Терпіння стає культом, якому віддаються з розкішшю, майже з сексуальною насолодою, на сектярських зібраннях у монастирях, по тюрмах, на каторзі, ба, навіть, на шибениці.

Се патологічне розкошування в терпінню, що межує майже з запереченням самого принципу життя; що для європейця є чимось, що з великою неприємністю, вимушено береться в життєву дорогу, стає самоцілью для москаля.

Другою його ціллю є *самовдосконалення* одиниці. Воно є для нього засобом зарадити соціальному лихові, не рухаючи самих установ, які це лихо підтримують. Самовдосконалення вважав *Гоголь* (жертва російської культури) за панацею від суспільних недомогань, думаючи, що панщина сама собою щезне мірою того, як усі пани переймуться «духом благочестя». *Пісарев* думав, що на землі запанує рай, як лише людськість обернеться на тверезих реалістів базаровського типу. Соціяльний поступ він інакше не розумів, як механічно, через розмноження носіїв його ідеалів. Найбільш талановитий і водночас найдикіший взірєць сього архаїчного розуміння природи, соціальної нужди і способів зарадити їй знаходимо у «Воскресенні» Толстого. Там моральне «просвітлення» одиниці рекомендується як один із засобів боротьби з проституцією.

І культ терпіння, і проповідь самовдосконалення, і теорія «непротівлення злу насильством» – всі ці навички, що наближають москаля до мешканців країв азійської культури, – всі вони пояснюються тою нерозвиненістю імперативно-атрибутивної психіки, яка вимагає, передовсім, чинного втручання в життя, яка має в собі стільки вибухової матерії, що мусить діяти назовні, а не замикатися пасивно у власній шкаралупі, як се роблять московські «непротівленці».

Зв'язаність суспільности в Росії є також причиною того *браку самодисципліни*, яка так вражає в москаля. На Заході стани постали перед державою. Довге корпоративне життя витворило в одиниці навичку до праці, до самоуправи, певну приписану від віків лінію поведінки, залізну моральну дисципліну, що діяла сама собою, без зовнішнього примусу. Не те було в Росії. Тут корпорацій не було. Була збиранина осібняків, вони мали свою мету, накинєну згори. «Общину», утворену з фіскальною метою, з метою державною зорганізовано духовну ієрархію. «Дело государево» ніколи не було ділом різних станів і корпорацій. Поняття «обов'язок перед краєм», «отчизна» в масах російської суспільности до першої революції властиво не існувало. Одиниці йшли покірно туди, куди їх вели, але й *лише доти, доки їх вели...* Позбавлені проводу, здані на власні сили – вони розбрєдались, як вівці без цапа.

«Высочит русский человек, – пише *Достоевський*, – чуть-чуть из казенной, узаконенной для него обыденной колеи, он сейчас же не знает, что дѣлать. В колее все ясно: доход, чин, положеніе в свѣтѣ, экипаж, визиты, служба, жена – а чуть что, и что я такое? Лист, гонимый вѣтром».

Розклад російської армії по вибуху революції, по усуненню царя є найбільше вимовною ілюстрацією сеї прикмети москаля – браку внутрішньої моральної карности. Росія знала лише один сталий бігун – се був цар. Коли його не стало, все зірвалося з місць і закутилося в дикім безладнім канкані, який називався «великою російською революцією».

Брак моральної карности, внутрішнього центру витворив своєрідну психіку москаля, яку я назвав *азартною психікою*. Азарт є другою натурою росіянина, вихованого в атмосфері соціального й політичного рабства. Раба ніщо не охоронить від примхи його пана. Пощо ж бути обачним? Пощо вигадувати якісь там плани, тривало стриміти до якоїсь мети? Чи ж не може хоть як геніяльний план бути перекинутим догори ногами на одне слово пана? Чи ж не ліпше за таких обставин замість до кабінетного столу сісти за рулетку? «По моему мнѣнію, – пише *Достоевський*, – в «Игрокѣ», рулетка только и создана для русских. В катехизисѣ добродѣтели

и достоинств цивилизованного западного человека чуть ли не видѣ главнаго достоинства, значится его способность приобрѣтать капитал. А русскій не только неспособен приобрѣтать капитал, но даже и расточает его безобразно. Тѣм не менѣе нам, русским, деньги тоже нужны, а слѣдовательно мы очень рады и очень падки на такіе способы, как рулетки, гдѣ можно разбогатѣть вдруг, в два часа *не трудясь*, что нас очень прельщает».

Се може скидається на парадокс, але з того самого спільного джерела зв'язаности класів і відсутности правової психіки в москаля, доведеться нам вивести як апологію безчинности (про що вже була мова), так і *анархістичні схильності росіян*. Парадоксу тут насправді немає. У суспільности з нерозвиненою правовою психікою свобода инакше не може бути зрозуміла, як свобода від всяких наказів загалу, як повна, абсолютна негачія всіх його уряджень і приписів. *Се є анархія*. На Заході субстанціональне живе не лише поза суб'єктом, але й у нім самім як моральний або правовий закон. Німецький солдат, що вмирає «für Keiser und Vaterland», носить кольори свого «фатерлянду» не лише на своїй кокарді, але й у серці. Він може повстати проти субстанції, але її реформуючи, бо він свідомо визнає її за найвищий закон. Инакше москаль. Він бере лише пасивну участь у творенню гуртової волі та її органів. Тому на них йому зовсім не залежить. Інстинктом він є з ними, але розумом *ще ні*. І коли дорогою еволюції голос цього інстинкту замирає, настає експлозія, що не знає жодних компромісів.

Не знаючи практичного життя, росіянин утратив всяке почуття реалізму, всяку перспективу. Тому йому чуже поняття компромісу. Замість цього він засвоїв собі поняття політичного й *соціального максималізму*. Вихована в традиціях Православної Церкви, душа росіянина не знає католицького purgatorium, чистилища. Вона знає лише або рай, або пекло. Або покору й абстиненцію, або *анархію*. Або все, або нічого. Або жадання демократичної республіки в країні анальфабетів, або бойкот Думи. Або соціальну революцію, або руїну всього. Буржуазна демократія й конституціоналізм відкидалися навіть як перехідні форми. Не вмючи творити, москаль винайшов казуїстичну функцію – «дух разрушенія есть в то же время созидаящій дух» – і приступив до свого «созиданія». Психологічний генезис анархістичного принципу в росіян дає той самий Достоевський: «Удивляется иногда начальник, – читаємо в «Записках из мертвого дома», – что вот какой-нибудь арестант жил себѣ нѣсколько лѣт так смирно и вдруг точно бѣс в него вошел – закутил, набуянил, а иногда даже просто на уголовное преступленіе рискнул; а между тѣм, может быть, вся та причина этого внезапного взрыва в том человекѣ, от котораго всего менѣе можно было ожидать его – это тоскливое, судорожное проявленіе личности. Инстинктивная тоска по самом себѣ, желаніе заявить себя, свою униженную личность, вдруг проявляющееся и доходящее до злобы, до бѣшенства, до омраченія рассудка, до припадка, до судорог. Почти *всякое проявленіе личности в арестантѣ считается приступленіем*, а в таком случаѣ ему все равно, что *большое, что малое проявленіе*. Кутить – так уж кутить, рискнуть – так уж рискнуть на все».

Російський громадянин рідко чим відрізняється в сім відношенні від арештанта. Йому так само не дозволено «проявленіе малости». Не дивно, що росіянина недавно засилали на каторгу за поміч голодним; не дивно, що йому ставало все одно, чи нести сю поміч, чи кидати бомби під карету міністра. Анархізм ніде не був і не є так сильно поширений, як у Росії. Передовсім теоретично (Кропоткін, Бакунін, Махаєв, Боровой, Толстой).

Європа дала нам великих людей у різних сферах політичного життя. Галілей, борець за свободу; Т. Мор - великий соціальний реформатор-утопіст; Руссо – апостол демократії. Всі ці імена блищать, як зорі першої величини, на політичному овиді Європи. Тим часом переважна більшість небогатих великих росіян є герої локальні: Аввакум, Рилєєв, Герцен. І може, лише трійка – Бакунін, Кропоткін і Толстой – є знані кожному грамотному європейцю не менше ніж імена Руссо або Галілея.

Окрім Італії, є Росія рівно ж краєм, де найбільше розвинулася також практична анархізація – нігілісти, соціалісти – революційні максималісти, експропріатори, офіційні анархісти, офіційні соціал-демократи з-під прапора большевиків. До сих анархістів за їхню психікою, хоч, може, й не за партійною приналежністю, належать також, за суттю речі, й натовпи російських емігрантів, що гуртами заповняли женецькі кафе й петісери або дешеві кабаре Монмартра. До них належав Дмитрій Рудін, що впав на паризькій барикаді, почасти й Герцен. «Нас обвиняють в Європѣ, – читаємо в «Дневнике писателя» Достоевського, – что мы страшные либералы, мало того – революціонери и всегда, с какою-то даже любовью склонны примкнуть скорѣе к разрушителям, чѣм к консервативным элементам Европы. Почему чуть не девять десятых русских во все наше скитаніе по Европѣ всегда примыкали к тому слою европейцев, который был либерален, к «лѣвой сторонѣ» т. е. всегда к той сторонѣ, которая сама отрицала свою же культуру, свою цивилизацію, болѣе или менѣе, конечно. Не сказала ли в этом фактѣ русская душа, которой европейская культура всегда была ненавистна». «Я именно так думаю», – кінчить Достоевський. Се заперечення цілої культури і всіх її установ, бунт проти неї – що се, як не той самий анархізм. Не дивно, що Достоевський додає до своєї тиради таку заувагу: «Они (европейцы) видят в нас скорѣе варваров, шатающихся по Европѣ и радующихся, что что-нибудь можна разрушить, разрушая лиш для разрушения, для удовольствия, лиш чтобы поглядѣть, как все это развалится, подобно ордѣ дикарей, подобно гуннам, готовых нахлынуть на древний Рим и разрушить святыню даже без всякого понятия о том, какую драгоценность они истребляют». Не буду відмовляти правди словам Достоевського. Ми бачимо сих модерних гуннів по їх повороті з лас леман до краю і їхню працю. Закиду варварства і анархізму, зробленого їх власним компатріотом, їм ледви чи вдасться колись позбутися...

На третьому чиннику, що має вплив на формування московської збірної психіки, – чиннику *етнічно-географічним* затримуються лише коротко. Росія є краєм невичерпних багатств, не вичерпаного людського матеріалу і безконечного простору. На формування російської душі впливає се в рівно великою мірою, як і політичне рабство чи соціальна нездиференційованість. Сим пояснюється застрашаче *непошанування часу, людської праці і людини в Росії*, як і абсолютна *нездатність дбати про завтра*. Недавно я мав приємність по десятилітній перерві, зазнайти ближче з сими чудовими прикметами «широкої» російської натури. Це було на одному концерті, що мав початися о 12 год. і почався пунктуально о І-й. Павзи – а їх було аж дві – тривали не менш як по пів години кожна, а публіка зовсім проти того не протестувала. Мимо того, що номерів була маса, а павз, хоч мало, та зате довгі, мимо того, кричали безперестанно *bis*. По обличчях публіки було видно, що їй було все одно – чи просидіти дві години на концерті, чи стратити цілий день. Часу в Росії не шанують. Росіянин не потребує його шанувати, бо всякі втрати надолужить йому його богата пророда. Не потребує росіянин шанувати і людської праці, людського матеріалу. Для «гнилого Заходу» можуть робити різницю два чи три полки. Москаль може встелити поле сотнею тисяч людей, а завтра на їх

місце мати дві. Тактика Брусилова – це є не випадкова тактика, а типова для москаля, що випливає з позасвідомих глибин його душі.

Не знає москаль також, що то є економне *вживання енергії*, осягнення максимуму результатів за мінімуму зусиль. То лиш в Європі мусить людина рахуватися з кожним своїм кроком; то лише там природа так скупо наділила людину землею, що кожне нерозважне збочення з раз обраної дороги грозить скинути його в провалля. В Росії землі є досить, і найбільш карколомні *salto mortale* ніколи не мають там фатального кінця. Рахувати на секунди, будувати успіх якоїсь акції на випередженню противника о десять хвилин, математичне обчислення всіх «за» і «проти», прецизність і витривалість машини – всі ці прикмети, з якими стоїть і паде цивілізація Європи, є нерозумілі і глибоко несимпатичні росіянинові. Звідси хаотичність усіх його вчинків, брак витривалости, безнастанне хитання від пароксизму енергії до апатії, від чину до зневіри, духовна, політична і моральна ледачість. Прикмети декому дуже симпатичні, але з погляду соціального вбивчі для всякого громадського поступу. Широкість російської землі, невичерпність її багатств і людського матеріалу стали прокляттям для Росії, що ніяк не дало їй вийти духовно зі стадії примітивної громади.

Такою є ця культура, вплив трох чинників, культура соціальної нездиференційованности, рабства станів, культура хаосу. Які висновки можна вивести з її побіжної характеристики? Лише одно! Ця основана на патріархальних традиціях і запереченню індивідуалізму культура є згубною для нас, що з правом уважаємо себе за частину культурної Європи. Аби встояти в страшній боротьбі за існування між націями, мусимо сягнути по інше джерело культури. Цілковите розпилення «Я» загалом, культ сего загалу (і зокрема «общини»), культ нірвани, рабство і догматизм думки, піднесення чисто імперативних норм та інстинктивного традиційного розуміння мас до ролі регулятора громадського життя, антисоціальна, антисуспільна пропаганда самопокори і самовдосконалення, проповідь анархізму – це все є елементи, які годі назвати інакше, як *елементи примітивної, елементи розкладової культури*. Застрашаючі впливи її на нас ми мали нагоду обсервувати, а різні соціальні теорії *made in Russia* (большевізм, соціалізація) мусить нам врешті вказати, куди нам дорога, а куди ні.

Форми примітивного колективізму, які спостерігаємо в Росії, мусять, аби дозріти до модерних колективістичних форм, перемінитися в огні індивідуалізму. За ґрунтованими на Дарвіні науковими теоріями, цілий поступ світу – як біологічного, так і політичного – відбувається шляхом добору «найбільш пристосованих». Але сей добір є допіру можливий тоді, коли є вибір, коли певний різновид видає мільйони різних форм, різних індивідуальностей, з яких потім мати природа вишукає найвартніші екземпляри. Без сеї масової продукції і відрізнення одиниць не можливий жодний поступ ні в політиці, ні в натурі, ні в громадському життю, ні перехід до вищих форм солідарности. В Росії сей процес затриманий, бо диференціяція одиниць стримана. Тому маємо сю культуру відкинути як культуру застою, що, раз защеплена на Заході, відкинула би його щодо ступеню розвою на тисячу літ назад. Цілою нашою культурою й історією ми – шматок Оксиденту. Всі наші історичні установи, цілий уклад нашого життя – все це кість від кости Оксиденту і його культури. Російська суспільність усе була збираниною одиниць. Поодинокі верстви, стани та устрій склалися на віки пізніше, як у нас. Україна віддавна складалася з різних суспільних верств на твердих політичних і духовних традиціях. Ними були: селянство, що здавна жилося з засадою індивідуальної власности

на землю; міщанство, здавна зорганізоване і правлене магдебурзьким правом; духовенство, зрештою, шляхта з виробленою засадою фєвдалізму або станового патріотизму. Отсі верстви разом споріднені з латинською цивілізацією Заходу і через Унію – з її джерелом – Римом. Сим елементам нашої культури, яким колись завдячувала свою відпорну силу наша нація і в плеканню яких є одинокий наш рятунок тепер, сим елементам грозить велика небезпека з боку ворожої нам великої розкладової культури Сходу. Або – або. Або Росія знищить нас і ті зачатки європейськості, котрі ми ще зберегли, зведе до ролі комічних позісталих від минулого екстравагантцій, що їх, як смушкову шапку враз із шароварами, широкими, як Чорне море, треба буде віддати до музею. Або мусимо всі ті позісталості, всі рештки нашої старої культури плекати і зміцнити, звести їх у міцну будову, зв'язати обірвану нитку історичної традиції.

Доки сього не зробимо, будемо, може, мати свою культуру, але «перелицьовану» з російської, як маємо вже перелицьовану «Енеїду», перелицьованих соціалістів-революціонерів, як маємо перелицьоване православіє, перелицьовану літературу й історіографію.

Думати, що в сім перелицьованню немає нічого злого, – помилка. Кожна установа несе з собою і дух, що її окрилює і яким уже живе. Цілий наш культурний рівень виглядав би зовсім инакше, коли б у нас Росія не запровадила панщину, не знищила самоуправи міст, не задушила «латинського» духа гуманізму в наших школах, не накинула би православія. Тоді дух, який надихав колись нашу культуру, був духом Оксиденту.

Людина цінувалася у нас не задля її ужиточности для загалу, лише як втілення не смертельних здатностей духу, не зв'язаного нічим і ніким: ні традиційним розумом предків, ні тиранією компактної більшости, ні утилітаристичним терором мас, духу, не зв'язаного ніде – ні в політичнім життю, ні в Церкві, ні в мистецтві, ні в науці.

Сей дух оксидентальної цивілізації мусимо віднайти в собі, наново мусимо воскресити забуті традиції нашої стародавньої культури, коли не хочемо розпливитися в московській псевдокультурі, що є передовсім *культурою застою*.

Се завдання мусимо поставити абсолютно. Маємо ворога не в системі, не в цараті, не в кадетизмі, не в большевизмі. Лише в тім, чого лише еманациєю є й царат, і кадетизм, і большевизм.

Культури від політики відділити не можна. Бо лише організм народу, міцно персяжкнутий західною цивілізацією, матиме відпорну силу проти всяких політичних експериментів з боку Росії. І навідворот, коли організм нації є затруєний чужою йому культурою Сходу, то жодна політична сеперація нічого нам не допоможе.

Російська культура причинила в нас страшенне спустошення. Вона зігнала усмішку гумору з наших уст, роблячи з Гоголя аскета і божевільного. Замість духу досліду – сектарство. Замість активности – російську понурість і м'якотілість. Вона отруїла нашу душу, скалічила серце, скривила геній нації...

Безупинна культурна експансія Росії мусить бути стримана. Мусимо знову пірнути з довір'ям у колись таке рідне і близьке нам проміння європейського сонця і дбати, аби тінь Росії не впала знову на нас.

Святим обов'язком кожного, для кого ідеологія скопчества і зревольтованої отари не стала ще останнім словом поступу, є дбати, аби так не сталося.

Аби та змора, що нищила нас духово, не вернулася знову.

Аби її повороту не дочекалися ні ми, ні діти наші, ні діти дітей наших!

ШЕВЧЕНКО І ПАТРІОТИ

І порядна людина може бути невірником обставин. Хто ж є лакеєм обставин, той не є порядною людиною.

Л. Берне

Дивною є доля великих людей: за життя їхні ідеї, їхнє ім'я стають тим прапором, довкола якого йде завзята боротьба їхніх противників і їхніх приятелів. Деякий час триває ся боротьба і по їх смерті. Але з бігом часу ситуація змінюється.

Є великі люди, ім'я яких має таку велику популярність у масах, що знищити її не в змозі найзавзятіші вороги. Тоді вони роблять щось інше: вони сами стають горячими прихильниками того, кого вони ще вчора публічно зневажали, але стараються показати людям велику людину так спрепарованою, в такім соусі, щоб вона була їм цілком нешкідливою. Зачинається грандіозна фальсифікація ідей великої людини, а історичний туман, що поволі обкутує історичну постать, робить сю фальсифікацію тим легшою.

Так було з Ісусом, щоб зачати від загально знаного прикладу. Так було з Богданом Хмельницьким: з людини, яку – якби вона умерла роком пізніше – проклинала б тепер Православна Церква, як Мазепу, з сеї людини зробили героя «єдиної і неподільної Росії». Такою була і доля Маркса: нема такого ревізіоніста, котрий би найбільшу свою дурницю не старався виправдати цитатами з «Капіталу».

Подібну фальсифікацію зазнавав на собі і Шевченко. Але в дні останнього ювілею він став жертвою такої цинічної вівісекції, якій міг би позаздрити і відомий Прокруст. Кого лише з нього не робили! За кого лише не хотіли видати Кобзаря його «прихильники!» Одні робили з нього дяка, який бубонів собі під ніс молитви, інші знову старалися показати його апостолом любови до ворогів і т. д., і т. д. Кожний викидав із Шевченка те, що йому не подобалося. І коли в той спосіб змінював його аж до невпізнання, коли, викинувши саму суть Шевченкових ідей, робив з нього якусь видушену цитрину, тоді виходив перед публіку і з гордістю казав – дивіться: се наш геній, се наш пророк!

Наївні люди забували, що коли б Шевченко справді був таким, за кого вони його хотіли видати, то він не був би ані генієм, ані пророком, ані просто великою людиною.

Того моменту в шевченківській поезії, який зробив і робить її справді великою, якому вона має завдячувати своїм суспільним значенням і тепер, – сього моменту не підніс ніхто з тих, які з приводу останнього ювілею наговорили «великих слів велику силу». Жодний із української *patres patriae* – по сей і по той бік кордону – не показав Шевченка таким, яким був він у дійсності – *великим бунтівником. І як такого, власне, і шануємо його ми, соціал-демократи.* Можна, розуміється, насмакавши з «Кобзаря» бажаних цитат і уклавши їх у відповідний спосіб, зробити з Шевченка кого хочете, але не можна сфальсифікувати духу його музи. А сей дух, який віє з кожної сторінки його безсмертних творів, був диким, пристрасним,

бурливим, могутим за силою протестом раба проти вікових кайданів – соціальної, політичної і національної неволі, що тяжіла над Україною. Сим нашим поглядом на Шевченка і визначається наше ставлення до його ювілею. Наші патріоти (з обох зборів) не перестають докоряти нам, що ми з кожної справи хочемо зробити справу політичну. Нас повчали, що «надуживати шевченківську музу в політичних цілях – є непростенний гріх». Наївні люди або лицеміри! Забувають вони, що в краю, де ідея національної самостійності нашого народу є державний злочин, таке відверте проголошення сеї ідеї, яке ми стрічаємо у Шевченка, є політикою! Вони забувають, що у народу, який не знаходить інших шляхів для маніфестації своїх політичних і опозиційних думок, як лише в літературі, шевченківська поезія мусила стати *політичною* біблією для всіх, що прагнуть своєму краю національної свободи. Прийдуть часи, коли кайдани національної і політичної неволі спадуть з України, і тоді шевченківське свято стане чисто літературним святом. Але поки сі кайдани не зняті, доти всякий, а особливо Шевченківський, протест проти них має виразно-політичний характер; доти поезія Шевченка носитиме всі прикмети політичного злочину, а її культ *буде політичною, передусім політичною, маніфестацією*.

І сей політичний характер шевченківського свята треба було якнайвиразніше заакцентувати. Вони сього не зробили, батьки отчизни. Не дивно, що їм довелося фальсифікувати Шевченка. Той, хто хотів шанувати Шевченка-революціонера, мусив представити його таким, яким він був. Тії ж, хто вибрав собі завдання погодити Шевченка-революціонера з тою дійсністю, яку він негував, мусили його фальсифікувати.

У сім страху перед політикою винні не лише галичани, а рівно ж і українці російські. І нема чого ховатися за спасенне словечко «заборонили!». Заборонили колись на святі в честь Котляревського відчитувати привіти по-українськи, а вдалося ж прецінь зробити з того політичну демонстрацію. Чому не можна було тепер зробити того, що виявилось можливим за Плева? Позаяк є неможливою якась акція, то саму сю неможливість треба використати для протесту проти сеї неможливости. На заборону Шевченківського заходу треба було реагувати організацією масових протестів (у тій формі, яка є можлива), заяв, навіть нелегальної акції. Сього не зроблено. І треба признати нашим заячим політикам – вони є консеквентні. Вони не хотіли протестувати через те, що се було б кроком політичним, а всякої політики наші народовці уникають, як чорт кадила.

Україна (російська) переживає тепер рецидив костомарівщини. Знову вилазять на сцену старі балачки, про «вѣтви руссаго народа», про «три русскія народности», знову відпекуються від усякої політики, знову здобуває право горожанства ідея українства «для домашнього обиходу».

Сей факт стане цілком зрозумілим, коли згадаємо, хто є наші публіцисти, хто є наші політики в Україні.

Бурхливі роки революції несподівано вивели українство на політичний шлях. Маса потребували ватажків у національно-політичній боротьбі. Хто мав ними стати? Розуміється т. зв. «свідомі українці». А хто вони були? Поети, письменники, археологи, етнографи, філологи, історики і фольклористи – люди, які найголовніше своє завдання бачили в писаннях історичних драм, а спасіння України – в дослідженнях того, які вуса носили козаки в XVI віці і коли з'явилися дифтонги в українській мові. Все се були люди, що цілком віддалися студіям над минувщиною краю. А ще Descartes справедливо зауважив, що «ті, що довго займаються подіями минулих віків, бувають звичайно анальфабетами в питаннях теперішности».

Повний брак орієнтації в квестіях політичних, цілковите нерозуміння їх причин і наслідків, а значить, брак усяких даних для намічення ясної, певної тактики – се є характерні прикмети сучасної української політичної думки в буржуазних колах. Проста й елементарна думка, яку недавно висловив російський Сенат (див.: «Рада». – Ч. 52), що «національні і політичні стремління настільки тісно зв'язані між собою в українськiм русі, що відмежувати їх цілком неможливо», ся проста думка є для наших «свідомих» українців китайською грамотою.

Цілков безрадіні стоять вони перед подіями, що розгортаються перед ними. Вони то вішають пси на все російське, то знову починають щось плести про «загально-російську свідомість російського українця»; то лають російських соціал-демократів за їхній шовінізм, то знову в фатальнім кроці Хмельницького починають бачити гарну ідею (див.: «Рада». – Ч. 35), то стають у позу непримиримих, то знову в найневиннішiм факті (Шевченківський захід у російській Академії наук) бачать доказ, що «нас прийняли у велику сім'ю культурних народів як рівного її сочлена» і т. д. Обсервуючи дику антиукраїнську політику уряду, вони або бачили її причину в «непоінформованості» сфер щодо «чисто культурного» і «наскрізь лояльного українства», або «по щирості признавалися», що «не розуміють», за що на них така напасть взялася (див.: «Рада». – Ч. 26). Дивлячись на ті карколомні salto mortale, які виправляли щодо українців російські ліберали, наші народовці то апелювали до їхньої «поступовости» і «шляхетности», то зтягували «многая літа» першому-ліпшому авантюрникові (á la проф. Погодін) за пару нічого не значущих слів.

Що дивного, що на ґрунті сього розумового недолужства, політичного анальфатизму знову починає розцвітати костомарівщина з усіма її наслідками!

Чогось иншого і важко було сподіватися.

Того революційного напору мас, який лише один був і є в змозі змусити Валамову ослицю націонал-демократизму заговорити по-людськи, немає. Доручити ж нашим ентографам *самим*, мірою уділених їм Господом Богом здібностей, придумувати рецепт для спасіння отчизни – се все одно, що посадити бабу Палажку складати програму політичної партії. Результати будуть ті самі. Позиція, зайнята нашими заячими політиками у справі Шевченківського заходу була логічною консеквенцією цілої їхньої многолітньої тактики: замкнути українство в межах культурного руху і не робити з нього квестії політичної.

Аби бути вірними собі, наші буржуазні демократи могли *лише промовчати* заборону. Витягти ж ті консеквенції, які виникали з сеї заборони, вони не могли. Бо се б значило сказати відверто і ясно, *що український національний рух є ворожий російській державности і в рамках існуючого політичного режиму для сього руху не можна знайти жодного modus vivendi.*

На щось подібне наші археологи нездатні. Хоч тепер, здається, і сліпий бачить, що їхня політика аполітизму жодних користей українському рухові принести не потрафить. Протинно, репресії проти всього українського й не зменшуються. Вони збільшуються. Ми, здається, вертаємо до часів з-перед 1905 року.

Але що то обходить наших патріотів? Їм і не сниться, що вони могли б послужити чудовою ілюстрацією до слів т. Чхеїдзе в Думі, звернених до «інородців»: «Що більша є ваша покора, то більше гнуть вас у баранячий ріг».

Буржуазна українська політика, безперечно, подається взад. Українство яко квестія політична росте. Воно зарисовується вже в міжнароднім масштабі. І «Новое Время», і Сенат, і гр. Бобринський щодня стараються пояснити се тупоголовим

публіцистам з «Ради», але даремно. І ось ми бачимо замість ясних політичних постулатів українських 1905 і 1906 років, відверто проголошених з думської трибуни, заячі скоки теперішніх батьків народу і перське око в бік «єдиної і неподільної» Росії.

І не се важливо, що на чолі української політики в Росії знайшлося кількох ідіотів, – вони можливі скрізь. Ми недавно були свідками виступу гр. Корвін-Мілевського з його новою програмою: обернутися в «росіян, що говорять по-польски». В ґрунті речі, та сама «зірка провідна» присвічує і нашим народовцям, які, як у теорії, так і в практиці, суть лише «росіяни, що говорять по-українськи».

Отже, важливий є не сам факт, що з'являються подібні теорії та їх апостоли. Але важливе є щось інше: важливе те, що коли в Польщі акція гр. Корвін-Мілевського була якнайрішучіше нап'ятована в усіх таборах, а він сам дістав титул ренегата, в той сам час акція наших українських Корвін-Мілевських не лише не стрічає осуду в громадянстві, а, протівно, приймається ним як останнє слово політичної мудрости.

«Діло» взяло на себе – не скажемо: почесне завдання – виправдати наших народовців. «Діло» повчало нас, що така їхня поведінка не заслуговує лише на «дешеве іронізування» і що немає нічого ганебного в тім, що російські українці скорилися брутальній силі.

Так. Не є жодною ганьбою впасти в нерівній *боротьбі*. Се правда. Але є рівно ж правдою, що відмова від усякої боротьби, від тіні протесту є симптомом морального пониження і розкладу.

«Діло» має рацію: пасивний опір російських українців не заслуговує на дешеве іронізування. Він заслуговує на погорду.

Характерним є, що своє оправдання ся заяча політика російських народовців знайшла в органі народовців галицьких.

До такої моральної прострації український буржуазний демократизм ще ніколи не опускався.

НАЦІОНАЛЬНІ GERMAФРОДИТИ

Кожного, хоч би поверхового обсерватора українського руху в Росії мусить вразити дивний факт: з одного боку безперечний поступ сього руху, захоплення ним чимраз ширших верств суспільности, з другого ж – застрашаючий занепад політичної думки в колах ідейних провідників буржуазного українства. Рівень політичної зрілості сучасного українства¹ не лише нижчий від того, на якому стояло українство у XVII і XVIII ст., але його не можна порівнювати навіть з ідеями кирило-методіївців.

Сей занепад політичної думки виявляється передусім у тім, що сучасне українство є, з погляду національного, гермафродитом. Воно не чує своєї приналежності до цілком осібної, окремої нації, що має опріч національно-культурних, ще й свої *політичні* потреби, відмінні від потреб і стремлень інших, передусім російської, нації. Воно задивляється на цілий нарід український як на «в'їтвь» триєдиного російського народу, «в'їтвь», яка може плекати щонайбільше свої етнографічні особливості, але яка в жодний спосіб не сміє мати якихось окремих політичних цілей, одмінних від росіян.

Як дитина, котра ще не вміє одрізнати членів свого тіла, себе саму від оточуючого її світу, ще не пізнає себе як осібну фізичну індивідуальність, так само і сучасне українство є свято переконане, що воно творить з росіянами одно національне тіло – один російський нарід.

Хто читав уважно наш «одинокий український дневник» на Україні, для того все вище сказане не є жодною новиною. Можна б було навести силу цитат на доказ нашого твердження. Обмежимося лише на кількох.

Ось що, напр., можна прочитати в одній із найбільш лакейських статей, котрі лише друкувались у «Раді» («Рада». – Ч. 202). «Висловлюючи свій жаль з приводу терористичного акту, жертвою якого впав прем'єр, українство не може разом з тим не висловити жалю й з приводу того, що покійний прем'єр чи з пересвідчення, чи несвідомо (!) немало прислужився до гальмування *цілком культурно-національного руху одної з галузок руського народу – народу українського*, що, як свідчить історія (?), брав і хоче надалі брати участь у загальнодержавному життю Росії в напрямі до спільного блага (добра?) всіх народів, які живуть під крилами двоголового орла на її просторі».

Що «свідчить історія», про се можна б було багато побалакати, думаємо, в кожному разі, не те, що хочеться довести повітним адораторам двоголового орла. Але не в тім річ. Прочитайте уважно наведений уступ – що се як не костюмарівщина найгіршого гатунку? Навіть термінологія та сама. Те саме і розуміння цілей українського руху «культурно-національних». І не треба думати, – як нам можуть закинути – що в даному разі «Рада» не вирікається «політики» загалом, що вона лиш хоче сказати, що *досі* прояви українського руху, які душив Столипін, були чисто куль-

¹ Про українство соціалістичне тут не говоримо. Український соціалізм, хоч не все як слід углядав національний момент, проте завше опирав українство на *політичним* русі мас.

турного характеру. Так не є. Всякий, хто читав полеміку сеї шан[овної] газети з російськими націоналістами, що звинувачували українців в державній зраді, легко міг би переконатися, що «Рада» взагалі відпекується за себе і за українство від усяких політичних замірів. Смішними також є закиди, що інакше «Рада» не могла б написати, бо мусила. Ніхто її прецінь за язик не тягнув. Могла б обмежитися лише переповідженням меншиковських статей, та й уже. Ні, в сім відпекуванню від політики, в сих виразах лояльності маємо діло не з «малорусскою хитростью», а просто з «sancta simplicitas» українських провідників, з їх національним гермафродитизмом: з погляду культурного вони є українці, з погляду політичного – росіяни.

Забираючи голос у справі полеміки між «Кієвлянин-ом» і «Dziennik-ом Kijowskim», у справі правобережних земств, «Рада» в одній статті писала, що українська інтелігенція працюватиме для добра свого народу, «не зрікаючись преданности і любови до спільної батьківщини і братерської спілки з усіми руськими вітками».

«Вітками»... навіть не по-українськи «галузками»! Зразу знати джерело сеї мудрости – російські писання Костомарова.

Яку рацію мав пр. Здєховський, кажучи, що українці «супроти росіян не раз забувають про свою народність, стаючи тоді або росіянами з полудня, або малоросами».

Не можемо стриматись, аби не навести тут одного уступу з відомої статті того ж таки професора в «Gazet-i Narodow-ій («Trójjedyna Ruś»), що досконало характеризує «провансалізм» наших Українців.

Пр. З. оповідає про московський з'їзд представників земств і міст у вересню 1905 р. На одному з засідань порушено справу децентралізації. Забирали голос і укр[аїнські] делегати «П. Неміровський, делегат Саратова, в гвалтовних і прикрих виразах заперечив існування якоїсь окремої української чи малоруської нації, а також права українців на автономний устрій. В їх імени записалися тоді до слова пр. Лучицький і адв. Щраг... Жодний з них не виступив у характері українця, жоден не запротестував проти зневажливих для «української народности» слів п. Неміровського. Обидва обмежилися на доказах шкідливости скуплення всіх справ держави в однім пункті, випроваджуючи звідти конечність поділу імперії на автономні округи. Чи можна собі уявити, – питається далі пр. З., – поляка, шведа чи фінна, котрий би в подібній ситуації не зірвався з місця аби нап'ятнувати зневагу, заподіяну йому і його нації?».

Що б могли відповісти на се наші українці? Тим більше, що випадок, оповіджений пр. З-ким не є одиноким. Та сама нота звучала і в промовах того ж таки пр. Лужицького в Думі. Так же само, як на земському з'їзді, заховувалися українці і на з'їзді «Ліги Освіти» в 1909 р. в Москві, так само не знайшлося й тоді між ними ні одного, хто б гідно нап'ятнував нікчемні промови пп. Рутценів і пр. лібералів російських. Нарешті остатній факт. На земськім з'їзді у справах шкільництва п. Гурко зачислив необережно українців до «іногородців». Зразу ж підвівся якийсь землячок і, вимагаючи українізації шкіл на Україні, разом із тим рішуче запротестував «проти слів, що українці – якісь іногородці», що вони – противно – є також «русского племени» («Рада». – Ч. 195).

А скільки було глузувань і дотепів у нашій пресі з приводу «просвітнього» циркуляра Столипіна, де вперше було зачислено українців до «іногородців!»

Ні, не в стані, абсолютно не в стані наші «малороси» відділилися від рідної російської «вітки».

У високій мірі характеристичною для сего «галузяного» настрою сучасного українства і його аполітичності є ставлення «Ради» до т. зв. українських планів Австро-Угорщини.

Чи такі плани існують фактично, чи ні – инша річ, але цікаво, як ставиться до них сама «Рада». Вона навіть не обурюється, що якийсь там Меньшиков посмів запідозрити її російську лояльність.

Ні, їй просто видається ся ідея високо комічною. От щось ніби відбудування політичної незалежності Новгороду або Унія його з Литвою. Можна всіляко ставитися до т. зв. великоавстрійських планів, але стрічати кожную нову політичну думку, яка колідує з державними інтересами Росії, як щось гідне лише сміху і «дотепів» дурного фельетоніста – значить, не лише бути позбавленим всілякого політичного розуміння; се значить, що наші українці так органічно сплелися з Росією своєю культурою, думками і політичними ідеями, що з сього погляду вони *нічим* не відрізняються від правдивих росіян.

Що ідейні репрезентанти сучасного українства не прив'язують до нього жодних політичних цілей, найліпше доводить їх ставлення до російського націоналізму, правительственного і неправительственного.

Якби наші українці були свідомі тих політичних задач, які висуває в дальшій консеквенції рух український, вони б раз на все зрозуміли, що сей останній є з коначности в самій своїй суті, ворожий політичним задачам російських націоналістів; вони б бачили тоді в пп. Меньшикових і Савенках, як рівно ж і в правительстві, своїх природних ворогів. Тим часом тепер вони бачать у них ворогів... з непорозуміння. Українці наші так далекі від думки про якісь політичні завдання українства, що просто щиро дивуються, чому на них так нападають і уряд, і «Н[овое]Вр[емя]».

Та ж вони лише дбають про «культурно-національні» потреби свого народу, та ж вони є лише українськими провансальцями і нічим більше!

Ось що читаємо у статті «Українство на виставах» в ч. 205 «Ради». Добачаючи в нагородах, уділених просвітнім українським товариством на виставах (хотинській і одеській), признання культурної вартости українства, «Рада» дивується, чому сього досі не зрозумів уряд.

«На жаль, – читаємо там, – уряд і досі не хоче стати на такий чисто практичний, навіть вузько-утилітарний погляд. Уряд добачає в українському рухові все, що хоче, не добачає він тільки його великої культурної ваги. Виходить, що звичайні місцеві люде, не політики й не адміністратори, прості собі хазяї та хлібороби, тільки що добре знайомі з місцевими обставинами і потребами місцевої людности, більш об'єктивно й справедливо оцінюють вагу і значення українського вільного слова, ніж особи державного розуму. Це, очевидно, одне з багатьох *непорозумінь* (!) нашого перехідного часу».

Отже, нагінка на український рух – се, за «Радою», не щось, що впливає з добре зрозумілих політичних інтересів Росії, лише... «непорозуміння»! Підкладом одного з найважливіших суспільних явищ – національної боротьби є, на думку радчанських соціологів, непорозуміння»!

Хай се здається комусь глупим і наївним, але для людей, які всю ціль національного руху в краю бачать у плеканню рідної літератури і штуки, се цілком консеквентно.

А ось що пише «Рада» з приводу національної політики Столипіна («Рада». – Ч. 202). «Не знаючи сам українства покійний прем'єр у своїх відносинах до нього керувався тими поглядами, які вже давненько склалися щодо сього питання

в бюрократичних сферах і які *зовсім не відповідають справжньому стану речей*. За прем'єрства Столипіна видано в 1910 р. відомий циркуляр, що ним український просвітний рух, разом з «інородчеськими» такими ж рухами визнавався *на підставі хибних засад* «небезпечним для держави». Віддаючи данину признання «заслугам» Столипіна, «Рада» кінчить такими словами: «тим сумніше, що й така видатна людина у своїх поглядах на українство *помилялася*».

Далі не може посуватися політичний ідіотизм!

Сей останній сягав так далеко, що наші радчани готові скорше пояснити собі цілу антиукраїнську політику правительства або «помилкою», або «непорозумінням», аніж припустити хоч на хвилику, що, може, таки українство є в суті речі рухом політичним? Так далеко є від усякої політики наше «національно-культурне» провансальство.

Стремління «Ради», гідне ліпшої цілі, погодити інтереси російської державности з українським націоналізмом дуже пригадують аналогічні зусилля «Русских Вѣдомостей» у дев'ятдесятих роках минулого віку, «Рус. Вѣд.» тоді майже в кожному числі старалися – у відповідь на скорочення з боку уряду компетенції і прав земства – довести, що земський принцип не є в противенстві з принципом самодержав'я. Життя немилосердно розбило сю шкідливу ілюзію. І подібно до того, як Вігте, який у своїй відомій «Записці» («Самодержав'є і земство») збивав наївні ідеї «Р[усскихъ] В[ѣдомостей]», – був політично на цілу голову вищий за редакторів ліберальної газети, так і Столипін, в своїм розумінню задач українства є на цілу голову вищий за наших доморідних політиків,

Ми навели вгорі кілька прикладів з публічних виступів українців для характеристики їх – так скажімо вже се раз! – русофільства.

Але се останнє можна простежити майже на кожному іншому полі нашого публічного життя. Зверніть лише увагу на саму термінологію «Ради»: дуже рідко там вживається слово «український», а в противність йому «російський» так, як би йшлося про дві різні нації. Ні, «Рада» ніколи не забуває «галузкову» теорію і скрізь там, де скаже «український», замість «російський», конче скаже «великоросійський», аби ніхто не смів забути, що українці – то такі ж самі «росси», лише малі.

Перечитайте-но, чим займаються в їхніх клубах? Викладами про «фігури» на Правобережжю або про «Терешка Пархоменка». Звичайно, агітаційних промов у клубах виголошувати не можна, але хто б заборонив нашим клубістам пропагувати ідею «краєвості», хоч би так, як се робив «Przegląd Krajowy»? Хто б заборонив їм звернутися до «політики», коли не сучасної, то хоч минулої? Не заборони тут винні, а просто думка людей, скерована в цілком інший бік, просто не є в стані вийти поза межі етнографії і «триєдиної Руси».

Те саме доводиться сказати про нашу сучасну (і не сучасну) красну літературу.

Література в Росії загалом, а тим більше у нас, довгий час була одиноким виявом публічної думки. Отже, було б річчю цілком природною, коли б у ній ми знаходили реакції на нечуваний політичний і національний гніт, під яким стогне край. А що знаходимо в ній замість того? Ідіотичні слов'янофільські гімни Старицького і русофільські романи Мордовця. Чи не є характеристично, що антимосковськими традиціями України захопився і виявив їх у поетичній формі перший (і чи не одинокий?) *росіянин* Рилєєв («Войнаровський»). Чи не є ще більш характеристичним для політичного настрою ідейного українства, що найліпша історична українська повість написана для того, щоб выставить во всей виразительной олицетворенности історії причини политической ничтожности Малороссіи» і довести

«необходимость слияния въ одно государство южнорусскаго племени съ сѣвернымъ?» Чи не характеристично є, що в той час, як ліричні і полонофобські вірші Шевченка знайшли собі багато наслідувачів, його антимосковські твори zostалися голосом в пустині?

Сей аполітизм нашої літератури, який свідчить про повний занепад політичної думки серед найідейніших верств української суспільности, ще яскравіше впадає у вічі в порівнянні з літературою польською. Починаючи від славної трійки романтичної доби (Міцкевич, Словацький, Крашевський), далі через добу «реалізму» і кінчаючи останніми роками – Жеромським, Ю. Катерлею, – яким яскравим вогнем протесту проти московського ярма горить ся література! Деякі твори Жеромського, напр., просто є політичними памфлетами, а Конопніцька написала навіть вірш проти відділення Холмщини! Можна осуджувати тенденційність у літературі, але, в кожному разі, ся тенденційність доводить, наскільки живе є в народі національне почуття, наскільки велика є його відпорна сила проти всякого національного пониження і гніту. Шо ж замість сього дає рідна література?

Не ліпше, а може, ще гірше, стоїть у сьому сенсі наша драматична історична література. Розуміється, не можна в'язати письменника вибором сюжету для його творів, але сей вибір уже свідчить, куди спрямований цілий хід його думки. Якби наші драматурги жили не в минулім, а в сучаснім, якби вони не були наскрізь пересякнуті теорією «триєдиної Руси», вони б мусили шукати в історії інших сюжетів для своєї творчости, ніж як се вони роблять тепер.

Мимоволі б вони зверталися до епох і людей, ідеєю яких була боротьба з Московією. Замість того маємо силу драм, присвячених козаччині, гайдамаччині, тим часом коли історія Лівобережжя в другій половині XVII і XVIII вв. повна понурого драматизму і своєрідної краси, не приваблює щось наших письменників. Так само, як не приваблює їх натхненна фігура одного з найбільших ворогів Москви, фігура унесмертельнена в німецькій, польській, шведській, англійській літературах. Пр. Здзеховський мав рацію, коли казав, що українець почувається членом осібної нації, лише як стикається з поляком. Боротьбі з Польщею присвячено, як ми вже зауважили, більшість історичних драм і повістей українських. Розуміється, гідне всякої похвали подавати нащадкам у поетичній формі великі вчинки їхніх батьків, але плекати ненависть до історичного трупа або паралітика (на Україні) і рівночасно замикає очі на сучасність – се є політичний атавізм.

Подібно і наука наша історична займається переважно історією боротьби України з польською державністю. Коли се почасти зрозуміле є для Галичини, де польська державність не є цілковитою фікцією, то просто дивно се у наших українців. Прецінь є річчю природною, що думка історика все звертається до тих епох, які за своїм характером мають актуальний інтерес для сучасника. Але, мимо того, наші українські історики шукають у минулім ті моменти, які всяку актуальність для російських українців майже стратили.

Сей політичний атавізм стрічаємо і в публіцистиці нашій. Наші публіцисти просто не знаходять слів там, де треба відперти польські закуси, і раптом стають делікатні й покірливі, коли мова зайде про Росію. Тоді енергійна і патетична мова статей перемінюється на мляву, сентиментальну і невиразну, як белькотіння немовляти; тоді зачинаються реверанси перед російською «культурою» etc. І не самі цензурні умовини тут винні!

З сього погляду особливо характеристична є позиція, зайнята «Радою» в холмській справі.

Та не лише в літературі, публіцистиці, науці слідно се русофільство (а разом з тим полонофобство) – атавізм є помітний у щоденнім життю. Недавно з приводу засудження українських студентів у Львові посилалися до них привітні телеграми і протести проти польського суду від дорпатських та інших українських студентів з Росії. У відповідь на польський гніт національне почуття відразу заговорило в них. На російський, як відомо, вони реагують инакше. Дурними були б закиди, що прецінь у Росії неможлива є боротьба така, як у Галичині. Хай буде. Але чей же не повісили б наших студентів за агітацію за українські катедри, яка провадилась, напр., у 1907 р., не заборони тут причиною, лише та теорія «триединої Руси», якою наскрізь пересякли наші «свідомі». Недавно один мій знайомий упав у страшне обурення, зобачивши на якійсь виставі мапу історичної Польщі, в межах якої він побачив і своє рідне чернігівське село. Мапу *Росії*, в кордонах якої не лише було, а й є його село, він, певно, бачить частіше, і його патріотичне серце не б'ється з обурення... Знаємо також іншого знайомого, який співчував боротьбі українців Галичини за власні залізничні білети (а може, й сам провадив) і рівночасно вважав високо комічним вчинок одного українця, що домагався, аби власті російські говорили з ним по-українськи...

Ціле сучасне українство – преса, література, наука, публічне життя – є під гіпнозом застарілої і високо шкідливої ідеї «триединої Руси», елементи якої можна дослідити майже у кожного українця. Ціле воно живе не в теперішності, для якої воно не має зрозуміння, лише в минувшині; звідти воно черпає і свої симпатії і свої антипатії.

Ціла ж його сучасна «політика» – на скільки українство її має – вичерпується адорацією двоголового орла як символу неподільності Росії.

У нас люблять хвалитися, що, мимо своїх москалізаторських заходів, Росія нічого не зробила з Україною, і маси зістались вірними своїй нації і мові; маса зісталася українською.

Розуміється, зісталася, але, мимо того, Росія зробила колосально багато Україні. Помимо того, що вона знищила в нас стару і високу культуру, а замість неї обдарувала нас своєю – проблематичної вартости, – помимо сього, вона ще вбила в Україні самостійну політичну думку. Саме поняття вітчизни «поширив» московський царат.

Давніше всі українці мали одну вітчизну – Україну. Її, лише її інтересами (так, як вони їх розуміли) керувались наші прадіди. Її лише інтереси були міродайні і для Мазепи, який виступив проти Петра, і для духовенства, що виступало проти Мазепи, що, як думало се духовенство, шкодив «малоросійській вітчизні».

Тепер ми маємо, – як пише «Рада», – «спільну батьківщину» від Білого по Чорне море.

Pium desiderium Катерини II, аби українці покинули «развратное мненіе» – вважати себе за самостійну націю – сталося фактом. І тепер ми маємо на Україні замість нації, колись вільної, що сама становила про себе, «ветвь русскаго народа», яка в кожній сміливій політичній думці, ворожій Росії, бачить зраду інтересів «спільної батьківщини».

Сучасне ідейне українство не піднесло до себе масу. Воно само опустилося до хаотичної національної «свідомости» темних, задурених віковою русифікаторською політикою мас українського мужицтва. На щастя, внутрішня логіка українського руху є сильніша за його туподумних провідників.

Найвищий час для всіх українців, які розуміють велику політичну вагу українського питання, які не бажають позістати в ролі провансальців, – зачати акцію проти новітнього русофільства. Сучасне *виключне* «національно-культурне» і «поступове безпартійне» українство мусить умерти. На його місце має прийти *політичне* українство. Пора знати, що *тепер* російський патріотизм і український націоналізм виключить один одного. Пора перестати бути і українцем і росіянином рівночасно.

Національний гермафродитизм, як і фізичний, може бути цікавим об'єктом дослідів для біолога або соціолога, але до ролі виконавця і керманича публічної opinio він рішучо не надається.

PRO DOMO SUA

Невдячна річ – писати *pro domo sua*. Хто такі речі читає? Певно і я був би не займав читача сею темою, якби рівночасно не мав на меті додати кілька характеристичних рис до громадської фізіономії одного з тих політичних іхтіозаврів на «нашій славній Україні», образ яких я старався дати в моїй брошурі «Модерне московієство».

Ся брошура рішучо «модерним московіілам» не сподобалася. Мушу признати-ся, що се й не було її ціллю. В оборону «покривджених і упосліджених» виступив по довгім намисленню, по шестимісячнім підготуванню сам Pontifex Maximus українофієства п. С. Єфремов. Якби С. Єфремов вродився десь у XII–XIII ст., в часи розквіту схоластики, він певно зробив би там своє: пописав би щось *à la* «*Arg magna*» Люлюса і довго б жив у вдячній пам’яті потомства як усіма визнаний авторитет у таких складних питаннях, як «чи гріх їсти в піст яйце?» або «скільки чортів уміститься на вістрю голки?» і т. ин. Але доля собі зажартувала з п. Єфремова: замість у XIII, він народився у XIX віці, о п’ять віків пізніше, як треба!

Як фатально відбилася ся історична помилка на п. Єфремові, зараз зобачимо. П. Єфремов майже ніколи не визнає за потрібне входити в суть речі, *in medias res* квестії, се для нього є люксус. Та й пощо се робити, коли, прецінь, все можна довести поняттями, дефініціями або словами? І п. Єфремов робить се не згірш від середньовічного схоластика в фельетонах, уміщених в чч. 147 і 154 «Ради».

Як читаємо там, я мав у своїй брошурі «перекрутити чужі слова», «виривати фрази без всякого тямку», «без зв’язку з контекстом» і пр. На се у п. Єфремова є незбиті докази.

Перейдімо їх за чергою.

«Декотрі модерні московііли, – писав я в брошурі, – договоряються вже до таких горендальних речей, що задачею українського руху є *«приобщать (нас) къ органу русской культуры, русскому языку»* («Укр. Ж.» – Кн. I. – С. 46): На сій цитаті і спіймав мене п. Єфремов. Не українцеві-авторові статті належать сі слова, але Струве, – каже п. Єфремов.

Отже, як міг я наводити їх для характеристики автора статті – українця?

Так, підкреслені слова – слова Струве. Але що пише автор статті в «Укр. Ж.» *зараз таки* по зацитуванню сих слів Струве? Він пише так: «Я сказаль, что въ этомъ пунктѣ у насъ не встрѣтятся разногласія *по существу*». Отже, який се злочин, коли я думки, висказані Струве, але з якими автор статті – українець *солідаризується*, зацитував для характеристики поглядів сього останнього? Але п. Єфремов про те, що з наведеними поглядами Струве автор статті зсолідаризувався, дискретно мовчить.

Так постало моє перше «перекручування».

На другім місці я тверджу, що для декого з українців задачею руху є «принять посильное участие въ общерусской культурѣ».

С. Єфремов каже, що сі останні слова автор статті бере не як *задачу* українства, лише як *факт*, від оцінки якого він стримується. Невже? Відповідаючи на заміт,

що «развитіє мѣстнаго книжнаго языка» «будеть въ ущербъ распространенію общерусскаго (?) языка», автор статті в «Укр. Ж.» (Кн. I. – С. 51–52), власне, написав, що Струве не потребує журитися, бо українська інтелігенція, навіть по націоналізації школи, «точно такъ же, какъ и теперь приметъ посильное участіе въ общерусской культурѣ». Апеллюю до здорової логіки читачів, чи тому, хто стоїть на точці погляду самостійности української культури, хто не визнає її лише поміничого значення, чи йому прийшов би до голови згаданий вище «аргумент»? Чи прихильник самостійности української культури на побоювання Струве, ніби розвій сеї культури «будеть въ ущербъ распространенію общерусскаго (?) языка», не здвигнув би лише плечима (мовляв, що то мене обходить?). І чи запевняючи п. Струве про «посильное участіе (українців) въ общерусской (?) культурѣ») і нині, і присно, і во віки віків, хіба не признавав автор сих слів субсидіярного значення української культури? П. Єфремов каже, що се «посильное участіе» автор статті брав не як *задачу*, а як *факт*. Так, але як *факт, проти якого він не має нічого закинути, який він уважає за нормальний*. На се вказує, зрештою, саме словечко «*посильное*» (участіе) – себто наскільки вистачить наших сил!

Так виглядає друге моє «перекручування». Закидає мені мій опонент, ніби я слова Драгоманова приписав авторові статті в «Укр. Ж.». Так, слова, що українізація школи буде осягнута «*однією силою педагогічних аргументів*», належать Драгоманову. Але якби п. Єфремов прочитав знову те, що *зараз таки* («Укр. Ж.», 1912. – Кн. VI. – С. 34) по сій цитаті написав автор статті, то знову би зобачив, що він цілком із сими словами солідаризується. Отже, знову я мав повне право вжити сих слів для характеристики поглядів автора статті. П. Єфремову се «не рехт». Се трудно! Се вже його стара метода: недавно ще він накинувся на «Утро Росії» за те, що воно навело цитату з статті Жаботинського (з «Укр. Ж.») для характеристики «взгляда українцевъ на Росію». І се для того, щоб зараз-таки признати, що «богато українців обома руками підписали би ся під словами Ж-го» (гл. «За рік». – С. 162). Тут уже нічого не зробиш – то є вже «*Art und Weise*» п. Єфремова.

В однім місці я пишу: Тому, коли якусь «гарну» ідею не засвоєно ще всіма, то се не тому, що вона суперечить *інтересам* певних груп, лише тому, що з нею ще не зазнайомилися як слід і не «переконалися» в її корисності для «всіх». Відповідно до того українське питання представляється як «чисто культурне» або навіть «*педагогічне*». П. Єфремов думає, що цитата, яку я наводжу на попертя сього свого твердження нічого не доводить, бо в ній говориться не про українське питання, а про школу. Знову та сама гра словами. Бо в моїй брошурі не брак фактів і цитат, які свідчать, що *не лише шкільне питання, але й ціле українське питання* «модерні москвофіли» стремлять розв'язати переконуванням і апеляцією до логіки або совісті противника. А через те, що значенне сьому «аргументові» (педагогічному) надається не в теперішній, лише в демократичній Росії – наївність сього «аргументу» не зменшується, не стає сей «аргумент» менш наївним і через те, що вийшов з-під пера Драгоманова...

В однім місці я наводжу смішний погляд «Ради», ніби переслідування українства є «одним із многих *непорозумінь* нашої переходової доби». П. Єфремов каже, що там зовсім не про переслідування мова. Я ще раз перечитав дотичну статтю. Коли п. Єфремов має добру волю і бодай трохи логіки, хай також сю статтю перечитає («Рада», 1911. – Ч. 205), а зобачить, що зацитовані слова мають *власне те значення, той сенс, які їм надав я*.

В ч. 35 «Ради» за 11 рік написано таке: «Група пам'ятників Ользі, Володимирові... , яким показує своєю булавою на північ Хмельницький, *мала б у собі і ідею*, і спонукала б артистів дати щось гарного». Так, після мене, може писати лиш той, що *симпатизує* з сею «ідеєю». О. Єфремов каже, що ні. Річ логіки... Але коли вже йому не подобається ця цитата на доказ «ідентифікування себе з російською суспільністю», то в моїй брошурі є подостатком і інших цитат.

Хай п. Єфремов прочитає такі *ганебні* статті, які вміщені в «Раді», в ч. від 19.XI м. р., або в ч. 251 за 11 р. Немало подібних цитат лишилося не використаними в моїй брошурі, хоч би, напр., з ч. 202 за 11 рік «Ради» про «крила двохголового орла» й інші. Та про се п. Єфремов знає ліпше, як я...

Про останній «убивчий» доказ мого «крутіїства», де я мав змінити цілий сенс речення через заміну слова «богато» на «многі», «велике» на «величезне», вже не згадую. В інтересі п. Єфремова...

Дивується мій опонент, що я йому закидаю нехить до тої частини нашої літератури, що постала під впливом Заходу.

Що ж се, як не нехить, коли Манжурі або Мордовцеву (в Історії укр. письменства) присвячується по цілій сторінці, а Семанюка або Мартовича збувається чотирма–п'ятьма рядками, Яцкова називається *лише по імені*?

Так виглядає перша частина «полемики» п. Єфремова. Сильних слів на адресу сього «полеміста» вживати не буду. Кваліфікацію його методи полишаю читачам. Навіть о жонглерство його не посуджую. Просто сей чоловік може бачити лиш те, що є під носом у нього. І сам п. Єфремов, і кожний безсторонній читач знає, що наведені в моїй брошурі цитати (з яких п. Єфремов узяв до уваги лише тричотири) не «припадкові», а *характеристичні* для тих органів, з яких вони взяті. Знає читач і те, що прояви сього москвофільства можна знайти, де хочете, і тепер, хоч би в останній статті Вовка в «Russian Review» (хай п. Єфремов сеї квестії не торкається, бо я читав сю статтю в оригіналі), знає, що я навів *x* цитат на доказ моїх тверджень, що більше годі було наводити, бо хіба б мусив переписувати цілі сторінки «Ради» або видавати «Повний збір творів Сергія Єфремова» – все се безсторонній читач знає. Але не хоче того знати п. Єфремов, бо входить в суть річі сей схоластик органічно не вміє. Для нього важливіше, чи не забуто, де поставити м'який знак або дві крапки над «і». Се для нього найважливіша річ, так, як для того московського попа (з байки Руданського), для якого найтяжчим гріхом було те, що хлоп носив сорочку не по верх штанів. Єфремовське «Art und Weise»!

У другій частині своєї полемики п. Єфремов входить у принципіальний бік моєї брошури. Моя відповідь і тут обмежиться лише на спростуваннях і поправках, бо в суть речі і в своїй «принципіальній» часті п. Єфремов не входить. Половину питань, порушених у брошурі, він поминає, частину не зрозумів.

Не зрозумів п. Єфремов моєї *першої тези*: конечности звернутися до західної культури. Він се так інтерпретує, ніби я раджу якнайбільше *перекладати* з європейських мов на українське! Він думає, ніби головна біда, на мою думку, в тому, що українець мусить читати Бауера не по-українськи, лише по-російськи. Ні, пане Єфремов, не в сьому головне лихо, а в тому, що українці не читали його *по-німецьки*, що маса німецьких, французьких та інших Бауерів зостануться для нас зовсім незнаними, аж поки їх не перекладуть росіяни. Якби зрозумів п. Єфремов те, що я хотів сказати, не потребував би впадати в патос і доводити утопійність планів, які мені й не снилося снувати.

Не меншу спритність думки виявляє п. Єфремов, звертаючись і до моєї *другої тези*: нерозуміння природи соціально-політичних явищ, яке так характеристичне

для сучасного українства. Пан Єфремов виступає тут навіть (тема для водевілю!)... в обороні марксизму. З поважною міною лякає він мене, що не вплив російської ідеології тут винен, лише загальні обставини як російського, так і українського життя. Розуміється, *основна* причина тих наївних політичних концепцій, якими живе як російська, так і українська суспільність – се є брак політичного виховання, загальні обставини нашого життя. Але рівно ж є правдою, що тісніший контакт із Західною Європою визволив би нас не від одної з тих наївних концепцій. А сьогодні, власне, і бракує нашої інтелігенції, для якої тільки й світла, що в Москві або Петербурзі. У сім сенсі я й казав, що нерозуміння природи політичних явищ, поширене в нашій суспільності можна взяти на карб того ж таки «москвофільства».

Не можна назвати щасливою і спробу автора збити мою характеристику «русского духа» вказанням на те, що *деякі* з поширених майже в цілیم російським товаристві ідей мали своїх *поодиноких* представників і на Заході. А вже просто комічним є бажання п. Єфремова зробити з Ляссала – *quisum teneatis*, amici – ледве чи не основоположника «парламентського кретинізму»!

Щодо інших моїх тез, то з ними п. Єфремов навіть не полемізує, а просто декретує своє незадоволення. Характеристики російської літератури, що я дав, він навіть не чіпає. Він просто каже (і то навіть гіпотетично), що не ціла ж російська література відповідає тій характеристиці, яку я їй дав. Докази на се твердження п. Єфремов лишає про себе...

Решту моїх тверджень мій опонент називає «байками» або «фантазіями». Так «фантазією» є для нього аполітизм українського міщанства. Не буду пригадувати тут фактів, наведених у моїй брошурі – їх п. Єфремов промовчує своїм звичаєм. Покличусь я лише на свою статтю в ч. 5 «Дзвону» – чи й аполітизм нашого студентства є «байка»? Зрештою, аргументів на доказ аполітичності нашої суспільності п. Єфремов міг би знайти у... п. Єфремова. Хай розгорне книжку «За рік 1912» на 156 стор. і прочитає: «Є і друга тенденція–розривати культуру від політики... Так роблять культурники *grand tête*, політично не виховані люде, яких є скрізь дуже багато, – *богато й між українцями*». Власне, се я й хотів сказати у своїй брошурі. І не знаю лише, чому п. Єфремов називає «байкою» ту річ, яку він сам оповів в іншому місці.

Знайшов п. Єфремов у мене і другу «байку» – моє твердження про брак виразного почуття національної одрубності серед українців. І тут мій опонент задовольняється лиш «сконстатуванням факту», теж сказати «байка» і ...кінець! А чому байка?– п. Єфремов мовчить.

Кілька інших питань, порушених у моїй брошурі, між іншим, про залежність українців від політичних ідеологій, що панують у російській суспільності, п. Єфремов обійшов *мовчанкою*. І треба визнати, що сей останній є ще найменш компрометуючий його спосіб полеміки.

На сім і кінчиться останнє *motu proprio* українофільського папи. На сім кінчу і я свою відповідь, висловлюючи свій жаль, що у п. Єфремова не знайшлося стільки бодай пошани перед самим собою, аби не підписувати тих двох фейлетонів своїм повним ім'ям.

Ще одно: наприкінці своєї статті п. Єфремов дозволяв собі на панібратське клепання мене по плечу («Донцов має всі дані виробитися на цікавого публіциста»). Подібну фамільярність рішучо собі випрошую. На роздавання похвальних відгуків публіцистам п. Єфремову брак потрібних кваліфікацій.

В. КОРЯК. ДО БРАМИ

[Рецензія]

Брошура п. В. Коряка – збірка невеличких статей фейлетонового характеру, написаних, за признанням самого автора, досить «хаотично і необроблено». Статті нищать спершу українофільство з його консервуванням «національних святощів» у теорії, з його поміркованістю і акуратністю в практиці. І в сих статтях авторові можна навіть дарувати його розкиданість і туманність викладу, де в чім сі статті написані досить цікаво. На жаль, не можна того сказати про інші. Автор є «самобутником» і тому відкидає всяке «рабське» мавпування чужих культурних впливів. Дістається від нього за се передусім українському марксизмові, що, як і загалом марксизм, явно дегенерує. Бодай так здається п. Корякові. «Доведено» се вже не раз у В. Чернова, під великим впливом якого, очевидно, є наш автор. Далі йдуть відповідні цитати й аргументи, знані кожному sproпагованому есерівському робітникові («німецька с.-д. здобула 3 міл. голосів і нічого не зробила» й ин.). Найбільшим доказом дегенерації марксизму є брак у нього революційної фразеології, великим прихильником якої є наш автор. Дістається далі і «галичанству» (між иншим, автором книжки, в якій д. Коряк бачить євангеліє «галичанства» не є, як він думає, галицький українець, а російський), яке робить собі «фетиш» із західної культури. Сю течію рівно ж осуджує автор. Що про сі справи думає сам п. Коряк, застається не виясненим аж до кінця брошури, де таки вилазить шило з мішка. Автор є великим прихильником, як виявляється, російської самобутности (не дурно ж його авторитетом є Чернов), якій загрожує як марксизм, так і галичанство.

За автором, московщина вже заглядає в мабутність. І тому вона утворює власне тепер такі вартощі, що перед ними з дивом і замилюванням спиняється ціла Європа й Америка. Отже, московфільство є не тільки на Україні та в Галичині – на нього тепер слабує певною мірою цілий культурний світ... Європа (й Америка) сама дивиться на Москву і чекає од неї нового слова (?).

Одним словом, *російське месіянство* – ось що проповідує нам ворог чужих впливів. Тільки, що Європа чекає од Москви нового слова, то неправда. Російські впливи в Європі кінчаються. Горького там уже не розуміють, на «Живий труп» лише здвигали плечима, «Санін» уходить за витвір розкладової культури. Загалом, брудна косоворотка і нечесане волосся перестали бути на Заході синонімами поступовости і революційности. Коли автор хоче знати, як культурний європейець дивиться на ті «нові слова», що їх несе світові Росія, хай прочитає «Gabriel Schilling Flucht» Гавптмана (здається, по-російськи), там він знайде собі вистачаючу відповідь.

Ні, вже що що, а московський месіянзм автора «неньки України» не врятує ні від марксизму, ні від «галичанщини» її не спасе. Для голошення сеї панацеї авторові треба було вродитися десь перед 60-ма літами. Опріч нищення українофільства, отже, брошура п. Коряка ледве чи дає щось позитивного.

Брошура нічого б не втратила, якби була написана не в таким вульгарно-блззнівватім стилію.

СПРАВА УНІЇ

Похід армій союзників на Волинь і Холмщину воскресив низку питань, здавалося, раз на все погребаних Росією. Одною з найважливіших із них є справа Церковної Унії на Україні. У нас поки що мало її відчувається. Основна робота царя-«освободителя» і його батька над знищенням Унії – з одного боку, праця їхніх духовних апологетів – українських учених старої школи – з другого, затерла у нас пам'ять про одну з найяскравіших і найдраматичніших сторін нашої історії. Той сумний факт відбивається, між іншим, і на статтях, що з'явилися в наших газетах останніми часами, коли справа упорядкування церковних відносин на здобутих українських областях вступила в конкретну фазу свого розвитку. На цьому місці бажано кинути кілька думок, не маючи, зрештою, претензії вичерпати так надзвичайно заплутаної і нечувано важливої справи.

Перше питання, яке має поставити собі кожний практичний політик, що цікавиться справою Унії і який не хоче будувати «еспанських замків», є *не те*, чи церковна *restitutio in integrum* на Україні пожадана чи ні, тільки чи вона *можлива*? На перший погляд, відповідь мала б бути негативна. Як можлива релігійна реформація у ХХ столітті? Коли, одначе, питання поставити конкретніше – чи є можлива реформація на *Україні*? – відповідь випаде зовсім інакше. Безперечно, Україна є країною зі старою культурою, та її розвій затримано насильно щонайменше на 200 літ. Мусимо зачинати знову від А і В в неперестанній боротьбі з чужим культурним впливом Московщини. Мусимо пов'язувати нитки старої, урваної колись традиції, а в таких країнах немає і не може бути сильних, стійких, вихованих віками нічим не закаламученого національного розвитку форм культурного життя. У нас все ще шумує, шукаючи форм, у які могло б остаточно виллятися. Український націоналізм і москвофільство, католицизм і православ'я – боротьба тих сил на Україні є чимось більшим від звичайної партійної боротьби; то старе суперництво форм культурного розвитку, в одну з яких має остаточно укластися життя нашого народу. Те суперництво не припинилося і дотепер, навіть у релігійній сфері, – і на *російській Україні*. Великою похибкою було б думати, як то робить п. Заклинський в одному із попередніх випусків «Шляхів», що наш нарід у Росії є «прив'язаний до православ'я». В чім те прив'язання виявляється, не знати. Натомість знані є факти, що свідчать, власне, про глибоке невдоволення в масах нашого селянства на Україні з тої *чужої* йому в своїй зовнішній формі (російська мова!), накиненої насильно його дідам релігії. Одним із тих фактів є, безперечно, сильне поширення штундо-баптизму майже у *всіх* українських губерніях. Та секта, що з поважною швидкістю з'єднує собі нових і нових прозелітів, доводить усе інше, тільки не глибоке прив'язання нашого народу до православ'я. Другим таким фактом є чимраз зростаюча *байдужість* нашого селянства в Росії до релігії загалом. Про те щоденно доносить російська преса. Для прикладу зачитую листа катеринославського єпископа *Аганіма*, долученого до звідомлення оберпрокуратора св. Синоду цареві за 1913 р.: «Лише *менишість* населення моєї дієцезії залишається вірною православній вірі, зате більшість ставиться до справи й інтересів Право-

славної Церкви зовсім байдуже». Звіт Синоду пояснює разом і причину сумного для нього факту, що «мимо великого числа церковних шкіл, стан наукової освіченості православного духовенства не відповідає правдивим потребам Православної Церкви. Богатом священникам недостає всякої теологічної освіти, і навіть серед монахів відсоток освічених священників є дуже незначний». Тих прикладів, а їх можна було б навести *ad infinitum*, здається, вистачить, щоб дійти висновку: в нашому народі жевріє глибока нехоть до Православної Церкви та чинне стремління шукати нових доріг для заспокоєння своїх духовно-релігійних потреб. *Се і є якраз елементи, з яких постає кожний реформаційно-релігійний рух.* Отже, ті елементи є, і, коли б Унія зуміла збудити свої старі, ще не замерклі традиції на Україні і взяти у свої руки так, як то було у XVI. століттю, прапор відродження церковного життя, його реформації, *то не виключено, що та спроба стрінула б дуже податний для себе ґрунт.*

Інше питання, чи реставрація Унії була б *бажана*. Серед деяких кіл нашого громадянства сама постановка того питання може видатися дивною. Та ж ми не є клерикалами, обстоюємо розділ Церкви і держави і т. д.! Натурально, але рівно ж є ми, як і перед 1914 р., австрійцями з переконання. Інакше випаде відповідь на питання: демократична Австрія, чи така, як єсть тепер?, а інакше на питання: Австрія, хоч з § 14, чи Росія? Інакше будемо змушені розвивати квестію Унії, коли перед нами стане, як тепер, не питання «за Унією чи проти?», а велика проблема – «за Унією чи за Православ'єм», відповідно – за *протестантизмом*, бо, власне, ті три духовні чинники будуть боротися у нас – і вже борються – за панування над сумлінням українського народу. Не думаю вдаватися у схоластичні розумування на тему «яка віра є ліпша»? Для розгляду тої проблеми недостає мені належної компетенції, зрештою, є се зовсім безпотрібне. Ходить не про релігійний, лиш про *політичний* бік справи або, краще, про *національно-політичний* момент. Той момент вичерпується для нас у словах: *можливо найбільша духовна сепарація від Росії*. Релігія, що зуміє поглибити культурну прірву, яка ділить нас від Росії, є з погляду національно-політичного корисною, кожна інша – шкідливою. І з того то одиноко для нас міродатного погляду – Унії, відповідно – Католицизмові, належить, безперечно, першість. Бо се релігія, яка і засадничо, і практично є найбільш рішучим і найбільш неприєднаним *ворогом цезаро-панізму*, системи, що в одній особі об'єднує панівну *imperialium* і *sacerdotium*, світську і духовну владу; системи, яка є смертельною небезпекою для свободи духу і сумління народу. Наведу тут для пояснення один уступ – L. Vögne. Той уступ говорить, вправді, про цікаве для нас явище в протестантизмі та *в деякій своїй частині* може бути віднесений рівно ж і до православ'я. Автор, якого прецінь ніхто не буде підозрівати в нахилі до католицтва або в яких-небудь клерикальних симпатіях (був жидом!) пише у своїм «Menzel der Franzosenfresser»:

«Реформація була сухотами, на які вмерла німецька воля, а Лютер був її грабарем... Лютер казав отворити бочку і дав народові, замість зіпсутого вина віри, чисту воду філософії. Кілька тисяч мислителів здобули собі свободу думки, а цілий край утратив свободу життя. На одно уроєння став нарід бідніший, а край – багатший на тисячу дурниць, видуманих теологами і філософами. Реформація принесла користь лише князям і вченим. Народ не добув через неї ніщо на своїм чуттєвим щастю, а втратив багато зі свого духового здоров'я. Влада священників була прецінь тільки *моральна*. Народи бідніли, щоб збогатити Церкву, так як руйнують себе задля своєї милої... Але коли по реформації князі опанували маєтки і доходи

духовенства, податки заступили місце добровільних датків, а карне право вступило на місце пекла. Звичаї стали суворіші... Службу Богу, яка для католика була втіхою й одночасно опорою і розвагою для нещасних, замінено на школи моральності, де вірні нудьгували і засинали. Теологія, давніше божеське мистецтво, зробилася наукою, недоступною поняттям народу. Громадянське життя завмерло. Не було більше ніяких малярів, ніяких поетів, ніяких свят для народу; не будовано публічних палат; провінційний і хатний егоїзм заступив місце національного духу; німецький нарід, колись такий радісний, дотепний, дитинний, через реформацію став смутним, неповоротким і нудним народом. Перед реформацією можна було спіткати у німців услужність, Лютер обдарував їх услужництвом. Південні народи, які позістали католиками, *бояться своїх панів, але вони не люблять і не шанують їх; вони зберігають свою любов і свою пошану для Бога і його намісника... Але у реформованих народів, де князі стягнули до себе моральну владу Церкви і з'єднали з нею матеріальну силу, мусять піддани любов і пошану, давніше даровані Церкві, приносити як податки своїм світським панам. Лиш у північних народів є та глупа і сліпа любов і та забобонна повага до князів, що так спідлює людину*». То все цілком добре сказано, а підкреслення частини тих слів ще більшою мірою говорить про православ'я. Хоч елементи цезаро-папізму в протестантизмі були б для нас майже зовсім байдужі, то тим більше є вони небезпечні в Православній Церкві, що панує на Україні. Цар, який за основним законом російської імперії є «хоронителем догм» тої Церкви і, властиво, її духовною головою, – се є така небезпека для православних українців, для почуття їхньої національної відрубності, таким духовним лучником, що прив'язує нашого селянина не тільки до російської віри, але і до російської держави, гіршого від якого важко собі уявити! Такої небезпеки не приховує в собі католицизм. Коли «цар-папа» або навіть де-не-де «цісар-папа» є бруталною дійсністю, то «le rare-roi» живе хіба в головах кількасот сфанатизованих італійців, зрештою, належить в цілості до історії. Колись виявляла Католицька Церква рівно ж цезаропапські тенденції як: *галліканізм, феброніанізм, йозефінізм*, але, багато слабкіші ніж у православ'ю чи протестантизмі (*ius episcopale!*), вони закінчилися скоро фіяском. *Універсалізм, католицизм* Католицької Церкви остерігав його дотепер від усяких компромісів на тім полі. Як учить історія, Католицька Церква скоріше згоджувалася на втрату цілих провінцій і держав, аніж зрікалася тої засади універсальності на річ *цезаропапського ународовлення, тобто удержавлення* поодиноких церков. Та риса Католицької Церкви важлива для нас лише своєю негативною стороною (через скатоличення України знищено би там отруйний вплив цезаропапізму); той момент – універсальність католицизму – мав би для нас ще більше позитивне значення. Бо евентуальне запровадження Унії на Україні не тільки перетягло би нитки, що лучать українську людність із головою Православної Церкви, але і створило б рівночасно для мільйонів наших краян *новий духовний осередок поза кордонами російської держави* – факт величезної ваги! Прив'язаний церковно до Риму, наш нарід тисячею ниток був би тим самим прив'язаний до Заходу загалом, до його культури. Коли б наш нарід у Римі бачив свій *духовний осередок*, а не так, як дотепер – над Невою, він не був би неприступний і до інших, не лише *релігійних* ідеологій, що плывуть із Заходу. Він не був би такий податний до всяких виконаних у Петербурзі, *політичних і культурних* концепцій, нехіль до сепаратизму і культурне напівмосквофільство декотрих закордонних земляків («Украинская Жизнь», «Рада») ніколи не прибрало б таких розмірів, як тепер. Тому-то неслухне є твердження, немов заміна православ'я на Унію

і боротьба за неї перешкодила б і відсунула б від культурної і політичної праці. Навпаки, той факт, полегшував би ту працю, *оскільки ми стремимо до витворення власної культури*, а не перекладеної з московської мови.

Такі є причини, які, на мою думку, з національно-політичного погляду дають Унії, католицькій релігії першість перед кожною іншою з тих, що або панують на Україні або мають вигляди на будучину. Ті самі причини дають Унії першість і перед ідеєю *національного* православ'я, то значить – *автокефалії української Церкви*, ідеєю, в новіших часах піднятою харківськими українцями («Сніп»), бороненою рівно ж Заклинським у «Шляхах». Похибкою було б думати, що виборення автокефалії українській Церкві легше могло б довершитися, як цілковите зірвання з Православною Церквою. Росії не так залежить на єдності віри своїх підданих, як, власне, на *єдності церковної управи* в державі. Найкращий і найсвіжіший тому доказ – недавно довершена «анексія» трапезундських православних через св. Синод! На тожсамість віри глядить Росія як на дорогу єдності до централізації церковної управи. Тому автокефалія української Церкви була б для неї, хоч трохи меншою небезпекою, як привернення Унії, одначе дуже небажана, проти якої вона боролась би до останнього. Крім того, гасло церковної автономії як чисто *політичне* і для народу мало зрозуміле, ніколи не могло б згуртувати довкола себе інтенсивного масового руху, який міг би постати під *релігійним* гаслом; людське сумління є найсильнішим вибуховим матеріалом! І ще одно: той сам погляд, який нас змушував і змушує до часу зрезигнувати зі самостійницьких аспірацій в політиці і шукати опору в інших, уже сконсолідованих і дозрілих політичних організаціях або осередках (Австрія, Німеччина), той самий погляд промовляє за тим, щоб і в сфері релігійній шукати опору не в *ad hoc* створеній ідеї або організаційнім центрі – з природи речі слабкім – лише в Римі. До того всього ще один важливий момент не доставав би автокефальній українській Церкві: її духовний осередок остав би в кордонах російської держави.

Ще один аргумент насувається мені для попертя моїх тверджень, аргумент більш чуттєвого характеру, на цілковиту слушність якого, зрештою, не претендую. Тим аргументом є по-моєму, факт, що католицький світогляд – за цілої своєї примітивності – більше ніж кожний інший достроєний до психіки нашого народу, отже, найлегший для прийняття. Католицизм є релігією *аристократичною* *par excellence*. Як зрештою, кожна аристократична інституція (шляхетство, королівська влада), базується католицизм на принципі, про слушність якого не дискутують і який має своє опертя на тисячолітній традиції. В нього можна вірити або ні, але доказів він не зносить: *credo, quia absurdum est*. Власне тому католицизм є найсильніший у краях зі старою аристократичною культурою або в тих, де шляхта дотепер відіграє важливу суспільну роль: в Іспанії, Австрії, Польщі. І на відворот – краї, в котрих панування аристократії остаточно зламане, мають нахил до протестантизму. Так єсть в дійсності, хоч не на позір, в демократичній Швеції, яка ще в XVII столітті вивласнювала свою шляхту; так є у Великій Британії, яку багато хто вважає республікою з президентом, що називається «король»; так є у німців – у народі з найбільш розвиненим почуттям того, що вони називають «*Gemeinwesen*», як про те свідчить ще старогерманське право; і навіть у католицькій Франції поступ демократизації в останніх роках (міністерство Combes'a і Waldeck-Rousseau) відбився в тій хвилі на упадку католицизму. Характерне є рівно ж, що хорвати, соціально найбільш зрізницьована частина сербо-хорватського народу, зі старою і сильною аристократією, прийняли католицтво, а серби, які до останніх літ були

нацією майже селянською, – ні. Росія, історія якої не виказує ні сильного суспільного впливу аристократії, ні народу, витворила своє православ'є; православ'є, якому, як протестантизму, бракує аристократичної риси, «самовистачальности», замкнення в собі, і яке, залежно від світської влади, можна б назвати *гетерономною* Церквою у противенстві до *автономного* католицизму.

Не хочу нітрохи встановлювати тут якийсь нове право, а ще менше – твердити, що *кожний* поступ демократизму прокриває значення католицизму. Хочу тільки зазначити, що релігія, оперта на аристократичній засаді непомильносли, скоріше знайде прихильників у краях, де суспільний устрій є опертий або на тій самій засаді, або в таких, де психіка народу виявляє деякі аристократичні риси. Ті останні, власне, і є на Україні. Тою рисою пересякнуті у нас (у селянства, не в інтелігенції!) деякі товариські форми, ставлення до жінок, високо розвинений естетичний смак, почуття власної гідності і т. д., що, зрештою, впадає у вічі кожному сторонньому спостерігачеві і про що вже досить писано у звітних повідомленнях німецьких воєнних кореспондентів. Той, власне, факт промовляє по-моєму за те, що пропаганда Унії знайшла б у нас податний для себе ґрунт. Не вільно також тратити з уваги, що другою відвортною стороною католицького аристократизму, рівно ж, як і деяких інших аристократичних інституцій, є його *опозиційність*, *опозиційність щодо держави* – момент, яким у Росії не можна нехтувати і який зовсім не міститься як у протестантизмі, так і в православ'ю. Власне, той момент викликав, як ми бачили на прикладі *Börne*, католицькі симпатії навіть у вільних мислителів. До них належав рівно ж *Гайнрих Гайне*, цитату якого на сю тему, на жаль, не маю під рукою. Належав до них також знаний пророк буржуазійного лібералізму – його найліпших часів – *Adam Smith*, який у своїй «Розвідці про єство і причини народного добробуту» (кн. V, розд. I) називає протестантських агітаторів проти католицизму «обмеженими і неосвіченими фантастами», наділеними «неповоротким мужицьким красномовством». Не є я симпатиком жодної релігії, та зумію зрозуміти і *Börne*, і *Heine*, і *Smith'a*. Колись бачив я твір Стріндберга «*Martin Luther*», що є апотеозою тої людини і його справи. На мене зробила п'єса зовсім відворотне враження. Коли побачив я крикливого, що ніколи не замикає уста, проповідника нової правди, до якого знаменито підходить характеристика *Smith'a*, побіч повних незрушної самоповаги і спокою, майстерно нашкіцованих католицьких прелатів, у кожному руху і погляді яких відбивалася тисячлітня культура, коли побачив я їхні старі бібліотеки і старі книжки, мені шкода стало того всього, шкода тої, може, зіпсованої, але *старої* культури, яка мала впасти під ударами великого варвара. Через голову пронеслася в мене думка, що, коли б я жив у XVI столітті, коли опозиція проти *всякої* релігії була ще поняттям без змісту, я пішов би радше за тими, що хотіли зреформувати Католицьку Церкву, за Лойолою, ніж за тими, що хотіли її збурити...

Рекапітулюючи все, прийдемо до таких висновків: Унія (Католицизм) 1) (як загальною релігійною реформацією) на Україні є можлива, 2) найменше з інших релігій виказує цезаропапських тенденцій, 3) створила б у разі її прийняття на Україні для тої останньої культурний осередок поза кордонами Росії, 4) посідає більше, як інші кличі (автокефалія!), – вербувальну і вибухову силу, 5) своїм характером найбільше відповідала б психіці нашого народу – отже, була б з національного погляду кориснішою від якої-небудь іншої релігії на Україні і легшою до прийняття. Рівно ж і незмінний постулат кожної демократії – відокремлення Церкви від держави – легше дав би здійснитися (абстрактно!) в католицькій Унії, ніж у якій-небудь іншій, сильніше з державою занизані й релігії. *Конкретно*: релігійна рефор-

мація на Україні натурально не наблизилася б нас ані віддалила від здійснення того постулату, як довго залишалися б ми у православної Росії.

На спеціальний розгляд заслугує *практична сторона* справи. Можна сказати, що пропаганда Унії в російській державі є утопією. Так не думаю. Що стрінеться з великими перепонами – се зрозуміло. Що їх можна побороти, свідчить хоча б історія штунди. Зрештою, такою самою утопією є національний розвій українців у Росії, а ще більшою – здобуття церковної автономії, а навіть і політичної. Тут усе буде залежати від ідейності і *такту* борців і проповідників Унії, з одного боку, а з другого – від того, як я вже сказав, чи зуміють зробити з Унії охорону для мільйонів українського селянства, що прагнуть «нової правди» і не знаходять її у православ'ї. Не говорячи про насильство, яке дало б тільки зброю в руки Евлогіям, і, таким чином, досягнуло б зовсім протилежні висліди, – навіть усяка влізливість у пропаганді мала б бути цілком вилучена. Справа не змінилася б, коли б ішлося не про величезне діло навернення цілої України, лише її відірваної від Росії – частини. Духовні впливи православ'я, на жаль, як ми бачимо, не затримуються на кордонах російської держави, і створення нової греблі проти тих впливів у виді Унії – все було би вказаним. Небезпеки роздвоєння нашого народу на дві нації під впливом релігійної відмінності в разі, коли одна частина остане православною, а друга прийме Унію, нема що боятися. *На те засильє є почуття взаємної національної приналежності серед різних частин нашого народу.* Деінде, коли частини того самого народу розділені як релігійно, так і державно, як, наприклад, хорвати і серби або литовці пруські і російські, витворюються звичайно дві *нації*, чужі одна одній. У нас, мимо релігійного, державного, а почасти й культурного поділу, як галицькі, так і російські українці залишаються членами того самого народу – як фактично, так і в своїм національним почуттю. Той факт збиває вгорі наведене побоювання. Рівно ж нема що боятися *нівеляційного* з національного погляду впливу Риму, який на першій місці ставить Церкву, а відтак націю. Не лякалися ми того впливу в XVI ст., не маємо лякатись його і тепер. У кожному разі, є та небезпека менша, як та, яку приховує в собі православ'я або протестантизм.

Повторюю, що тут ідеться не про зміну нашого ставлення до Церкви, яке остається таким, як у кожній правдивій демократії (відокремленість Церкви і держави мусить як до сього часу, так і тепер, бути нашою програмою, і то актуальною програмою). Йдеться про *вибір* між Унією і Православ'єм, як у сфері політичній – між Австрією і Росією. І той вибір мусимо зробити, хоч би яким було наше ставлення до релігії загалом; подібно, як соціяліст, що негує *кожну* буржуазну державу, змушений вибирати між монархією і республікою. Зважати справу повернення Унії на Україні за штучний винахід, означало б ігнорувати 100-літню боротьбу нашого селянина за Унію, означало б забувати, що останки Унії зникли доперва в 1875 році, а остання свідомо акція українських уніятів проти православ'я датується роком 1905 (перехід «православних» холмщаків на римо-католицизм). Хочемо ми того, чи ні, боротьба між Унією, *що має глибокі традиції на Україні*, і православ'ям, між українством і москвофільством, між Австрією і Росією, між Середньою Європою і Москвою – в результаті тої війни *загостриться*. Останнє рішення стане неминучим, і ми маємо докласти всіх старань, аби се рішення випало *на некористь Росії* в політичній, а так само і в сфері релігійній. Хотіти лишити все по-старому в тій останній сфері – значить віддатися пасивно хвилі історичного процесу, зрезигнувати зі всякої активності, признати урочисто засаду *cuius regio, eius religio*, яка могла бути підходящою перед 300 роками, але не тепер! Час уже зрозуміти, що все, але

се все без виїмку, всі страховини є нічим у порівнянні з тим страшним і огидним у своїй величі фактом, який дається виразити одним словом – *Росія!* Час зрозуміти, що до оцінки *кожного* суспільного явища, *кожної* політичної акції маємо підходити *перш за все* з критерієм: чи се pomoже справі культурної, політичної і *релігійної* сепарації нашого народу від Росії, чи ні? Сей погляд є одиноко важливим і в справі Унії. Поборювати її будемо, як і § 14, щоб остати при раз вибраним порівнянню, але коли історична хвиля питається за нас, чи хочемо Унії чи Православ'я, маємо так само заявитися за першою, як заявляємося за аристократично-клерикальною Австрією в її боротьбі з царатом.

Буду вважати завдання сеї статті за сповнене, коли вона причиниться до ширшої дискусії на тему – справа Унії.

НАРІД-БАСТАРД

Удари зрадливої долі, що наче обухом торощить нас уже низку літ, викликали в нашій суспільності неможливе сум'яття та розбрат думок. Одні ставилися до нас скептично за наші «західноєвропейські аллюри», другі бачили в нас таких самих «греко-католиків», як у Суздалі або Калузі. Ні одна, ні друга сторона не йняла нам віри і втратили цю віру в себе й ми! Рецидиви «старорутенства» та «грушевщини» у найгаласливіших українських самостійників, з одного боку, раптовний «скрут на Захід» (змiна календаря!) і плазування на животі перед посторонніми, позанаціональними чинниками, з другого, – ось головні лінії цього духового розбрату, цього виру, в яким, як риба об лід, б'ється вже три роки наша громадська думка. Спільний цим лініям є брак віри у власні сили народу, в тривалість і відпорну силу його національних форм, у їхню рівновартість з іншими. В результаті хаос течій і програм, з якого, на перший погляд, немає виходу.

Чи цього виходу, справді, немає? Чи, дійсно, надаремні всі зусилля збагнути те «єдине», що нам тепер є «на потребу»?

Здається, що так не є та що цей вихід можна знайти. Але для цього треба розібратися в причинах цих безнастанних хитань нашої політичної думки, що кидають нею немов отарою овець раз направо, раз наліво, без цілі, без сенсу. Знатимемо ці причини, то знатимемо й вихід.

Цю причину, цю *causa finalis* вічної боротьби наших всіляких «орієнтацій» треба по-моєму, шукати в морфологічній будові нашої нації. Ми є *народом-бастардом*. Не в сенсі нарід-байстрюк, а в сенсі, в яким це слово вживається в біології або в лінгвістиці. У першій це знаменує якусь тварину або рослину, що постала з суміші двох різних рас (*species hybrica*), як, напр., мул, та яке є якимсь *Mittelding*-ом між ними; у лінгвістиці цей вираз служить на означення слів, штучно складених з двох різних мов як *бюрократія* або *соціологія*. Таким бастардом між націями і є ми, українці. Є ми культурно-історичним *Zwischending*-ом. Цей наш характер слідно в усіх (не скалічених чужинцями) *майже формах нашого національного життя*: в політиці, релігії, національній вдачі, будівництві, мові, музиці і навіть правописі. Найбільш маркантно це виявляється в *релігії*. Перед офіційним знищенням національної (Уніятської) Церкви на Україні (1839 р.) майже цілий наш нарід був греко-католицьким. Це була релігія, середня (як це вже показує її назва) між *римським католицизмом і грецьким православ'ям*. Ми молимося по-церковно-слов'янски, але за Папу. Наші священники голили бороду (як ксьондзи), але не знали целібату (як попи). Елементи обох релігій злучено в одну своєрідну, оригінальну цілість: наш греко-католицизм постав так само з латинського католицизму і грецького православ'я, як слово «соціологія з одного латинського і одного грецького слова.

Подібно постала й історична *організація нашої Церкви*. В Москві клір не мав жодного авторитету; він був слугою світської влади. В Польщі цей авторитет стояв надзвичайно високо, і Церква там була незалежна від суспільности. Україна вибрала знову середню дорогу: наше духовенство не стояло так незалежно і понад

суспільністю, як у Польщі, але й не було іграшкою світської влади, як в Москві: воно було виборне.

Подібно в *політичному життю*. Польща виробила спеціальну форму політичного життя – елекційну монархію. Зверхня влада була там кожної хвили залежна від (станового) сойму. Москва видумала свій абсолютизм, своє «самодержавіє». Гетьманщина знайшла посередню форму: особа гетьмана походила з вибору, як у Польщі, але раз вибрана була ніяким органом не обмежена і (теоретично) абсолютна, як у Москві.

Подібно мається річ з *громадською психікою* нашого народу. Московський наряд є колективістом *par excellence*, народом-отарою. Гуртовий принцип домінує в нього понад усім, що, між іншим, знаходить свій вираз у таких інституціях, як те саме «самодержавіє» або «община». Поляки, навпаки, є народом з вибуялими рисами крайнього індивідуалізму. Українці займають знову посереднє місце між цими бігунами. У приватному життю українець є індивідуалістом найчистішої води, в суспільному він, одкидаючи *примітивний* колективізм, виказує надзвичайні здібності в засвоєнні форм *модерного* колективізму. В протилежність до москаля він, подібно, як поляки, не знає «общини», але серед сих трьох народів виказує найбільшу здібність до кооперації. Ніде в російській державі кооперативний рух не є так розвинений, як на (правобічній) Україні.

Ці самі переходові риси находимо рівно ж у нашій *духовій культурі* і передусім у *літературі*. Коли типом поляка є пан Володийовський або інші герої Сенкевича з «*Ogniem i mieczem*», або Фальк («*Homo sapiens*») чи Гордон («*Dzieci szatana*») Прибишевського – герої хворобливо розвиненого культу особистости, типом москаля є Платон Каратаєв («*Война и миръ*») Толстого або Нежданов Тургенєва – засадничі негатори чужої, за ними, для маси культури, апостоли «хожденія в народ», жерці нового бога – Загалу. Ні з одним, ні з другим типом не можна порівняти персонажі української літератури. Козак з народних дум або Ярема з Шевченкових «Гайдамаків» – це люди з крайньо розвиненим «я», але виявлення цього «я» вони не мислять инакше, як *pro rem publicam*. В піснях жодного иишого народу, навіть у піснях особистого характеру, не приходять так часто слово «країна», «Україна», «рідний край», як у нас. Анархістичні аллюри такого Гордона або апашівських героїв Горького, що кидають виклик цілій суспільності в ім'я вередливого «ego», що не має жодного морального стриму, є чужі українцеві; з другого боку, посвята особистости на річ загалу (Ярема в «Гайдамаках») ніколи не набуває в нас властивого москалям характеру релігійного екстазу і розмивання без останку в масі.

Поляк є романтиком. Москаль скептиком. Українець є, як його називають у Росії, – «мечтательний (мрійливий) хохол». Ця мрійливість лучить у собі обидва елементи: фантазію поляка і розумування москаля, що відбивається як у нашому *красному письменстві*, так і в *музиці*. У Гоголя, наприклад, не знайти жодного веселого оповідання, яке не кінчилося б сумним рефлексійним акордом (в одному з диканських оповідань опис шаленого танцю, тупіт якого поволі завмирає, збуджує в автора аналогію з молодістю, що теж поволі згасає). І навпаки, нема майже жодної підлої ситуації, якої українець не зумів би взяти з комічного боку. Історія козака, який, схоплений і засуджений ворогами на шибеницю, просить їх, аби його з метою легшого віддання йому останньої шани, повісили вище, є зразком цього українського Galgenhumor-у. Українець – у протилежність до своїх сусідів – ніколи не є ані *ціле чуття*, ні *ціла рефлексія*. Поєднання цих обох елементів слідно також у нашій *музиці*. Деякі з наших пісень дають одинокий, може, в музичній творчості

приклад *рівночасного сполучення* в тій самій мелодії сумного і веселого первістку (напр., пісня «Ой, копав я криниченьку», де в формі *галопу* передано глибоку *тугу* за чимсь давно і безповоротно втраченим).

Бастардизм нашої психічної будови можна рівно ж обсервувати в релігійному життю мас нашого селянства. У поляка чуття вбиває всяку рефлексію. Тому приймає він свою релігію без критики – такою, якою вона є: *він не знає жодних релігійних сект* (опріч нечисленних, що завдячують своїм животінням лише російському урядові маріявітів). Москаль ударяється в іншу крайність; для нього абстрактне розумування, чисто формальне є спортом. Це розумування, що відвертається від суті речі, створило в Москві низку найдивовижніших *сект*, які різняться між собою та від панівної системи за тим, чи вони стоять за «сугубу» або «трегубу», «аллилуя», або за тим, чи мається писати «Ісусь», чи просто «Исусь». Психічна вдача українця не дозволила йому вступити ні на одну, ні на другу сторону. Він живе не лише чуттям, але й рефлексією. Тому його релігійне життя є змістовніше, як у поляка, він стало шукає «нової правди» і часто знаходить її в сектарстві. Але його рефлексії не є формального характеру. Для сього українські секти ніколи не мають того дикого «ізуверського» характеру, що в Москві, наближаючись більше до реформаторських рухів Заходу (баптизм, штунда, молоканство тощо).

Бастардівством заносить і наше *ставлення до чужинців*. Москаль не вміє асимілювати чужинців і не старається того робити. Його метода є *погроми і район осілості*. Він не стремить утягнути чужинця до своєї громади; як усі азійські народи, він має перед сим інстинктивний страх. Він воліє його нищити і нівечити. Се є його «національна політика». А поляк має велике асиміляційне чуття. Він полонізував колись литовців, українців, татарів і жидів. У протилежність до москаля він лишав чужинцям дещо з їхньої національної вдачі, що тепер може видаватися дуже малим, але яке все ж було чимсь; тип *gente Ruthenus, natione Polonus* або поляк Мойсеєвого віровизнання не викликав жодної дальшої офензиви з боку поляка у протилежність до москаля. Там жертвами погромів падали навіть засимільовані жиди, а перші слов'янофіли робили виразне застереження не тільки проти «ляського», але й «хохлацького» елемента, як проти такого, що має підлягати дальшій асиміляції або знищенню. На іншому становищі стоїть українець. Як москаль, він рішуче відмежовується від чужинців і не хоче приймати їх до себе (мені особисто знані є приклади, де два віддалені одне від одного лише річкою села – українське і московське – літами не вступали між собою в жодні шлюбні стосунки). З другого боку, відгороджуючись від чужинців, українець на відміну від москаля виказує до них певну толерантність. Подібно до інших рис нашої духової культури наше ставлення до чужинців складається з елементів, запозичених в обох сусідів.

Зрештою, ту саму прикмету мають *зовнішні сторони нашої культури*. Взяти хоч би мову. Поляки звать її зіпсутою польщиною, москалі діялектом російської. Поляк, що не вміє по-російськи, тяжко її зрозуміє; ще тяжче москаль, що не говорить по-польськи. Для того, хто володіє обома цими мовами, наша мова не становить жодних труднощів.

Цей самий переходовий характер можна зауважити, здається, і в нашому *будівничому стилі*. Про це говорить, між іншим, *Смолька* у своїй «Die russische Welt». «Що надає конструкції і прикрасам деяких орієнтальних церков на Русі особливої оригінальної привабливості, – пише він, – це є артистичні українські мотиви, які розвинулися під впливом сучасного окцидентального мистецтва, часто у справді геніальний спосіб: оригінальне сполучення змінених на український смак візантійсь-

ких мотивів з елементами італійського Ренесансу. В них можна рівночасно пізнати Візантію, старий Київ і Флоренцію».

Коли б я хотів продовжувати свою аналізу далі і коли б я взяв усі галузі і форми нашого національного життя під лупу, то можна було б відкрити гібридні форми навіть у нашій писовні, а бодай у декотрій з них, що довший час змагалися за загальне визнання. Мені доводилося бачити старе видання, здається, кулішівських «Досвітків», де співзвук «г» віддавався латинським «g» (gapok), а Драгоманов уживав латинське «j» (jogo).

Не буду тут застановлятися над причинами сього надзвичайно характерного і, наскільки не милюся, мною вперше зауваженого явища (див.: мою статтю в берлінському червоному «Tag»-у в жовтні) 1914 під наголовком «Ein kultur-historisches Zwischending». Тепер мені важливо лише звернути на неї увагу, аби розвивати квестію, зачеплену на початку статті. Справді, ми є якоюсь *species hybrida* між народами-сусідами. І це є наше прокляття! Це є *causa finalis* того духового розгартіяшу, який панує в нас віддавна і який в останніх літах набрав просто критичного характеру. Зовсім іншими причинами детермінована наша національна кволість через цей бастардизм почала вважатися *невеликою хворобою*, суть якої стирчить у *самому характері нашої культури*. Несвідомо шукано аналогій у біології і лінгвістиці. Несвідомо смутилося думкою, що, як бастарди звичайно бувають неплідні, так і наша нація не зуміє ніколи створити буйної культури. Як нонсенсом є мова, складена з кількох інших (волап'юк), так подібним нонсенсом є всякі рекламації з боку нашої мови, а відтак і нації загалом. Плуталися два різні поняття: «ненормальний» (не такий, як інший) і «анормальний» (вирід). Несвідомо, як у тваринному світі, де бастарди, наскільки вони були плодючі, в наступній генерації вертали до первісної батьківської або матірньої форми – перекидалися багато серед нас спершу на поляків, відтак на москалів – *генеза нашого москвофільства*. Той самий процес прибирав і іншу форму – форму крайнього *національного радикалізму*. Виходячи з тези, що національна форма *сама собою* через свою подібність до московської плуває нас в opinіі світу з москалями, старалися або *змінити на гвалт сю форму*, сю давнішню подібність, або, нехтуючи органічну працю серед мас, *перекопати світ*, що тут мається до діла лише з формальною, а не істотною подібністю. З цього постали спроби (декотрі, зрештою, зовсім слухні) зміни назви «русин» на «українець», зміни календаря, з одного боку, з другого – «Aufklärungswut» наших публіцистів, що старалися довести *urbi et orbi*, що Русь-Україна є зовсім щось інше від Руси-Московщини, що українські козаки були зовсім інші, як їх московські одноіменники; що наше православ'я абсолютно різнилося від московського та що греко-католицька віра галичан ніскільки не є ідентичною з московським греко-католицизмом, як деякі чужинці й досі називають православ'я.

Спільне сим усім течіям, боротьба яких і досі ще точиться на нашій землі, є переконання (часто напівсвідоме), що наша *національна форма сама в собі* є головною перешкодою стати українцям міцною нацією як із середини, так і ззовні, в очах чужих; зневіра у відпорну силу нації в тих формах, у яких вона живе. Думалося, що треба лише сі форми відповідно змінити (календар, «українець» замість «русин» або «русскій» замість «русин») – і все буде добре. І ми зміцнімося, остоймося, й інші нас признають.

Нема більш згубливої облуди! Про нонсенсовність десператських рецептів москвофільства нема чого ближче розводитися. Бо нація, втиснена силоміць у чужі форми, мусить духово скалічити, а в соціально-політичному аспекті стати безплід-

ною. Інші, менш карколомні рецепти, як, наприклад, заміна терміну «русин» на «українець» є, розуміється, зовсім на часі. Не маючи в собі нічого штучного, вона є лише логічним закінченням того інстинктивного виречення свого старого національного імені з боку нашого народу, яке триває вже від віків. Назва «русин» збереглася досі тільки в тих закутках нашої землі, що (як Холмщина або Галичина) або мало, або цілком не стикалися з московським елементом. Російська експансія на захід, що у своїй гострій формі триває вже десять літ, мусила викликати і в Галичині той самий процес, який давно вже довершився на Полтавщині та Київщині. Але хоч би як там було, всі ті рецепти *не торкаються суті речі* і не розв'язують зачепленої проблеми. А суть речі в тім, що *ми не тому є слабкі і не визнані як нація, що маємо проблематичну і бастардівську форму, а тому є проблемою нацією, що маємо слабкі форми*. Іншими словами, якась, хоч би й зовсім одмінна, але слабка національна форма *сама собою* ніколи не буде запорукою будучини народу, і навпаки – *сильна*, зрештою, хоч як бастардна форма, зробить *се!* Доказів тому безліч. Баварці і прусаки цілий час мали, а властиво, й тепер мають окремі державні та релігійні форми. А мимо того вони є тою самою нацією; англійці й ірландці мають спільну мовну форму, а, мимо того, є різними націями. Голландці є, безперечно, лиш одним із племен німецького народу. До 1600 р. голландська мова так і вважалася за німецьку – *dietsch*, по-англійськи *голландський* і досі є *dutch*, а швайцарські німці і дотепер звать свою мову *schwysen dütsch*. І мимо того, голландські публіцисти і вчені не потребують аж загачувати інтернаціональний книжковий ринок більш або менш вдатними розвідками, аби довести, що їхня мова і культура є зовсім відмінні від німецької.

Націю творить не етнографічна самостійність, не давність походження, ні форми, лише та містична сила (містична, бо причини її ще не виявлені), яка зветься *волею до життя, волею творити окрему гуртову одиницю між расами*. Коли ця воля – міцна воля! – в нас була? У найбільш трагічні моменти нашої історії; в моменти найширшого розмаху наших національних сил, наприклад, в епоху Мазепинщини нікому й до голови не приходило сумніватися в нашій народній відрубності, мимо релігійної і державної спільності з Москвою. Тоді навіть такий деспот і дикун, як Петро I, звертався в своїх універсалах до нас не инакше, як до «малоросійського народу». Рівно ж за панування його батька, царя Олексія, в часі прилучення України до Москви ця воля бути нацією так трискала з усіх пор нашого життя, що, мимо релігійної єдності (яка була навіть ужита як претекст до цього прилучення), Москва ніяк не могла визнати «черкасів» за ідентичний із нею нарід. Наука української Церкви вважалася тоді на Москві за ересь; церковна московська влада забороняла приймати київських духовних без попереднього «исправлення» в товариство вірних. Церковні книжки київського друку заборонялося купувати під загрозою світських і церковних кар. Так було колись. Тепер не хоче Росія навіть в галицьких українцях – ноторичних католиках! бачити визнаців окремої православної віри. Колись малі відмінності викопували прірву між нами і нашими сусідами, бо була сильна воля їх затримати і плекати. Тепер без порівняння більші противенства ігноруються, бо з тої чи тої причини бракує їм сильної опори в одностайній, незломній волі народних мас. В Поляновському трактаті (1634 р.), який укладено лиш 14 років перед Хмельниччиною, що в кінці апелювала до релігійної (тоді плутаної з національною) єдності з Москвою, у цьому трактаті стояло: «Польський король визнає великого князя Михайла Федоровича самодержавним царем всея Руси, *без того одначе, щоб цей титул давав Йому яке-будь право*

до русинів, що належать *ab antiquo* до Польщі». Подібно Катерина II зголосила в 1764 р. через свого амбасадора у Варшаві декларацію, що «ані вона, ані її наступники не думають, уживаючи титулу цісарів всеросійських, ростити собі (підносити) яке-будь право на землі і краї, які під ім'ям Росії, або Руси, належать до Польщі або до Великого Князівства Литовського». Наше життя в обидві ці епохи (просвітний рух у XVII ст. і зміцнення Унії у XVIII ст.) пульсувало так інтенсивно, що, мимо близькості або навіть ідентичності з сусідніми деяких його форм, ніхто не важився заперечувати їх самостійності.

І навіть ще тепер! Там, де наші національні прикмети – хоч би й бастардні – збереглися міцно, як у *народних низах*, там вони вважаються прикметами окремої етнографічної одиниці. Старий Лука в «На дні» Горького каже, йдучи на Україну, що він іде «в хахли», як наш селянин каже, що він іде в чехи, а проф. Вуяк (у своїй книзі «Galіcya») ставить нашу народну культуру навіть вище від народної польської культури, розглядаючи її як щось цілком самостійне. В цих галузях культури, де ми лишилися *самими собою* і кожного дня ту волю лишитися собою виявляємо, там і чужі визнають нас за щось відрубне. Росіяни говорять про «русскую» народну музику, і знаний інтерпретатор російської народної пісні Андрєєв зве свою оркестру не інакше, як «великорусскимь оркестромь». У тім, де ми дійсно є оригінальні і сильні, самі чужинці стараються відсепаруватися від нас, як від елемента чужого.

У національному життю, як і в природі, існує *horror vacui* – страх перед порожнім. Коли в будові нації постають якісь люки, то вони мусять бути заповнені чужими елементами; так, слабкість розроджувальної сили Франції призвела до пене-трації її чужинцями: наприклад, вугільний район *Brieu* у Франції мав ще перед війною 70% чужих робітників. Так кваліть нашої соціальної будови призвела до того, що маємо на Україні переважно чужу буржуазію і шляхту; невміння чи неможливість створити власну державу повело до постановня на наших землях чужої (російської) державности. Неможливість через різні причини витворити свої власні форми вищої культури мало наслідком те, що ці форми на Україні є московські або польські і т. д. *Ці люки в нашій соціально-культурно-політичній будові, ця рудиментарність деяких форм нашого національного життя – вони і є причиною нашої національної квалісти, нашої «проблематичности» як нації.* Через цю нашу кваліть і каліцтво плутають нас досі з нашими сусідами, ця кваліть не дозволяє нам розвинути багатих початків нашої старої і оригінальної культури. Зміною шкіри і «освідомленням» закордону сьому лихові не зарадити. Фіни мусили колись прийняти шведську, а угорські українці мадярську культуру не через бастардівство своєї і близькість чужої, тільки через сю саму кваліть своєї національної будови. Не з інших причин називано колись болгарів «славофонними греками» (слов'яномовними греками). Задурені українські селяни з Мардмурош-Сиготу не тому підпали під вплив русофільської агітації перед війною, що вони мали однакові з москалями церковні книжки. Сі самі книжки мають також і болгари, і серби, і румуни – лише зовсім з інших причин. Наша найбогатша в слов'янстві музика не тому не може добре розвиватися, що вона є гібридна, тільки тому, що нема кому її розвивати: Монюшко і Чайковський є зачужі народів, зі скарбів якого вони черпали для своєї творчости, аби його музику ушляхетнити і вдосконалити; а наші композитори є хоч не чужі, так замало освічені. Наш будівничий стиль не може добре розвиватися не через його «несамостійність», лише через те, що завдяки згаданим вже хибам нашої соціальної будови, не маємо таких меценатів,

як Мазепа. Не тому не знаходимо на наших виставах мистецтва великих *панно́*, що на нашому ґрунті не може щось подібного постати, тільки тому, що не маємо великих панів, у чийх палацах сі панно́ могли б бути вміщені. Нас беруть і досі за росіян не тому, щоб ми справді були їм братами, тільки тому, що в Києві є російський театр, що в Полтаві виходять переважно російські газети, а на Волині послами до Думи вибираються російські націоналісти. Коли б за таких умов Україна була заселена хоч би китайцями, то їх уважали б рівно ж за москалів.

Наше соціяльне каліцтво се є причина наших бід. Ні наша «руськість», ні наше «православ'я» не є тому причиною, і жодними «інформативними бюрами» тому лихові не зарадити. Єдина рада є *зміцнення морфологічної структури нації і волі до власного життя* в таких формах, у яких створив нас Господь Бог. А вони є далєбі не найгірші, ці форми! І самі собою дуже відпорні на чужі впливи. Треба лише брати приклад з нашого селянина: віками, вперто і консеквентно старалися накинути йому інші форми життя. Вперто і консеквентно він відкидав їх, лишаячись при своїх. Коли має рацію *Ренан*, що «екзистенція нації є щоденним плебісцитом, як екзистенція особи є сталим утвердженням (affirmation) життя», то наш нарід є нацією в найвишому і найшляхетнішому значенню сього слова, нацією, яка в щоденній боротьбі утверджує своє життя, свою відрубність і право на дальший розвій. Москалі називають нас «упрямий хахол», поляки – «*uparty gusin*». Сю впертість у відстоюванні наших національних особливостей *usque ad mortem* маємо собі взяти за приклад. Щоденним документуванням собі зістати окремою нацією осягнуемо нашу мету скоріше, як чим-будь иншим. Чин митрополита графа Шептицького й уперте завзяття – буквально *usque ad mortem!* – єпископа Чеховича більше зробили для ідеї відрубності нашої Церкви і її поваги серед своїх, як сотки брошур або календарних реформ це зробити б могли. Приклад стрільців є найліпшим доказом осібности наших політичних змагань, як сотки газетних статей і січових шопок. Український національний музей у Львові скоріше промовляє за ориґінальність нашої культури, як тисячі історичних документів, розкиданих по архівах та книгозбірнях Москви, Стокгольма та Кракова, а існування кількох українських (хоч із «рускою» викладовою мовою) гімназій у Галичині було ліпшим аргументом проти російських «прав» на цей край, як десятки парламентарних промов. І навпаки, як довго у нас не переведуться Куліші і Костомарови, твори яких треба відтак перекладати на українську, як довго у нас будуть можливі такі речі, як російська газета у Львові, – доти ніхто нас за окрему націю не братиме.

Завданням часу є плекати сі наші особливості, в які нас вивінувала природа. Заповнювати пороблені історією люки в нашій соціяльній, політичній і культурній будові акцією індивідуальною і масовою, пам'ятаючи, що нарід або має бути цілісним, з усіма прикметами модерної нації, або його зовсім не буде. Кожний зосібна і всі разом мають брати участь у сьому щоденному плебісциті, боронячи від чужих зазіхань те, що зберегли нам діди, і творячи наново те, що вони згубити мусили. Бастардства нашого нема чого лякатися. Воно в нашій мізероті не винне. Вільгельм Завойовник, природний син князя Роберта, також був бастардом. До нього першого достосовано навіть цю назву. Бастарди часто є міцніші і гарніші від своїх «родичів»! Коли ми нашу «бастардську» культуру вберемо в м'ясо і кров, тоді нам так само не буде потреба доводити, що ми не те саме, що москалі, як голландцям не треба доводити, що вони не є німцями, а мешканцям французької Бретані, що вони не є британцями. Тоді зможемо обійтися без «старорутенства», «грушевщини» та «освідомлення Європи», тоді не будемо мусити покладати свої надії

на позанародні чинники. Тоді зникнуть безнастанні хитання і боротьба всіляких «орієнтацій» – чисто української проти «фільської», української проти «русской» і т. д. Тоді не втрачатимемо голови від несподіваного усміху вередливої долі і не впадатимемо в десперацію, як їй забагнеться повернутися до нас спиною. Тоді на всякі квестіонування нашої національної відрубности будемо лише здвигувати плечима...

Тільки ще одно: як «не всякий, хто каже «Господи, Господи!» ввійде у «царство небесне», так і не всякий із клоунів нашої політики, що вбрався в нову маску з написом на чолі «На власні сили!», здатний повести нарід на новий шлях. Ті, чиїх гаслом, ще вчора було «все, тільки не власні сили!», мають в інтересі народу і власнім скромно відійти в бік. Великий рух вироблення нової будучини для народу не є «Varietè-Vorstellung», і зовсім добре може обійтися без «ексцентриків».

«НАРІД-БАСТАРД»

З приводу статті, уміщеної під сим заголовком в останньому випуску «Шляхів», отримала редакція низку писаних і усних висловів обурення від тих, що сю статтю читали, й особливо від тих, що її не читали.

Ті вислови обурення були лише *висловами обурення*. Наші опоненти, на жаль, були заскромні, аби публічно протиставитися нашій статті. Тому й отся замітка не може обертатися в рамках ясно спрецизованих закидів чи протитверджень.

Автор винен у тому, що наважився кинути «найпотворнішу брехню» на націю, закидаючи їй ледве що не неправисне походження, редакція натомісць у тому, що подібні «злочинні статті» бере до друку. Закиди були так нагальні, що, читаючи їх, здавалося, що ходить навіть не про «неправисне походження» нації, а лише деяких її членів. Дійшло до того, що один із таких обурених, мабуть, у надмірнім патріотичнім завзяттю, навіть не читаючи статті, у спосіб, не практикований між інтелігентними людьми, «зірвав товариські зносини» з редактором.

Спершу хотіли ми се в зникаючій меншості протести, а в переважаючій більшості напасті лишити без відповіді, бо наш журнал видається не на те, аби лагодячо впливати на гумор читачів, яким, зрештою, вільно мати сяку або таку думку про написане, як рівно ж їхнім святим, незапереченим правом є розуміти або не розуміти те, що вони читали. Коли ми, отже, зважилися на сю коротку відповідь, то робимо се з особливих причин: тому що випадок, про який мова, має *ширше*, загальніше значення. Він є взірцем того гіпнозу *фрази*, того панування *слова*, що від низки літ проявляється правдивими оргіями в нашім життю. Сей гіпноз гангренизує наше суспільне і політичне життя, він звів на нечувано низький рівень нашу публічну моральність; вона, ся фраза, забила в нас самокритику і поробила нас політичними сліпцями; він унеможливив у нас незалежну публіцистику – висловлення думки, яка хоч трохи колідувала б із *communis opinio doctorum*.

Перед кількома літами винайдено в нас «самостійну Україну» (в лапках, звертаємо на се увагу, щоб знову не настало непорозуміння). Від того часу останній політичний блазень міг дозволити собі на всякі скоки і експерименти, оскільки він мав на устах слова своєї програми – «самостійну Україну»; з сею легітимацією міг бути певний своєї безкарности за найгірші лакейські вчинки. Його слова рятували його діла.

Недавно газети принесли звістку, що тимчасовий петербурзький уряд обіцяв (!) взяти під увагу (!) проект шкільного самоврядування на Україні. Досить було того, щоб газети поширили сю звістку під звабленим заголовком «автономія», аби бідні рутенці впали в масову телячу евфорію. Серед них не бракувало і правників, які мали б знати відмінність між адміністративним поняттям самоуправи і автономією – правом власного законодавства.

Знову зміст пропав за словом! Подібно цілих 20 літ дурили нас російські соціал-демократи виразом «право нації на самовизначення», що стояв у їхній програмі. Дарма, що практика тисячу разів довела, що за сими трьома словами приховується в найліпшій разі ніщо, а в найгіршій – русифікаторські задумки. Слово і його гіпноз знову осягнули свою ціль.

Ще приклад. Перед роками нація стояла на краю загибелі. Тут – готова впасти жертвою бестіяльської інтриги, там – скручена і зв'язана царатом, засуджена ним на повільну смерть. У сих самих «Шляхах» пробували кинути голос перестороги до суспільности отверто і щиро, «wie ein Mann zum Mann», старалися звернути увагу на прірву, що відкривалася перед нами. В результаті замість дискусії над сею проблемою, появилися напади за те, що хтось відважився поставити під сумнів формулку «безсмертності нації» – старі, заяложені слова без змісту.

Те саме в Галичині. У нас вистане якійсь партії назватися радикальною, і се йде за факт, дарма, що її тактика і політика ні в чім не різниться від тактики, скажімо, національно-демократичної. В opinіi загалу партія залишиться непорочно радикальною, бо так себе назвала!

Вистане якійсь групці людей, що заклали з погляду на сприятливу міжнародну кон'юнктуру заробкове або господарське товариство, назвати його «партією» або «союзом», аби простодушні люди вірили в се, як Марія Магдалина в Ісуса Христа. Знову той самий гіпноз слів.

У нас вистане якомусь осібнякові назвати себе членом, ба, навіть головою якоїсь, скажімо, соціально-демократичної партії, і це в тій хвилі сприймалося за факт, хоч би навіть партія не була ніякою партією, а голова – ніяким головою, лише урядником міністерства закордонних справ. Авансувавши тим способом себе самого, сей осібняк був управнений навіть їхати на стокгольмську мирову конференцію. Подвійно управнений своїм інтернаціонально-соціалістичним серцем.

Так, гіпноз слова справляє в нас правдиві оргії! Він закриває у нас брак думки, нестачу громадянської відваги і політичної чесности. Він рівно ж кидає болотом на кожного, хто хоче великими руками доторкнутися до роз'ятрених ран нації – «Нарід бастард»! Що є страшного в цій статті? Чи зміст її має щось нового? Ні, бо сю саму проблему порушували свого часу і Костомаров, і інші. До цього «бастардизму» признається в приватній розмові не один рутенець. Мабуть, під вагою сього питання збожеволіла «бастардівська» душа Гоголя. Що наші культурні форми через зіткнення різних чужоземних впливів є бастардичні (щодо Унії – це очевидно) – се ж ясно! Що втиснені силою між чужі державні організми, ми не могли позбутися їх дій на наші політичні форми, се також ясно! Ясним є й те, що коли в статті говориться про впливи не лише наших безпосередніх сусідів, але також Візантії і Риму, то говорити (як се супонують нам деякі наші читачі) про бастардизм нашої нації як етнічної одиниці – є нісенницею.

Зрозумілим є й те, що авторові йшлося не стільки про вияснення походження наших культурних форм, як про їх характеристику, що на зміст сих форм впливає не стільки етнічне походження нації (ся справа в статті навіть не порушена), скільки її історичне стосування, ergo, що термін «бастардизм» ужитий у статті радше в сенсі аналогії. Все це є ясне, і цього не зрозуміли деякі наші читачі. Не зміст статті, якої 90% протестантів навіть не читали, лише сам заголовок вивів їх із рівноваги замість того, аби ввійти в суть речі і зняти дискусію про що йшлося авторові: чи діагноз і спосіб лікування нашої суспільної хвороби – хитань наших орієнтацій – є добрим чи ні? Замість того, вчепилися слова, аби уладити коло автора і редакції звичаєм червоношкірих смертельний танок...

Се нагадує мені кілька аналогій, які, може, переконають наших читачів, якою безрезультатною є їх метода закривання очей на факти і страху перед словами.

Коли Іван IV довідався про перемоги Баторія, наказав у безсилій люті бити в усі московські дзвони, віщуючи перемоги московської зброї. Коли Китай програв

у війні з Японією, цісар небесної імперії видав декрет до народу, що японців побити хоробрі цісарські війська та що цісар у своїй великій ласці постановив давати японським жебракам річну пенсію, яку, зрештою, сі останні називали контрибуцією. В обох цих випадках спроби знищити факти словами не мали успіху. Не повелися вони й Наполеонові, який у перші роки свого цісарства вперто казав карбувати на монетах: «Republique fransaise – l'Empereur Napoléone». Наївні французи ніяк не хотіли повірити, що республіка і цісарство – се те саме. Даремно старалася і французька буржуазія II-ої і III-ої республіки переконати люд, що її панування йде під тим самим девізом «liberté, egalité, fraternité!» – девізом великих днів 1793 року. Французи не вірили, мимо того, що сей девіз виписували скрізь, навіть на тюрмах республіки.

Як бачимо, навіть найвправніші політичні еквілібристи не були в стані закрити словами немилі їм факти. Час залишити сю методу і нам і не боятися говорити про болячки нашого життя відверто і щиро. У товаристві називати речі своїми іменами є часто браком виховання, але не хотіти перенести сю засаду до сфери публічної – се є тупість непростенна навіть для громадян королівства Галичини і Володимирії з великим князівством Краківським.

Нашої мізероти не закриємо, хоч би як заривали голову в пісок, як стравс. А якраз таку стравсову соромливість виявляє наша інтелігенція. Вірить, що вона є безсмертна, коли доля з ломакою стоїть за її плечима; вірить в автономію, а не отримала ще початкової школи; вірить у радикальну партію, а замість того, має купку не так радикальних, як безвідповідальних осібняків, вірить у соціал-демократію, вірить у те, чого немає, і боїться назвати своїм ім'ям те, що є; читає щодня останні дурниці, приємні для національного самолюбства, в які сама не вірить, і казиться, коли назвати річ власним ім'ям, може, менш приемним, але таким, що ясно вказує на суть якоїсь важливої громадської проблеми.

Тішиться тим, чого нема, і злоститься на те, що є.

Щасливі люди!

«БОЖКИ»

(З приводу нового роману В. Винниченка¹)

Новий роман Винниченка, що вийшов друком у «Московск-ім Книгоиздательств-і», був, певно, подією дня на Україні. Роман носить заголовок «Божки», в оригіналі називався «По-свій», та найбільш підходячим титулом для нього певно були б «Записки божевільного», коли б таких «божевільних», яким є головний герой роману Радим Стельмашенко не лічилося у нас тисячами й десятками тисяч. Се надає «Божкам» – всупереч іншим творам того самого автора – надзвичайний інтерес, забезпечуючи їм велике коло читачів, тим більше, що Винниченко є знаний як дуже талановитий оповідач і обсерватор. Для нас, українців, роман має подвійне значення: з одного боку, він з незвичайним хистом порушує важливі й цікаві суспільно-психологічні проблеми, з другого – він є взірцем того застрашуючого морального спустошення, яке чинить серед нашої закордонної інтелігенції російська культура.

Із зовнішнього боку, з боку форми роман, певно, відповість усім вимогам читача. Читається він легко, з зацікавленням, особливо для тих, що, як автор сеї замітки, майже в кожній виведеній особі впізнав ту чи ту живу істоту, правда, скарикуризовану, і то грубо скарикуризовану, але хто в нас на те зважає? Правда також, що стиль автора визначається деякою примітивністю. Такою примітивною, трохи позуючи примітивною мовою писав гр. Толстой, але в нього се є, власне, поза, щось умисне, а у Винниченка – природне; інакше писати він би не міг, хоч би й хотів. Але на се в нас рівно ж не зважається... У перекладі роман багато вирає. Російська мова, якою автор, здається, володіє набагато ліпше, ніж рідною, – зовсім чиста; нема того російсько-малоросійського жаргону, який стрічаємо в «По-свій».

Важливішим від форми є, одначе, зміст роману, і він є гідний якнайпильнішої уваги. Сей зміст є трагікомедія російсько-українського Бранда. Брандівське «все або нічого!» не дає спати і героєві «Божків» Стельмашенкові. Лише з тою різницею, що ся максималістська засада проймає його не як внутрішній «категоричний імператив», тільки як нова норма моралі, яку він хоче накинути цілому свому оточенню. Се оточення – оточення кожного українського міста: партійна та інша інтелігенція і кілька зв'язаних із нею спільною працею робітників. Соціялісти, «відродженці», анархісти, енупісти, зрештою, «хатяни» – все, як звичайно у Винниченка, скарикуризоване і розглянуте з погляду своєрідного філософського примітивізму. Адвокат Піддубний, що має безнастанні сцени зі своєю жінкою і в інтересах канцелярії та дітей уникає відвертої маніфестації своїх соціялістичних переконань; «відродженець» Водосвятський, якому автор не може дарувати ані його елегантної фризурі і черевиків, ані добре випрасованих сподень (Каїнова пляма

¹ **Винниченко В.** Божки: Романъ въ 2-хъ частяхъ. – Москва: Московское Книгоиздательство, 1916.

«буржуазности») і з якого він за те робить фахового натягача, злодія і зводителя невинних (зрештою, в нього закоханих) дівчат та пропагатора нової, ворожої соціалізмів ідеології; Скалозуб, засновник партії українських «шовіністів», що всі інші існуючі на Україні нації вважає за «зволоч»; родина Микульських, а з них головню Юрко; zdeгенерований представник тої поширеної в Росії інтелігентської верстви, до якої найліпше пристала б назва «соціал-ідіотів»: дідич-соціаліст, нищений духово непоборимим противенством між своїми quasi-переконаннями і своїм соціальним походженням; брат Юрка Модест – безсилий в ім'я «святости домашнього вогнища» дати собі раду з жінкою Діною, що безперестанно, для спорту, зраджує його; робітники і представники тріюмфуючого хамства: поважаний всіма власник фабрики Нікодим, здодій і женовбивник і його своячка Тепа – тип жінки-хижака; одиноким мужчиною серед роз'їдених рефлексіями, сльозоточивих сафандул, якими аж роїться роман. Зрештою, Винниченків варіант «голотии» – діти нужди, жертви соціального устрою, понуре тло, на яким відбувається ціла акція роману. Таке є се оточення, а властиво з сим оточенням і воює герой Стельмашенко, помагаючи собі в тім безконечними тирадами і «принципіяльними розмовами» зі своїми противниками. В ім'я чого ведеться та війна? В ім'я «народу» або, ще краще, в ім'я «пролетаріяту» – сього містичного абсолюту, шанованого в Росії нарівні з Богом. «Пригадую, – каже Стельмашенко, – з яким захватом дивився я на робітника. Вистачило, аби се був робітник, як я вже почував до нього якась незрозуміле поважання, симпатію». Служити сьому абсолюту – «народові», джерелу всіх чеснот, Стельмашенко й вимагав від свого оточення, а воно тим часом поклоняється своїм власним «божкам». Дух компромісу, дрібні щоденні угоди зі «старим світом» (Піддубний, Юрко) або й просто зрада соціалістичного євангелія (Водосвятський) – ось ті злі духи, з якими веде свою безвиглядну боротьбу Стельмашенко – і Винниченко. Що ж він жадає від них? Щоб вони перестали бути лицемірами. «Щоб ви не лицемірили перед своїми божками, жадає герой роману, а щоб служили їм так, як той мій товариш (Стельмашенко відтак признається, що той його «товариш» – то він сам). Він хотів бути справедливим – не так собі, трошки, як прийнято, а як слід, в кожній думці, в кожнім вчинку... Я вже не кажу, що він майже зовсім не їв; прецінь несправедливо їсти добре, коли інші пухнуть з голоду... Він став мучитися тим, що є розумніший від інших, що сильніший здоров'ям, що моральніший від них, що більше знає... Йому було стидно, що він не має сифілісу, туберкул, що вміє читати, розуміє музику», і прийшов урешті до переконання, що, хто хоче служити «народові» до кінця, мусить позбутися сеї своєї вищости над ним. Повне заперечення індивідуальности і всього того, що її вирізняє з не культурної маси, повне злиття з сею масою – матеріяльне, духове і моральне – ось те євангеліє, в ім'я якого Винниченківський Бранд громить «компромісовців» та їхніх не досить радикальних «божків». Чи ся філософія є нова? Ні, стара і в російській літературі досить знана. Сю філософію стрічаємо, між иншим, в Андреевській «Тьмі», де герой – студент, що опинився в публічному домі, рівно ж приходиться до висновку, що «стыдно быть хорошимъ», і рішає спуститися до морального рівня своїх нових «товаришок».

«Вотъ, – онъ потрясъ руками, – я держу въ рукахъ мою жизнь. Видите?

– Видимъ! Дальше!

– Она была прекрасна, моя жизнь. Она была чиста и прелестна, моя жизнь. Она была, знаете, какъ тѣ красивыя вазы изъ фарфора. И вотъ глядите, я бросаю ее! – онъ опустилъ руки почти со стономъ, и его глаза обратились на землю, какъ будто

тамъ, дѣйствительно, лежало что-то хрупкое и нѣжное, разбитое на куски – прекрасная, человѣческая жизнь.

– Топчите же ее дѣвки! Топчите, чтобы кусочка не оставалось! топнуть онъ ногой. «Далі підносить келих» за всѣхъ слѣпыхъ отъ рожденія. Зрячіе! Выколемъ себѣ глаза, ибо стыдно зрячимъ смотреть на слѣпыхъ отъ рожденія. Если нашими фонариками не можемъ освѣтить всю тьму, такъ погасимъ же огни и всѣ полѣземъ во тьму. Если нѣтъ рая для всѣхъ, то и для меня его не надо, – это уже не рай, дѣвицы, а просто-напросто свинство. Выпьемъ за то, дѣвицы, чтобы всѣ огни погасли. Пей, темнота!»

Also sprach божевільний герой Андреева, і в суті речі ніщо іншого не голосить і Винниченківський герой. В ім'я сеї тьми, в ім'я своєї нової правди зрікається він особистого щастя, кидає закохану в нього дівчину, в ім'я сеї «правди» він забуває про всяке почуття самоповаги, на примітивні вимоги естетики і ходить убраний, як зулус; в ім'я сеї самої релігії «жалости» сходиться він (на заслання) з дівчиною, до якої не має ані тіні якого-будь почування, просто для того, що йому стало жаль її, всіма покинутої. Ся релігія «жалости» набирає в нього часом просто патологічних форм: так, Стельмашенко поважно носить з думкою – також із «жалости» – женитися з бридкою, як ніч, калікою, горбунею Варварою. «Я почуваю, – каже він, – якусь незрозумілу, глупу ніжність до Варвари. І ще я відчуваю, що лише тоді зможу легко й вільно обняти Ося, Антошку (представники «униженихъ и оскорбленныхъ» у «Божках»), лише тоді зможу все знести від них і безумно сміятися з їхніх божків, як обійму Варвару». Женячці перешкодило лиш несподіване арештовання Стельмашенка, але се марення божевільного не позбавлене деякого сенсу: женячка з Варварою була символом повної побіди абсолюту – «народу» над «я» в душі героя, над особистими ідеалами, естетичними вимогами і вимогами особистого щастя індивідуума. Середньовічні монахи катували своє тіло, аби здавити його «гріховні» потяги. Винниченко хоче катувати душу людини, аби відучити її від «егейстичних» витребеньків. Доки такої перемоги над собою не досягнуто, доки одиниця ще хоч чимсь різниться від свого деспота-маси, доки не позбулась усіх особистих почувань і стремлінь, доти не бути їй у Винниченківським раю! Доти їй судилося блукати в чистилищі компромісовости, в яким є багато «божків», та нема єдиного, правдивого Бога – Загалу.

Коли ми постараємось вдуматися в сю філософію, від якої заносить глупотою московського середньовіччя і проповідництвом Толстого, лише тоді стане нам зовсім ясним ставлення автора до того світу, з яким бореться Стельмашенко. Боротьба ведеться ніби в ім'я засади «aut Caesar, aut nihil», а в суті речі проти індивідуалізму як *такого*, проти верстви, що дозволила собі стати культурно *понад* Стельмашенківським ідолом – «народом», проти інтелігенції. Може, що се для автора самого ще не є зовсім ясне, але фактично проповідь Стельмашенка – се є не що інше, як боротьба *проти інтелігенції як такої*. На сій точці автор рівно ж, може, несвідомо для себе наближається до іншої, також коли не демократичної, то бодай демагогічної ідеології, досить поширеної в Росії, до sit venia verbis чорносотенства. «Народницький соціалізм, – пише в своїй «Patriotica» Струве, – перехрещується у нас з чорносотенством, творячи з ним певну духову єдність. Суть і білого, і червоного чорносотенства полягає в тім, що освічену (культурну) меншість народу протиставляється народові як ворожу силу, яка була, є і має бути йому культурно чужою». Проповідь чорносотенного соціалізму – ненависти до інтелігенції і є в суті речі проповіддю героя «Божків». Звичайно, риси, підхоплені Винниченком у своїх героїв, є комічні, багато з них несимпатичні, але вони є *карикатурою*. Ми знає-

мо всіх сих Піддубних, Юрків, Водосвятських живими – як типи. І ми знаємо, що ці типи мають у собі не лише самі завважені автором негативні риси. І не лише за ці негативні риси нападає на них автор, а також і за те, що вони дозволяють собі бути «розумнішими, сильнішими від інших, що вони розуміють музику, не мають ані сифілісу, ані туберкул», дозволяють собі любити, кого хочуть, робити – *horribile dictu!* – цінні дарунки своїм коханим, мати досить значний приватний маєток (Юрко) – замість одно і друге «віддавати бідним» або страйкарям, дозволяють собі, зрештою, ходити в елегантних черевиках і в політиці йти своїм власним – не тим, яким іде маса, шляхом (Водосвятський). Автор мені дарує, але в його їдких нападах на всіх сих людей я доглянувся лише тупої ненависти мужика до «пана», мужика, що не може дарувати «панові» ні його «панської» мови, ні «панського» вбрання, ні «панської» кишені, ненависть до всіх тих, що ніяк не хочуть «погасити вогні і полізти в тьму»...

Може, се є суб'єктивне, але повторюю: часом зовсім слухні випадки Винниченка проти своїх героїв нагадують мені Толстого з його відразою не лише до корсетів, до флірту, але й до мистецтва і науки; нагадують мені тих мужиків, що під час «холерних бунтів» вбивали лікарів, які йшли їм на поміч, що завинили – на їхнє переконання – пошестю.

Чи проповідь Стельмашенка є нова? Ні, стара, як світ! Найпізнішим і найталановитішим її апостолом був гр. Л. Толстой. І не припадком, бо ідеї Стельмашенка-Винниченка є *суто російські*, що могли вирости лише на російському ґрунті, де здавна погорджувано бурливим, радісним культурним життям, наукою, мистецтвом, – усім, що видавалось непотрібним терплячому народові, де бракувало кінцевих передумов до всебічного розвитку індивідуума, де самопогора і милосердя стали ідеалом одиниці, а сила і загалом усе, що вирізняло одиницю над юрбою, було від «лукавого», де, починаючи від Стеньки Разіна і Пугачова та вже згаданих «холерних бунтів», а кінчаючи слов'янофілами, скопцями, «протипанською» агітацією революціонерів і босяцькою філософією Горького – всі великі політичні та ідейні рухи йшли під гаслом: геть із гнилим Заходом, його культурою і «гординою духу»! Назад до філософії смердячого кожуха!

Головний блуд філософії Винниченка і його антецедентів є в тім, що він (як і росіяни) протиставляє «любов до ближнього любові до себе», альтруїзм – егоїзмові. На заході, навпаки, *здоровий* егоїзм, всебічний розвій, ба, навіть культ *одиноци* вважається підставою поступу людськості. Винниченко критично ставиться до культури, бо вона може надуживатися одиницею проти загалу. Для нього «добро» і «справедливість» вичерпуються «любов'ю». Вони полягають не на самоутвердженню, лише на самовідреченню одиниці. Ані силі, ані красі в його філософії немає місця. Першій, бо вона, як і культура загалом, може обернутися проти його «божка» – маси. Другій, бо поняття краси, як каже Л. Толстой, протилежне поняттю добра через те, що добро переважно є ідентичне з перемогою над пристрастями, а краса є основою всіх наших пристрастей». («Что такое искусство?»). Як представників поперед усього сили і ненавидить Стельмашенко всіх сих Піддубних, Скалозубів, Водосвятських, Теп. Бо він відкидає їх не лише за ті лайдацтва, якими їх наділив автор, але і за такі речі (як заможність Юрка), що на жодний осуд не заслуговують.

Російська революційна «Марсельєза» зачинається словами:

*Отречемся отъ стараго міра,
Отрясемъ его прахъ съ нашихъ ногъ.*

Стельмашенко хоче се зробити сумлінно. Він хоче відкритися від особистої амбіції, від маєтку, особистого щастя, від білого ковнірчика, від гребінця, від усього, що не є hoffähig у горбаті Варвари й у т. зв. «пролетаріата». Інтелігенція ставиться скептично до його філософії. Значить, regeat інтелігенція! – гасло, знане нам ще з часів др-а Дубровіна, Крушевана, Пурішкевича й інших ідеологів жидівських та інтелігентських погромів. Чорносотенство, як бачимо, буває не лише чорне, але й червоне. Les extrêmes se touchent!

Цікаво, що Винниченко, очевидно, мимо своєї волі виставляє свому героєві і його життєвій правді свідоцтво убогості. Одинокими творцями життя, що ламають його за своєю вподобою, є в романі власне противники Стельмашенка, прихильники релігії егоїзму і культу особистости. Стельмашенко ж зі своєю релігією «жалости» банкрутує. Його акція є безплідна, наскрізь пасивна. Позбавлене своєї підставової, животворної сили – егоїзму, його «я» нидіє і гине. Пасивно приймає на себе вину брата і через те потрапляє до в'язниці, пасивно приймає 800 рублів для страйкарів, що впали йому як з неба на толову, пасивно дає себе завезти до тюрми, коли мав легку нагоду тікати. Противно – там, де треба виступити активно, наш герой не дописує і на те, щоб визволити своїх хворих батьків з тенет павука-Нікодима, він не в стані зажадати навіть 10 рублів, що йому винні за лекції, – встидається.

Соціалістичне чорносотенство – явище в Росії не нове. З нового роману Винниченка видно, що воно перекидається і до нас, що й на Україні хоче воно етаблювати свою глупу і нетолерантну диктатуру.

«Божки» мають бути meinent-ом для всіх, на жаль, у нас так численних прихильників російської «культури». Досі нищила нас Московщина матеріально і політично. Тепер вона в особі своїх українських герольдів посягає на душу нації. Се є найстрашніший замах на нашу національну будучину.

МІЩАНИН-ШЛЯХТИЧ

(Причинок до національної психології)

У своїм «Bourgeois-gentilhomme» Мольєр дав блискучу сатиру міщуха, якому забагнулося стати шляхтичем. Коли б королеві французької комедії довелося жити у відбудованій Польщі, він, певно, лишив би нам новий *chef d'oeuvre* театрального мистецтва під заголовком *gentilhomme-bourgeois*, шляхтич міщанином. Комедія, написана Мольєром є причинком до *станової* психології; комедія, яку він міг би написати, коли б родився двісті п'ятдесят літ пізніше, була б причинком до *національної* психології поляка.

Чи се комедія, чи трагедія? Сей свавільний жест історії, яка одного гарного поранку збудила стару Польщу XVIII в. і наказала їй жити в XX серед так відмінних умов. Се річ особистої оцінки, але факт лишається фактом: тип поляка, що мусив пристосуватися до модерного життя з гамором його фабричних міст, з його галасливою демократією, з його законом більшости – сей тип нічим не різниться від безсмертного пана Заглоби, для якого демос був *tałajstwow*-ом, засада більшости – каригідною зміною єдиноспасенного *nie rozwalam*, а місто з його фабричними конами, як для Реймонта в «*Ziemie obiecanej*», – пекельною кузницею сатани.

У Польщі шляхта стала віддавна *масою*, а в більшій своїй частині була фактично середнім станом. Дещо з неї всякло в нову буржуазію. Титули, що ними щедро наділяли поляків заборчі уряди, надали шляхетському станові ще більш плинний характер, ще більше затерли межу між упривілейованим станом і поспільством. Поговоріть із якимсь утитолованим знавцем польської геральдики (а хто в Польщі не є таким знавцем?) і побачите, з яким глумом оповідає він про шляхетські претензії графа *-ича* або князя *-ского!* Нічим маляр або поет, якого спитаєте, що він думає про талант свого колеги! За п'ять хвилин він вас переконає, що ваш знайомий *-ич* не з графської лінії *-ичів*, а ваш знайомий *-скі* має не більше права до княжого титулу, як до королівського трону. За цієї нагоди ваш інформатор розповість про свою власну генеалогію, що датується просто від «*kędzierzaw*-ого», а коли має вас за свого приятеля, то зрадить вам ще свій *przydomek* (він не любить пишатися своїми титулами), який звучить цілком инакше, як той, що його він вам зрадив минулого року... Ся плинність шляхетського стану в Польщі, а далі – факт, що багато з сього стану перейшло до буржуазії; що міщанство в Польщі ніколи не було сильне й не витворило своєї питомої культури, доправили до того, що тип польської культури й досі лишився шляхетським. Справи не змінив і великий приплив до вищих верств свіжого хлопського елементу, що бачимо в останні часи, – тип культури лишився шляхетським. Його слідно і в літературі, і в товариських формах, і в кодексі публічної моралі, в навичках і поглядах, урешті в політичній життю. Звичайно, се не був тип Скшетуського або Володийовського, на яким взорувалася польська інтелігенція; сим типом став шляхтич, якому заборчі монархи забезпечили його посілості й надали титули, але, з другого боку, з якого стягнули чоботи з острогами, лишаючи шовкові панчохи і капці; якому відчепили карабелю, лиша-

ючи лише пугарі предків; від якого відібрали політичний вплив, але зробили за те з нього «каммергера двора Его Императорского Величества» або «к. к. Geheimrat-a». Гарт Вишневецьких і політична культура Жулкевских відлетіли, лишилася тільки зарозумілість Заглоби та запобігання чужої ласки, лишилися форми. Сей тип і мусимо мати на увазі, коли говоримо про шляхетськість польської культури.

У сім, зрештою, не було б ще ніякої біди, поки цілий уклад життя Польщі не дуже відбігав від того, який малює нам трилогія Сенкевича. Але все пішло догори дном, коли Заглобі довелося замість роздаровувати Нідерланди, їхати дипломатичним представником на гаагську конференцію; Володийовському – ставати за директора у Бачевського, Скшетуському – голосувати про державні справи разом із хлопством, а Подбіпенті рішати валютну проблему. Наслідки вийшли зовсім відмінні від бажаних. Деінде справу розв'язано инакше. Французька аристократія мусила зійти з політичної арени; англійська виявила незвичайну здатність пристосуватися до нових умов і великою мірою зберегла той залізний моральний гарт, який характеризував її за часів Шекспіра, затримуючи в своїх руках до певної міри провід нації. Блискучі організаційні здібності виявила й мадярська магнатерія та пруське юнкерство. Инакше справа виглядає у випадку, що нас тут цікавить. Тут не відчувається й тіні давньої енергії і політичного сприту. В першій-таки хвилі дався вже відчути брак великої концепції, широкого розмаху, який так вражає нас в Англійців (мимо їх *cant'y*), у німців (мимо їх *Protzenhaftigkeit*) і в москалів (мимо їх «авось, небось» і «ничево»). Незважаючи на всякі позори, на фасад і голосні фрази, сього розмаху не чується у нащадків героїв з повісти «Вогнем і мечем», їхній ідеал – жити інтересами свого вузького сімейного закутка, своєї *wiosk'i* – ідеал кожного, позбавленого політичних впливів шляхтича. Особистий добробут, увага звернена головню на фізичні потреби, потяг до приемного й вигідного життя – ось прикмети польського *gentilhomme-bourgeois*, що не дають у ньому розвинутися великим і широким ідеям. Звідси його любов до *dolce far niente*, що полудневі українці називають з-турецька «кейф»; звідси його прив'язання до традиції з часів *króla Sasa*, коли предки *jedli, pili i popuszczali pasa*. Сей останній нахил завважає кожний чужинець, що потрапляє вперше до сього краю. Завважив його, між иншим, Жорж Клемансо, який надовго перед війною подорожував по ц. к. Галичині. У своїй книзі про сю подорож («*Aux pieds du Sinai*») він зі страхом занотує колосальний апетит львів'ян, які нічого иншого, здається, не роблять, як лише їдять; їдять у реставраціях, у каварнях, у кімнатах до снідань, їдять рано, в полудне, по полудні й увечері, в кожнім місці і в кожній порі. Необмежена жадоба матеріального ужиття, яка так характерна для відставленого від громадських справ *właściciel dóbr* і яка є лише відвратною стороною браку ширших концепцій і розмаху, – ось глибока суть факту, який упав в очі Клемансо.

Як шляхтич, що «кохає понад усе свою *wiosk-u*, модерний Володийовський – страшенний провінціал. За найбільш маркантну прикмету провінціала Стендаль уважає те, що «все, що має честь йому належати, набирає рис досконалости: його жінка варта більше за всіх инших; тузин хустинок, що він собі купив, ліпший від усіх инших тузинів». Подібну психологію має і Володийовський двадцятого віку. Його любов до всього свого переступає за межу, що ділить патріотичне від комічного. Польська толеранція для нього найславніша з усіх, польський «барщ» є чудом кухонної штуки, польська жінка – єдина в світі, так само, як польська «єсень», і навіть та п'ята стихія, яку відкрив у Польщі Наполеон, болото, є предметом

пієтичних описів в романах Жеромського і Реймонта. Сим провінціалізмом треба, мабуть, пояснити брак великих, європейської міри людей у поляків: Шопена рекламують у них французи, Коперника – німці, Баторі – мадяри, Костюшка – білоруси. Коли хочете обсервувати сей провінціалізм у чистому вигляді, зверніть увагу на пана Володийовського за кордоном. Як він відбиває від інших своєю пересадною елеганцією і переборщеним добрим вихованням! Коли він до вас усміхається, здається, що сонце сходить, освічуючи своїм золотим промінням найдаліші закутини кімнати (в наш поважний вік ніхто вже так не усміхається!). А коли здійсмає капелюх, здається, бачите на нім пера, якими він як кавалери Людовіка XIII-го, замете порох коло ваших ніг (у наш вік хмародрапів і метрополітенів ніхто вже не має часу на такі уклони!).

Сим самим провінціалізмом відгонить і від його націоналізму. Націоналізм американський, що без жодного примусу перетоплює в одну націю янкі сотки тисяч різномовних емігрантів у гігантській казані своєї техніки, що не лише нищить мову чужинця, але і його обличчю, як різбар глині, надає вигляду, який він хоче, – се націоналізм світового розмаху. Подібного розмаху (мимо його інших огидливих прикмет) є націоналізм московський, що ставить собі цілі, які завертають голову, і вміє підбивати собі маловідпорні раси й одиниці величавістю свого політичного ідеалу, усиплюючи їх морфіною своєї отруйної, але великої культури. Наш «шляхтич-міщанин» нічого сього не знає! Одною великою ідеєю – зловити, як сіткою, всі «меншості», які, не вирікаючися своїх племінних особливостей, стали б добрими громадянами його держави, він не вміє. Він буде, як *szlachcic na zagrodzie*, позиватися з ними за кожну межу, воловодитися за кожні два морги, за кожду школу, іритуватися, злостити інших і створювати атмосферу дрібничкових сварок, серед яких в'януть квіти добра чи зла, що серед іншого оточення пнялися б до неба. Дозволити необмежений культурний розвиток «меншости», як се роблять янкі в зарозумілім переконанню, що все одно з сього нічого не вийде та що так чи инак найбільш націоналістичний емігрант стане в другім поколінні американцем, – наш провінціал не може. Ще менше – тріснути по чужонаціональній культурі, мов обухом по голові, й зрівняти все з землею *à la russe*. Як шляхтич, він знає лише одну підставу могутости й сили – землю, і тому одиноким гаслом його національної політики є «*nie dąmy ziemi!*» – в так добре знаній нам інтерпретації. І тому сей націоналізм такий безсилий і такий обурливий; консервативний, а не творчий. Не імпонуючи душі ні блиском, ні брутальною силою, він дразнить людину в її буденних інтересах, викликаючи опір. Колись було инакше, коли Жулкевскі був у Москві, а Собескі під Віднем. Тепер навіть найбільші «ризиканти» знають ліпше дорогу з Києва, ніж до нього, і більше, ніж традиціями Ягеллонів, журяться тим, щоб «частина здобутої землі стала власністю тих, що зробили її польською».

Не слідно сього розмаху й у внутрішній політиці сучасного Володийовського. Тут не стрічаємо ні завзятого опору вимогам часу, ні шлихетного жесту, що йде їм назустріч. Не подибуємо таких фанатиків блакитної крові, яких виводить, приміром, В. Гюго (маркіз де Лантенак у «93 рік») або Барб'є Д'Оревльї («Шевальє де Туш»); ані шляхетних альтруїстів, як маркіз де Ноай і товариші, під час французької революції, які в ніч на 4 серпня одним гарним жестом виреклися своїх відовічних станових привілеїв. Модерний Володийовський у своїй соціальной політиці ще менше, як у національній, кермується якимись вищими ідеями: тут, як і все, на першій плані в нього є капарське прив'язання застінкового шляхтича до своєї «глеби». Тому тут замість ефектовних постатей французького роаялізму бачимо

світової слави грачів, що стараються урятувати консервативну ідею в своїм краю фортеп'яновими концертами за кордоном. А замість маркіза Де Ноай, паню Мочидловську, що своїм голосом рішає про прийняття земельної quasi-реформи вічно нездецидованим соймом... Загалом демократія не є у фаворі в модерного пана Володийовського. Але його нехіть до демократії не є нехіттю знудженого європейця, що зі страхом дивиться на виродження демократичних установ, довго практикованих у його краю. Не хіттю Токвіля, Сореля або Бурже. Він просто замикається перед демократичними течіями, як наші бабки перед «вольтер'янством», якого вони, правда, гаразд не розуміли, але про яке їм наговорили всяких страхіть їхні сповідники. Джерело й осідок демократії – місто ненавидить він від цілого серця, протиставляючи типові міста ідеальний тип слимака, що порпається в землі (Слімак Б. Пруса з «Płascówk-i»). А коли Серошевський написав своїх «Большевиків», то він нічого не міг протиставити воюючому комунізмові, опріч чеснот старого шляхетського двора – дрібний, але характерний доказ того, як навіть найбільші розуми Польщі далекі від робітничої чи селянської демократії, які *одинокі* в Європі і в нас ставлять опір большевикам. Навіть найщиріші з сих слимаків у поступі демократії добачають лише чийось інтригу. Вони згадують, зітхаючи, ті часи, коли «ruski ksiądz» бував сталим гостем у дворі, де сиділося «bez różnicy obrządku i narodowości» за зеленими столами, коли всі залюбки говорили по-польськи і коли не одного дідича, схованого у возі з сіном, віз наш хлоп до свого села через Сян, рятуючи його від роз'юшених мазурів тоді, в 1848 році... Аж поки не з'явилися ці демократичні «агітатори», що збаламутили «такий добрий і слухняний нарід». Колись Бомарше зробив з Фігаро, сього звістуна революції, – лакея. Таким лакеєм, позбавленим чести і гідности, є в очах Володийовських кожний демократ. Так самісінько, як і для графа Альмавіви. Тому він так не терпить нас, бо ми для нього – «збунтовані раби». Як кожний шляхтич, не знає наш Слімак, що то є право або обов'язок; він є химерний, як Гоголівський чорт, і вередливий, як Вакулина Оксана. Він є правдивий нащадок Стороженкового Потоцького («Голка»), що нині шмагав свого противника нагаями, щоб завтра нагороджувати його маєтностями; що нині роздавав найліпші посесії жидам, а завтра казав їм кувати, вилізиши на грушку, зістрілюючи їх звідтам, мов зозулі. Нам пан Володийовський нині може в нападі безоглядної любови, б'ючися, «za naszą i waszą wolność», загнатися аж... за Жмеринку, а завтра, як «грубий лях» у Руданського, батожити спину свого нещасливого рятівника, що зважився витягти його з води – за шляхетську чуприну! Все примха, все химера! А вже правдива біда зачиналася тоді, як демос хотів брати поважно його декламацію, поводячися з ним, як рівний з рівним. Тоді з ним могло статися таке, як зі слугою Мірабо. Коли великий трибун вернув по одній зі своїх горячих філіпик про рівність і братерство додому і слуга доніс йому: «Громадянине Рікеті, купіль готова», Мірабо взяв його за карк і встромивши головою до ванни, наповненої водою, сказав: «Се там я громадянин Рікеті, для тебе ж, каналіє, сподіваюся зостатися назавше паном графом!»

Сею химерністю і широкістю шляхетської натури, м. и., пояснюється і така ненависть п. Заглови до німця і його відносні симпатії до москаля. Останні, зі своїм «широким серцем», зі своєю «обломовщиною», зі своєю вродженою відразою до параграфів і приписів, які охоче дають обійти раз за хабаря, раз задля чийхсь гарних очей, раз через власну глупоту, симпатичніші вередливій натурі Заглови, ніж німець зі своїм вирахуванням, карністю, зі своїм прецизним поділом на hat і soll, зі своїм вирафінованим Pflichtgefühl. Пан Володийовський, у якого на першій

плані є засада у нас як хто хоче, не зносить, як чорт кадила, сього втілення купецького духу, сього символу метра, що ходить, як накручена машина. Йому, як правдивому шляхтичеві, аж верне від німецької методичности і доцільности. Його ненавидить він так, як обер-інтендант Людовіка XIV-го Фуке, що шпурляв державним грошем на всі боки, мусив ненавидіти убрану в чорне буржуазно-акуратну, до розпуки логічну фігуру Кольбера. І тому з усіх своїх ворогів найбільше не терпить Заглоба тевтона. Тим більше, що бачив, що в часах, які наступали, йому без Кольбера не обійтися! Як настирливого коммі, міг він його викинути дверима і був переконаний, що він влізе назад крізь вікно. Можна було зінтерпретувати в корисний для себе спосіб плебісцит на Горішнім Шлеську, але курс марки все ж таки диктувався Гданськом! Можна було добитися протекції від сильних світу сього, але се не вадило «куцому німцеві» встругнути своє Рапалло! Се був як чортівський пудель «Фавста», якого раз пустилося до хати і не можна було вже звідти позбутися. Звідси так безперестанно і так завзято кричить Заглоба, що йому діється кривда. І тут, і там, і ще десь, і нині, і завтра, і вчора. Кричить у *небеса*, як хтось, кому от-от мають видерти щось з-під пахи, чого не таким-то вже певним власником він чується. Він нарікає на все і навіть на те, в чім, окрім нього, ніхто не винен. Нарікає на низький курс валюти і викидає на чужих купелях до 150 мільярдів річно. Нарікає на «жидівську Рів'єру» і на Сопот (який дотепні фейлетоністи виводять від *шабес*), на «литваків» і не може досі витворити власного купецького стану. Дістає тисячі вагонів задувно з Німеччини, а другі тисячі свавільно затримує з Австрії, викликаючи місячні *Verkehrstockung*-и на лінії Краків-Відень. Стоїть безпорадний, спершись на карабелю, перед богатим спадком і клене цілий світ, що ніби змовився робити йому прикрості, – безліч разів списана стара й вічно нова трагікомедія пана, що, як муха в окропі, крутиться серед огидного йому й незрозумілого капіталістичного світу. Я вже згадав про нелюбов п. Заглоби до тевтона. Однаково не терпить він і *rusin'a* з цілком зрозумілих причин. Проти далекого Відня або Петербурга міг він спочатку револьтуватися. Не раз він кидав, мов той «пан шляхта» Собескому, і Габсбургам і Романовим зухвалим: «*słowo się rzekło, kobyła u płota*», але в кінці – згинав театральне одно коліно і, цілуючи руку суверена, що гарантував йому його маєтності й права, декламував своє: «*przy Tobie stoimy i stać chcemy*». Але з тими двома неприятелями, про яких щойно вгорі була мова, не було жартів: вони були недалеко, а близькі; вони загнізджувалися в самім «його маєтку», вони вдиралися до самої тої «*ziemi*», яку Слимак здавна вважав за свою. Тут пардону не було! Інші народи, як, приміром, англійці, також вміють боротися жорстоко й витривало. Але все ж вони вносять у свою боротьбу певний шляхетний жест, а щодо свого противника – зацікавлення спортсмена, що межує майже з симпатією. Для гордих британців ірландці також донедавна були лише «англійськими жебраками», але представникові сих «жебраків» де Валері не завагався подати руку голова Ліги держав-переможниць Ллойд-Джордж. Як диких звірів, цькували англійці ірландського національного героя Колінза, що впав недавно в сутичці з республіканцями; але за кожним скоком, за кожним фортелем сього шляхетного звіра, з затаєним віддихом стежила фешенебельна публіка, а з її уст не раз вилітав шепіт подиву, визнання спортсмена. Англійська публіка, коли приглядається до змагання, має в собі щось із жорстокості еспанця. Свідки припадкової бійки в шинку й пальцем не кивнуть, поки обидва противники ще обкладають себе стусанами. Але лежачого бити не дозволять. Пан Заглоба таких сентиментів не знає. Він не є *gentleman*, лиш *gentilhomme*, і то не з часів Рішельє або Жулкевського, а з часів Сен-Симона

і Августа Міцного, коли свого противника побивалося не шаблею, лише нашептаннями та інтригами.

У Заглоби з його психологією шляхтича, як у представника кожного засудженого на упадок класу, сильно розвинена віра в чудо. «Чудом» було рівночасне падіння Німеччини, Австрії і Росії, всіх заборчих держав; опісля прийшов «суд» над Віслою – наївна віра людей, які думають, що рух цілої всесвітньої махіни, в кожному своїм посуванні оглядається спеціально на пісчинку. Маючи уподобання, скеровані переважно до матеріального вжиття, а ідею рідного краю, дуже заражену провінціалізмом і вузьким культом «зіємі», п. Заглоба виявляє великий нахил до анархії. Безсистемним і анархічним є його імперіалізм так само, як і його націоналізм, анархічною є його ненависть і любов. І навіть фашизм набирає у нього анархічних форм. На своїй вітчизні, в Італії, фашизм є здоровою реакцією суспільності проти хвилевої атрофії державного апарату. Фашизм п. Заглоби є реакцією атрофованого почуття державного й цивільного обов'язку проти зміцнення державного апарату.

Прикмети, що характеризують нашого «шляхтича-міщанина» стосуються, звичайно, і до його подруги життя. Але над сею останньою варто трохи довше застановитися. В кожному краю жінка є його дзеркалом. Мовчазлива німецька Gretchen, що як вийде заміж, знає лише свої «три К»: Kirche, Kinder, Küche, пояснює нам тип пересічного німця, що шанує авторитет і громадські обов'язки. Англійська жінка, якої тип дала недавно в своїх мемуарах леді Астор, се божевільна спортсменка і дівчина з великим моральним гартом та енергією піратів – пояснює нам, як постали такі типи, як Стенлі і Кіченер, сі типи модерних римлян. Подібно їй тип польської жінки відкриває заслону з тьманиць польської національної вдачі. Польська жінка – безперечна патріотка, але спеціально на людях. Там бо, де її поступування не може ні допомогти, ні зашкодити справі вітчизни, виявляє вона подиву гідну вирозумілість і варту всякої похвали погорду до національних пересудів. Вона не створена для трагедії, не замикається в собі, як героїні Гамсуна, але й не сентиментальна, як московська «Бѣдная Лиза», або наша нещасна Оксана. Вона любить свій край, але не так, як еспанська Ізабелла, що присягла не міняти сорочки до взяття Остенди, обложеного її чоловіком, аж до тріумфу національної справи, і чекала з тим аж три роки; для польки чисте негліже та її власний тріумф є все на першому плані. Се не значить, щоб вона не здатна була на великі жертви для вітчизни. Навпаки! Се готова зробити кожної хвили, особливо коли в своїй посвяті може поєднати корисне з приємним, як се й доводить приклад графині Валевської. Для «ідеї» вона ніколи б не остригла своїх кіс, як московка, але зробила се з захватом, коли прийшла така мода, її елементом не є amour, але amourette, і до сього свого божища, як соняшник до сонця, повертаються вони безнастанно. Раз на все вказали, здається, мужчини її життєве призначення, і вона в нього повірила, не шукаючи вже іншого. В польській жінці мало трагічного, тому літератори так прагнуть знайти в ній сей бракующий у життю трагізм у своїх творах. Але се лише їхня фантазія, зроджена тугою за ідеалом. Фантазією є Ева Жеромського («Dzieje grzechu»), як і Ева Пшибишевського («Śnieg»). Так, поняття любови і гріха часто лучаться в розумінню польки, але любови і трагедії – рідко. Жінка-стихія, жінка-сфінкс, жінка-вампір – се все вигадки. Їх у польським життю немає (хоч і здибаються в польській літературі), і тому-то в недавно виданій поляками в Парижі збірці «Femmes polonaises» у галереї польських жінок знаходимо: Марусю Богуславку, Роксоляну і Мотрю Кочубєвну. Хто хоче, нехай у тім бачить плагіят, я бачу тут лише тугу за тим, чого немає у власнім життю. А втім, сею тугою сумують не всі.

Найменше ті, які дали нам правдивий тип польки. І дійсно, тип польки – се не вампір, з одного боку, але з другого – й не паризька *grande horizontale*. Щоб бути першою, в неї бракує того, що зветься демонізмом, для другої – в неї багато широти і безінтересованости. Тип польської жінки – се «Жабуся» або «Мушка» Запольської. Вони беруть, на їхню думку, найгарніше від життя, полишаючи моралістам сушити голову над його суттю. Одиноке, перед чим вони спиняються, – се вік і *patria*. Але не рідко стрінуть там жінок навіть у небезпечнім віці, які *ne veulent pas desamer*. Біль, який переходить вітчизна, бере її за серце, але ніколи не вбере вона шляєра, що не личив би їй. Вона ненавиділа окупантів, але рідко коли відмовлялася потанцювати мазура з офіцерами «лейб-гвардії Его Величства NN полка», які звичайно були так чудово збудовані і так елегантно – ані заголосно, ані затихо – вміли бренькати острогами. Вона вміла жертвувати собою справі революції, але найгорячіша «пепеєсівка», вмиваючи пофарбовані руки по друку відозв на міміографі, не забувала зробити собі манікюр. Як звичайно, вона дуже побожна, але коли б її зобачив похиленою в побожнім піднесенню Дон-Жуан, напевно, захотів би замінити свої старі церкви, де вперше уздрів донну Терезу, на польські костели; і, певно, не тому, щоб у любовних авантюрах робив особливий натиск на перешкоди. До того всього мають вроджену грацію і добрий смак: польська дактилографка, вбрана у шмати, є взором елегантії в порівнянні з російською «барынею», убраною в хутро. Інстинктивно чуючи, що лише в польській стихії можуть розвиватися й перемагати її «*wdzięki*», вона, уступаючи в усім, що тичиться *amourette*, є безпощадна і непримирима на пункті національності, і чоловіків, що переробили б своїх жінок – польок на українок, німок або москвовок – не багато знайдеться. Се не значить, щоб у польським товаристві не стрічалися інші типи жінок, неначе одержимих духом великою пристрасстю або ідеєю – от щось, як Вікторія Гамсуна, або *m-me Рекам'є*. Але се лише малі винятки, бо коли стрінете таку жінку, можете бути певні, що тут міцна домішка чужої крові, дуже часто української. І навпаки, українки, росіянки або німки, що мають через родичів або дідів домішку польської крові, повні дивного чару: оригінального сполучення сили чуття з вишуканою елеганцією і з легкою іронією картаючого *esprit*. Одружитися з нею... ліпше ні! Але для всіх туристів, що хочуть забавитися в Лугано, Сан-Моріц, для гімназистів, що роблять перші кроки в життю і для реконвалесцентів – її товариство незамінне! Її – се значить польки загалом, бо вона однакова в усіх давніх трьох заборах, і ділять їх лише нюанси: варшав'янка більше розуміється на *chic parisien*, як вихована на *Wiener Mode* львів'янка, а познанка, коли її розсердити, «ферфлюхтує» по-німецьки. Поза тим сей тип не зносить ніяких ухилень, змін і поправок: *c'est à prendre ou à laisser...*

У них, як сонце у краплі води, відбивається національний характер їхньої раси. Легкодушна в щастю, дає себе легко потішити в біді; прив'язана до Церкви, як і до утіх життя; він – до *ojczyzny* так само, як і до дрібничкових уподобань щоденности. Ненавидять німців і німкенів: він – за їх *bürgerliche Tugenden*, нудні для нього, вона – за їх *bürgerliche Toiletten*, нудні для неї. Легко запалюються і легко гаснуть, переходячи в апатію: він – у месіянство, вона – в девотство. Не терплять демократії: він за неоправдані в його очах *претензії*, вона – за брак смаку, за лахи і за *Armenleutegeruch*. Вона – пасіонована адораторка флірту, суть якого (наскільки він не переходить уже в що інше) є багато обіцяти і нічого не давати. Він – робить те саме в політиці. Хочете зрозуміти поляка? Студійте польську жінку!

Можна було б весело сміятися з нашого gentilhomme-bourgeois, як ми сміємося з bourgeois-gentilhomme'а Мольєра. Але се не є вказане! Чи йому вдасться пристосуватися до модерних умов, покаже лише будучина. Але згори заколисувати себе приємними снами не гідне нації, що себе шанує. В кожному разі, ліпше приємне розчарування, як прикра несподіванка. Пригадаймо собі, що слова – «lepiej nie żyć, niż gdyby chłopstwo i tałajstwo miało nami rządzić» – се засада всіх ярем 17-го так само, як і 20-го віку. Вони ще мають в собі багато енергії, і скаргами перед міжнародними трибуналами тут нічого не вдієш.

На них він знає лише одну відповідь: nie pozwalam!

ОСІННІ РЕФЛЕКСІЇ

Листопад – се особливий місяць для нас. На сей мрячний осінній місяць припадають найсумніші дати нашої історії. В листопаді залишив облогу нашого міста Хмель; у листопаді взяли зрадою війська царя Петра гетьманську столицю Батурин, вирізаючи її залогу і населення; в листопаді в наші часи проголошено «федерацію» України з Росією; листопад 1921 р. був свідком останнього поки що збройного пориву нашої нації проти Росії; 5 листопада 1916 р. з'явився маніфест Франца Йосифа про «Sonderstellung Galiziens»; початок страшних подій, що перебував край чотири роки тому, припадає також на сей самий місяць, рівно ж як і остання розправа, і останні вибори.

Немов грудка землі на свіжу домовину, падає на нашу землю поживкле листопадове листя, збуджуючи забуті спомини, смутні рефлексії.

Чи сі рефлексії дійсно лишилися нашою одинокою потіхою в сі прокляті часи? Зневіра, певно, дасть потакуючу відповідь на се питання, але не холодний розсудок! Згадаймо все, до чого прикута була наша увага в останні дні. «Такого не було ще ніколи», кажуть одні і з тривогою дивляться в будучність, хоч для дійсної тривоги за націю нема жодної причини. Перекиньмо картки історії, викличмо в пам'яті ентузіастів італійського Відродження, понурі фігури Шпільберзького замку, або Роджера Кеземента і тих, що пішли з ним. Який проблиск надії міг лишатися жертвам австрійського володаря Італії, посадженим у камінні мішки, з яких був один лише вихід – смерть? Боротися з імперією, о яку поломали зуби обидва Наполеони? Якої гаслом було горде *Austriae est imperate orbi universo?* Здавалося верхом божевілья пориватися на цісарство, що оточило свою столицю трупами вільних колись націй. Здавалося, що Данте, Мак'явеллі, Канова – все се був лише чудовий сон приспаної насильно нації, якій не судилося вже ніколи широко відкритими очима глянути на світ. Тим часом сон став дійсністю, а дійсність – сном: Італія, що була для Меттерніха лише «географічним поняттям», оспорує провід у романськiм світі у старої Франції, а італійський король на знак особливої ласки жертвує вільний притулок вигнаному зі своєї роздертої імперії останньому Габсбургові, наслідникові колишнього пана Ломбардії і Венеції.

Кеземент! Сторонні обсерватори не знали, до якої групи віднести його: до героїв чи блазнів? Бо чей же нормальному чоловікові не могла впасти до голови думка – іскорю, кинуту в лісі його зеленого острова, пустити з димом новітній Рим – Британську імперію. А все ж заледве кілька літ по смерті сього «блазня» капітулював «новітній Рим» перед його тінню.

Чи наш *casus* можна рівняти з обома вище згаданими? Чи, може, маємо справу з силою, що дивує світ своєю цивілізацією, енергією своєї раси, чудесами соціального устрою, справністю державного механізму? Досить поставити сі питання, щоб на них відповісти. Досить поставити їх, аби побачити, чи мають рацію ті, які кажуть, що пориваємося з мотикою на сонце. Та сила, з якою маємо діло, може бути облудна, як колись віденський Бальгавспляц, брутальна як лондонська Давнінгстріт, але ніколи така консеквентна й міцна, як перша, така безоглядна та імпоную-

ча, як друга. А головне, чи ж можна рівняти загальну політичну атмосферу, в якій розвивалися в минулому віці *тамті*, і ту, в якій поставала *ся*? Віденський конгрес, перемога монархічної реакції над визвольними змаганнями народів, ослаблення обох суперників Австрії–Франції по 1815 р. і Росії по 1855 р., така була атмосфера, якою дихали мученики Шпільберга, яка забирала їм тінь надії на успіх їхньої справи. Версальський мир, що незмірно зміцнив становище Великої Британії, упадок одинокої можливої протекторки ірландських змагань – Німеччини – така була атмосфера, в якій довелося жити й діяти наслідникам Кеземента, яким мусило здаватися, що земля усувається їм під ногами. Чи сі обставини подібні до тих, серед яких живемо ми? Адже живемо в добі, коли величезної вибухової сили набрала ідея самоозначення націй; коли держави національностей стали нісенітницею; в добі, коли колишні тюремники Шпільберга опинилися на острові Мадейрі; коли ангорські різники свавільно роздирали версальський «священний союз»; коли недотепні базилевси тікали перед націями, які вони хотіли уярмити; коли божі помазанці салютували «чорним сорочкам» фашистського Фра Д'яволо; коли в рух прийшли маси і коли так багато залежить від них! Ні, в *таку* добу нікому не заімпонувала б навіть страшніша сила, як та, яку Бог і теперішні пани світу поставили перед нами.

Хоч би якого б повороту набрали справи, ледве можливе щось, що зігнуло б націю. Може, роз'юшена вулиця, як колізейська юрба *pollice verso* жадати смерти повалених гладіаторів, ніколи їй не вдасться почути з їхніх уст визнання її перемоги; тривожний знак для неї, ознака *безсилости її сили*.

Але вона є безсила не лише там, де апелює до сили, а й там, де кличе до культурної боротьби, до вільної конкуренції. Візьмімо один із фактів, що цікавили нас минулого місяця, – вибори. Там, де їх не мали робити, їх не роблено. Там, де їх робили – на Волині і Холмщині, їх наслідки викликали істеричні напади обурених оборонців «ладу і порядку» від «Слова» до «Кур'єра Поранного». На Волині не вийшло ні одного-одніського неукраїнця, навіть у Холмщині пройшли українські послы. Центр у соймі щез, «*Słowo Polskie*» оплакує навіть зненавиджений КРК, Роман Дмовський закликає до поміркованости і до право-лівого порозуміння, і всі зі страхом дивляться на «блок національних меншостей», що готов бути «язичком уваги» в соймі. Домагаючись касації волинських виборів, вони рівночасно признаються, що їм не збудувати того, що хочеться, ні *vi*, ні *consilio*; що не можуть прийняти ні наше *non possumus*, ні нашу згоду на ідею «*państwa praworządneho*»; що піднялися розв'язати задачу квадратури кола.

Англія змусила нарешті своїх ірландців залишити політику неґації і бойкоту, *застосовуючи засади демократії* і національної рівноправности – і перемогла кризу. Царська Росія *знищила демократію* і довгий час панувала над своїми «инородцями», не зважаючи на неґацію російської державної думки.

У випадку, що ним ми займаємося в сій статті, ні одна, ні друга система не дають і не дали б бажаних наслідків. Чи їх автори думають, що існує ще якась третя?

У своїй ідіотській зарозумілості робить «*Kurjer Poranny*» дотепи, що нам ніби прийшов каюк, бо існує лише «*trójwymiarowe państwo sowieckie*» та «*trójwymiarowe państwo polskie*», а для нас, мовляв, «*pozostał już tylko wymiar czwarty*» як осідок нашої держави. Се правда, але в тім нема жодної потіхи для бельведерського органу!

Чи він не зауважив, що в одній із сих «*trójwymiarowych*» держав доляр = 16000, а емісія банкнот виносила 31.X.1922 року 579972769425.50 на її валюту, а в другім

116400000000000000? Чи йому не відомо, що «гідра», з якою обидві вони борються, як тільки вичерпані переможці роблять павзу, знову підносять свою голову, щоб влізти в кооперативи, автокефальні церковні братства, «Просвіти» і навіть «комнезами» та «комсомоли» – там; щоб голосуванням на блок – на півночі, абстиненцією – на півдні – тут дати новий доказ своєї солідарности і неприступности чужим впливам?

А зрештою, все відносно у наш вік. Айнштайн твердить, що час – то, властиво блага, а старий Каміл Фламаріон касує всяку різницю між учора, нині і завтра. Що як застосувати їхні теорії до політичного світу? Що, коли пригадати собі, що лише вчора Польща була такою самою «державою четвертого виміру», яка жила тільки в головах кількох фантастів, а тепер, як з гордістю вказує вчорашній мешканець «Привислянського краю», стала «trójwymiarowym państwem»! Що, коли пригадати, що Російська імперія, яка обіймала Фінляндію, Естонію, Латвію, Литву, Польщу, вчора була «trójwymiarowym państwem», а нині перейшла у фантастичне царство «четвертого виміру»?

Пам'ять філістерів така сама коротка, як і їх інтелігенція. Ми є нацією «четвертого виміру»? Нацією в ідеї? Нехай і так! Але ся ідея, коли до неї прив'язані маси, може стати у своїм діянню *більш реальною силою, ніж ті «тривимірні», з якими вона бореться*. І власне, ніщо нас більше не переконує про *реальність* сеї ідеї, як засоби, якими її поборюють. Сі засоби цілком не є «четвертого виміру». І коли їх застосовують так, як се робиться в нас, то се хіба свідчить або про те, що ті, які їх застосовують, є божевільні, бо борються з привидами, з уроєннями власної фантазії, або що ідея, з якою вони борються, є більшою реальною силою, ніж їхня, що існує *protectorum gratia* в часі і в просторі.

Події, що були злобою дня в минулім місяці, не минуть безслідно. Як у світі фізичнім, так і в світі психічнім обов'язує закон збереження енергії. Теплова енергія не раз переходить у механічну, і навідворот. Психічне напруження щойно минулих днів не мине марно. Воно витворить ту горячу атмосферу, в якій гинутимуть бацили угоди й зневіри; в якій, як у нагрітій горячим повітрям теплиці екзотична квітка, ростиме та велика ідея, про яку стільки разів, зриваючи пожовкле листя, співав нам листопадовий вітер і там у Києві, і тут.

Осінні спомини є, звичайно, сумні. Але не такі осінні рефлексії року Божого 1922-го. Поки ми не зачнемо говорити про свободу без ентузіазму, а про рабство без жаху, над нами не перейдуть ще так легко до порядку денного.

Се можливо, одначе, за однієї умови: коли вдесятеро збільшимо суспільну карність та коли вороже правило *divide, ut regnes* не обходитиме тріумфів серед нас...

ЦЕРКВА І НАЦІОНАЛІЗМ

Націоналізм 19 віку, що вийшов із принципів 1789 року, був виразно антицерковний або, як звикли в нас говорити, «антиклерикальний». Таким він був у Франції, де в останній декаді минулого віку (за Вальдека і Комба) прийшло до одвертого конфлікту між урядом і Церквою; таким був він на Апеннінах, де по заняттю Риму королем (1870) Папа зірвав зносини з представником визволеної Італії; таким він був у Чехії і почасти в Польщі, де ціла лівиця з ППС вела війну з «клерикалізмом». Явно ворожо ставився до Церкви й наш націоналізм минулого віку: Драгоманов – там, Франко й Павлик – тут. Так само, як і Церква до нього. Не хочу сказати, що Церква відверталася від служіння національному ідеалові. Коли перед Революцією таке можна було твердити про українське духовенство за Збручем, то ні в якому разі про галицьке або буковинське. Але до головних представників нашого націоналізму в ті часи Церква відносилася негативно.

Чи в тім був випадок, чи якісь глибші причини і чи їх можна усунути? Думаю, що життя само зачинає давати відповідь на питання. І то не лише в нас. У тій самій Франції, тій самій Італії зачинає по війні віяти інший вітер, наступають «перепросини» з Ватиканом, повага останнього навіть у некатолицьких краях очевидно росте, чого не перечать навіть його вороги. На Наддніпрянщині і на Волині Церква постає останнім притулком національної енергії, що не має змоги розвинутися деінде. В Галичині деякі націоналістичні напрямки одверто простягають руку Церкві (такій, якою вони її хочуть бачити), пориваючи з «принципіальним антиклерикалізмом» радикалів і соціалістів.

Отже, здається, само життя поволі намічає той шлях, на який мали би вступити досі ворожі собі сили – Церква і націоналізм. Аби переконатися, чи сей шлях дійсно може до чогось довести, треба себе запитати: де причина сього зближення обох сил? Не хочу тут говорити ані про всесильні обставини, які ділають у згаданім напрямку, ані про збільшення релігійності мас у зв'язку з війною, хочу звернути тут увагу на що інше – на важнішу причину. Нею є повільне *наближення світогляду новітнього націоналізму до теологічного світогляду Церкви*. Се, може, звучить трохи парадоксально і викличе усмішку зарозумілих ігнорантів, але коли б її не було, я не міг би бути так певний слушности нижче розвинених думок...

Які були ідейні підстави українського націоналізму минулого віку, підстави, що ще й досі побутують серед наших комуністів, радикалів та інших «поступовців», які з ясністю вульгаризатора за п'ять хвилин розв'яжуть вам усяку світову проблему? Сими підставами були: *матеріалізм, раціоналізм і соціалізм*. Під їх знаком ішов духовий розвій минулих десятиліть, їх впливу підпадали майже всі видатні уми українського відродження. Сі підстави безумовно відкидала Церква, і тому не можна було й марити про її порозуміння з українським націоналізмом, поки в нього у великій шані були три згадані вище засади. Але, власне, наш час приніс повільний зник божків, яким поклонялися Павлик, Драгоманов і Франко. На місце їх світогляду приходить новий, надзвичайно зближений до світогляду Церкви, хоч про се й не мають ще найменшого поняття офіційні провідники нашого націоналізму.

Досі українська національна думка розвивалася під сильним впливом раціоналізму. Беручи початок від Декарта й філософів 18 віку, ця ідея проповідувала всемогутність розуму. Вона вчила, що тільки розум мав рішати про те, що є добро, а що зло; що над ним нема жодного авторитету та що все життєве лихо походить тільки з браку освіти. Слідом за сею доктриною твердив і наш націоналізм, що причиною того положення, в якому опинилася нація, є відсталість, «нерозумність» соціально-політичних уряджень або «непоінформованість» представників кермуючої класи чи народу про «правдиві тенденції» українського визвольного руху. Право ж цього руху на життя домагалися виправдати логікою і «довести» розумом: тим, що він лежить в інтересах «поступу», чи «економічного розвитку», або покликують на «закони педагогіки» чи біології, яка вимагає різnorodности та зрізничування частин... Не дивно, що такий націоналізм мусив повставати проти Церкви, що спиралася на бездоказових, абсолютних правдах, які навіть «суперечили логіці». Не дивно, що той націоналізм, який думав, що «людське щастя й волю» зможе дати лиш «розум владний без віри основ» (Франко) мусив одверто заявитися проти Церкви, проголосити, що він бореться «не за Церков, попів, ані Бога». Річ ясна, що таке відношення до Церкви могло знов числитися лише на взаємність зі сторони останньої.

Наш час став часом катастрофи для раціоналізму. У світі політичним прийшов на його місце безоглядний національний догматизм. Ідея нації прибрала аксіоматичний характер ідеї, що сама в собі знаходить своє оправдання, що спирається *не на розум, лиш на віру*. Устами найбільшого, може, свого апостола, *М. Барреса*, новітній націоналізм здетронізував l'intelligence, а натомість поставив афект, як найбільшу вибухову силу в історії людськості¹. Новітній націоналізм зачав шукати свого Бога не у викомбінованім розумом ідеалі, лише у власнім бажанню, у власній вірі; не в аргументах, лише в *contra spem spero!* Старий націоналізм думав, що «у сфері мрій, привиджень, ілюзій і оман» віри цвіте лиш рай *поета*, але двигуном *нації* ся віра бути не може, бо «ті фантоми є собі фантоми» й «не варті мук, і крови, і страждань». Ціллю новішого націоналізму власне були ці лови за блискучою «оманою», за «ілюзією» визволення, за «привидом» свободи, хоч би якими абсурдними видавалися вони для холодного розуму. Філософські доктрини не знали універсальної, загально обов'язуючої правди. Не знав її і наш старий націоналізм, але новий знайшов сю правду. Ще скорше знайшла її Церква. Сею еволюцією від розуму до афекту, до почування, від логіки до віри, від раціоналізму до догматизму, в сім своїм бунті проти всесильного розуму – новітній націоналізм значно наблизився до теологічного світогляду Церкви, яка в Силябусі 1864 р. рішучо відкидає думку, що «людський розум – се одинокий арбітр правдивого й фальшивого».

Ще більше наблизився націоналізм до світогляду Церкви через те, що зірвав із пануючим досі матеріялізмом. Сей останній робив людськості кумира з людськості. Він знав тільки універсальний егоїзм маси, що не зносить над собою жодного абсолюту. Одинокою реальністю була тут матерія, матеріяльний добробут найбільшого числа людей. Се й було джерелом конфлікту з Церквою. В ім'я своїх засад суспільний матеріялізм відкидав війну як чин некультурний і як «масовий морд»; служителі Церкви благословляли вояків, які йшли на сей «масовий морд»... У своїм обожанні примітивних потреб маси матеріялізм відкидав як люксус штуку,

¹ Barrès M. Scènes et doctrines du Nationalisme / Éditeur Félix Juven. – Paris, 1902.

а інтелігенцію – як дармоїдів (Л. Толстой); Церква ж не один зі своїх тріумфів завдячувала штуці і ставила опертий на вірі інтелект над матерією, над числом. Для матеріялізму найбільшим нещастям було терпіння «трудящого люду»; Церква знала вартості, вищі й від терпіння, і від життя, проповідуючи, що «не хлібом єдиним буде жив чоловік»... Річ природна, що пересякнута матеріялізмом, наша національна думка бачила в науці Церкви «ретроградство», ігнорування соціального питання й підслесливсть до сильних. Церква ж не знаходила у ворожій їй доктрині нічого, опріч розплутання найнижчих інстинктів юрби, – і большевизм почасти виправдав такий погляд.

Новіший націоналізм і тут приніс зміни. Він також прийшов до переконання, що «не хлібом єдиним» живе нація, лиш тими «оманами», які він давніше відкидав. Великість рідного краю, мрія про «реванш», про «славу», національна честь, щастя будучих поколінь, що «прийде по наших аж кістках», – всі сі для матеріяліста «абстрактні» ідеї поставив новий націоналізм над щастям усіх, над матеріяльним добробутом і спокоєм існуючої генерації, вимагаючи для абсолюту-нації цілковитої посвяти. Мріючи тільки про служення сьому абсолютові, про наближення до нього (як вірні до свого Спасителя), – новітний націоналіст, як середньовічний *fidei defensor*, не зважав ні на число екзистенцій, які треба було присвятити, щоби затріумфувала його ідея, ані на руїну моральну чи матеріяльну окруження, як не зважав він на се в 1914 р. Знаний французький націоналіст Ш. Моррас каже, що інтереси «тих земляків, що житимуть» (*des nationaux a vivre*) треба ставити *над* інтересами «живучих» (*des nationaux wants*), добро «вічної Франції» (*France éternelle*) *над* добром «усіх французів даної доби» (*l'ensemble des Français d'une époque*)².

Се був чисто теологічний дух! Бо ідеал Церкви також «вічний», він також «абстрактний» для всякого матеріяліста, також цілий у будучині, також цінність у собі, що вимагає безоглядного віддання, також ставить щось, якусь «ману» над «щастя всіх» і їх матеріяльний добробут. Для ідеалу Церкви ніяка жертва не велика. В порівнянні з ним нічим є дочасні добра світа сього. В ім'я сього абсолюту можна спалити Содому й Гомору, грішників разом із праведними, наслати на людськість голод, трус, потоп, огонь і меч, підняти брата на брата, цілком так, як се зробили десять літ тому типові представники воюючого націоналізму і... теологічного світогляду Клемансо і кайзер. А дальше, коли ми згадаємо, що модерний націоналізм підносить значення квалітативної цивілізації над квантитативною (уживаючи термінології І. Ферреро), що він картає властиву демократії «трусість перед юрбою», відпекується соціялізму і підпорядковує «чин думці, а руку голові» та дбає лише про *свій* ідеал, а не про «людськість, що є лише метафізичною галюцинацією»³ – то фрапантне наближення сучасного націоналізму до світогляду Церкви стане ще ясніше.

Головними рисами нового націоналізму його вороги слушно вважають войовничий дух («воюючий націоналізм»), дух «нетолеранції» і «насильства», його безкомпромісовий «фанатизм». Але якраз сі його риси надають йому теологічний характер. *Баррес* проповідував «голу силу» (*la force toute nue*), «законність і моральність залізних метод». Твердив, що в «історії були спасенні насильства» (*de bonnes violences*) та що «ліпше скривавити недужого, ніж дати йому пропасти»⁴. А чи

² **Maurras Charles.** La politique Religieuse. – С. 77.

³ **Gorgolini Pietro.** Le fascisme. – Paris, 1923. – *Перек. з італ.*

⁴ **Curtius Ernst Robert.** Maurice Barrès und die geistigen Grundlagen des französischen Nationalismus. – Bonn, 1921.

ж та велика організація, про яку тут мова, не каже вирвати ока, що спокушає нас, і спалити неплідну смоковницю? Чи не грозить покарати злих, які «впадуть, мов стебла під серпом женця», аби зістати вкинутими в огонь, де буде «плач і скрегіт зубів?»⁵ Чи не каже, що «від часів Йоана Хрестителя та й до сього дня царство небесне здобувається силою, і хто здобуває, той силоміць бере його»⁶? Суть нового націоналізму – війна, й один із його маркантних представників каже, що «війна є божеського походження»⁷. Але ж і «суть християнства – се війна, розлука та болючий розділ. Ціллю християнства є справді мир, але в нас і довкола нас розпаношилося зло та гріх, тому, щоби можна було завести мир, конечна є війна»⁸. Хіба сі вискази, хіба заповідь Церкви «бути миротворцями й узгіднювати нашу волю й стремління з волею ближніх, наскільки вони не йдуть у розріз з волею Бога»⁹, – не ближчі воюючому націоналізмові наших днів, аніж миротворчій (за всяку ціну) гуманности старого націоналізму?

Модерний націоналізм «нетолерантний» і «фанатичний», бо занадто вірить у свою правду. І в тім знов відбивається світогляд тої великої організації, яка вчить, що «хто не зо мною, той проти мене»¹⁰; яка своїх ворогів зве «зміями і кодлом гадючим»¹¹, а не простягає їм руку в ім'я «міжнародної солідарности»; яка вимагає самовідречення, що полягає «на певного роду зненавидженню батька, свояків, а навіть самого себе», що вимагає «відноситися до них, неначе до ворогів, наколи вони поступають проти Божої волі»¹². Чи сей світогляд не є світоглядом сучасного націоналізму? І чи кривава фантазія Шевченка (випадкова фігура в нашім 19 віці!) про сонце, яке «встане і осквернену землю спалить», – ближче до тих «націоналістів», що переспівували його «садок вишневий», аніж до суворого образу вимірювання останньої кари, який бачимо на картині Мікель Анджело в Сикстинській каплиці?

Модерний націоналізм тримає високо прапор традиціоналізму і се його прив'язання до землі батьків, до їх віри, звичаїв, до родини й раси і різнить його від того третього кумира, якому, попри раціоналізм і матеріялізм, поклонявся старий націоналізм, – від соціалізму. Але сей же ж традиціоналізм єднає модерний націоналізм і з Церквою. Фактом, на яким буде свій націоналізм *Баррес*, є «земля і мерці» (*la terre et les morts*). Культурі предків завдячує модерний націоналізм свої найсильніші душевні пориви. Але сей самий культ предків стояв коло колиски кожної релігії, а й тепер поминання мертвих грає величезну роль в християнській культурі. Тут націоналізм засвоїв католицьку душевну форму з усіма її потребами й рухами чуття. «Nur wo die Gräber sind, gibt es Auferstehungen», – сі слова Ніцше зрозуміють однаково й віруючий католик, і віруючий націоналіст.

Чи я тут вірно віддаю суть модерного націоналізму? Думаю, що так. Бодай його тенденцію. Ся тенденція помітна й у нас, хоч офіційні провідники нації й досі стараються залишити йому ідеологію, що не відповідає вже його суті... З більшим правом можуть мене спитати, чи не за односторонньо пояснюю я світогляд Церк-

⁵ Матв.: XIII, 24–42.

⁶ Матв.: XI, 12.

⁷ **Mussolini B.** Discorsi politici. – Milano: Esercizio tipografico del «Popolo d'Italia», 1921.

⁸ **Мешлер М.** Божеств. Спаситель. – Жовква: Друк оо. Василян, 1921. – С. 229.

⁹ **Мешлер М.** Op. cit. – С. 125.

¹⁰ Матв.: XII, 30.

¹¹ Матв.: III, 7.

¹² **Мешлер М.** Op. cit. – С. 242.

ви? Певно, цитатами можна довести все. Певно, католицька наука повна «парадоксів» і quasi-суперечностей – проклямованих в один і той сам час засад: віри й розуму, авторитету і свободи, лагідності й насильства. Але мені здається, уважний дослідувач доктрини католицизму прийде до переконання, що розв'язуючи на свій спосіб свої «парадокси», ця доктрина, таки тримається тих засад, які подав я вище, ставлячи віру понад розум, принцип авторитету понад принцип числа (соціалізм), «вічне» понад дочасне, моральне понад матеріальне. Що б не говорили, але певне, що «доки світ або якийсь край... спиратимуться на засади, відмінні від Божеських, доти для сього світа, для сього краю... надприродна релігія католицизму нестиме не мир, але меч», а «в обороні своїх прав виявлятиме Церква те, що світ зве *неприєднаністю*»¹³.

Мені можуть сказати, що сей дух не віє в щоденнім житті Церкви. Се що інше! Але коли се так, – то мусить стати інакше. По-друге, се не зовсім так. Ми знаємо факти, коли Церква приймала кидані їй визови, як, наприклад, під час боротьби з конгрегаціями у Франції, ми читали в «Сіяльбусі» горді слова: «фактична несправедливість, увінчана успіхом, не має святости права»; ми, як і цілий світ, читали про подиву гідне заховання кардинала Мерсьє, нарешті бачимо боротьбу української Церкви проти большевизму. І се заховання, сей активізм нітрохи не перечить доктрині католицизму, яка каже в покорі віддавати своє, але не «Боже», яким вона не має права розпоряджати, ні торгувати.

Як бачимо, така практика не перечить теорії, а по-друге, дійсно примінюється. *І власне сей останній факт і є кончею передумовою погодження з Церквою модерного націоналізму.* Знаю, що Церква не може й не сміє знизитися до ролі політичної партії. Вона боронить іншої справи. Але ж чи похід проти нації не є походом і супроти неї? Візьмімо, наприклад, большевизм (можна було би взяти й інші приклади). Чи його похід проти родини, проти прив'язання до предків, до рідної землі, до переконань і до мови батьків – не тягне за собою й походу проти віри батьків? І чи нищення сеї останньої, як і нищення авторитету родини, річ дійсно байдужа для Церкви? Чи тим не руйнується її підстави? Далі, чи байдуже Церкві те моральне спідлення (для «мамони» або, як у нас казали, «для лакомства нещасного»), яке наступає у менш відпорних у народі при кождім тисненні? Християнство – універсальне, воно має свою ціль і не бере участі в дрібних сварках сього світу, але чи ж його заложитель не гримів проти своїх «фарисеїв і книжників», що ширили заразу і гниль в нації? Чи тут не йде про щось більше, ніж про таке «дочасне добро», якими є для католика в порівнянні з його правдою національні «святощі»?

З другої сторони, похід проти Церкви є рівночасно і похід проти нації. При наших так слабих центрах кристалізації нації Церква грає в нас велику роль. Зменшення її впливу й авторитету, зменшення її стану посідання ослаблює притягаючу силу одного з тих осередків, який перетворює розпорошене плем'я на свідому націю. Для того порозуміння з Церквою для новітнього націоналізму не менше потрібне, як Церкві збереження відпорної сили нації, порозуміння з націоналізмом. Церква, за своєю суттю, є нерівною суспільністю, що складається з двох категорій осіб: із пастирів і «стада». Се «стадо» значною мірою зберігає свою духову (і національну!) єдність лише через безперервно континуовану працю «пастирів». Але

¹³ **Benson Robert Hugh** monseigneur. Paradoxes du Catholicisme; trad. de l'anglais par Ch. Grolleau. – Paris, 1919. – С. 176.

й ерархія «пастирів» не проіснує довго, коли приглядатиметься пасивно, як розбігається або деморалізується «стадо».

Модерний націоналізм, як я вказав вище, цілою своєю психологією значно наблизився до теологічного світогляду Церкви. Чи свідомо сеї лучности Церква? Коли так, то вона не повинна брати прикладу зі св. Касьяна й боятися, сходячи в діл до «стада», забрукати свої ризи. Вона мусить зрозуміти, що тут іде про «дочасне» так само, як і про «вічне», де не може бути ніякого відступу. Навіть противники Церкви визнають, що коли «католицтво протягом 19 віку відзискало надзвичайну міць», здобуваючи вплив навіть в освічених кругах, то виключно через те, що «не хотіла нічого зректися»¹⁴.

Колись у своїх *«Арабесках»*, у статті про «Середні віки», писав М. Гоголь: «Коли б ся всемогуча влада (папство) не вхопила всього у свої руки, не двигала й не кермувала народами за своїм бажанням, – Європа розсипалась би... Вона б не вийшла з хаосу, не влилась би залізною силою ентузіязму в одну стіну, що перелякала своєю міцністю східних завойовників». Я далекий від думки приписувати Церкві католицькій таке завдання, яке вона мала в Середні віки (тим більше, що мені йде про обі Церкви на сих землях). Але одним із чинників, які хоронять не Європу, а націю від того, щоб вона не «розсипалася», Церква є. Вона мусить про се пригадати, віднайшовши в собі давню «залізну силу ентузіязму».

Коли Церква усвідомить собі се, коли знайде темперамент прелатів Середніх віків і їх віру, коли, віддаючи кесареві кесарево, не відступить ні кроку, боронячи «Боже»; коли рівночасно наш націоналізм остаточно переможе всі останки «антиклерикалізму», тоді вони напевно подадуть собі один одному руку понад голови запізненних учеників наших «енциклопедистів», що мавпували доктрини, змавпувані в нас у минулому віці зі ще старшого французького «вольтеріянства». Тоді *Ecclesia militans* і націоналізм знов знайдуть себе взаємно, як се було триста літ тому.

Обмежуюся сими немногими і не до кінця розвинутими увагами. Вдумливий читач зуміє сам виснувати з них усі думки, які я в них вложив¹⁵.

¹⁴ Sorel G. *Réflexions sur la violence*. – Paris, 1919.

¹⁵ Говорю тут переважно про греко-католицьку римську Церкву. Про неї каже вже цитований Моррас, що в неї буква жидівська, та що вона б і ділала по-жидівськи, коли б її не вияснював Рим. Коли я давніше інакше ставився до сеї Церкви, так се тому, що брав за її суть «жидівську букву», а не римське вияснювання. Се вияснювання передало нам, як каже також уже згадуваний Сорель «римський дух», а ми лиш тоді зможемо здати собі справу з чудесної цінности сеї спадщини, коли порівняємо народи, що її одідичили з народами Сходу – потульними, з занепалим творчим ідеалізмом. Розуміється, все сказане тут про завдання Церкви на наших землях, стосується й до української православної Церкви. Не говорю про неї ширше, бо занадто слабо ще розвинена її ідеологія.

«ТОЙ ПЕРШИЙ»

(Пам'яті Петра Великого)

Се той перший, що розпинав нашу Україну.

Т. Шевченко

У сім році минає двісті літ від смерти того, якому Росія завдячує свою великість, Польща – хвилевий порятунок, а Україна – одну з найстрашніших катастроф.

Він родився у вузьких закамарках татарсько-православного Кремля, а вмер 8 лютого 1725 р. на троні імперії, що знищила діло таких велетнів, як Густав Адольф, Богдан Хмельницький і Сулейман Великий – володар Середземного та Індійського морів.

Його батько ще рив окопи довколо Москви зі страху перед переможцем під Котопом, Іваном Виговським; він – вигнав другого Івана, Мазепу, аж в Бендери, а за його прихильниками ганяв, мов за зайцями, по Польщі й Німеччині, як по власній землі. Се його надлюдська воля обудила в московській нації старий інстинкт номада. Його воля дала їй той розгін, свідками якого були минулі два віки і який скінчився великим катаклізмом 1917 року.

Щось феєричне, казкове було в появі сеї людини, в кар'єрі сього «мідяного їздця» і в кар'єрі його Росії, яку він «вздьорнул на диби». Щось таємне й несамолюбне – в його ділі, як у його багністій столиці, де день був агонією ночі взимі, де літню ніч без тіней не можна було відрізнити від дня. З заїлістю большевиків торощив він усе, що ставало йому на дорозі, зі сміхом опльовуючи всі традиції. Нарід прозвав його антихристом, а замість *імператора* – *імперетерем*, тим, що «перетер» у своїх долонях велетня стару московську ледачість, туподумство, анархізм, неповороткість, ворожі ідеї, чужі імперії – і власного сина.

Йому, безперечно, не можна відмовити певної геніяльності (хоч як нас шокує, що він їв пальцями). Він був осліплений одною великою ідеєю – великодержавністю своєї нації і для неї жертвував усім: людьми, народами, добробутом країни, традиціями і навіть життям. Не був дріб'язковим і ніколи не ставив форму над суть. Символом його влади, замість цвинтарного спокою Кремля, став рух – тому, мабуть, більше волів він бурхливу й дику Неву, як майже стоячу Москву-ріку. Се щастя руху було його стихією. Він не жив теперішнім, лише майбутнім. Він усе, як його малює Пушкін, був «дум великіх полн», все «в даль глядел».

Міряв всіх своїми силами, силами гіганта і хотів усе зробити зараз. А проте в усіх його змаганнях слідно якусь нерішучість, якесь оглядання на задні колеса (всякий успіх він хотів досягнути «малою кров'ю і малим потом»), якесь ходження напомацки, правда, сполучене з безжурною російською відчайдушністю і традиційним московським «авось». Він без надуми женеться на зустріч Прутському погромові, майже випадково й не хочачи вплутується у велику Північну війну, але рівночасно втікає стрімголов на звістку про змову проти нього сестри, царівни Софії, і в усіх своїх ділах зраджує величезний розмісл, систематичну повільність

і страх перед неприготованими авантюрами – все прикмети його «тішайшого» батька. Може, сю двоїстість вдачі завдячував він батькові, з одного боку, а з другого – другій жінці останнього, своїй матері Нарішкіній, що, як і всі Нарішкіни, вирізнялася бурхливим темпераментом, непосидючістю і незвичайним дотепом. Від одного він мав чисто російську, нудну й тягучу витривалість і пасивну завзятість, від другої – азартність і той свіжий, дитинячий, повний гумору погляд на світ, яким відзначався, наприклад, і Наполеон. Решта його прикмет склалася під впливом подій його бурхливого дитинства (стрілецькі бунти), на яке кидали криваву тінь часи, коли впала одна династія і постала друга («смутное время»). Усе разом зробило з першого російського імператора те, ким він був, – відважного кунктатора, радісного тирана, резонера-фанатика і розважного маньяка, а передусім – деспота, який думав, що для створення світу з московського хаосу вистачить одного – «бить по сему» – sic volo! У сім і була як його особиста трагедія, так і трагедія російської державности загалом – від Володимира на Клязьмі до Володимира Леніна.

Петро I, повторюю, мав у собі щось із генія. Але ні його шляхи, ні його плани не були цілком нові. Москва платила «гарач» орді, але як тільки залежність припинилась, вона відразу повернулася обличчям на захід – до моря. Про «петрівські» плани мріяли, і навіть билися за них, ще Іван Грозний, і цар Борис, і цар Димитрій, і батько Петра, Олексій. Без Івана IV ледви чи Петро знайшов би шлях до Балтики, без зруйнування царств Казанського та Астраханського – дорогу до Азова, а до Полтави – без того, хто прийняв під свою «високою» руку «Малюю Росію». Їхню роботу судилося докінчити Петрові, але для сього треба було згори додолу зреформувати неповоротку Москву – навчити її читати й писати, а передовсім стріляти, сидіти на коні і вільно рухатися, чого не дозволяли ані довжелезні татарські хала-ти, ані старі татарські установи царства Московського.

Так зачалася реформа «імперетэря». Але той страшний розгін, який він надав Росії, те страшне моральне напняття вистачили якраз так довго, як він жив. Уже з його смертю машина зачала псуватися. На цісарським троні сіла російська Дюбарі, Анна Монс, разом зі своїми «галантами», даючи початок тій безпрецедентній у модерній Європі гінекократії, якої останнім і фатальним для Росії прикладом була нещаслива жінка Ніколая II. Правда, залишились паладини великого реформатора, залишились «птенци гнезда Петрова», але, каже знаний російський історик і патріот Ключевський, «за Петра, звиклі ходити за його жорстокими вказівками, вони видавалися значними величинами, тепер же, лишившись самі, виявилися простими нулями, як тільки втратили одиницю, що стояла перед ними... Суворова воля реформатора об'єднувала сих людей примарою якоїсь спільної справи». Зник він, і на місце одної постали тисячі розбіжних воль. Унаслідок сили тягlosti, інерції, рух не зупинявся, але ставав щораз повільнішим. Майже безопірне (доконане з допомогою двох інших великих держав) забрання Польщі Катериною не могло витримати порівняння з титанічною боротьбою з Карлом XII, а далі йдуть поразки Суворова під Цюрихом і Кутузова під Бородином, припадковий тріумф над Наполеоном, де Росія завітчалася лаврами Шварценберга і Веллінгтона, і майже мирна експансія серед азійських і балканських дикунів, яка скінчилася спершу севастопольським, потім цусимським, а нарешті мазурським погромами і першим поділом Росії.

Як се могло статися? Очевидно, тут була якась помилка механізму, якась диспропорція між загадом і виконанням, щось, що робило неефективною ту кінську курацію, якою Петро хотів зробити з московського царства світову імперію, силь-

ну, культурну і цивілізовану. Сю суперечність, яка була суперечністю російської державности загалом, відчував уже той самий Ключевський, який писав: «Реформа Петра була боротьбою деспота з народом та його інертністю. Він сподівався погрозою влади викликати самодіяльність в уярмленій суспільності і через рабовласницьке «дворянство» ввести в Росії науку і народну освіту, як неминучу підставу суспільної самодіяльності; хотів, щоб раб, залишаючись рабом, діяв свідомо й вільно. Рівночасне діяння деспотизму і свободи, освіти і рабства – се була політична квадратура кола, загадка, яку розв'язують у нас від часів Петра два віки і досі не розв'язали».

Ключевський писав ці знаменні слова у двохсотлітню річницю народин Петра, я цитую їх в двохсотлітню річницю його смерти, а криваве шамотання Совітів направити знищене марнотравними нащадками Петра лише в яскравішій світлі демонструє правдивість діагнозу російського історика. Вітте у своїх спогадах, почасти Ленін у своїх писаннях, Пошехонов, Мережковський, Шпенглер – усі вони вказують на ту саму Ахіллову п'яту російської державности. Державність, збудована на такому ґрунті, де нема ні класів, ні станів, ні корпорацій, лише безправні й розпрошені одиниці, все буде державністю на глиняних ногах; нація, в якій немає вільних громадян, лише невільники, що коряться наказам згори, все буде нацією без патріотизму, «нацією» без нації. Большевицький експеримент не змінив тут багато, і до нього можна застосувати приповідку «plus ça change, plus ça reste la même chose» (що більше се міняється, то більше се лишається тим самим). Замість країни «водки, козаків і нігілістів», постала країна «самогону, чекістів і контрреволюційних «бандитів» – те саме, лиш вивернуте на лівий бік; країна дикунства, терору і бездумного бунту... На такому ґрунті тяжко було будувати світову імперію, свідому далекосяглих цілей. Така нація не матиме самочинного руху Риму або Великої Британії, лише все скакатиме спазматично, «вздьоргнута на диби» рукою Петра або Леніна, – і все завалюватиметься вділ. «Щоб раб, залишаючись рабом, діяв свідомо і вільно» – сю чудесну формулу застосовували кремлівські царі і кремлівські Чичеріни – і з однаковим успіхом. Двічі хотіла Росія вступити на нову дорогу і скасувати «рабство»: у 1825 р., за повстання «декабристів», і за березневої революції 1917 р., але обидва рази завершила з сього шляху на старий. Правда, що «раб» не міг діяти вільно, але бодай під нагайкою тирана, але «вільний» росіянин закінчував завше анархією. В сім була і буде трагедія російської державности.

Теперішня Росія в жодному разі не нагадує переможної Росії Петра. Але для України час, який ми тепер переходимо, дуже нагадує часи Полтавського погрому. Як за Петра, кинулася на наш край «Росія молодая, в боренье сіли напрягая»; як і тоді, за часів «сніжного короля», поставила Україна своє «va tout» на залізних вояків із далекої півночі; як тоді, мусили волочитися світ за очі або в Сибір її сини, що не хотіли, аби їх гнали, мов череду, за переможним возом тріумфатора; як і тоді, тисячі «розкаяних грішників», у куряві й грязюці, бігли за сим возом юрбою.

Над труною полтавського переможця виголосив плакальну промову українець Теофан Прокопович – над труною Ілліча розлягаються голосіння цілого хору українських плакальниць обох статей.

Мати одного з видних мазепинців, Хведора Миновича, закликала сина «преlestними лістами» вернути і здатися на «монаршу милість» – сотки подібних листів пишеться й тепер, і так само, як і тоді, на чуже «веління»...

555 запорожців вернули в 1714 р. з чужини до краю, а за ними – Горленки, Максимовичі, Ломиковські, Самійловичі та Антоновичі, – ще більше їх вертає тепер.

«Ми, ізвергі, поношення чоловіков, навіть недостойні нарещія раби вашої царської величності! (молимо, щоб) нас покаявшихся грішників благоїзволив пріняті і життем та здоров'єм невредімим пожаловаті... Гіркими слезами нашими омочаємо побідоносні стопи ваші монарші..., молящєся сміренно: благоволіте, царь намілостівейший, ...усі роки на харч давати жалування... Цареві своєму наймилостивійшему підніжки ніг побідоносних, курява і попіл»: а далі ідуть підписи тих, що колись з шаблею в руці боролися за Україну, а тепер, у січні 1715 р., в таких виразах благали про амністію. А чи ж иншою є мова теперішних Гор-ленків, імена же їх ліпше не згадувати?

Кожна історична трагедія має свої консеквенції, великі й малі, страшні і смішні. І картаючи «поворотців»-провідників і їхні нікчемні супліки, ніколи не кинемо камінням на сіру масу тих, що, зражені й зневажені, як ті запорожці, без «заяв» і каяття, з захованою глибоко в серці злобою вертали на рідні згарища. Але що треба картати, так се роблення з потреби – чесноти, перемоги – з поразки, з України – якогось фантастичного «європейського Сходу», з нібито спільними завданнями і цілями.

Власне се й роблять у нас! 27 червня 1709 р., по Полтавській «вікторії», писав Петро до своїх: «Нинє уже совершенно камень в основу Санкт-Петербурха положен з помощєю Божією». На ці слова в нас мало звертали уваги, а вони повні глибокої символіки. В них сам Петро виражав не лише ту, зрештою, очевидну правду, що підбиття Балтики неможливе без остаточного зламання шведської сили: в сих словах лежить і друга, глибша, думка: без забезпечення українського тилу немає перемоги на європейському фронті, без Полтави – немає Петербурга, без України – Російської імперії. Ту саму думку стрічаємо в А. Брікнера, який (у своїй історії Петра I) пише: «Коли цар Олексій Михайлович в середині 17 в., ще заки остаточнo розв'язано українське питання, напав на шведів, вдерся до Лівонії і одержав низку перемог, то були се заворушення на Україні – зрада гетьмана Виговського, які пограбували йому плоди всіх його успіхів. Він мусив підписати припинення війни і Кардиський мир (1661). Подібне могло би статися й за часів Петра Великого, коли б здійснилися надії, покладувані Карлом на бунтівні стремління на Україні».

«Бунтівні стремління» України, себто її змагання до державности, отже, *перехрещувалися* з великодержавними планами Росії, а ніяким способом не йшли з ними паралельно. Така суперечність існувала колись також між Москвою і Польщею; доки остання була соперницею Москви над Балтикою і над Чорним морем, загорожуючи шлях створюваній імперії до обох морів. З хвилиєю ж, як Польща зреклася одного і другого, її інтереси властиво не йшли *contra* інтересів імперії Петра. Росія, що стояла одною ногою в Ризі, другою – на Пруті, могла толерувати свою зменшену сусідку, і, коли б не її слабкість у кінці XVIII в., напевно, лишила б її в спокою (разом з її «меншостями»), як вона лишила її в спокою в 1667 р. в Андрусові і 1920 р. в Ризі, так, як вона лишала в спокою Австрію (з Галичиною і Буковиною), поки та не пішла під проводом Берліна на Стамбул. Навіть більше, в таких обставинах вона могла б навіть рятувати Польщу, як рятувала її за Петра від шведів, а за наших часів – від німців. Добровільне открийовання Конгресівці конституції в 1815 р. Александром I, польський маніфест великого князя Ніколая Ніколаєвіча в 1914 р., нарешті та сама Рига, і – не менш важливі прихильні Росії течії в польській суспільності (Дмовський та інші) – все се доводить, що Польща без Риги, Києва і чорноморських берегів не конче йде впоперек імперіялістичним планам Росії. Їх конфлікт не є імманентний їхнім державним ідеям. Але про Україну, як се

кажемо ми і як казав Петро I, сього твердити не можна. Щойно по Полтаві можна було заснувати над Невою столицю імперії. Коли ж ся імперія захиталася під першими ударами світової війни, Петербург скасували, а невську столицю назвали Петроградом, щоб скоро по тім перенести її назад до Москви, коли український «камінь», на яким стояла імперія та її столиця, зачав тріщати і ламатися у страшні, що настали по 1917, роки. «Той перший, що розпинав нашу Україну», знав, що не розпинати її він не міг, бо думав про імперію. Яка шкода, що досі сього не знають у нас.

«Сизифова праця» нашого покоління не увінчалась успіхом, як і зусилля генерації, що жила за Петра. Але й нащадкам «того першого», якого проклинав Шевченко, не вдалася їхня «вікторія» на Україні так, як вони собі того бажали. Момент падіння приносить силу огидливих явищ із собою, але ціль нації, що лежить в об'єктивному стані речей, лишається незмінною. Її досягають ніколи не через «cum», лише через «contra».

Варто се нам собі пригадати в день 200-літньої річниці смерти того, хто як символ великодержавницького фанатизму і надлюдської енергії, може служити нам прикладом; хто, коли не своїми словами, то своїми ділами, дав науку, що велику націю кують лише з допомогою «великого поту і великої крові».

ТРИ РОКИ ВІДНОВЛЕНОГО «Л.-Н. ВІСТНИКА»

Відновлення в травні 1922 року *Лит.-Наук. Вістника* було відважним підприємством. Відважним у кожному відношенні: з огляду на застрашливе обниження культурного рівня нашої громади, з огляду на фінансово-економічну кризу, нарешті, з огляду на становище на Вел. Україні, яке не дозволило числити ані на передплату, ані на співробітництво відтіля. Половина Волині, яку признала Росія Польщі в заміну за признання собі решти України, очевидно не могла заступити втрати великого українського книжкового ринку.

Незважаючи на песимістичні пророцтва, що не віщували журналові довшого, як кілька місяців, існування, ЛНВ зачав у травні с. р. свій четвертий рік. Не думаю тут робити підсумки його праці. Се зроблять колись ті, що стоятимуть осторонь від журналу і від часу, в яким він виходив, від дрібних симпатій і антипатій сучасників, від ображених амбіцій, недооцінених великостей, а головне – ті, що зуміють належно оцінити не лише те, що дав ЛНВ, але й те, серед яких обставин він се дав. Тут лише кілька слів про сі обставини, *винятково* в тій цілі, аби познайомити читача з фактами, про які він, напевно, не має найменшого уявлення.

Обставини культурної праці в краю, який будь, що, будь кількістю населення перевищує такі країни, як Швеція або Швайцарія, є дійсно аномальні. У своїх географічних межах Галичина, властиво, все була в сліпій вулиці, але давніше се так не відчувалося: не був розірваний культурний зв'язок із Києвом, а між Львовом і Віднем не існували Карпати як політичний кордон. Via Відень утримувався і культурний зв'язок із Берліном. Війна і події, що прийшли по ній, змінили все. Галичина знову опинилася у культурнім мішку, з якого здобути контакт із цивілізованим Заходом ставало чимраз тяжче. Фальшиво й занадто по-провінційному зрозуміла ідея самовистачальности польської держави призвела майже до фактичного замкнення кордонів як для особистого, так і для поштового контакту з краями, де розв'язувалися великі проблеми і творилися нові культурні вартості. Все се подвійно відбилося на ЛНВ-ку. Марити в таких обставинах про регулярне і повне інформування читачів про літературно-наукові та політичні рухи світу стало цілковитою утопією, ще більшою – придбати постійних кореспондентів з-за кордону. До того треба згадати ще про матеріяльні відносини видавництва, яке розпоряджається на виняткове гонорування праць – 25 зол. від друкованого аркуша, а на редакторську пенсію – заледве четвертину платні порядного зецера; на пренумерату хоч би одного закордонного журналу видавництво не має ніяких фондів, так що в пошукуванні потрібного матеріялу редакція здана на випадок або на добру волю нечисленних закордонних прихильників. Коли додати до того, що за таких обставин видавництво не може собі дозволити на обсяг книжки, більший від шести аркушів (замість передвоєнних дванадцяти), то образ того, в яких обставинах мусить працювати редакція, буде майже повний.

Часто-густо в нас давніше давали собі раду з прикрими обставинами на свій спосіб – робили сталі огляди з... оглядів, уміщених у тім чи тім закордоннім журналі, до того ж «оглядач» навіть не читав оцінюваних творів; робили переклади

Гамсуна з російської і Шекспіра з польської, агрономів змушували писати про теорію ренти Рікардо, а земських лікарів про Пастера, але редакція вважала неможливим звертатися до такої практики. Можна було б собі легше дати раду, коли б не ставилася гребля тій повені всякої літератури (головно віршів і оповідань), яка затопила редакцію ЛНВ-ка і якій нічого не можна було закинути, окрім того, що вона, ся творчість, спізнилася лише на кількадесят років, можучи бути прекрасним матеріалом для колишньої «Зорі». Але редакція не могла аж так далеко посунути свій пошанівок до традиції, щоб сей матеріал подати читачам. Нарешті, можна було б легше вив'язатися зі свого важкого завдання, коли б відновлений ЛНВ мав честь бачити серед своїх співробітників І. Франка, Лесю Українку, Мартовича, Коцюбинського та інших з плеяди, яка колись прикрашала сторінки журналу. На жаль, із сеї плеяди лишилося трохи (майже всі вони співробітничали з ЛНВ), але на загал в творчості цілої країни настав страшний занепад, характерний, зрештою, не тільки для повоєнної України. Один із німецьких журналів недавно писав: «Артисти творили в так розрідженім повітрі, що найголосніші гукання, що навіть крики і не знати яка екзальтація не знаходили шляху до сердець публіки. Становище, під яким мусили терпіти якраз найліпші і найталановитіші». Се пише Ганс Франк у «Die Literatur», і коли се так є в Німеччині (і не лише в ній), то ще гірше стоїть справа під тим оглядом у нас. Наше «розріджене повітря» не заохочувало ані старих майстрів братися за перо, ані молодих.

Від першої книжки у своїй позитивній програмі ЛНВ старався дати щось своє, консеквентно проводячи раз обрану лінію скрізь – у публіцистиці так само, як у белетристиці і літературній критиці. Чи се був новий світогляд? Про се судитимуть інші. Що се, дійсно, була нова лінія, відмінна від тих, що в нас панували, свідчить та кампанія, що зачалася проти журналу (в пресі і за кулісами) і назва, що йому дали («фашистівський»), на яку ніяким способом не претендуємо, але якою наші противники проти волі підкреслили, що в ідеології ЛНВ-ка мають діло з чимсь, що в дотеперішні рамки не вкладалося.

На сім місці хочу лише коротко подати суть тих поглядів, які хотів дати ЛНВ. Які панували в нас на загал? У літературі – пересадний натуралізм (що у старших письменників межував з етнографізмом) – щодо форми; щодо змісту – те, що обняте назвою «просвітянство» і що було мішаниною з імпотентного гуманітаризму, анархічної свободолюбности і розміряної прекраснодушности (винятки – знані, і про них не згадую). Поняття краси було чисто контемпляційне, що свідомо відверталось від правдивої, трагічної суті життя. В літературній критиці се була безпросвітна «огоновщина», критика або (коли можна так сказати) чисто наративна, або чисто формальна. В політичній публіцистиці – переживання драгоманівського провансальства, вивітрілої фразеології про «демократію» і «народ», та ще нібито інтернаціонального, а на ділі такого провінціального космополітизму, за яким ховалося повне заперечення національної ідеї як *causa sui*, як сили, що сама з себе черпає своє оправдання.

З сими ідеями ЛНВ свідомо зачав боротьбу. Спершу в літературі, в якій старався давати авторів того світогляду (щодо змісту), що зачав кристалізуватися у велике п'ятиліття 1914–1918 рр. і якого поодинокі «предтечі» з'являлися вже в минулім віці. Се був світогляд, що остаточно рвав із розніжненим ХІХ віком, проголошував право на життя сильнішого, а не слабшого; на старе питання *utra potentia nobilior*, інтелект чи воля, давав першість останній; в її боротьбі з іншими бачив сенс життєвого процесу, а в чеснотах, потрібних для сеї боротьби, – ідеал модерної

«кальоскагатії». Се був світогляд тої «гайя сцієнца», яку приніс нам не лиш її автор, але й Бергсон і Сорель у філософії і соціології, Кіплінг – у літературі, Рузвелт і Кіченер – у політиці.

Який був зміст літератури сього світогляду, така – переважно – її форма: не рабське копіювання дійсности, не уляганне матерії, лише її активне опанування. Речі природи займали тут авторів не їх лініями і барвами, лише як матеріал для передання власних настроїв. Бергсонівське «безсилість аналізу, вищість інтуїції» визнавалося за закон. У протилежність до реалізму значило тут правило Мальярме «щастя є в повільнім відгадуванні, *le suggérer viola le rêve*». Важлива була не «периферична» візія творця, що (як Золя) губиться в подробицях зовнішнього світу, лише візія «центрально», яка не відмальовує скрупульозно світ, лише п'яніє враженнями від нього, аби передати їх потім у спонтаннім творчій пориві. В сих творах немає, може, так потрібних для філістерів від критики «рук і голови», але є величезна експресія і напруженість уяви. Представниками сього світогляду (деякі лише до змісту, інші – і щодо форми) серед авторів, уміщуваних у ЛНВку, були Д. Лондон, П. Мериме, Стендаль, Барб'є Д' Оревільї, П. Бенуа, Понтен, Рільке, Бергенгрін, Косинка, Вальчук, Хвильовий, знаний наддніпрянський автор «Останніх» (1924. – Кн. 5) і деякі з поетів. Навіть старі майстри (Черемшина, Стефанік) у своїх творах у відновленім ЛНВку, роблять деякий крок назустріч «новому» (гл. особливо «Сини» останнього). Поруч із сим містилися в журналі і «старі», напр., Зудерман («Литовські оповідання»), але не випадково, лише як приклад, що тема села не конче мусить запроваджувати автора в нетрі примітивного етнографізму.

Богато з представників «модернізму» не знаходили собі місця на сторінках нашого журналу, як з-посеред «рідних», так і чужих. Але знову ж не через недогляд, лиш через те, що всі сі Тагори, Барбюси, Маргеріти («*La garconne*») та їх наші плагіатори є, на думку редакції, витвір моральної гнилизни і розкладу, яким аж занадто труїться наша публіка по інших часописах, аби мав се робити ще й ЛНВ.

В області літературної критики метою ЛНВ-ка було передовсім запізнати читача з авторами, які, хоч і відповідали вимогам редакції, але як через малий розмір журналу, так і з інших причин не могли в нім з'явитися. Сюди належать критичні замітки переважно на модерних наддніпрянських письменників, статті про Вота Вітмана, про модерну американську лірику й ин. (се мусило заступити журналові хроніку, на яку з фондами видавництва воно собі дозволити не могло). Критику нашої літератури з погляду редакції дано в статтях «Криза української літератури», «Про молодих», «Поетка українського рисорджименту», «Творчість і критика» (Бріне), «На захід» (Л. Лунца). Завдання літератури бачив наш журнал «у переображенню світу, а не в його підрисовуванні», негуючи так звану «громадську критику» з її відкидуванням складної фабули, з її заповідями «пристрастий не буває – є почуття, героїв немає – є лиш люди, великі катастрофи фальшиві – нехай живуть маленькі справи і маленькі люди». Завдання літератури бачила критика ЛНВ в тім, щоб вона вийшла з «провінційного, нудного народництва», щоб автори були «революціонерами чи контрреволюціонерами, містиками чи богоборцями, аби лиш не були нудними»; щоб мали хоч трохи почуття трагічного – у змісті, щоб ставили *das Erhabene* понад *das Schöne*, а в формі – щоб давала примат творчости перед матерією, з якої твориться, не даючи себе їй уярмлювати. Завдання критики спирали ми на засадах, що в кожній «критичній здібності» міститься й «творча здібність» та що «критик мусить знайти синтезу аналітичної критики і критики інтуїтивної» – на що в нас майже не зверталось жодної уваги.

В області науки загалом, соціології і політичної філософії зокрема (окрім статей інформативних), редакція мала на меті дати (в статтях Тальона, Ле Бона, Віппера, Зомбарта й ин.) наукове обґрунтування тих самих тез свого загального світогляду: волюнтаризму проти інтелектуалізму, культу енергії – проти культу «соціальної справедливості». У зв'язку з тими статтями стоять і публіцистичні – Сеше (Криза демократії), Липовецької, Д. Д., О. В. і спомини – Юртика, В. К., Характерника та інших, які популяризували політичні ідеї, проскрибовані досі в українським провансальстві: ідеї самовистачальності націоналізму, ініціативної меншості (проти «народу», як джерела всякої соціальної творчості) та ідеї національної боротьби в протилежність до ідей *класової* боротьби і національного *співжиття*. Лінія, яку зайняв ЛНВ до усталеного на Ризькім мирі status quo, охоронила журнал від безконечних хитань, від яких не вільні були інші органи преси, що впадали раз у «сменовіхівську», раз у «автономічну» гістерію. Сій своїй лінії ЛНВ лишився вірний і досі.

В усім – у белетристиці, в літературній критиці, в наукових і політичних статтях і споминах – старалася редакція дати вираз *одній загальній ідеї* – протестові проти пасивного ставлення до оточення чи то в натуралізмі, що схилив голову перед фактами зовнішнього, чи в критиці, що недооцінювала «творчої здібності» критика, чи в пацифізмі, чи в ідеї співжиття народів («федерації», різні «солідарності» пролетаріату, «робітного люду», «Сходу Європи» тощо), чи в поняттю краси, зрозумілого в нас як щось стаціонарне і мертве, чи в нашій провінційній «націоналізмі», що здобувався найвище на *«волю від чого»*, та ніколи на *«волю до чого»*, волю до визволення, та не до *влади*.

«Насолода ризиком» (Тальон, філософія «щасливого переможця» (Д. Лондон), «влади і гвалту» проти «кволого жаху» (автор «Останніх»), «культ твердого чину», боротьби не за «ближніх», а за «дальших», за «царство не від світа сього» (Бенуа), за свого Бога, задля волі якого варто віддати все і лишитися *самоу* «на всі землі» (Стефанік), за щастя плести «вінок з польових дзвоників – з подій: як була, як пройшла, як гриміла, як народжувалася молода епоха» (Хвильовий) – се було те «нове», що ЛНВ старався протиставити так поширеним у нас декадентським чеснотам покірного «просвітянства», що виросло в серці віками товченого народу-феллаха.

Се, розуміється, не могло знайти відразу ґрунту в нашій суспільності, яка звикла до іншої, може, стриванішої для неї поживи. Звідси і та боротьба, яка стріла ЛНВ, якої він не цурається, але від якої бажав би, щоб її не провадили часом такими нікчемними і негідними способами, про які пізніше колись буде нагода поінформувати ширший загал детально. Одні з наших критиків бачили в ЛНВ ніцшеанство «на гіршому папері» («Червоний Шлях»), другі зовсім нічого не бачили, дивуючись, чим Лондон або Косинка ліпші від «Шляхом туги», а літературно-критичні статті ЛНВ від статей «фаховців», які хоч рідко здобувалися на оригінальну ідею, але в яких завше можна було довідатися про дату народження письменника, його смерті, ювілею та про кількість написаних творів. Треті не бачили в нас реагування на «біжучі події» з літературного життя: для них важливіша була бездарність, що отримала припадково нагороду Нобеля, від автора, яким зачитується наново цілий світ, бо він родився сто літ тому... Се були критики з душею репортера, якому найважливішою річчю в газеті є не обминути «останнього випадку» про бабцю, що викинулася з третього поверха. Не буду тут над ними зупинятися.

Інші знову закидали нам надмір передруків. Але сей надмір – був, з одного боку свідомий, з другого – *dura necessitas*. Се була свідомо ціль, бо одинокий рятунок

нашої культури – се, на думку редакції, тісний контакт з Окцидентом. Се була *durā necessitas*, бо не винна редакція в тій висхлості національної творчості, яка настала в нас на кожній ділянці нашого життя. Але навіть за сих обставин ЛНВ-кові вдалося згуртувати коло себе, поминаючи одиниці, майже всіх, хто працює в нас на полі белетристики, науки або літературної критики. Бракувало лише тих, які, ще заки ЛНВ зачав виходити, виступили проти нього (Грушевський, Олесь), і тих, яких політичні переконання тримали здалека від ЛНВ-ка і яких з'єднати *всіх* журнал не міг (вони б не всиділи разом!), а з'єднати *деяких* – значило б продатися душею і тілом, на нашу думку, одній із остаточно зліквідованих життям політичних ідеологій. З особливою сатисфакцією мусимо зазначити, що наслідком своїх зусиль ЛНВ-ові вдається поволі стати дійсно органом цілої України: на сторінках нашого журналу пишуть не лише галичани, волиняки і наддніпрянські емігранти, але й наддніпрянці з-за Збруча: Л. Могилянська, Марко Антіох, Данилович, автор «Останніх», Косинка, Вальчук і ще дехто. До голосу ЛНВ-а прислухається ціла емігрантська преса і забзбручанська (гл. статті в «Черв. Шляху», «Вістях», книги Зерова, Дорошкевича). Не зважаючи на абсолютно несприятливі обставини, вдається редакції підтримувати хоч який-такий безпосередній контакт із культурним життям Заходу через своїх кореспондентів і прихильників в Італії (Онацький, Липовецька), Бельгії (Андрієвський), Франції (Яремченко), Німеччині, а в останні часи і на Великій Україні. Одною з ділянок культурного життя, якій відновлений ЛНВ присвятив особливу увагу, було мистецтво (гл. статті Залозецького, Січинського, Номо, Андрієвського, Голубця і перекладні).

Чи сі несприятливі обставини минуть? Тяжко дати позитивну відповідь на се питання за тієї загальної видавничої скрути, що панує в нас (і не тільки в нас). Але від раз обраної лінії ЛНВ не відступить. Не відступить для того, щоб не провалитися в багно опортунізму й гуртківства і тої «принципіальної» безідейности, яка й досі святить у нас свої тріумфи. Як досі, так і надалі стоятиме наш журнал на позиції, що журнал не сміє знижуватися до загального середнього рівня читаючої публіки, лише має шляхетне завдання сей рівень підносити. Ми твердо переконані, що лиш сьому завдячує ЛНВ своє життя, довше від життя безлічі львівських, варшавських, празьких, берлінських та таборових ефемерид. Під сим же гаслом буде вести свою роботу журнал і далі.

* * *

P. S. Одинокий край, де ЛНВ не стрів майже ніякого відгомону в критиці, се був край, в яким він видається, – Галичина. Люди, засадою яких було Щедрінське «с одной старани нельзя не сознаться, но с другой старани нельзя и не признаться, а в тоже время не следует упускать из виду», люди з «ніяким» світоглядом, зі страхом висловити свою думку, відважні лише в поборюванні тих *outsider'ів*, що йдуть проти кліки, – спершу стрічали ЛНВ мовчанкою. Почасти, аби не робити реклами тим, хто не йшов разом із клікою, що претендувала на монополь, почасти з духової імпотенції, яка ні на одне з питань, порушених у нашім журналі, просто не могла здобутися на якесь своє слово. Пізніше і вони взялися за критику. Розуміється, негативну, де безсила лють стала замість аргументу, *mala fides* – замість верви, простацька лайка – замість осуду. Я б готов був не знати як трагічно взяти сю критику, коли б уже не мав під тим оглядом певного досвіду. А досвід сей полягає на тім, що, напр., деякі з речей, написаних мною, які діставали не негативну

оцінку Шмолера, Пернерсторфера, Мілюкова, стрічалися з гострою «критикою» нашої преси. Сей досвід навчив мене шукати за гнівом наших критиків не так об'єктивної, як суб'єктивної причини, і ми її, певно, знайдемо, коли згадаємо, що автор останньої «критичної» замітки на ЛНВ і Наукове Товариство – якраз автор численних віршів, присланих ним до нашого журналу, з яких ми досі дуже ощадно користали (а тепер подаємо пару на осуд читачів), і праці про Франка, яку він подав Науковому Товариству, та яку відкинено...

Над такими «критиками» і над такою «критикою» переходимо до денного порядку.

SIR GALAHAD. IDIOTENFÜHRER DURCH DIE RUSSISCHE LITERATUR

[Рецензія]

Російська гіпноза в Європі зачинає поволі слабнути. Щораз більше з'являється статей по часописах та книжках, які критично ставляться до розкладових ідей з російського Сходу.

Одною з найбільш своєрідних проб поррахунку з російською дурійкою є, безперечно, книжка Галагада, автора «Im Palast des Minos» (про античне мистецтво) і «Die Kegelschnitte Gottes» (проблема Азія–Європа). Серед кількох motto, якими зачинається книга, особливо цікава цитата з Михайловського: «Хто стоїть вище – парубок Федько чи Фавст?» Парубок Федько стоїть вище, бо він від самого початку бореться за корисну працю, а Фавст аж наприкінці життя. Сі слова, як у дзеркалі, відбивають у собі російську духовість, якій передусім бракує «волі до квалітативности», як каже автор. «Коли природа хоче видумати нову расу або нову суспільність, вона продукує лише есенцію, плебс робиться сам: передчасно втомлені частини «ідеї», випалені жужлі, мішанці, продукти розкладу,... і під їх квантитативним тисненням не раз удушуеться вона». Ідеологією сих розкладових частин і є світогляд Росії.

Єгиптяни, кельти, германці, Рим – власною енергією вибилися сі раси з аморфности, аби дати зразки чудових цивілізацій. Инакше в Росії. Праця тих небогатьох, що хотіли створити з неї націю, була лише «вічним товмаченням якоїсь слизі» (ewiges Hineinboxen in blossen Schleim) – без успіху й без наслідків. Зі свого трясовиська Росія не вийшла й досі. В ній не було Відродження, бо не було народження, не було Реформації, бо не було й формації. Що ж у ній було?

Була «душевна онанія» Достоевського, «до корчів піднесена слабкість» (zu Krampf gesteigerte Schwachheit), не «надмір сили» (Überschwang der Kraft). У Достоевського:

Ніколи нема відважного, чистого, расового порока.

Ніколи – вільно означеної людини.

Ніколи незрушимої радості.

Ніколи жало насолоди не веде до краси...

У російських письменників нема панськості (Vornehmheit), замість еросу часто брудна сексуальність, мозковий, надуманий мазохізм, забарвлений садизмом.

Варвари? Ні, варвари – се вибух, ерупція і наївність, вартісний матеріал для нової квалітативности. Нічого з того немає в героях Достоевського. Він проклинає Європу, але з іншої вихідної точки: не з болю, що замало ще в ній шляхетної замкнутости, карности та критичного ідеалу. Його туга в Європі – не туга еросу, що блукає, шукаючи гарного, в якому міг би творити. З автором «Карамазових» (він «нудиться» у Флоренції!) волочиться по Європі укрита злоба, ураза, «gancupe» і шукає аморфности, аби безплідним зробити цілий світ. Його геніяльність – се ли-

ше відтворення світу сутеренів серед сарматської пустелі. Але він зробив початок: «з інтронізацією ідеалу ідіота в російській літературі зачинається систематична світова нагінка на шляхетну, на вищу людину, на квалітативність».

Потім приходять «гнойова догма» (Dünger–Dogma) гр. Л. Толстого, з його неприкрашеним ідеалом Іванушки Дурачка і огидливим плебейським «ексгібіціонізмом» найінтимніших порушень душі. Душа теж має свої соромні частини, які не відкривається. В російській літературі се робиться з насолодою. «Все відслонити» – її категоричний імператив. Спершу «душевне заголенне» (seelisches Schürzlfetzen), а тоді вже спасіння!

Спасіння, звичайно, через «народ», через жужлі, через слизь, «апотеоза завопшіння» (Apotheose der Verlausung). Така містика москаля. Містика нудоти, від якої хочеться блювати...

Всякий чин зводиться в Л. Толстого на доброчинність, страждання – на співстраждання (Leiden–Mitleiden), ціле життя – на заспокоєння примітивно-матеріальних потреб, ерос – на функцію розплодження: «чотириногий матеріалізм». Те, що в інших рас є «світоглядом» нижчих верств, «втомлених», се є світоглядом російської еліти та її літератури. Л. Толстой – філософ, але цілу «філософію» сього мудреця «поза Росією можна знайти лише серед дітей нижче дванадцяти літ і в ідіотів». Головне – се брак фантазії, почуття трагічного, чудесного. Москаль є «zauberlos». Ні великих чеснот, ні великих пороків. Він лише канонізує все невдале, спотворене, низьке і грозить пекельними карами за квалітативність. Російська місія – деекспонент світового «vulgus»-у. Заперечення всього героїчного. Російський світ – се «атентат хаосу проти форми», проти упостатнення. Його покора – се спроба зм'якшити, розкласти вже сформоване, а його біль – засіб зломити внутрішню гордість.

Такі вони всі – «діти» так само, як і «батьки», Базарови так само, як і Обломови. Великий числом нарід, без структури, без легенди, закоханий у власнім атомізмі, без філософії, пластики і драми. Без форми – і власне тому зі страшною тенденцією до розширення, до того, щоб розпливитися на всі боки. Через те, що форма – се воля до квалітативного, кохаються вони в безформності.

Російський світ знає лише два екстремі безплідності – летаргію і шал, розм'якшення мозку і мозкові сухоти, Іванушку Дурачка й Івана Грозного, які в різних формах періодично з'являються в російській історії та й духовості. Се – диктатура над усім, що вибивається вгору, що инакше сформоване, гарніше збудоване. Диктатура числа, аморфного. «Для калмицької чашки Леніна навіть такі поштиві професори, як Мах і Авенаріус, були загеніяльні», аби дати їм жити... Замість «кающогося» патриція – збожеволілий на пункті цезаризму плебей!

«Масова людина» – в обох випадках ідеал, – що не прийшла до індивідуальної свідомості, що могла б протиставити себе безформному; плаский ідеал «абсолютної банальності», редукція в неорганічне, home-machine. Містика викидається, якість заміняється кількістю. Дитяча хвороба? Ні, мертві не мають дитячих хвороб!

Даремно хочуть нас переконати, що Росія несе світові нову відповідь. Що може дати нам ся працарна маса без міту, без пантеону, без історії? Як може з сеї безформності постати плазма? Ся раса гниє, бо була заінертна і забоягузлива, аби своєчасно надати собі форму і вирватися на світло сонця. Тому є вона ворог, а не ціль. Ворог усіх народів, що скристалізувалися й оформилися в проміннях окцидентальної цивілізації. Ворог – з яким мусить іти боротьба на життя і смерть...

Тяжко передати зміст сеї глибокої книжки, а ще тяжче – її лапідарний, дотепний, блискучий стиль. Серед російських кіл справила вона враження бомби, що нагло вибухнула. В нас – вона має скріпити той процес визволення з-під впливів російщини, який зачався ще перед війною одиницями, а тепер розвивається в широку течію, – тут, як навіть і серед комуністичних українських кіл за Збручем.

Для тих же серед нашої суспільности, які не можуть позбутися впливів «прекрасної російської літератури», – книжка Галагада буде – прекрасним «провідником для ідіотів», прегарним «Idiotenführer»-ом, який їх може чогось навчити...

ШЕВЧЕНКОВІ РОКОВИНИ

(Варіант)

«Нема на світі країни гарнішої й солодшої від сеї!»

Так писав про вітчизну Шевченка один європейський подорожник кінця XVIII віку. А те саме повторяли й інші, від *Боплана* до *Бальзака*, захоплені землею, що пливла молоком і медом.

Ся «солодкість» України й стала її прокляттям.

«Кожна місцевість приховує в собі яесь людське призначення, – пише *Ормер-і-Гассет*, – яке все стремить здійснитися в життю. Се укрите призначення, як *атмосферичний імператив*, формує і расу, що ту землю заселює, та її душу».

Рідко деінде можна ствердити правдивість сих слів, як на Україні. Солодкий і ніжний жовто-блакитний «атмосферичний імператив» України витиснув фатальну пляму на її політичній долі і на вдачі її народу.

У тій медовій солодкості охляли тверді, варязькі елементи, які панували в нас, які блимають у сталевім стилі «Слова о полку Ігоревім». А натомість з'явилися інші: щось із орієнтальної сієсти, щось із полудневої безжурности, півмаячення, півсон. Який раз на двісті літ переривався безладним шамотанням і криком, диким бунтом.

Іншим не шкодили сліпучі барви їхньої країни. Видала ж Італія, опріч помадкового Верді, і Данте.

На Україні – перед Шевченком – було инакше. Ми не пристосували природи до себе, лише самі до неї примінилися. Непорушна тиша, тужлива сопілка, трубадури-кобзарі під тином, провінція... Унісон, мир без війни, свобода без насильства, право без сили, погода без бурі, спокій без руху – такий був там ідеал. Еней ставав там парубком моторним, Горацій – Гараськом, Люципер освоєним «кирпатим Мефістом», грізний Єгова вибраного народу – солодким Ісусом, зцілителем сліпих, калік і прокажених.

Ані грім 1848 року, ані тяжкий обух Ніколая I не були задужі, щоб виважити з її підстав сю найгарнішу, найсолодшу в світі країну.

Такою була вона, коли, як Гуллівер до ліліпутів, прийшов до неї Той, якого пам'ять ми згадуємо нині.

Замолоду і його вабив український «тихий рай». Але він хутко побачив те страшне, що діялося на тихих водах, під ясними зорями – не було там місця на ідилію!

Але не тільки се! Він побачив, що солодка богиня його спаленої сонцем країни обертала всіх, хто улягав її чарам, не лише на рабів, але і, як та Цирцея, на худобину!

Не жаль йому було на злого; не жаль було, що на Україні він «бачив диявола» очима власними. А жаль було, що в нори «ховалися від сатани» його «вбогодухі» земляки. Не так на сильних був «жаль великий», як «на людей, на тих юродивих дітей», як вівці, тихих, що «серцем голі догола», були для нього «раби з кокардою

на лобі», «лакеї в золотій оздобі»; жаль на те, що дали себе «в руки взяти», «плести кнуту узловаті» на свої спинах...

Тих очманілих від спеки й від кнута людей *без волі* не варто було навіть кликати до протесту. Яких царів повели б вони під гільйотину? – «Шкода і олово тупить... там, де нема святої *волі*...».

Правда,

*Діди нам розказують
Про давні кровавії
Тії літа, як рукою
Твердою своєю
Розв'язав (Бог) наші руки–*

для чину, але –

*...Нині Покрив єси знову, Боже,
Срамотою свої люде... –*

а чужинці

*...І кивають, сміючися,
На нас головами
І всякий день перед нами, –
Стид наш перед нами!*

Палений стидом за сучасне, згадав він те, про що «діди розказують»... І від марного Тепер утікає бурхливою фантазією в Минуле завмерлих віків!

А се минуле не було вже й таке далеке! Правда, коли він родився, його «спацифікований» край лежав, як довгий, на землі, мов той бик по бою на піску, «покри-тім пурпуром червоним». Але ще жили люди, що на власні очі оглядали того бика, як він метався по арені, сіючи довкола жах і смерть. Ті часи здавалися такими недавніми; згадка про них зловіщим вогнем блимала в столітніх очах поетового діда...

Що ж дивного, що якраз *його* тягнуло до тих часів; його, що родився на межі двох епох, що був ходячим анахронізмом у своїй сучасності?

І тоді дав він себе взяти за руку своєму Вергілієві, своєму чичероне, своїй Музі, а вона випроварила його з навісного світу під землю – до пекла, в яким колись горіла ціла країна його, від краю до краю!

Се було правдиве пекло! Відтворене з експресією мистця, рідного душею об'єктові, який малює: задимлене, мстиве й задушне. Тривога, руїна і муки. Безладний гамір розгуканих стихій.

Перше враження було приголомшливе. Все було там наруга і глум! Люди там різались «без милосердя і зла, а просто так...». Слава – «перекупка п'яна» віддавалася одному, і другому, і всім. Усі вартощі перевернено догори ногами, всі закони, а *речі* набрали незвичного призначення: не зерном-пшеницею було там вкрите поле, а трупами, не сміхом сміялися, а мертво гляділи в небо витріщені очі – жир для круків; червоні річки скликали степових шулік на пир Вальпургієвої ночі. А на все дивилося згори прижмуреним поглядом старого циніка «всевидячєє око» «сивого Верхотворця»...

З'ява була страшна! Та згодом огида уступила місце іншому почуттю. Се було зацікавлення *артиста*, який бачить *не* добре чи зле, моральне чи неморальне, лише – *гарне* й *величне*! Око мистця вбирав, вабив сліпучий безлад тонів і барв, де тонами були людські пристрасті, а барвами – їхні нелюдські діла. Вабив,

як вабить глибоку душу все глибоке, як пропасть, як тайна, як смерть. І тоді, як з початкового жаху зродилася зацікавленість, так з сього зацікавлення постав *ентузїазм*.

Минуле, до якого він заглянув, було відкриттям для нього; принадна фатаморгана серед пісковатої пустині. Так, се був хаос, що він побачив. Але чи вже такий безладний? Се був нестям, але чи вже такий безглуздий? Глум і гвалт, але чи такі неоправдані?

Звідти доносився стогін, але й крик тріюмфу! «Возами залізної тарані» годували там люди одні одних, орали не плугами, а скородили списами, і не поля, а ребра ближніх. Але чи сі страшні часи не були часами найбільшої посвяти й найвищого іdealізму? Чи сього іdealізму було більше в тих, що садили картоплю на місці, де стояла Січ? Там, як Гонта, розбивали дітей своїх о холодний камінь, але чи не в ім'я того, що стоїть над усім креатурним, чого не зважити, не зміряти, не зчислити. Гинули там не лише тіла людей, але і їхні «гнилі серця», розпанахані мечем обоюдним, але чи не говорив пророк ім'ям свого Бога: «Коли хочете навернутися до мене з цілого серця, розідріть *серця* ваші, а не шати ваші»?..¹ Луна пожежі освічувала його пекло, але чи ж не на те, щоб показати шлях туди, де вставало нове сонце?

...І тоді він побачив, що *брехнею* був той прозорий світ, який він покинув! Брехнею і фальшем! Бо *однобокою* була його правда і мертвою його краса. Що в дійсності не *сеї*, а пекельний світ буйного шалу був пишній і гарний, хоч і страшній, як Той, хто його створив.

Він побачив, що *злочином* є заперечувати протилежні бігуни єдиного в своїй цілості життя, що часом і тяжка провина проти Божеського закону може бути *felix culpa*, як вина Адама, якій ми завдячуємо Спасителя; що помадкова невинність його синьо-жовтої Аркадії є невинністю кастрата. Що як з ночі – день, як з безладу – лад, так постає й велика любов з великої злоби, з гніву – правда, з крові – жнива! Тоді збагнув він, що життя повне суперечностей, не гармонії! Що не все добре є гарне, і не все зле – погане. Що без небезпеки нема відваги, без болю – милосердя; що не може бути милосердя без справедливості, справедливості – без кари, нового – без заперечення старого, воскресення – без смерті... Що, хто заперечує довічну *подвійну* природу життя, той заперечує саме життя!

Так прийшов він до своєї формули «ліпше є ворогом доброго». Але ворогом доброго є й лихе! Не лиш Люципер, але й Бог зсилає кари на людей, аби загартували свою волю, аби крізь муки змагання «засяяло їм сонце»². Отже, те лихо було темрявою, яка зродила світло! Се була та тьма

*die Anfangs Alles war,
die sich das Licht gebahr...*

Так із сеї тьми, яку він знайшов на дні своєї задивленої в минуле душі, постала його чудова симфонія – отсих Гонтів, Трясил, Жижок, Неофітів, якої й досі не можна слухати без хвилювання, а до якої *мotto* було: «*Хоч гірше, та инше!*»

Чужа була вона рожевомрійному українству, як Шопенів трагічна романтика *Бетговена*. Як сей останній, був Шевченко глухий на звуки оточення, прислухаючись лише до тих, що лунали в його душі. Як тамтой, метався він у «Заповіті», від похоронного ритму «*Marche funébre*» до своєї «*Eroica*» – «Кайдани порвіте!»

¹ Юлія П. 12 і 13.

² Перша Книга Мойсся, 31.

Тамтой зачав від звеличення гуманних ідей XVIII віку з *Руссо*, а скінчив гимном на честь Наполеона, на честь героя, що дав новим ідеям форму і розмах, а романтику *революційної утопії* замінив *романтикою революційного діла!* Шевченко зачав від ясних кличів кирило-методіївського братолюбства, а скінчив закликом до «рук твердих і сильних», до нового Вошингтона, який прийде,

*розтрощить трон, порве порфіру
й роздавить вашого кумира
в смердючий гній!...*

Міг Бетговен з обуренням перекреслювати свою присвяту першому консулові, коли той поклав собі на голову корону, та все ж не Брута, а Цезаря оспівав він у своїй «Ероїці», не мрію революції, лише її чин. Так само, в юні дні весни міг Шевченко тужити за всесвітнім братерством, але скінчив *апотеозом сили!*

Її fascинуючим відблиском мінилася його поезія! *Нею*, її барвами закрасив він свою творчість!

Червоне і чорне – ось були сі барви! *Чорне* – колір землі і ночі, барви Князя тьми. *Червоне* – барви вогню і пекла, крові і війни... «*Чорніше чорної землі*» йде в нього мати та її біль за нею... Зелене поле – «*чорніє від крові*»... Голубі річки в'ються «*червоною гадюкою*... На пожарищі *чорнім* тліє в нього *червона* іскра, в попелі глибокім – багряний огонь догоряє... Землю, вбрану весною, домальовує він карміном крові, тьму освічує пожежею... Місяць є в нього червоний, і сонце – багряне від чорного диму.

Чорне й червоне! Але се ж були й барви страшного суду! От як стоїть у *Біблії*: «Сонце обернеться в тьму, а місяць у кров, ніж прийде день Господень, великий і страшний».³

Такий був і зміст його героїки! Як в Бетговенівській, був у ній і бій, і тріумф, і радість і смуток. Тішився сонцем, але хотів стримати його біг, щоб воно спалило «осквернену землю». Бо не через радість, а через цілопалення йшла дорога до його раю! А сей його рай був такий відмінний від їхнього! Все, що було добрим там, ставало за гріх – тут. Лише тверді і сильні руки могли відчинити двері його пеклараю. Не ті, які «всякому служили-годили», доброму і злому. Лише ті, хто «батька, матір, себе, братів» отруєю поять в ім'я того, що вище за всяку особисту приязнь. Ті, хто серце «ядом гоять», кого веде «гордість сліпая», – лише тим була настіж відчинена райська брама.

Не потульним, лише тим, які перемагають усі лиха, всі зла, послані Богом (чи чортом?), які, мов Яків, борються з ним «лицем до лица»; які не чекають ласки, лише кажуть творцеві: «Не пушу, мусиш благословити мене!⁴ і мою правду, «а до того я не знаю бога!»

І Бог, з яким він боровся і який тронував там, не був многотерпеливий Господь, що після потопу послав змученій людськості веселку прощення, лише той, другий, з блискавицями в караючій десниці! Про нього все марив, він у своїй мандрівці-сні.

А коли, отямившись, вийшов зі свого чорно-багряного підземелля нагору, блідим видався йому наш білий світ. А люде в нім – ходячими мерцями. Від смолоскипів великого минулого потьмарилося бліде світло сучасности, як жовкне полум'я свічки при світлі магnezії. *Марою*, чимсь недійсним став для нього сей

³ Іюля II. 31.

⁴ Перша книга Мойсея, 25, 28.

приспаний світ, а його нібидійности протиставив він – власну; минуле – теперішньому; щоденному – уроєне; тому, що є, те, чого немає, але що має бути!

Потужну мелодію, в якій були і шал руйнування, і творчий нестям, і біль, і жах, і туга за новою дійсністю, за ризиком, за непевним змаганням і перемогою – протиставив він охлялій сучасності.

І від подуву сеї *нової* дійсности його фантазії, якої невірні Хоми не бачили, бо не могли діткнути рукою, від її подуву спалахувала наша перечулена жовтоблакитщина новим, незнаним вогнем! Так під час фосфоресценції на полудневих морях, липневої ночі, перемінялися в пурпурне золото жовтий пісок і сині гребені хвиль...

Сим пурпуром, розпеченим залізом слова, гоїв він рани анемічної сучасности. Він підглядав ту другу сторону «атмосферичного імперативу» наших диких піль, в якій пульсувала владарна кров забутих предків! З їх розпачливих змагань зробив він символ – брутальний, а шляхетний; несамовитий, а гарний; на місце жалю, чесноти декадансу, поставив чесноту тих, що «вміли панувати»!

З мороку вчорашнього, з невіді людської підсвідомости видобув він на тлі іншої історії не знаний досі патос, незнану життєву екстазу, що руйнувала і будувала світи. Ся екстаза стала джерелом його найвищої розкоші і зброєю не лише проти рідної мертвечини, а й проти тиранії чужого світу.

Доля? Він з неї сміявся, і з доброї і зі злої. Що могла вона заподіяти *йому*, чия душа була з тої самої криці? Йому, який свою долю *сам* носив у собі?!

Маєстатові чужого світу, що був над ним і над його солодкою Малоросією, вперше протиставив Шевченко *щось рівновартне* – з проклять і пристрастей, з якими сходили до гробу одне покоління нації по однім. Навіть із їх божевілля видобув він ту думку, яка колись угнула своїй волі ворохобні половецькі степи. Досі чужа була наша думка завданням, що хвилювали світ, на убоччю від великого шляху людської гадки і волі. Він указав нам сей шлях великих народів; показав, як власною волею створити свій універсум, з нової віри – нового Бога! Досі в океані ворожих сил – що творив життя – були ми вічно непорушним дном і були задоволені з себе! Але ж на дні лежать лише трупи, – сказав він нам, а хто хоче бути нагорі, мусить сам стати одною з тих сил, що шаліють там...

Дисонанси його поезії різали наше тендітне вухо, але його дисонанс, як і кожний, ховав у собі щось незгармонізоване, нескінчене, що відкривало безкраї овиди і безліч можливостей.

Як у Біблії жиди, як у Гете – німці, знаходимо в нім ту творчу горячку генія, яка втримує нарід при життю: енциклопедію його падінь і злетів, розпуки і прагнень, трагічної буйности життя...

Як метеор, перелетів він над нашою блакитною Елладою, не лишаючи наступника. Бо генії не мають наступників; бо був фанатиком – в часи безвір'я, патетиком – у добу буйного інтелектуалізму; людиною старого тестаменту – серед безбожників з імпотенції.

І щойно *тепер* можемо ми не тільки зрозуміти, але й *відчутти* його. Тепер ми знаємо, *чому* він відкидав своє теперішнє як нереальне, як примару. Досвід недавніх днів навчив нас, як *наївно* було ту затишну *павзу*, в якій судилося нам жити перед 1914 р., брати за закон життя. Що катастрофи й перевороти судилися людськості так само, як лад і мир! Так зване варварство часів, що поринули у вічність, віджило в теперішності! *L'éternel passé*, вічне Минуле, як каже *Фереро*, зненацька вдерлося в мирну заплісніло-безжурну теперішність і сказало: я є паном життя –

і нині, і прісно, і во віки віків. Не співчуття з нижчим, скаліченим, тілесним є мірилом вашої чесноти, а сила духу, що є вища від співчуття, вища від терпіння, вища за дочасне щастя. Не плачем нищиться «безчестя і зрада», лише «вогнем кривавим, полум'яним мечем нарізане на людських душах» має бути ваша нова Євангелія – Євангелія потуги і сили!

А тому хто хоче, щоб не двоїлася в безсиллі його душа, мусить прийняти єдиний у своїх бігунах дуалізм життя – право і силу, справедливість і кару, добро і зло, рай і пекло!

Що з того, що лише на хвилю заглянуло нам в очі минуле? Ся хвиля в чудернацький фантом обернула ніжну, здавалось, незрушну дійсність. Нехай на час, але Шевченків «огонь в одежі слова» *таки* перемінівся в правдивий вогонь, а в нім спопеліла не лише дійсність, але й наша розщеплена невільнича душа, наше, як він казав, «гниле серце». Духові нащадки тих його земляків, яких він картав за їх «овечу натуру», говорять про культуру і виступають тепер проти культу Шевченка! Але *нам* нехай сей обхід пригадає ще раз те, чого вчив нас Він: що ходити по краю провалля, навіть з небезпекою звалитися вділ, більше щастя, ніж сидіти на дні хоч би і з цілою чашкою. Що хаос боротьби ліпший за цвинтарну тишу миру. Що всяка віра ліпша від сумніву. Що нема минулого, яке б не стало майбутнім, ані теперішнього, яке б не стало минулим. Що, може, одиноко реальною річчю на світі є фантазія, до якої молився поет і яка *формує життя*. Що нема ні можливого, ні неможливого, лише *бажане*! Ні доброго, ні злого – лише дрібне і *велике*!

ЖОВТЕНЬ І МАЙ

Щойно минулий травень лишитья одним із маркантних дороговказів в еволюції російської і польської політики загалом, а в їх стосунку до нас зокрема.

У сім місяці зайшла ціла низка подій, які свідчать про гостру кризу режиму жовтня на Великій Україні; на сей же ж місяць припадають перші роковини травневого режиму по сей бік Збруча.

У Росії минулий місяць припечатав банкрутство Комінтерну. Як на Заході, так і на Сході. На Заході по невдалих любових атаках у Німеччині, в Баварії, Угорщині, Болгарії і Латвії настала «велика офензива» Комінтерну проти Великої Британії. І незважаючи на величезні витрати грошей і завзяття, ся офензива скінчилася поразкою: єдиний наслідок загального, підтриманого Росією страйку в Англії – се виснаження тред-юніонів, нові законопроекти проти страйків і скріплення консервативного уряду.

Ще дурніше скінчилася протибританська офензива на Сході. По невдачі Комінтерну в Туреччині, в Персії і в Мароко прийшла катастрофа в Китаю. Підтримуваний Москвою китайський націоналізм зробив несподіваний вибрик, викинув за двері Бородіна (його правдиве ім'я кінчиться на «-зон» або «-берг») так само, як колись болгари викинули за двері Кавльбарса, що хотів правити їх визволеним краєм, як софійською губернією. Тепер сей бундючний московський «обсерватор» в Ганкоу (китайський Харків) «обсервує», як в «його» місті грають у гольф англійські офіцери замість (як то було в плані) висіти на щоглах, та прислухаться до пронизливих звуків спровадженого американськими «імперіялістами» джез-бенда, замість до гармонійних тактів «Інтернаціоналу». Не Бородін і К°, а Шек і Лін стають панами становища в Китаю і, що найважливіше, братаються з противниками Москви, стають протягом одної ночі явними контрреволюціонерами!

Ще недавно, 7 квітня, на X всеукраїнським з'їзді Совітів, говорив Каганович про китайський рух: «Але хай вони (британці) пам'ятають: тільки твердолобі й мідяні чола консерватистів можуть пояснити великий історичний рух підбурюванням чужинців». Тепер, лаючи тих самих китайців контрреволюціонерами, Каганович із цілим Комінтерном може себе зачислити до твердолобих «консерватистів» та роздумувати над тим, чому «паслєдній і решительний бой» тріюмфуючого комунізму скінчився трохи инакше, як се собі уявляли люди, що виступають під псевдонімами Радеків і Зінов'євих.

А що найважливіше, так се те, що сей бій, здається, є дійсно коли не «паслєднім», то «предпаслєднім», у кожнім разі, таким, що не ворожить совітській дипломатії жодних приемних перспектив. Найліпший тому доказ є той, що несамовиті совітські Орлянди умлівіч витягли неминучі висліди з сього «бою»: по севастопільським погромі російські дипломати поїхали до Парижа, щоб благати пробачення в «малого Наполеона»; по Мукдені і Цусимі – поїхали вони до Вашингтона на перепросини з «макаками», а тепер – до Женеві, де мають жебрати кредитів і радитися над найліпшими способами стабілізації капіталізму.

І дійсно, до сього, властиво, звівся зміст промов, виголошених совітськими відпоручниками на господарській конференції в Женеві, Сокольнікова і Осинського. Делегати однозгідно заявили, що метою їх прибуття є «виробити методи співпраці і мирного співіснування двох різних систем» («капіталізму» і «соціалізму»). Бо, як виявляється, совітська система «зовсім не відкидає співпраці з чужим капіталом»: Совіти готові «*натурально* заплатити за участь чужого капіталу в російському господарчій життю», та «*очевидно*, шануватимуть чужу приватну власність». Навіть обіцяють концесії, аби тільки дістати кредити!

Бідний Ленін, напевно, в труні перевернувся, коли прочитав стенограми женевої конференції. А українські комуністи повинні віднині вставити нові питання до «політграмоти». Чому, коли московські комуністи обіцяють «шанувати приватну власність» і роздають концесії європейським фірмам, то се є добре, а коли се роблять жовто-блакитники, се зло? Чому, коли Совіти обіцяють «заплатити» чужому капіталові, то се зветься соціалістичним будівництвом, а коли те саме обіцяли українські «шовіністи», то се була контрреволюція? Чому «співпраця Москви з чужим капіталом» називається піднесенням господарства країни, а співпраця з ним синьо-жовтих націоналістів була «зрадою інтересів трудящих»?

Але таких питань можна було б поставити більше. Совітські делегати виступили не тільки з офіруванням «співпраці» з капіталізмом, не тільки ждали кредитів і обіцяли концесії, вони мусили й сформулювати своє ставлення до сього капіталістичного світу, накидати бодай у головних лініях, як вони собі уявляють се паралельне існування двох світів — капіталізму і соціалізму. І ось тут розчарувалися всі ті, хто думав почути розгромну критику «буржуазного» ладу. Виявляється, совітська Москва зовсім уже не думає про насильне знищення капіталізму. Навпаки! Осинський щиро обурюється, як можна звинувачувати Совіти в якимсь там червонім імперіялізмі? Вони аж ніяк не стремлять до знищення існуючої соціальної системи на Заході, лише до її повільного реформування. Вісім годин праці, соціяльне забезпечення та свобода професійних організацій робітництва, піднесення зарібної платні та вже за одним заходом й скасування сталих армій, знесення системи протекторату і мандатів у колоніях та інше в тім самім дусі. Стільки лишилося від воєнного комунізму: на експорт ще менше, як для власного вжитку. Недарма й Генеральний секретар професійного (амстердамського) Інтернаціоналу Жуго висміяв совітських проєктарів, доводячи, що їхня теперішня програма аж в нічим не різниться від програми того «жовтого» синдикалізму, з яким провадять боротьбу большевики від 1919 р., ані від програми 2-го Інтернаціоналу, який ще й досі вважається в комуністичних колах за Інтернаціонал «підбрехачів буржуазії». Враження від пропозицій совітських реформаторів було тим смішніше, що всі реформи, яких переведення з висоти своєї величі домагаються вони від «буржуазної» Європи, ні одна з них не здійснена в совітській Росії! Ні восьмигодинного дня праці, ні свободи професійних організацій, ні свободи страйків комуністична Росія не знає. Пенсія робітника нижча, як пересічна в Європі, в Америці, «сверхурочная» система дотягає робочий день до 10 і більше годин. Щодо сталої армії, то, порівнюючи, вона численніша в Росії, ніж в «імперіялістичних» країнах; що ж до системи протекторатів і мандатів, то ніде вона так широко не практикується, як власне у совітській системі на Україні, в Монголії, в Середній Азії й ин. «Лікарю, зцілися сам» — ось що могли б відповісти Осинським і Сокольніковим представники європейської «буржуазії». І коли, oprіч Жуго, ніхто не побажав вступати в полеміку з російськими делегатами, так се тому, що всім було ясно, що воюючий комунізм

видихався, що, замість героїв комуни, з'явилися в Женеві беззубі бернштайнівці-ревізіоністи та що совітські делегати хочуть лише *sauver la face* в тім карколомнім скоку, який послали їх зробити в Женеві: домогтися від триклятої Європи, на якій ще раз поламала свої зуби Росія, кредитів за концесії... Сей гешефт не був новиною для Європи: для сього гешефту посилала своїх «дельцов» і царська Росія колись, посилає тепер і червона, бо «земля наша велика і обільна», лиш використати її багатств не можемо «ми» без чужоземного капіталу. Так було колись, так є тепер, і тому з поблажливою усмішкою вислухувала конференція безграмотну совітську «політграмоту», знаючи, що за сею повинню фраз прийде «настaying разговор» про концесії, позички, і визнання царських боргів, про те, як глузував синдикалістичний «*Le peuple*», «капіталістичний визиск без перешкод і на обопільну користь увійде в країну, де панує большевицький режим».

Так думали всі, або бодай невтаємничені, але були й такі, що думали инакше. Про се свідчить ревізія в російськiм «Аркосі» в Лондоні, де містилося совітське Торгпредство, і зривання дипломатичних стосунків із Росією.

До сього дня невідомий вислід ревізії, але важливий навіть не сей вислід, важливе величезне політичне значення того облизня, якого впіймали большевики. Британський удар радісною луною пронісся по цілім світі, як міцний і довгожданий удар по «престижу» імперіялістичної Росії, якого, мабуть, від самого севастопольського погрому вона не зазнавала. Уявіть собі на хвилину, що існує царська Росія, що в Лондоні сидить барон Бенкендорф та що се з ним, а не з совітськими представниками дозволив собі на такий жарт британський уряд, і ви оціните безмір того приниження, тої втрати міжнароднього престижу, яке *мусить* без озву проковнути теперішня Росія, безмір падіння її значення в Європі. Тоді подібний факт значив би розрив дипломатичних стосунків з боку Росії, тепер він спровокував лише кілька «казьонних» маніфестацій у Москві і чергову заяву Мікояна (комісара торгівлі), що миролюбний совітський уряд «не дасть себе спровокувати на нерозважні кроки» вибрикам англійського імперіялізму в Лондоні, як не дало себе спровокувати Чанг-Цо-Лінові... Хто знає безмежне нахабство старої і теперішньої московської дипломатії, той без труду здогадається, як мусили собі до крові гризти губи і нігті кремлівські володарі з приводу безсилля реагувати так, як вони хотіли б на останні удари по престижу країни, ними репрезентованої. Цікаво відзначити, що майже одночасно з кроком британської поліції, французька преса зачала агітацію за зривання безконечних переговорів із Раковським, які тягнуться ось уже 26 місяців і які являють собою до нудоти одноманітний діалог: – *Réglons les crédits!* Урегулюймо кредити, – кажуть москалі... – *Réglons les dettes!* Урегулюймо борги, – відповідають французи. За таких обставин дискусія може тягтися ще п'ятдесят років з тим самим успіхом. Але напрасний звороті щодо французької преси, а також урочисте вітання Думерга в Лондоні свідчать, що «французьке Рапалло» совдипломатам так легко не вдасться, як німецьке, та що, мабуть, прийшов кінець російсько-французькому фліртові, як англо-російському зближенню за Мак-Дональда. Ослаблення російської позиції в Женеві, що ясно виказалось в промовах російських делегатів, і скріплення антисовітського фронту в Європі – ось *травневий баланс* міжнародних авантюр, які з таким галасливим «трам-бам» зачала Москва англійським страйком і китайським Чан-Кайші і який тепер їй самій боком вилазить. Правда, большевики в останній хвилі здобули для високої ідеї комуністичної революції товариша – афганського шаха Аманулли-Хана, щоб шляхами Павла I помандрувати до Індії, але ще велике питання, чи шах не є затаєний меншовик

та чи не зробить одного гарного поранку такий крок, як Чан-Кайші. У кожному разі, в цю хвилину Європа чує, що большевизм потрапив у сліпу вулицю і переходить у наступ. Коли до наведених фактів згадати зміну кабінету в Японії, де тепер прем'єром є прихильник рішучої боротьби з Росією, коли згадати, що на всіх останніх засіданнях англійського кабінету незмінно беруть участь адмірал Біті, перший лорд адміраліції, та сер Гюг Тренчард, шеф військової авіонавтики, то яким стане нагло відчута російськими делегатами потреба поїхати до Женеви, щоб нарадитися над способами стабілізації капіталізму, зменшення зброєнь і загалом співпраці з капіталістичними державами. Для того, для кого, як для наших московських грамофонів («Ради»; «Світла» і «Волі Народа»), кожний крок совітської дипломатії є вершком невиданої мудрости, можуть неясними бути мотиви звороту в політиці Совітів. Але хто довше і пильно обсервує російську політику, тому ці мотиви не видадуться такими темними ані несподіваними. Покійний Вітте у своїх спогадах оповідає, що причиною, яка спонукала дипломатію Николая II запропонувати скликання Гаагської конференції в 1899 році, був страх Росії перед можливою війною, до якої вона не була ще підготована, та боязнь, що вона не в змозі догнати Австрію в переозброєнні своєї артилерії. Щось подібне повторюється і тепер: привид коаліції, банкрутство Комінтерну і нездібність Росії ні до війни відкритої, ні під'їздової в колоніях спонукали совітську дипломатію перепроситися зі Швайцарією, уділити публічній нагани Гришці Зінов'єву, «не дати себе спровокувати» в Ковні, в Шангаю, в Пекіні і в Лондоні і з'явитися з програмою «співпраці» з капіталізмом у Женеві. Одним словом, до застосування щедринсько-ленінської тактики: «ілі в морду (коли ми сильніші), ілі – ручку пожалуйте!» (коли сильніші вони).

Чи женевська акція Сокольнікових хоч трохи pomoже катастрофальному становищу Росії, не знати; для нас важливо тут поки що занотувати страшний удар по престижу Совітської Росії і пригадати, що такі удари завжди відігравали величезну роль у процесі розкладу засудженого на смерть режиму, відбираючи від нього німб непереможности, а його існуванню – моральну оправданість.

Цікаво відзначити, що процес капітуляції перед «капіталізмом» іде так само і в середині совітського «Союзу», що і в самій Росії спостерігається повільний, але певний відворот большевизму з досі займаних позицій, повільний відступ перед ворогами, яким ще вчора большевизм наставляв на життя. Особливо сей відворот дався пізнати з нагоди перевиборів Совітів, з нагоди першої конференції КП(б)У в жовтні минулого року і X-го з'їзду Совітів на Україні в квітні с. р.

По першій наскоку на традиційний соціяльний уклад большевизм ще за Леніна затрубив відворот. По «непі» дано гасло: «від капіталізму до соціялізму», але суворе життя перекинуло се гасло по-своєму; і коли ми зачнемо еволюцію большевизму стежити від моменту, від якого вона зачалася, себто від воєнного комунізму, то побачимо, що ся еволюція іде зовсім в іншій керунку: а саме *від соціялізма до капіталізма*. Сей немилий для володарів Совітської Росії розвиток можна спостерігати на всіх ділянках совітської економіки. Передусім цілковито підвела надія на опановання цілого господарчого життя держави через соціялізований промисел. Примат комунізованого міста над буржуазним селом скоро став химерою. Внаслідок революції і нової економічної політики питома вага села в Росії значно піднеслася, а міста значно упала. У темпі відновлення продукційних сил місто в порівнянні з селом пасе задніх. Завзята боротьба за ринок між міською державною промисловістю і приватногосподарською стихією села хилиться на користь остан-

нього. Розширивши площу засіву, трохи економічно підрепароване село не є вже в залежності від міської промисловости, лише диктує їй свої услів'я. Спроби установити розквіт державного промислу на визиску селянина через високі ціни на фабрикат і низькі на збіжжя) – скінчилися явною невдачею. Коли московська «смычка» міста з селом обернулася на українську *смичку*, наш селянин проти того смикання запротестував! Правда, «ножиць» не стулив, вони існують досі, і то на користь міста, але якраз вони й виривають ринок з-під совітського промислу, напівбойкотованого селом, а старання знизити ціни на продукти хліборобства, знизити ціни фабрикатів з метою здобуття масового покупця або зміцнити експорт збіжжя за кордон для легшого спровадження закордонних фабрикатів – не повелися. «Дядько» не продає свого збіжжя в ціні, яка робила б рентабельним для держави вивіз, а всякі «ліміти» на ціну фабрикатів ледве вдавалося дотримувати в гуртовій, але в жодному разі в роздрібній торгівлі. Промисловість зачала задихатися, а тимчасом нагромадження капіталу в селі, якому довелося знизити податки, щоб піднести його набувчу силу, пішло швидшим темпом, ніж у місті, ніж у соціялізованім промислі. У промислі сього нагромадження не було й сліду, а без сього не було й мови про домінуючу роль соціялістичної господарки в економіці країни.

Загалом капіталістичні стосунки розвиваються нестримним темпом на совітським селі. «Совхози» і «колхози» відійшли в країну мрій. Поділ землі, без нівеляції в посіданню засобів продукції та інвентаря, хутко допровадив до диференціяції селянства, до створення карликових господарств, з одного боку, «куркульських» – з другого, до створення *номінальних* власників клинів, яких їх власник не має чим обробити, та їхніх *фактичних* власників, заможніших «орендарів», до мобілізації земельної власности в руках столипінського «старанного селянина». Сей «куркуль» на Україні, маючи під собою до 14,3% усіх селянських господарств, засіває 42,7% цілої посівної площі і скупчує у своїх руках майже 30% цілого доходу від хліборобства.¹ Большевицька ж статистика сверджує, що якраз сі куркулі є носіями хліборобського поступу та що, творячи 14% числа господарств, вони постачають на ринок понад 60% усього ринкового збіжжя, захоплюючи в свої руки й кооперацію. Розчаровані у сподіваннях збудувати соціялізм на визиску села, совітські економісти впали на думку – зменшити самокошт («себестоимость», *Selbstkostenpreis*) продукції, а що в умовах совітської дійсности се можна було зробити лише через збільшення експлуатації робітника, то «нічтоже сумняшесь» й рішено піти сим шляхом: селяни виявилися завідпорними, то треба натиснути на пролетаря. Ученою мовою марксівських хазяїв се значило, що «в теперішніх умовах, за загального браку матеріяльних ресурсів у країні, частина надвартости, одержуваної робітником, не лишає державі достатніх резервів для фінансування її дальшого розвитку».² Так звучала теорія (за Марксом), а практика звелася до збільшення фактичного часу праці, до запровадження поштучної платні, до «сверхурочних» (надобов'язкових) годин й ин., коротко – до збільшеного визиску пролетаря, на який мусили зважитися диктатори пролетаріяту: правда, теж без великого успіху, бо повний занепад фабрик, дефекти в їхнім технічнім обладнанню роблять дуже проблематичним практичні висліди інтенсифікації праці.

¹ Сі та інші цифри – з цікавої книжки: **Загорский С. О.** К социализму или капитализму? – Прага: Изд. Респ. Дем. Союза, 1927.

² *Ibidem*.

Так само, як соціалізованому промислові не вдалося опанувати приватногосподарчої стихії країни, так не вдалося опанувати сеї стихії совітським економістам і в області торгового капіталу. Відсоток зиску торгового капіталу в загальнонаціональнім доході зріс у порівнянні з довоєнними часами з 8 до 20. Приватний торговий капітал опанував торгівлю продуктами хліборобства, він же домінує в роздрібній торгівлі фабрикатами з селом, він же зачинає проникати й у гуртову торгівлю. Поволі стає він неминучим чинником товарообміну, кінцевим, щоб правильно розвивався великий державний промисел, успішно конкуруючи з казюними «заготовщиками». В гуртовій торгівлі приватним торговцям належало до 30% усіх підприємств, у гуртово-роздрібній – майже половина, в роздрібній – 96%. Нагромадження капіталу серед приватників іде величезним темпом, а боротьба совлади з приватницькою стихією в торгівлі так само, як і в хліборобстві, досі не привела до ніякого позитивного для Совітів висліді як така, що одною рукою нищить якість з'явище, а другою мусить його підтримувати в інтересах власного існування.

Роль торгового капіталу в совітській Росії збільшується ще й тим, що він виступає, як організатор дрібної, домашньої (кустарної) промисловости. «Кустарний» промисел знову розквітнув по селах, і в деяких районах дохід від «кустарно»-ремісничої діяльності селянина досягнув 30% цілого доходу певного господарства. Тепер приватна дрібна промисловість займає майже третину цілої промислової продукції і коло 9/10 цілої дрібної промисловости совітської Росії. Число зайнятих осіб у «кустарній» промисловості вдвічі більша від числа осіб, зайнятих у великім державнім промислі. Кустарство взуває, обшиває і зодягає село, задовольняє запотребування села хліборобським інвентарем, будівельним матеріалом і домовими прирядами. Таким чином, кустар стає завзятим конкурентом совфабрики і є тою приватницькою стихією, ворожою всякій соціалізації, що в совітських умовах росте, розвивається і нагромаджує великі маси капіталу, головно в руках організаторів капіталістичної господарки в формі домашньої системи великої промисловости.

Так росте в Росії і на Україні приватногосподарська стихія, а в боротьбі з нею знесилюється комуністична держава. Приватна господарка вироблюється в окрему систему, стає незалежною від держави. Усталюється певний зв'язок між індивідуальним селянським господарством, «кустарним» і ремісничим промислом, приватною торгівлею і приватним грошовим ринком. Розвиток селянського господарства і дрібної промисловости стає джерелом нагромадження приватного торговельного і грошового капіталу. Боротися з сим процесом консолідації приватногосподарської стихії – се значить повернути до часів воєнного комунізму, се значить унеможливити цілковито розвиток продукційних сил країни, а тим самим засудити на смерть існуючу владу. Підтримувати ж розвиток сеї приватницької стихії для її використання для соціалістичної держави – се значить викликати духів, яких потім тяжко або й неможливо буде позбутися. Проголосити повернення до воєнничого воєнного комунізму в зовнішній політиці – значило б раз на все перегородити шлях до кишень європейського капіталізму, без яких неможливе для ніякого режиму господарче відродження країни. Офіційно примиритися з капіталізмом і зліквідувати Комінтерн – значило б виректися засад, якими повстала і тримається большевицька влада, значить скомпрометувати себе перед партією в середині краю і відібрати від комуністичного режиму всяке моральне оправдання в очах своїх «вірнопідданих». Ось те зачароване коло, в яким опинилися большевики напередодні свого десятилітнього «ювілею» і в яким стрибає раз направо, раз наліво політика партії, роздираної внутрішньою фракційною борнею. Раз пропону-

ють зняти одіозне прізвисько «куркуля» з заможника і проштемплювати його «стараним селянином», підпорою совітської влади, «відмовитися від зачислення трудових кустарів до нетрудових елементів», раз уряджуються лови на них. Раз посиляють підпалачів до Ганкоу або Лондону, раз в'юнких Красіних та Раковських, щоб вилизували те, що наробили тамті, і так *in infinitum*. Зачароване коло, з якого один вихід – ліквідація совітської диктатури, що не відповідає вже існуючому розвитку продукційних сил країни, тільки його гальмує, як гальмував їх свого часу царат.

Свідомість сього проникає вже і в ряди партії, свідомість, що боротьба з ворожою стихією ні до чого не приведе та що чужа й ворожа економічно стихія починає виявляти і *політичну* активність, починає ставати й політично ворожою. Так, на першій всеукраїнській конференції КП(б)У, що радила від 17 до 21 жовтня м. р., т. Каганович заявив, «що особливо за останній рік... у зв'язку з проведенням кампанії для збирання збіжжя (на вивіз) та жорстокої політиці твердих цін маємо вияв великої активності з боку куркульства. Маємо оформлення куркульської активності..., навіть деякої *войовничої* політичної активності». І навіть ще більше: «у зв'язку з цінами на збіжжя найзаможніші верхи середняків... підпадають впливові кулацтва»...³ На ту саму ноту співав і делегат Виріч: «Друга опозиція, – казав він, – назріває у нас на селі. Я говорю про стремління деякої частини селянства до організації селянського союзу. Ся нова опозиція піде проти цілої партії... Які її кличі? Я не можу тут навести програми сього українського об'єднання, але, головним чином, там говориться... проти диктатури пролетаріята, проти планового ведення господарства, за зрівнання в політичних правах усіх селян з робітниками і проти ставки на всесвітню революцію... Що є темою сих виступів? Роздрібні ціни, ...високі податки, заздрість на робітника, далі – зісутність товарів, ...вивіз збіжжя за кордон. А хто виступає?» Головно «середняки» – опора совітського ладу! Що дає нагоду промовцеві з сумом ствердити, що сі факти «говорять нам..., що ставку на середняка, яку ми ведемо, веде теж і хтось інший, протиставляючи селянство партії... Що є головною причиною сих настроїв селянства? Головно роздрібні ціни» (С. 80 цит. тв.), себто вівісекція, доконувана на селянській стихії в ім'я «диктатури пролетаріяту». Не дарма сі виступи так непокоять партійців.

Ще драстичніше про фіяско совітської політики говорив Лобанов. Він пригадав, дуже до речі, слова Леніна на X з'їзді: держава в наших руках, а справа не йде – «виринається машина з рук: нібито й сидить людина, що нею кермує, а машина йде не туди, куди її спрямовують, а туди, куди спрямовує хтось інший». Се саме робиться й тепер. «За даних умов піднести видатність праці на фабриках без нового устаткування неможливо». А се потрібно, бо резервна армія пролетаріяту росте. Тимчасом максимум 600000 може річно вбрати совітська промисловість, «і се в той час, коли село викидає нам щороку півтора мільйона людей... Та й у містах утворюються кадри свіжої молоді. Се теж понад мільйон. Додайте до того два мільйони безробітних... Та ж се сила, яку треба прогудувати!» (Ibid. – С. 125).

Зрештою, в допомогу безробітним промовець не вірить, бо, видно, знає совбюрократію: «Коли ви мене спитаєте, як помагати, не думаю, що се треба робити так, як роблять сі шановні старички, високоповажані революціонери Михайло Іванович і Григорій Іванович, що беруть на поїздку по республіках один 150000 до кишені,

³ Перша всеукраїнська конференція КП(б)У: Стеногр. звіт ДВУ. – Харків, 1926. – С. 25.

а другий не менше 50 або 25, поїдуть по Україні або РСФСР і роздадуть бідності трійку, п'ятку чи рублівку. Хіба ж се значить помагати?» (Ibid. – С. 126).

У рефераті Чубар отверто признається, що існуюча система твердих цін на збіжжя не може задовольнити селян, відверто стверджується однаковість інтересів «куркулів» і незаможного селянства, «що збуває деяку частину хліба» і що прагне «збути дорожче», але інтереси господарства в цілому... вимагають, щоб ціни трималися і надалі в такому ж стані» (Ibid. – С. 194), себто в стані, який ворохобить проти совітської диктатури на Україні величезну більшість людности.

Ще гумористичніше звучала промова делегата Усика, який бідкався, що всяка запомога селу чи то позичками, чи тракторами завше піде на користь «куркулеві», бо за трактор незаможник не заплатить, а коли прийде до банку за позичкою, то дістане відповідь: «Ви не спроможні, кредиту не можна дати, наберіть спроможних, тоді одержите» (Ibid. – С. 203).

Дел. Терещенко підносив нарікання селян на «ножиці» і на великість цін на фабричні вироби. Селяни кажуть, – говорив він, – «коли ж ми будемо мати хоч би такий стан, щоб ціни (на фабричні і хліборобські вироби) сходились; якщо аж за соціалізму, то дуже довго чекати того соціалізму» (Ibid. – С. 214). Як бачимо, чарівна формула Леніна «від капіталізму до соціалізму» нетерплячого дядька не задовольняє.

Дел. Дашківський виступив уже цілком відверто проти панівного напрямку в партії. «Отже, – сказав він, – внаслідок громадянської війни і Жовтневої революції... ми вернули до передвоєнного стану (економічного розвитку), та ще в погіршенім виданню, себто ми маємо приблизно передвоєнну продукцію і приблизно передвоєнний стан заробітної платні (дуже оптимістичні вираховання! – Д. Д.) Я питаюся вас, чи се досягнення, з погляду Жовтневої революції? Та ж перед війною були капіталісти, а тепер їх нема... Ми маємо 91,3% передвоєнного рівня заробітної платні тоді, коли без жовтневих здобутків ми повинні були б мати... вищий рівень... Коли робітник дає давню продукцію і одержує давню заробітну платню, то се значить, що з жовтневих здобутків він не має нічого... Рівень заробітної платні конче має бути вищий від передвоєнного... *Інакше не було потреби робити соціалістичну революцію*». За обчисленнями Кутлера, прибуток приватного капіталу в Совітській Росії є 45–50% від вложеного капіталу, а «се приблизно вдвічі більший зиск, аніж зиск приватного капіталу в передвоєнній Росії. *Такого високого зиску капіталісти не одержують в ні одній капіталістичній країні, а лише в соціалістичній республіці*» (Ibid. – С. 214С. 221, 223).

Не дивно, що по таких образах деякі промовці добалакуються до того, що «нам» треба «або вернути до капіталізму, або зробити другу революцію» (Ibid. – С. 268). Те, що було у промовах, те знаходимо і в постановках з'їзду. Серед них читаємо, що «поруч із зростом соціалістичних елементів господарства... відбувається зріст приватного капіталу в місті і куркулівства на селі, і на основі сього зросту – підвищення політичної активності протисовітських елементів» (Ibid. – С. 365). Рівночасно партія «усвідомлює, що ми нині вступили в період, коли ворожі пролетаріатові елементи, що вбиваються в силу, атакуватимуть диктатуру пролетаріату, домагаючись її ослаблення, розмягчення і заміни буржуазною демократією» (Ibid. – С. 399).

Ту саму невідрадную для компартії картину підтвердили й сьогорічні перевибори совітів. Совітська преса нотує низку «демагогічних виступів» противників Совітів на виборах, «про охорону селянської праці, про нерівність між селянами і робітни-

ками і т. ін. Особливо настирливо домагалися ворожі елементи відповіді на питання... про причини поширення категорії позбавленців (довільно позбавлених совладою виборчого права. – Д. Д.)... Чи не краще було б, якби селянство вибирало само, а партія тільки контролювала б вибори... Майже в усіх виступах основним питанням... було розходження цін на промисловий і сільськогосподарський крам та питання занадто важкого податку». Далі стверджується, що «перевибори відбувалися не лише в умовах винятково великої активності середняка і незаможника, але в умовах підвищення активності з боку куркуля та інших антирадянських елементів». Сі ворожі елементи доводять, що «селянин, мовляв, не може підвищити своє господарство через сплачення податків, страховки, через... високі ціни на фабрикати і низькі ціни на сільськогосподарські продукти, натякаючи, що се шкодить головно бідоті». Розглядалися й домагання про скликання селянського з'їзду, були й виступи «проти диктатури пролетаріату і керівництва селянством з боку компартії». ⁴ Одним словом, «нікчемна демагогія»!

Коли перевибори Совітів ствердили величезний зріст станової свідомості українського селянина (в совітській мові кожний свідомий селянин є куркуль) і перехід його до політичної боротьби за владу із зненавидженим режимом, то на X-м всеукраїнським з'їзді Совітів в квітні с. р. були ми свідками повної безрадності партії опанувати процес наростання ворожої собі стихії.

Шліхтер виступав з гострою промовою проти «чорнопередільських» тенденцій у партії, бо «землекористування закріплене законом», і хоч воно й веде до скріплення кулацтва, але нічого не поробиш: закон – є закон... В тім самім мінорнім тоні говорив і Чубар: «Радянський уряд поставив гостро питання про зниження собівартості. В минулім році давалася директива знизити собівартість, але вона підвищилася на 4,4% у виробництві», отже, ілюзії про опанування совітським промислом приватної стихії, як були, так і лишились ілюзіями... Тут же мінорний Чубар ствердив, що в капіталістичній Америці витрачається на одну десятину щороку 14 карбованців на машини, а в Совітах – 1 карб. 80 копійок. Не дарма приходить сей завзятий комуніст до висновку, що «ми мусимо не дуже сіпати зараз приватника, ми мусимо забезпечити йому певні межі роботи (себто експлуатації. – Д. Д.), оскільки держава і кооперація ще не можуть забезпечити в повній мірі всіх вимог і потреб населення». Але вже шедевром комкрасномовства було кінцеве слово Чубаря на з'їзді, в яким він відповідав на дразливе питання якогось старомодного товариша, чи можливо обійтися без непу? Совітський достойник відповів, що колись до того, певно, прийде, але лише коли «свідомість нашого населення буде досить висока». А коли б ми вже тепер захотіли запровадити інтегральний комунізм, то «ми багато наплутали б і завели б бюрократизм», що пошкодив би розвиткові господарства. «На сей шлях ми нині не можемо піти тому, що у нас ще немає відповідної свідомості та організованості». Колись, мовляв, усунемо й непманів, «але се буде зроблено не примусово, а завдяки розвиткові нашої свідомості і організованості». ⁵ Отже, здаймося на волю духів, викликаних нами, але яких «ми» вже ані під стінку поставити не можемо, ані перешкодити їх «збільшеній політичній активності», латаймо дійсність большевицько-меншевицькими латками!

Ось баланс войовничого комунізму на десятім році його існування. Женева і співпраця в стабілізації капіталізму – се там, се програма Осинського, а тут *неп*

⁴ «Більшовик України», 1927. – Ч. 3–4 (ст. **Власенка С.**).

⁵ «Харківські Вісти». – 7–8, 10 і 13.IV.1927.

і плекання нової буржуазії – така є програма Чубаря, бо таке міг лише відповісти своїм невірним Хомам член «малоросійської колегії» на Україні щодо шляху, яким «ми» підемо «від капіталізму до соціалізму». А коли зробити підсумок усього, що говорилося партійцями на з'їздах і конференціях та в їхній пресі, то матимемо образ, що своєю безрадністю і фаталізмом разюче пригадає останні роки безпланового й безуспішного борикання царської бюрократії з силами, викликаними визволенням селян у 1863 р. Ті самі надії на «мужічка», гладження його і страх перед ним. Те саме шукання союзу з ним, і обмеження його в виборчих правах (до Думи і до Совітів). Те саме бажання купити пробуджену стихію економічними хабарями, щоб відвернути її від політичної боротьби, те саме цькування «куркуля», як тоді «соціяліста», до того ж під одним – царат, а під другим – большевизм розумів всякого протестанта проти пануючої охлократії. Те саме хитання від «диктатури серця» до диктатури батога. Нарешті, та сама нездатність розв'язати *основне питання російського державного життя* – організацію влади, яка не може вже бути деспотичною, але ще менше може стати демократичною!

Партія і не від того, щоб запровадити «внутріпартійну демократію», щоб протиставитися роз'їдаючому впливові совбюрократів, але що ж, коли ся «демократія» зараз веде до «спроб використати її для ревізії ленінізму, для скривлення партійної лінії»? Демократія – добра річ, але ж «без культури, без піднесення свідомости членів партії не може бути справжньої демократії... Коли робітник неписьменний, ...то він не зуміє скористати і з внутріпартійної демократії»⁶. Се ж так ясно, як ясно було й для царату, що без попередньої освіти мас «Союзом руссаго народа» вони не зможуть прийняти демократії, а тому мусять задовольнятися самодержавством.

Ось се і є те засадниче питання, з якого вийшла ціла внутріпартійна сварка. Опозиційним прихильникам «демократії» і воєнного комунізму закидають партійці брак віри в партію, в її провід, у місію робітничого класу. Опозиція закидає партії, що вона «стала на шлях термідора», що «душить пролетаріят», що представники компартії є «могильниками революції», що їхня політика «розходиться з інтересами широких трудящих мас», що провадить куркульську лінію, що «партійний апарат схопив усю партію за горло», що партія «провадить лінію поліційного натиску на робітничий клас», що «відновила методи передвоєнного самодержавства» й ин.⁷

Не буду вводити у слухність сих закидів, бо від того, очевидно, є компетентніші партійні, хоч і опозиційні, товариші панівної в РКП течії. Але сей фракційний спір між групами одної партії, що то вгаває, то здійсмається знову, свідчить про глибоку кризу в партії, кризу її ідеології і практики. Сеї кризи не позбутися голословними запереченнями, вона росте і ростиме далі, бо її підклад глибший: *неможливість тримати разом різномовну імперію методами народоправства і неможливість за теперішнього розвитку націоналізму втримати сю імперію навіть методами самовладства*. Ся антиномія російського імперіялізму скрутила голову царатові, вона ж скрутить голову і большевизмові. Розполітикування широких мас у Совросії, їх перехід до політичної активності, далі – великий зріст українського націоналізму, на який нарікає совітьська преса, як і антибольшевицькі настрої в Європі – все се загострює дилему, над якою ламають собі голову компартійці, і наглить партію до якогось виходу, до остаточного усталення своєї політики: з «куркулем» чи проти нього, з Європою чи зі «світовою революцією»? Трагікоме-

⁶ Перша всеукраїнська конференція КП(б)У. – С. 33.

⁷ З промови Бухаріна на XV конференції ВКП(б) // «Комуніст». – 10.XI.1926.

дія большевицького режиму для нас у тім, що ні один з тих виходів не дає запоруки дальшого існування сього режиму, а якраз навпаки.

Становище українське в сім процесі має бути ясне. Україна досі лишилася російською колонією, і то найбагатшою. Україна, хоч і обкраяна на користь РСФСР та інших, і досі дає 28% гуртового збору збіжжя російської імперії, а більше як 52% товарових лишків, 80% продукції цукру, 80% вугілля, 75% чавуну, 65% залізної руди та ин.⁸ І все се підлягає безконтрольному заряду і розподілу Москви. За обчисленнями совітської преси, кількість тих грошей, які (зібрані з України) витрачені не на українські потреби, за чотири роки виносить майже чотириста (382) мільйонів карб. «Сі суми, зауважує совітська газета, безумовно значно піддержали економічно менш сильні, вірніше, дефіцитні республіки, і УССР сим фактом допомогла бюджетам інших союзних республік (читай – Москві), допомогла їм скріпити їхнє культурне і господарське будівництво. Така користь від сеї суми для інших совітських республік, *природно*, мала спричинити певну шкоду культурному і господарському розвиткові України»⁹).

Іншими словами, як признається сама совітська преса, «*союз України з Росією йде на «шкоду культурному і господарчому розвиткові України»*. Се ми знали й перед тим, але цікаво, що якраз *совітський* політик стверджує се, а те, що він уважає такий стан колоніяльної експлуатації України за «природний», – се цинізм, на який не здобувалися навіть слуги царату. Тим більше, що сей визиск слідно не тільки у внутрішній, але й у зовнішній політиці імперії. На всеукраїнській конференції КП(б)У плакався Каганович, що партія «не може задовольнити потреби бідняка». «Підрахуймо, – казав він, – кількість тих, що не мають коней, корів: виявляється, що на те, щоби задовольнити потреби бідноти, для України потрібно не менше, як кілька сот мільйонів рублів», а такої суми «не тільки в сім році, але і в найближчих роках» викласти партія не зможе...¹⁰ І се говориться тоді, коли сотки мільйонів, здертих з українського селянина, іде по кишнях китайських генералів. Дійсно, дурисвітство, що не знає собі рівного!

Коли додати до сього, з якою безсоромністю п. Осинський спокушав європейський капітал у Женеві «природними богатствами ССРСР», отже, головню *українськими богатствами* та концесіями на них, – для вимантання позички для *російського уряду*; коли додати, що, завдяки російському визискові й упадкові свого економічного життя, Україна, що вивозила в 1913 році товарів на 368 млн. карб., тепер вивозить їх на 63 млн.¹¹, коли додати вакханалію жидівського колонізування української землі, відбираної з рук правного її посідача – українського селянина, то ясным стане, що одиноким дороговказом української політики супроти Росії в момент теперішньої кризи большевизму, як і все, має бути гасло: «Геть з російським протекторатом!»

«Голод землі» нашого села ніколи не заспокоїться, поки Україна не перестане бути колонією Росії, яка віддає сю землю, кому схоче. «Союз із трудящими масами» братнього московського народу йде, як вони самі стверджують, лише їм на користь, а нам на шкоду. Гасла інтернаціоналізму служать лише прикриттям для випомпування богатств України для «пролетаріату» російської імперії, а головню

⁸ Стаття **Гринька** // «Черв. Шлях», 1926. – Ч. 5–6.

⁹ Цит. з «Укр Громади». – Ч. 18 (стаття **Власенка С.**).

¹⁰ Перша всеукраїнська конференція КП(б)У // ... – С. 20.

¹¹ «Вісті». – 12 і 13.IV.

тих, хто має нахабство його репрезентувати. Ми теж готові ділити світ на «світ визиску і світ праці», але в конкретних умовах української дійсності світом праці є українське село і місто, а світом визиску – російська «робітничка» держава і російський нарід, що грає роль паразита на тілі нашої нації. І ніколи сей визиск не скінчиться, поки «мандат», отриманий російським урядом від свого народу і від традицій своєї історії на панування на Україні, не буде нами самими скасований, поки сей мандат не дістанеться до рук того українського класу, який своєю моральною і фізичною силою не доведе свого права репрезентувати націю.

Нагальною потребою дня на Україні є створення міцної націоналістичної партії, ідейне й організаційне оформлення боротьби, яку зачав нарід за своє визволення з-під експлуатації ленінською імперією. Се є вимога дня, і як безмежно гупо виглядають на тлі сеї вимоги спроби наших еміграційних груп знову звести російсько-український спір, який боротьба останніх літ поставила на його властиву площину, на площину спору за державність, їхні намагання знову звести сей спір до ролі соціальної проблеми! Зміновіхівство, з одного боку, кокетування українських монархістів з монархістами російськими, а празьких українських «есерів» з «есерами» московськими, висування наново з їх боку «федералістичних» програм (нова «спілка східних народів» невсипущого Микити Шаповала), і все те в супроводі скаженої «самостійницької» фразеології, свідчить, що велика частина нашої еміграції є мертва для ідеї державної незалежності. В кожному разі, одно є певне. Як у 1917 р., так і тепер ідея української незалежності стає знову об'єктивним і гострим завданням моменту. Всяка група, що звиває сей прапор, грає на руку дальшому закріпаченню своєї країни. На щастя, ідея націоналізму, народжена серед грізних подій останніх років, зачинає підносити свою голову на самій Україні, а останні хитання большевизму спричиняться до її остаточної кристалізації.

Завчасно робити підсумки травневого режиму одного року для того не вистане. Але своє обличчя виявив санаційний табір уже досить виразно, щоб можна було виробити собі ясне поняття, коли не про те, куди він *прийде*, то бодай куди він *іде*.

Усіма прийнятий погляд бачить причину травневого перевороту в кризі парламентаризму. В загальних рисах се твердження справедливе, лиш занадто воно загальне, щоб пояснити факт, який нас тут займає: занадто своєрідний, вимагає він й окремого освітлення, загальних формул.

Польща, що постала в 1918 році, не могла соціальною структурою дорівнювати своїм західним сусідам. Вона вже перестала бути країною чисто феодалною, і тому (та й з інших причин) не було в ній революційного селянства, як на сході Європи тепер або колись у Франції. Але вона ще не стала країною промисловою в повнім значенні слова, і тому не було в ній сильного міщанства, як у Німеччині або в Чехії. Внаслідок того в момент розпаду трьох імперій і творення незалежної Польщі, не було в ній класу, який в ім'я минулого або майбутнього міг би сказати: «держава – се я!» Не могли сього сказати ні праві, ні ліві. Нездатна до того була соціалістична й ліберальна лівіця, її власне підложжя – робітництво та вільнолюбна інтелігенція – було заслабке й захистке, хоч се і був елемент, якому в першій лінії завдячувала своє воскресіння нова Польща. В напіваграрній країні тільки тоді могла б міцно стати на ноги соціалістично-ліберальна лівіця, коли б їй пощастило зробити собі широкий фундамент із селянських мас. Се вдалося свого часу російській революційній лівіці, але не могло вдатися в Польщі. Доступ до селянської маси був для лівіці ускладнений: раз – завдяки бодай у третині польському характеру села, раз – через «буржуазність» і «*unagrodowienie*» самого польського

селянства, мало приступного інтернаціональним чи просто «вивротовим» гаслам. По-друге, і сам штаб сеї лівиці був ослабкий. Не міг з'єднати він собі того надзвичайно рухливого елемента, який так підсилив російський ліберально-соціалістичний рух і який завжди переймався патріотизмом всякої сильно зорганізованої держави, елемента жидівського. Понад сто літ російського панування у Литві, в Польщі й на Україні змосковшили сей елемент (політично) на землях теперішньої Речі Посполитої. Або зродили в нім своєрідне явище «літвацтва», неопітів російської ідеї, які по розгромі царату перемінилися на жидівських націоналістів. Польська держава існувала занедавно, щоб сей – покірний тільки силі – елемент міг безоглядно розпуститися в тім чи тім польським таборі. Так сталося, що через дві причини: кваліть самого лівого табору і трудність у даних обставинах знайти для себе ширшу базу в селі – стало неможливим ані ППС, ані ліберальному блоку захопити керівництво державою. Деякі спроби в тім напрямку (уряд Морачевського) скінчилися невдачею, а від самого кінця 1923 р., від упадку 2-го кабінету Грабського, лише через власну слабкість не могла прийти до влади лівиця.

У такім самім становищі опинилися й праві партії. Стара аристократія могла грати роль хіба ще в напівфевдальній Австрії, але не в «Польщі людовій». Третій стан – скрізь опора ладу – був тут теж ослабкий чисельно і ще слабший соціально; а що найголовніше, не був він тим цементом, що, організуючи промисел, ліпив би в одне ціле різні провінції: в Польщі властивій сперечалися за се з ним жиди, на «кресах» – кресовці й знов жиди. Сих дефектів у соціальной структурі не могли зрівноважити ані підтримка численної бюрократії, ані «ународовленого» селянства («П'єста» тощо), ані рефрактерів з аристократії. Найголовніше ж – брак було правіці далекоюсяглої ідеї, яка могла б скупчити коло себе маси та дати їм віру в своє покликання. «Бог і вітчизна», «латинська культура» – кличі величезної вербувальної сили в часи Жолкевських, Собеських і Вишневецьких, або в критичні для нації хвилини, приноровлені для «домашнього вжитку» втратили притягальну силу; незважаючи на геній Дмовського, сі кличі з бігом часу відцвіли, зробилися домовим правильником, яким пробувано боротися проти новосвітського вольтерянства – не поконати його у його власнім таборі, лише відгородившись від напасника кільчастим дротом провінційних чеснот. Се була ідеологія порозборової шляхти, замкнутої в тіснім духовім обрії «вьоскі ойчистой», змішана з ідеологією нового хлопства, що поза сю вьоску ніколи й не хотіло глянути: від першої був зміст ідеології, від другого – її провінціалізм. Се була синтеза, що не виходила поза ідею самооборони, з ідеалом унерухомленого в своїй передвічній гармонії світа. Останні писання Дмовського і Грабського, помимо ерудиції та цікавості, не виходять поза коло сих ідей: ународовлення селянських мас і спровінціалізування провідної верстви, не Грюнвальд і Золоті Ворота, а Версаль і Рига.

Отже, соціальна структура народу, що витворив лиш слабку соціально та ідейно правицю і чисто оборонний характер її ідеології, зробили й для неї дуже тяжким завдання змонополізувати політичний провід краєм. Тим не менше правиця піднялася до сього завдання. Останній рік перед травневим переворотом 1926 ми були свідками планових і свідомих зусиль сього табору взяти керму нацією в свої руки. Установлення контакту з селянськими партіями, зміцнення своїх впливів у війську, нарешті явні приготування до петрифікації своїх впливів через відповідну зміну конституції разом із політикою «сильної руки» на окраїнах – таким шляхом ішла правиця до розв'язки одного з найскладніших питань нової Польщі, проблеми стабілізації влади на ґрунті прикраяного парламентаризму, «національної держави»,

інкорпорації «кресів» à la russe і розширення бази національної влади на підставі засади:

*Jeden tylko jeden cud –
Z polską szlachtą polski lud!*

У кульмінаційнім моменті ціла ся будова розсипалася, перекинута вправним по-суненням у перших днях травня минулого року.

Чому се сталося? Кажуть тому, що «нарид» не міг стерпіти «реакції» і виступив проти неї. Так думає і ППС, а її провідники беруть собі post factum право власности на річі, зроблені іншими. Але так не було. Коли тут і можна говорити про «реакцію», то не перемогла вона не через свою реакційність, лише через свою слабкість. Завдання перевищили її сили. Правиця хотіла відразу приступити до консолідації свого штабу і до консолідації «національної держави». Останнє завдання не стало з проблеми дійсністю; спроба ж консолідації правіцевого фашизму викликала затятий опір серед ППС і цілого лібералізму. Готова до всяких поступок на річ «державного інтересу», ППС не могла й не хотіла пожертвувати партійним інтересом. Рушаді в уряді, фінансова політика уряду Грабського, а особливо наміри зміни виборчої ординації і ущуплення прав сойму – се було для ППС і для цілого польського лібералізму casus belli. В сеймі загомоніли слова цілком непарламентарних погроз, гуртування сил по обох таборах пішло прискореним темпом, політична атмосфера згущувалася. Але лівиця обмежилася погрозами. Для зламання політичної супрематії правіці заризикувати гострими потрясіннями серед обставин минулого року, перед Аркосом і перед новою англо-французькою антантою – для того треба було бути великим ризикантом. Таких ризикантів серед ліберально-соціалістичного відламу було небогато, точніше, був лише один. Але якраз сей один протягом кількох днів доконав того, чого з тугою ждав цілий лівицевий табір, розгніваний, незадоволений, але в розбраті й не дуже певний своїх сил.

Але наміри травневих політиків не покривалися з намірами лівиці. Яка була ідея перевороту та його мета? Його ініціатори не дивилися в суть недомагань, лише постановили боротися з їх зовнішніми об'явами. Які були ці об'яви, що на них найбільше нарікали останніми часами в Польщі? Що робили відповідальним за труднощі внутрішньої політики? – Партійні сварки, «сеймовладство». Хто був перешкодою на шляху до зцементування «національної держави», хто був у очах польської громадської думки винен в невиясненім становищі на «кресах»? – Партії, сепаратисти, меншостеві послі, дванадцятка.

«Геть партійництво» стало, таким чином, кличем нового режиму. Соціяльну структуру нації та національний склад держави лишали на боці – рішено боротися з симптомами. Нова офіційна ідеологія була пересвідчена, що нарид («люд») втомився від політики, нею не цікавиться, що прагне не палатної балаканини та партійних киринь, лише доброї адміністрації, економічного мінімуму екзистенції, дешевих продуктів і можливости праці. Хто йому се забезпечить, за тим він піде. Лише «направити» недомагання фінансово-адміністраційної та економічної натури – і на боці нового ладу опиняться всі народи Речі Посполитої, відвернувшись від своїх збанкрутованих провідників.

Отже, стабілізація польського національного табору і втихомирення меншостей шляхом задоволення найпримітивніших потреб мас, через голови партійних клік. Ось такою була програма травня.

Чи її творці можуть похвалитися, що зробили великий крок до її здійснення? Офіційна преса твердить, що так. Доводить це словами і числами: збільшення

продукції, вивозу і ввозу, щадничих вкладок, грошового обігу, зменшення безробіття, стабілізація золотого, побільшення бюджету, позичка й ин. Певно, що сама сталість уряду (хоч би який він був) мала вплинути на «відпруження» кризових настроїв, на деяке психічне врівноваження людности – сеї конечної передумови спокійної праці. Але ще велике питання, чи се врівноваження настало тільки завдяки стабілізації влади в Польщі чи стабілізації відносин в Європі загалом? Крім того, деякі особливо рекламовані цифри (як, напр., вивіз вугілля) пояснюються чисто випадковою констеляцією, інші (зменшення числа безробітних) виказують замале відхилення від минулорічних, щоб ними пишатися. Тим більше, що сим «позитивним» явищем можна протиставити цілу низку інших: форсований вивіз збіжжя, брак його на передновку, зменшення його споживання, тяжкі умови нав'язання кредитових зносин з закордоном, стагнація хліборобської продукції, брак рільного кредиту в потрібній мірі і ріллі, заробітна платня, що не дотримує кроку зі зростом продукції, дорожня, стагнація набувчої сили міської людности, захитання активності балансу від квітня с. р. та інші, яким не зарадили досі анкетні комісії для дослідів над умовами продукції і обміну, ні плани раціоналізації промислу, ні пропаганда меліорації та комасації. В сій найважливішій області господарського життя все залишається, як було. А найважливіше те, що ані в світ політичних ідей, ані в світ ідей економічних не внесено жодної засадничої нової думки, яка своїм розмахом заїмпувала б масам, а своєю великістю приголомшила б «старі» партії, вириваючи з їхніх рук монополію на керування долею народу. Я маю на увазі приклад фашизму і большевизму, до яких, очевидно, ставлюся негативно. Не входжу тут в оцінку сих систем, але їм, на час бодай, удалося те завдання, яке поставили собі ініціатори травневого перевороту. Вони внесли і в політику, і в економіку цілковито нові гадки: «совітська республіка і протиставлювана парламентаризмові фашистська Італія – в політиці; комунізм і корпоративна держава (*carta dilavoro*) – в економіці. Сі ідеї поставили відразу на чорну дошку «буржуазну демократію», відповідно «ліберально-масонську державу», відсудили від чести прихильників «старих» доктрин, змобілізували коло себе маси через голови їхніх дотеперішніх провідників, вносячи в лави останніх сум'яття, і перекинчицтво. Щось подібне вдалося зробити на останніх виборах до англійського парламенту консерватистам: оборона сакраментального «Юніон Джека» перед червоною примарою, рятунок zagrożеної імперії – сі тверді і яскраві гасла, які по Мак-Дональдівській інтермедії видавалися чимсь сильним і новим, звербували коло торіїв нові виборчі маси і дозволили їм побити обох своїх противників – лейбористів і лібералів.

Жодної аналогії з сими прикладами не знайти в режимі травня. Ті самі причини, які не дали усталитися монополії лівиці чи правиці, вплинули й на постанову маршала Пілсудського не йти ні римською, ні московською дорогою. Змобілізувати праві елементи довкола якогось польського фашизму – на се не міг піти ініціатор травневого перевороту, бо з економічної (ППС) і політичної (НКН) боротьби якраз із сими колами виріс незалежницький табір і згуртувався коло свого «коменданта». Лівий фашизм із пануванням вулиці і широкою аграрною реформою також був вилучений як з огляду на те, що і в самої лівиці грає він тільки декларативну роль, так і з огляду на національний склад держави. Так само й бонапартизм à la 1920 завершив коло свого розвою: під впливом обставин, що поволі запановують у Польщі і на цілім континенті, перемінюється сей бонапартизм у середині і назовні в ні до чого не обов'язуючу фразеологію. Отже, три «великі ідеї», яких, за свідоцтвом

Жеромського, так потрібно Польщі і якими (теоретично) можна було б зреалізувати травневу програму («понад партії») стали нездійсненні. Звідси ніяких заповідей нових скрижалів, ніяких громовержецьких заяв, якими викликали малі землетруси Муссоліні, Черчіль, Герік, а колись Ленін, лише праця в тиші кабінету. Програма революційних парламентарів *zum Fenster hinaus* відходить до приемних споминів, ліпше працювати з посольськими лавами, а коди «*Głos Prawdy*» або «*Епока*» від часу до часу з сею програмою вирвуться, їм зараз указують їхній кут, на великий гаудіум правиці. Звідти політика таємниць, звідси нерішучість: не хочуть іти з соймом, без нього – не можуть; не можуть іти проти «вулиці», з нею – не хочуть. Звідси бонапартівські фанфари в напівофіціозах, і військові гонори жертвам російського емігрантського терору. Звідси «федералістичний» атавізм у пресі і незмінна практика на окраїнах. А найяскравіший доказ, що ся політика не осягла поставлених завдань, є той, що їй фактично не вдалося не тільки знищити партії і через їх голови дійти до мас, а навіть сими партіями поважно захитати. Треба лише собі пригадати розгардіяш, внесений в італійське й російське партійництво фашизмом і большевизмом, коли під їх ударами розліталися на шматки або розколювалися старі партії та ідеології, треба пригадати те масове перекинчицтво з ворожих таборів («зміновіховство», яке тоді постало, аби належно оцінити безуспішність акції травневого табору з цього погляду. Незважаючи на величезне захитання поваги правиці по останніх подіях, вона дістає майже половину голосів у варшавських комунальних виборах, проводить в обличчю «неприятеля» тяжке перегрупування («Обоз великої Польщі»), а про перекинчицтво в ній щось, окрім одиниць, мало чути. Так само в лівому таборі. Крайня лівиця, яку знищив фашизм в Італії, тут не знищена, як свідчать ті самі варшавські вибори: ППС, скомпрометована в очах своєї маси політикою підтримки Вітоса, mimo того, не розколюється, не дає перевертнів, навпаки, подекуди переходить у наступ, не втратило своєї самостійності й «Визволення». Воно тепер «в опозиції» зі страху перед виборчою конкуренцією П'яста, як і ППС зі страху перед конкуренцією своїх лівіших «товаришів», а се, в кожному разі, не свідчить про ослаблення тих груп, чиєї конкуренції вони лякаються. Ні один, отже, з таборів, ні правий, ні лівий, не втратив своєї притягальної сили в масах, своєї *Zugkraft*, як кажуть німці, а нові панове ситуації, тепер, як і другий день по перевороті, воліють задовольнятися вотумом довір'я того самого сойму, проти якого боролися, ніж іти на бонапартівський плебісцит.

Ні Рим, ні Москва не прищепилися на польському ґрунті. Правда, санаційний табір є певного роду орден, скутий міцною дисципліною і романтичним прив'язанням до свого начальника, але проминулий рік показав, що ся романтика жила лише відсотками вчора, з капіталу боротьби за непідлеглість, та що й вона потребувала щойно відшукати свою велику творчу ідею. Як я вже натякнув, сей брак ідеї впливає з загальніших причин – із соціальної та етнічної структури «народу», і се надає кризі, яку тепер переходить травневий режим, іншого характеру, хоч би що там балакали про кризу парламентаризму або того чи того табору.

Ось ми й підійшли до так званого питання «меншостей». Чорні сорочки завоювали Італію через те, що була вона ціла італійською. Червоні «косоворотки» завоювали Росію через те, що була вона російською, а там, де вона була іншою, на Україні большевизм зачав заломлюватися й гнити. Як же справа виглядає в нашій випадку?

Обговорюючи шлезьке питання, яке він порівнює з ельзаським, Корфантий писав у «Полонії»: «Наші ельзасці стануть добрими поляками, коли Польща забезпе-

чить їм спокій, порядок і добробут». Се ціла програма, і в ній є велика доза правди. Чим переміг англієць Індію, Єгипет, як не геніяльною адміністрацією, піднесенням добробуту людности і забезпеченням їй добродійств цивілізації в рамках рах британіса? Чим перемелює в своїм державнім млині всякі народи в одну націю зіркова американська республіка, коли не безмежним розмахом своєї економічної енергії, що провінціалізує й засуджує на смерть усякі сепаратизми? Численні нагоди заробітку і казкових кар'єр, велика праця, але й велика заплата, вільна дорога талантам, культура, добра комунікація, широкі простори землі для міцних рук – ось був той молот, що збивав до купи всі народи в одну американську націю по той бік океану, ось що змушувало всіх чужинців приймати національність великих організаторів країни, а тим самим її природних володарів. Ся сама ідея присвічує і санаційному таборі (як у *суті* речі і Корфантію з Дмовським). В основі – слухна, але в виконанню в конкретних обставинах?

Коли пригадати, що промисловість не може всякнути в себе й половини рук, зайвих у хліборобстві; що так тяжко здобути інвестиційні фонди в краю і поза краєм; що нагромадження капіталу в Польщі йде дуже повільно; що землі брак, а там, де вона ще є, її експлуатація відбувається не по-«американськи»; що громадське самоврядування не в змозі навіть у частині доконати праці над піднесенням добробуту, яку виконувало, напр., колишнє земство, – то стане ясным, якою може бути відповідь на питання про перспективи «американізації». Рік, що проминув від травня 1926 р. не «дає даних думати, що «американська» програма нового уряду має тепер більший вигляд на успіх, як перед роком. Права публічності для трьох приватних українських гімназій на Волині, безуспішні спроби шляхом марних кредитів зв'язати українську кооперацію з загальнодержавною – сьому ще далеко до «американізації» так само, як далеко і кільком «хліборобським» групам і газеткам до забезпечення хоч сякого-такого впливу на українське партійництво.

Але все ж ми не сміємо легковажити наслідків нової ідеології серед нас, бо вона відбивається не на тій чи тій партії, лише на українським національним партійництві загалом; точнісінько так, як і робота творців жовтневого перевороту на Великій Україні. Похід проти українського партійництва тут призвів уже до досить своєрідного процесу – до витворення серед нашої людности двох польсько-державницьких ідеологій на крайніх бігунах суспільної ідеології. З одного боку, се УКС, «хлібороби» всякої масти, з другого – москвофіли всякого гатунку, в тім числі і з крайньо соціалістичним забарвленням. Обидва споріднені напрямки розпоряджаються вже досить показною пресою. Се, з одного боку, «Дзвін», з другого – «Рада», «Світло», «Воля Народу», «Наше Слово», «Професійні Вісти», почасти «Службовик», «Наше Життя» і «Культура». Правда, ні один із сих органів не є такий об'ємистий, як їх ідейний попередник «Прикарпатская Русь», але вони надолужують числом і, в кожному разі, свідчать про велику жертвенність нашого народу! Не страшні для існуючого ладу (через цензуру), вони головну увагу звертають на нищення самої ідеї незалежного українського партійництва і на пропаганду москвофільства песередньо, а безпосередньо – ідеї гармонійного співжиття братніх народів під гаслом «*Za naszą i waszą wolność*».

Се твердження на перший погляд, може здатися парадоксом – та ж то таки революціонери, та ж то ноторичні «вивротовці»! Як з якого погляду: з погляду існуючого *соціального* ладу – так, але ніколи з погляду національно-державного. Не треба дати себе баламутити словам. Радек і Кон, поки були членами Соціальної Демократії Королівства Польського і Литви, були страшними польськими револю-

ціонерами. Тепер – се російсько-большевицькі достойники, а й тоді були вже патріотами московської партії «польськава праісхаденія». Такими самими польськими патріотами «малоросійськава праісхаденія» є і крайня лівиця наших москвофілів, нелегальна КПЗУ, ідеалом якої є комуністична Польща. Партія чудово здає собі справу, що українська селянська маса вживається комунізмом тільки як «гарматним м'ясом» для партії, вона знає, що «союз із селом» мовою комуністичних ідеологів «отнюдь не означает раздела власти», яка неподільно має перебувати в руках партії міського пролетаріату (в переважній більшості неукраїнського); вона прекрасно знає, що партія бореться з народницьким ухилом, не дозволяючи квестіонувати «ідеї пролетарської гегемонії» над селом;¹² знають, що комуністична ортодоксія вимагає економічного визиску села містом і політичного його обмеження в правах, зокрема виборчих, на користь «гегемона» – робітника, – і коли, знаючи се все, КПЗУ вимагає все-таки від села «зв'язати тісно свою долю з долею пролетаріату», відмовляючись від власної програми і мети, то се є праця, в найліпшій разі, для сього неукраїнського пролетаріату, а в кожному разі – не для українського села. Так само, коли головним завданням партії є «питання союзу (ми вже бачили, як вони сей «союз» розуміють!) польського пролетаріату та українського села», коли партія стремить до «організації пролетаріату в єдиних професійних спілках» незалежно від національності (під тим самим принципом організують офіційні чинники волинську кооперацію), коли партія бореться проти сіяння «штучного антагонізму» між мазурським осадником на кресах і місцевою людністю, коли вважає, що сі колоністи «не можуть бути чужим для нас елементом», коли, нарешті, вважає своєю метою боротися «за робітничо-селянський уряд у Польщі»,¹³ то в сім є багато логічності і послідовності, лише деяка диспропорція між метою партії та її назвою: щоб і назовні фірма партії цілком відповідала її фактичним стремлінням, вона мала б себе назвати Комуністичною партією не Західної України, а Східної Польщі. Не було б непотрібного маскараду, і всякий знав би, «в чьом дело». Правда, партія вдає, нібито вірить, що буде инакше. Але коли на Великій Україні засновуються, поруч із жидівськими, молдавськими, татарськими та ще деякими, польські автономні райони в Довбушу на Волині та в Проскурові, то хіба се не симптоматичне для політики партії і для «самаатверженності» наших західних українців? Ні, що хоч би говорили, а доконані факти мають дивну сугестивну силу і на українську «народну партію», і на КПЗУ, і на Сельроб.

Про вплив тих самих доконаних фактів на українські національні партії в Галичині, головно на УНДО, я вже говорив в одній із попередніх книжок ЛНВ і не потребую до сього вертати. Ще сильніший є сей вплив на Волині. Спершу в 1922 р., за авторитетним визнанням одного з послів, – «посли були дітьми свого суспільства», а тому, замість вести його за собою, «вірили самі в сойм і в свою посольську силу», одним словом, були хворі на «парламентарне кретинство» (*terminus technicus*). «Не вмiли вони зужиткувати належно енергію мас на місцях для будови народного діла, не потрафили скерувати, кристалізувати й оформити волю громадянства до збірного чину, не опанували його опінії».¹⁴ Отож-то і є! Не праці не було, праця була, подекуди навіть інтенсивна, лише що не опанували опінії»,

¹² Проект тезисов по крестьянскому вопросу тов. Н. Бухарина, одобренный делегатами РКП(б) // «Правда». – 1.IV.1925.

¹³ Тези, прийняті на 2-м з'їзді КПЗУ. – Вид. ЦК КПЗУ, 1926.

¹⁴ «Селянський Шлях». – 7.V.1927.

і то не тільки народу, а й своїє у власнім клубі. Інакше не було б таких карколомних «перегрупувань», як переходи цілих посольських груп від націоналізму до соціалізму, від сільсоюзнства до москвофільства, а звідти – ледь не до УНДО, від криваво-червоного більшовизму до рожево-ревізіоністського соціалізму «Селянського Шляху» та под. І коли ми схочемо заглянути трохи глибше в сі зміни фронту, то побачимо в них не тільки політичну невиробленість і брак характерів, побачимо й що інше: а саме, що підкладом сього ідейного теліпання є власне та сугестія доконаних фактів!

І справді. От спершу ніби невинне інтермеццо з «автономною» резолюцією на з'їзді трудовиків у 1923 р. Але з неї вийшла ж ціла акція «Політики», університетських «диверсантів» (Р. Смаль-Стоцького та ин.) і «реально політична» акція людини, ім'я якої недавно було у всіх на устах і яка трагічним жестом (як мало їх у нас!) перекреслила довго снуту сітку власної концепції і власного життя. Ось акція Сельсоюзу і його волинського лідера – від сільсоюзу до сільроба, а від сільроба до сільсоюзу і – через холмський народний з'їзд – до... брата Антона, який в «Голосі Правди» випишує вогнисті маніфести під заголовком «*Za naszą i waszą wolność*». Чи се гасло не об'єднувало отсі групи і сих людей, мимо їх скоків?...

Переважаю до смерті нудну лектуру дають нам «інтернаціоналісти», але лучаються винятки. Один із таких винятків знаходимо в «Службовику». Не розуміючи, що удар, вимірний таки проти неї, редакція містить у своїм часописі слова Барбюса: «Наше завдання – принорувитися до зрушень (поштовхів) *реальних фактів*. Пересякнутися розумною реальністю – се значить скоритися їй, а не підпорядкувати її владі *формул та оман*». Чудові слова! І значать вони, певно, не пожертвування ідеєю для фактів, лише – вивід сеї ідеї не з абстрактних формул, а з потреб *певного* оточення і *певного* народу. От проти сього канону й грішать наші червоні і амарантово-білі «інтернаціоналісти»! Інші давно поставили націю над партіями, а в нас ще досі переконані, що народолубство ППС або ПКП візьме-таки гору над їх націоналізмом. «П'яст» давно помирився з ендецією, з польською шляхтою – польський люд, а в нас і досі крають суспільність не простопадно, а поземно: тут – верхи, а тут – «гнані і голодні», очевидно, всі без різниці національності... Модерний соціалістичний рух давно береться «репрезентувати» й селянство, накинувши йому свою гегемонію, а наші селюхи й досі вірять у визвольну місію соціалізму, даючи себе вивести в поле, як ті робітники, що вмирили на паризьких барикадах 1848 р. за буржуазію.

Усі твори видатних комуністів кричать про відокремленість інтересів селянства і класу, який хоче представляти соціалізм, «тисячу раз Володимир Ілліч говорив: селянин як трудівник – наш брат; як продащик збіжжя, як торговець і спекулянт (?) він може навіть стати нашим ворогом»; що «небезпека відчуження від селянських мас є», що «з маленької вона може стати великою»¹⁵; так кричить життя, але ми даємо себе залюлюкувати видуманими чужинцями формулами, які наказують нам не творити власної формули життя, а брати інтереси «гегемона» за власні...

Тисячу разів кричить життя, що клас, який репрезентує націю, повинен стреміти не тільки до здійснення соціальних гасел, але в нас безнастанно повторюють свою стару «цідрім-цім-цім»: український рух є «повний *соціального змісту* рух», а в політиці – хай живе СРСР, монархістична федерація або есерівський «соціалістичний схід», якийсь переклад якоїсь чужої формули, «з'єдинені держави східної

¹⁵ Промова **Зіновєва** // «Правда». – 30.VI.1925.

Європи» або «кондомініум в євразійській імперії» чи там «селянсько-робітничий уряд у Польщі».

Усі дані є за тим, щоб витворилася з України подібна до швейцарської (лише не в драгоманівському сенсі) консервативна демократія, але чужі формули не дозволяють нам на сім підложжю виробити свою. Одні беруть лише «демократію» і тоді простісінько приходять до татарського соціалізму. Другі беруть лише «консерватизм» і тоді конче хапаються за монархію або за яке інше казна-що. Кожного чужинця в нас вражає, що «спосіб життя (на Україні) є ближчий до західних форм,¹⁶ навіть селянин там має щось з учинно-лицарської галантерії, перейнятої з сусіднього Заходу», але в нас вірять лише в східні омани, а коли в Захід, то конче в Захід А. Васильчука.

Кожного, бодай «куркуля», мав би, здається, разити большевицький режим, а тим часом у Галичині знаходяться типові буржуа, що роблять рекламу «новому соціальному життю» в Росії, колишні «християнсько-соціальні» русланівці, оборонці віри, цесаря і Батьківщини – стають герольдами режиму, що по знищенню монархії, нищить родину і Церкву... Що за дар переконання мають большевицькі провідники.

Перестарілі, вилянялі кличі досі панують над нашою невиробленою політичною думкою, досі підкоряють її «владі формул та оман» без змісту, замість збудувати свої власні формули, оперті на «реальних фактах». Тому грають у нас таку велику роль не факти нашого життя – наші дійсні інтереси, лише факти, створені іншими. Тому інші створили на підставі своїх фактів свої програми, ми ж – копії з них, переклади, що пасують нам, як корові вуалька.

Усе в нас – переклад! Там – сеймовладство, і в нас сеймовладство, ану ж щось досягнемо й ми... І там відбудова, і в нас – відбудова, чому ні? Там – «рабоче-крестьянское», і в нас – сельроб, какая різниця? Там – за нашу і вашу, а в нас – автономія. Там – Польща людова ППС, і в нас. Я гадаю, що селянський союз ніяк не може втриматися тому, що проросійський «крестьянський союз» давно пам'ять загула, а польського з такою назвою нема. Все вина П'яста! Був би назвався «Związek włościański», то й наш Сельсоюз процвітав би понині потужний і дужий...

І так до дрібничок. Візьміть церковний рух на Волині. На що найбільша увага звертається там? На *переклад* церковних книг, на українізацію богослуження. Різноможна про се думати (галичанам церковно-слов'янська мова в Церкві, очевидно, з народною вимовою нічого не зашкодила), але чому не звертається більша увага на проповіді, скажімо? Та ж ними можна переверот з амвона у психіці народній зробити! Чому не звертається увага на іншу едукацію священства? Але ні, в нас переклади, не суть. Так, якби щось виграли, коли б стара, закостеніла в синодальній победоносцевщині російська бюрократична Православна Церква стала б відразу українською, коли б перемалювалася у жовто-блакитну фарбу. Або ще дрібничка: конгрес у справі українського правопису в Харкові. Видумують спеціальні знаки для дз і дж, «ширша дискусія в справі закінчень українських слів на «я» й ин. І сею справою переповнені всі часописи, а статей про порятунок мови від засмічення чужими словами, чужою будовою, статей про рятування духа мови – можна на пальцях одної руки почислити. Переклади!

А ось що читаємо в «Червоній Пресі»: сумський «Плуг і Молот» виступив з оригінальною пропозицією з'єднати в сім році офіційне свято Першого травня

¹⁶ З подорожніх заміток інж. Бассешеса Н. // N. Fr. Presse. – 3.VI.1927.

з Великоднем. Відсвяткувати Великдень по-совітськи, а тому «наша пропозиція – наготовити куличів та писанок, але з радянською орієнтацією», з серпом і молотом¹⁷. Така пропозиція, дійсно, могла народитися тільки в українському мозку! Перешварцувати під полою свій Великдень, ніби чужий перший травень, перекласти й прийняти чужу «орієнтацію» на рідних писанках, підставити свої писанки і свої черепи під совітський молот – се українське! Але відверто поставити, замість чужого першого чи там якого травня, свій Великдень, виглядати і святкувати його відкрито, замість профанаційних серпів, поставити на своїх писанках власний знак, оживити свою «домашньообіходщину» власною великою емблемою, бодай такою ж широкою, як серп і молот на тлі кріпацько-абсолютистичної обіходщини Москви, – на се українець ще не здобувся. А в сім полягає наше перше і найважливіше завдання.

Вертаючи до теми, стверджуємо, що завдання, яке поставила собі польська політична думка перед роком, не легке. Вона мусить рахуватися з відновленою політичною активністю Німеччини і з новим економічним наступом спаціфікованої Європи, що знову підносить голос проти економічної «балканізації», і проти високих мит, і з новими сталевими та вугільними «антантами», і з духовим впливом російського рабства, з Цезарем Барикою. Сі привиди минулого, як «гості» Пшибишевського, сновигають у новій Польщі, що стремить до ідеалу національної держави. Коли ж додати, що привидів Чарнецьких і Вишневецьких уже нема, то тоді усвідомимо собі великість завдань, про які була мова вгорі. Що ж до успішності травневих методів, то вона є під великим сумнівом: «американізація» – в проєкті, хворобу партійництва, яка викликала самий переворот, не усунено, лише увігнано в середину, з причин, про які вже говорилося; не зменшився й акцес маси до поконаних партій, ані збільшився до пануючого табору; українському партійництву нанесено удар, але не рішальний. За таких обставин найближчі кроки нового уряду, дійсно, є загадкою, і, хто знає, чи лише для широкої публіки.

Минулий травень, який приніс кризу большевицького режиму в Росії і невияснену ситуацію тут, уніс деяке сум'яття в наше партійництво тут, а там – сильний зріст національної думки. Сього зросту там, мабуть, вже ніщо не стримає, тут же такі з'явища, як розлам Сельроба та інші, дають право сподіватися, що національна думка, хоч і по тяжких змаганнях, але таки перейде до наступу проти епігонства. Але лише тоді, коли його активно будемо поборювати. Коли нашою працею керуватимуть не чужі формули й омани, а власний національний імператив.

¹⁷ «Червона преса», 1926. – Ч. 8. – С. 101.

МИКОЛА МАК'ЯВЕЛЛІ

(1527–1927)

Мало є людей, яких би так завзято лаяли й ненавиділи, як Мак'явеллі. І то протягом чотирьохсот років, що минули від дня його смерті – доказ небуденної цивільної відваги й гостроти думки!

Його ненавиділи ті, що застосовували його методу на практиці (з облуди, бо здирав їм маску з шумливих фраз). Його ненавиділи ліберали, гуманітаристи й народолюбці всілякої масти (з боягузтва, бо боялися стравси з головою під крилом глянути на світ його очима). І лише пара ентузіястів відважувалася віддати належне великому патріотові уярмленої й розшарпаної Італії.

Великий ідеаліст і тверезий реаліст, вік не міг дочекатися рівного ставлення до себе. Папа Павло IV умістив його «Князя» на індекс, але Сикст V, кажуть, не розлучався з сею книжкою. Єзуїти в Інгольштадті спалили її автора *in effigie*, бо бачили в його науці зернята протестантизму; але ніхто так не зачитувався його «підручником» для пануючих, як заприсяжені вороги протестантизму Катерина Медичі й Карл V. Його, *теоретика* «мяк'явеллізму», осудив *практичний* мак'явелліст Фридрих Великий (у своїй книзі «Антимак'явеллі»). Герольд нової «гуманітарної» доби, старий цинік Вольтер, не терпів його (воліючи Катерину II та її пенсію), але його звеличував під небеса Руссо. А Фіхте, що мав лише погорду для видимої реальності, захоплювався флорентійським реалістом. Се мусила бути велетенська постать, коли навіть одностудії, розглядаючи її з різних боків, бачили кожний щось інше перед собою!

Таким велетнем, дійсно, був Мак'явеллі. Чотирьохсотлітній потік людської історії, що плив повз нього, не тільки не знищив сеї постати, але навіть не ушкодив підмурівка, на яким стояла вона зі своєю книжкою в руках.

Я бачив його статую у Флоренції. Зупинився перед нею, мов вкопаний, навіть заки прочитав підпис під нею. Ніби нічого надзвичайного, але в цілій фігурі (чоло, плечі) розіллята якась несамовита впертість думки, над якою, чулося, безсилий був сам час. Щось, що триває, коли не вічно, то довше від усякої моди, від хвилевих «теорій», «напрямків» і «течій». Ніколи наука Мак'явеллі не була така актуальна, як тепер. І ні для кого так, як для нас.

Сторозтерзана, під п'ятою французьких, еспанських і німецьких ландскнехтів, лежала його Італія. Орди північних «варварів» мордувалися між собою за посідання сеї скупаної в південнім сонці землі стародавньої культури. Сіяли розбрат, а діяли підкупом, насильством, отрутою і мордом. У нього, що бачив се, у нього, що згадував давні часи римської слави, будилися тривожні й болісні питання: Як могла його країна так зледащити, щоб зносити се? Як з великого колись народу могла зробитися така моральна розквась? І далі – яким способом може підвестися з сього стану Італія?

І тут він звертається у своїх думках до вимріяного «визволителя», який виведе країну з вавилонського полону, в словах, що печуть мов горячий пісок:

«Уже пора, – пише він, – щоб Італія по таких довгих терпіннях нарешті уздріла прихід свого визволителя. Не можу висловити, з якою любов'ю, з якою жадобою помсти, з якою ніжністю і якими сльозами стріли б його ті землі, які стільки потерпіли від чужинецького заливу. Які б міста зачинили перед ним свої брами, яке б населення відмовило йому послуху? Який італієць не віддав би йому поклону? Бо кожний уже має досить панування варварів!» Хай сей визволитель прийде, а битва буде коротка, бо

*Antico valore
Negl'italici cuor non e ancor morto¹*

Так писав сей «цинік». Той факт, що весь його головний твір «Il Principe» наскрізь пересякнутий *одною єдиною* думкою – про визволення Італії, надає йому характер рідкої монолітності. Відповідною є і мова твору – проста, стисла, чесна і мужня, яка не соромиться говорити ані про мету, ані про засоби до її досягнення і яка є й досі предметом чеснотливого обурення всіх філістерів.

Коли по кругітійській публіцистиці наших часів візьмеш у руки маленький томик Мак'явеллі, маєш враження моряка, що з вузької і крученої затоки вплив на повне море. Ні смороду пристані, ні бруду набережних, лише гострий вітер і безмежна даль. Нічого, що б затримувало очі, що шукають простору; нічого, що б заважало повними легенями черпати свіже повітря.

Перед вами відразу відкривається широкий світ, такий складний та в суті речі такий простий і такий однаковий – тепер і тисячу літ назад. Ті самі сили, що й тоді, діють у нім і тепер, помимо нашої «цивілізації» і «культури». Все тут просто і – до жадливості – ясно. Ні «поступу справедливості і гуманності», від якого самочинно розпадуться наші кайдани. Ні «об'єктивного бігу подій», перед яким (береженого Бог береже!) ліпше, як перед автом, скочити в рівчак. Єдина пружина всього, що є і стає – се творча людська воля, і ніщо більше.

«Я знаю, – пише Мак'явеллі, – думкою багатьох є, що справи сього світу наперед означені долею або Призначенням так, що люди не можуть нічого змінити на свою користь... Отже, нема що дуже тими речами займатися, а ліпше полишити їх на волю долі». Але автор «Князя» не зовсім поділяє сю думку. Та ж нам дана вільна воля! «Нехай і правда, що щастя рішає про одну половину наших вчинків, але бодай другу полишає воно нашому проводові». Щастя – се скажений рвучкий потік, що в хвилини повені затоплює все довкола. Але ж чи се значить, що людська воля безсила проти нього? «Так само і з щастям – долею. Її сила дається взнаки лише там, де проти неї не постає організована людська сила, а доля звертає свою каральну десницю лише в той бік, де вона знає, що немає укріплених берегів і гребель, щоб її стримати. І коли ви хочете ближче приглянутися до Італії (теренові, де найгірше лютує доля), то побачите, що се якраз і є те поле, де немає твердих берегів ані міцних гатей. Коли б вона була укріплена людською відвагою, як Німеччина, Іспанія або Франція, то не принесла б нам ся повинь стільки нещастя або й, може, навідала зовсім інші країни».²

Людська відвага – ось той двигун, що панує навіть над фатумом, над непоборною еллінською Мойрою; ось та сила, що здвигне на ноги навіть таку прибиту націю, як тогочасна Італія. Правда, часом fortuna variabilis повертається до нас облич-

¹ Давня відвага не вмерла ще в серцях італійців. – *Пер. Авт.* Див.: Le Prince. – Le Prince. – Ch. XXVI.

² Le Prince. – Ch. XXV.

чям. Тоді ми говоримо про «усміх долі», про «сприятливі обставини», про сонценосного Ормузда, особливим завданням якого є визволяти народи з ярма і якого треба лише сидіти та вичікувати. Але для автора «Князя» не багато важать ці «обставини». Не вони є тою вагою, що перехилиє терези історичних моментів у той чи той бік. Не вони спричинилися їй, між іншим, до перемоги діла Мойсея, Кіра, Ромула й Тезея, що вивели на нові шляхи свої народи. «Вистане простудіювати їхні чини й життя, щоб побачити, що доля дала їм лише нагоду» – доклати їх замір, з'єднати народ і повести за собою. Можливо, що без сеї нагоди (коли б не ходили перси чи Ізраїль у ярмі) марно пішли б усі чесноти великих людей, але без упертости, без волі сих кількох відважників найліпша нагода залишилася б невикористаною. Чи такими прикладами занедбаних можливостей не повна історія?

Очевидно, що найбільш завзяті одиниці є ніщо без маси, яка їй спочуває. Певно, що нічого б не втяв Мойсей, коли б не чулися «ізраеліти рабами і гнобленими»; нічого б не вдіяв Кір, коли б він не знайшов «персів, незадоволених пануванням мідійців». Але без творчої волі «героїв», що вмюють «командувати», «підтримувати дух народу і гуртувати його коло себе, – неволя лишилася б неволею, а раби – рабами. Ні, не було таких доказів, які б сьому апологетові вільної людської волі могли б вбити ідею всевладного «призначення» чи «щастя-долі», якої треба або пасивно виглядати (коли нема «нагоди»), або втікати перед нею, мов перед тою непогамовною повинню.³

Але й тут ніщо в нього не було вибухом, усе – розвага, метод і теорія, рецепт. Поведе за собою нарід не кожний «герой»: ані запал, ані сама добра воля не вистануть. Провідником, якого вважають за «мінливого, слабкого, зжіночілого легкодуха й нерішучого», – юрба гордитиме. Сих хиб треба вистерігатися, «мов підводних скель», а натомість бути «великодушним, сміливим і сильним. Се в громадських справах, в особистім же стиканню з поодинокими особами треба привчати підвладних до думки, що «розпорядження провідника є невідкличні та що ніхто не сміє й мріяти одурити його або змусити змінити його думку».⁴

Демос? Так, се була його Італія, про визволення якої він думав уперто і систематично. Але демос не є сталий, не здатний до методичного й тривалого зусилля. Здатний на запал, що спалахує раптово й нагло гасне, коли його не підтримувати силою. Ся сила, в усіх її формах (відвага, жорстокість, помста) і рекомендується автором для кожного, хто почуває себе здатним стати на чолі масового руху.

Без застосування сеї сили тяжко обійтися «реформаторам». Переконавання, намова? Всі ці методи прегарні, коли ходить про те, щоб щось зрушити з місця, але не щоб утримати в перманентнім напруженню розплутану енергію. Так уже створено людей, що всякий новий порядок завше стрінеться з упертим спротивом прихильників старовини (що є природно) і лише зі «слабкою обороною тих, які добре вийшли би на нових порядках». Байдужість останніх є впливом або страху, або недовір'я: плебс до всього мусить доторкнутися рукою, щоб пізнати, чи воно добре, чи зле. Тому-то з двох методів – грозьбою чи просьбою Мак'явеллі рішучо стає на бік першої. «Коли для переведення своїх замірів вони («реформатори») вживають просьби, все в них іде шкереберть; коли ж вони зумюють силою привести інших до послуху, рідко їх підприємство кінчиться безуспішно».⁵

³ Le Prince. – Ch. VI.

⁴ Там само. – Ch. XIX.

⁵ Там само. – Ch. VI.

Він не видумує, він покликається на історичні факти і старанно збирає їх. А в своїх теоріях здобувається інколи на жорстокі дотепи. Він не проти пророків, бо вони захоплюють народ. Але що ж, коли з історії він знає, «що всі пророки озброєні допинали свого, а ті, що були з голими руками, – гинули»⁶. Історія і його часів, і наступних досі не збила сього твердження. Досить згадати, з одного боку, імена Магомета, Кальвіна, Лютера, Торквемади й Леніна, а з другого – Саванароли, Сервета, Бабефа і Керенського, щоб притакнути Мак'явеллі.

«Народи (пише він) є з природи речі мінливі, легко їх переконати в чомусь, але тяжко в сім переконанню утвердити». Отже, треба так упорядкувати справу, щоб «утримати в їхній вірі віруючих і змусити до віри недовіроків». Се дасться зробити лише силою. Минуле вчить нас, що «Мойсей, Кір, Тезей і Ромул ніколи не зуміли б вимогти довшого пошанівку до своїх законів, коли б вони не були озброєні»⁷.

Так просто, ясно, без зайвих фраз розв'язує Мак'явеллі заплутану проблему – як зробити, щоб абстрактна ідея стала конкретним фактом життя. Треба, щоби вона здобулася не тільки на ідеалізм посвяти, але й на ідеалізм примусу, сили; щоби знайшла в собі відвагу переступити від Колізею до Інквізиції і від тюремних закам'яків царату – до революційного трибуналу.

Жорстока теорія? Але що таке жорстокість? Жорстокість є добро чи лихо – «залежно від доброго чи лихого вжитку, який з неї робиться», чи вона провадить до шляхетної мети, чи ні. А особливо, «коли доводиться роздумувати над рятунок рідного краю, то громадянина не мають стримувати жодні розважання про справедливість чи несправедливість, людяність чи жорстокість, сором чи славу. Істотна ідея, яка має перевищати всі інші, се – запевнити країні незалежність і свободу»⁸.

Гуманність, лояльність – се прекрасні речі, але в країні утопії, в ідеальній суспільності, не в громаді живих людей, які не є ангели. «Багато дехто вимріявав собі (ідеальні) республіки або монархії, яких ніхто ніколи не бачив», наказуючи нам такі правила поведінки, ніби ми вже тепер жили в сім царстві утопії. «Але від способу, яким ми тепер живемо, до того, як ми маємо жити, так далеко, що всякий, хто залишить те, що робиться в ім'я того, що повинно робитися, ніколи не устоїться, лише згине. Людина, яка завзято стримітиме бути доброю в середовищі, яке є лихе, кінчить тим, що остаточно згине»⁹. Факт життя, холодне спостереження! Він знає тільки се. Толстовці всіх країн твердили: бути лихим, жорстоким, насильником – неморально, отже, мусимо стати добрими! Мак'явеллі відповідає: бути добрим серед лихих і насильників – значить згинуть, отже, робімо так, щоб не згинуть! Там – логіка, тут – конечність, там – відклик до відірваної засади, тут – до примарного факту життя. Суто «мак'явеллістичне» розумування, яке доводить до гістики всіх аматорів прекрасних засад.

Таке саме його ставлення до війни. «Всяка неминуха війна є справедлива, і милосердна є зброя, де немає надії, як тільки на неї»¹⁰. І знову, гуманісти казали: війна є аморальна, ergo несправедлива, але він твердив: війна часом є неминуха, ergo справедлива! Два бігуни людської думки! Два світовідчужання! Яким насильством над законами життя, якою аморальністю, яким сухим абстрактним логіцизмом

⁶ Le Prince. – Ch. VI.

⁷ Там само.

⁸ Discours sur Tite-Live. – Liv. II. – Ch. XLI.

⁹ Le Prince. – Ch. XV.

¹⁰ Там само. – Ch. XXVI.

відгонює від перечуленого толстовства, і якою пристрасстю пульсують горячі слова «сухого» флорентійського логізанта.

Дезертири Окциденту, всі хто (як А. Франс, Б. Шов) моляться на Ганді і Тагора, гукають про «звірство», про «зоологічні» чесноти, яких «модерна» й «гуманна» людина прийняти не сміє. Але Мак'явеллі не лякається слів. Словесний страхак для нього не існує. Його князь (синонім провідника) «має вміти бути і людиною, і звіром». Не завше можна поборювати противника легально (спосіб людини), часом до того треба вжити сили (спосіб звірини). Отже, нічого дивного, що, коли не вистачає способу першого, треба хопитись другого. Тому-то «князь конче має вміти чинити як людина і як звір. Того власне вчили старі письменники, коли оповідали, як Ахілл та інші князі виховувалися кентавром Хіроном, щоб зазначити, що, як їхній учитель, напівлюдина – напівзвір, мають і вони єднати в собі дві натури, бо ні одна не могла б довго обійтися без другої. Прикмети лева і лиса повинен мати князь, першого – щоб боронитися проти вовків, другого – проти сітей. Коли б люди були добрі, – скромно зауважує автор безсмертної розправи, – се правило було б не на місці, але що вони є лихі, то що инше лишається нам, аби запобігти їх напастям¹¹?

Лиш не треба хибно розуміти пропагованих Мак'явеллі чеснот. Він обіймає життя в його цілості. Сила там, де її треба, але й з'єднання симпатії народу є конечна передумова тривкості князівської влади. Конспірації, які легко збороти, стають непоборними, «коли нарід є проти князя і його ненавидить»¹². І в сім правилі немає жодної суперечности з попередніми теоріями Мак'явеллі. Ганнібал і Цезар Борджія вирізнялися своєю жорстокістю, але перший був шалено люблений своїми вояками, а другий – підвладними за те, що «його жорстокість упорядкувала, об'єднала, специфікувала Романью й збудила довір'я до нього»¹³. Так само імператор Север, який «гнітив нарід, але міг правити щасливо завдяки приязні вояцтва і деяким блискучим прикметам, через які захоплювалися ним здивовані народи»¹⁴. Сі приклади наводить автор, а ми могли б додати до них добродушного Людовіка XVI, що скінчив на ешафоті, і миролюбного Карла X, скиненого з трону – з одного боку, а з другого – тирана і «різника» Наполеона, що досі, як і за життя, є предметом адорації люду...

Мак'явеллі ліпше знався на таємницях збірної психології, ніж теперішні народлюбці.

Сі останні воюють аргументом абсолютности моралі. Мораль є єдина, вона не може бути подвійна – одна в приватнім, друга в публічному життї. Звичайне розумування філістерів. Ніколи приватна людина не сміє накидати правила поведінки колективу! Той має свої закони! «Треба зрозуміти (читаємо в «Князю»), що володар, особливо ж новий, не може послуговуватися всіма чеснотами, якими звичайна одиниця здобуває собі ім'я чесної людини, бо, дбаючи з конечности про збереження держави, він мусить часом чинити проти вірности, милосердя, гуманности і релігії. Не віддалятися від доброго, коли се можливо, і не лякатися злого, коли се потрібно»¹⁵. Фіхте додає до сього такий коментар: володар ніколи не сміє керуватися щодо народу і народних справ нормами приватної моралі. Коли він зробить наро-

¹¹ Le Prince. – Ch XVIII.

¹² Там само. – Ch. XIX.

¹³ Там само. – Ch. XVII.

¹⁴ Там само. – Ch. XIX.

¹⁵ Там само. – Ch. XVIII.

дові шкоду, він не сміє прийти і сказати: «Ну, я помилявся, і що ж далі?... Я вірив у людськість, у чесність і вірність. Так може сказати приватна людина; коли вона через те згине, то вільному воля. Але так не сміє говорити володар, бо він губить не тільки себе, а й цілу націю». Приватна мораль обов'язує в приватнім життю, але у своїм ставленні до інших держав, у відносинах між народами «нема ні закону, ні права, окрім права сильнішого, і ці відносини підносять володаря над заповідями індивідуальної моралі, у вищій етичній порядку, матеріальний зміст якого лежить у словах: «*Salus et decus populi suprema lex esto*»¹⁶. Хто не чується у змозі вмістити в себе сю вищу мораль, ліпше зробити, коли відійде набік.

Мак'явеллі звинувачували в поганських симпатіях, але я думаю, що в його моралі приховується більше духу християнської науки, яка велить рвати всі *особисті* прив'язання в ім'я Божої правди, ніж, наприклад, у дійсно звірячій (креатурній) проповіді яснополянського мудреця, який посилав до чорта всі *суспільні* узи, державу, Церкву, націю, аби лиш не дістав нагнітка на мизиннім пальці Іванушка-Дурачок.

Недавно Ферреро перестерігав нас – на досвіді війни, – щоб ми не дали себе заколисувати казками про райські часи, про вічну справедливість і мирний розвій нашої цивілізації. «Вічне минуле» (*L'éternel passé*), з його переворотами і непевністю все встане перед нами, як у 1914 і в пізніших роках, у момент, коли ми того найменше сподіватимемося. Сього самого вчив Мак'явеллі. Не будувати нічого на «нормальному» бігові подій. Не «нормальне», а «ненормальне» – є нормальне! Треба бути готовим на все, вчить він, і його слова звучать як поезія невсипущого пильнування, як свист батога над стомленими спинами рабів. «Мудрий володар має запобігати не тільки актуальним небезпекам, а й тим, що надходять. Бо лише бачачи їх здалека, можна їм зарадити. Не пізнавши ж їх заздалегідь, дасте лише їм збільшитися, а тоді вже нема на них ліку».¹⁷ Приглядатися *до тенденції розвою* суспільних явищ, а не до їх даної форми – ось який глибший сенс отсих слів Мак'явеллі. Сей «реаліст», з очима втупленими у факти, ніколи не дивився на те, що є, лише на те, що стає. Цілком инакше, ніж деякі модерні «реалісти», які б'ють поклони перед усім існуючим (хоч би вже воно завтра мало завалитися), а ніколи не підглядають зросту нової сили аж доти, доки вона не закрис собою сонця.

Як приклад людей, що вміли передбачати майбутні небезпеки і заздалегідь ставити їм чоло, наводить Мак'явеллі римлян, які часто провадили «превентивні» війни. Вони знали, що «відкласти війну – не значить її уникнути», лише прийняти в гірших умовах. «Вони її (війну) провадили проти Філіпа та Антиоха в Греції, щоб не вести її проти них же в Італії. І хоч вони могли тоді уникнути і одної, і другої, не хотіли сього, ніколи не похваляючи думки новочасних мудреців, що треба скористати з добродійств часу; воліли покластися на власний розмисл і відвагу, час бо може принести добро так само, як і лихо».¹⁸

Коли деякі володарі нарікають на долю, яка позбавила їх держави, не мають рації. Винне їх ледацтво. «Бо думали під час довгого миру, що становище ніколи не може змінитися, як ті, що під час погоди не в стані думати про бурю, а коли доля заскочить їх, замість боронитися, тікають»¹⁹ в надії, що хтось їх витягне

¹⁶ Fichte J. G. Über Machiavell, als Schriftsteller, und Stellen aus seinen Schriften. – 1807.

¹⁷ Le Prince. – Ch. III.

¹⁸ Там само. – Ch. III.

¹⁹ Там само. – Ch. XXIV.

з біди. Тим часом «не треба ніколи заколисувати себе надією, що інші тебе врятують, бо таке не буває ніколи»... Правда, випереджувати події не все треба наосліп, стрімголов. Все диктується обставинами, і, коли методи не пристосовані до обставин, захід не вдається. Але, гадає Мак'явеллі, все ж «гвалтовність більше допомагає, як обережність, бо доля є жінка: щоб її підбити, треба її бити й попихати, бо вона скоріше дасть себе здобути тим, хто так чинить, аніж тим, хто береться до неї з холодною розвагою»²⁰.

Як бачимо, в порівнянні з сим «зимним» флорентійцем сучасні сентиментальні «поступовці» мають жаб'ячу кров!

І таким самим він є в усіх своїх творах, у «Князю» так само, як в «Історії Флоренції» і деінде. У 1378 флорентійський нарід зробив революцію згідно з усіма правилами мистецтва, з розбиванням в'язниць, пожежами та ин. Але зупинився на півдорозі, мучений сумнівами і страхом. І Мак'явеллі дає своїм зревольтованим землякам раду, як усе розважну, ясну і логічну: він радить їм продовжувати в тім самім дусі, «бо в ексцесі неладу знайдемо ми вибачення і шлях для здобуття всього потрібного для нашої свободи... Я, дійсно, засмучений, бачачи серед вас тих, які відчувають муки совісти за те, що вони зробили, і які хочуть стриматися від дальших чинів... Ви не маєте лякатися ні закидів совісти, ні ганьби, бо ніколи немає ганьби для переможців, хоч би яким способом вони перемогли. Ми не маємо зважати на закиди совісти ще й тому, що всюди, де існує, як у нас, страх голоду або в'язниці, страх пекла не має сили. Люде пожираються взаємно, а доля слабого погіршується з кожним днем. Ужймо ж сили, коли нам на те дозволяє нагода. Ви знаю, що сей проект є смілий і небезпечний, але коли люди є в пазурах конечности, відвага стає розсудністю»...²¹

Ось мова, від якої можуть зімліти прихильники «шляхетних» принципів! Навів я її тут, щоб підкреслити погляди Мак'явеллі загалом, а особливо, щоб показати, які дурні є закиди, що він був апологетом тиранії, єдиновладства і що давав рецепти монархам, як «гнобити народ». Він говорив про князя так само, як міг би говорити про республіку. «Країна, – писав він деінде, – не може стати ані з'єднаною, ані квітучою, якщо вона не скориться якомусь одного роду урядові *чи то монархічному, чи республіканському*».²² Для нього існував лише культ держави, нації, яка хоче взяти свою долю в свої руки – чи з поміччю відважного кондор'єра, чи сама – все одно. Аби тільки була вона гідна влади і не вносила до розв'язання простих справ «закидів сумління» і тиранію слів, які заслоняють такі прості і такі ясні речі.

У двох місцях, які я щойно зацитував, є суть «мак'явеллізму», його ставлення до світу, до людей, до подій. Так має чинити кожний, хто хоче збороти долю, а не улягти їй; так має чинити володар, що хоче опанувати «щастя» підвладних і ворогів; так має чинити нація, що хоче стати на ноги, струсити з себе, як його Італія, ярмо «варварів». Про націю, передусім про її визволення думав він, се була його *idée fixe*. У сю одиноку мету мав він вдивлені очі. А в своїм розумуванні був геніяльно простий, заглядаючи в ядро речі, здираючи з понять дурні етикетки слів, наліплювані боягузами. Загалом магія великослівности не гіпнотизувала його. Ведений своєю безстрашною логікою, він ніколи не впадав у чистий вербалізм, як багато з його противників. Головні його вказівки були – хотіти, бачити ясно

²⁰ Le Prince. – Ch XXV.

²¹ L'Histoire de Florence.

²² Discours sur Tite-Live. – Liv. III. – Ch. 12.

і мати відвагу. До «новочасних мудреців» (які так пригадують *les hommes raisonnables* Марата) мав погорду, як до всіх словоблудів, квієтистів, утопістів та інших філістерів, що своє недолугство і прагнення спокою закривали гарними фразами. Холодна відвертість і дріб'язкова спостережливність мішалися в нім з пристрасним запалом фанатика в оцінці методів поведінки, подій і людей. На останніх дивився він тверезими очима правдивого політика, який не хоче мішатися з «плебсом», але й знає, що без нього нічого зробити не дасться. Се був вищий рівень погляду того ідеаліста, про якого говорив Шиллер, що він «denkt von der Menschheit so gross, dass er darüber in Gefahr kommt die Menschen zu verachten». Про нього можна сказати те, що сказав про Данте один із його нових дослідників²³: «Він брав життя поважно і вилучав з нього фривольність, мав віру і не знав скептицизму, був принципіалістом в ідеях і не бавився ними, серйозно ставився до свого життя як горожанина і до виконання свого фаху, чужий еклєктизму і дилетантству». І навіть з найбільш «цинічних» його рецептів ніколи не визирає прижмурене око блазня, ні хитрість дрібного дурисвіта (що має себе за політика), лише вдумливий погляд лікаря перед тяжкою операцією.

Ранке сказав про нього, що Мак'явеллі дав своїй нації отруту, яка у розпачливим стані його країни була єдиним ліком. Сі слова лишаю на відповідальності німецького історика, але одно є, в кожному разі, певне – автор «Князя» виписав народові... кінську курацію, яка, мабуть, одинока могла поставити на ноги той хирлявий організм.

Він учив володарів мистецтву поведінки, але багато дечого навчиться уважний читач із його творів, чого він не говорить: методи досліду над фактами суспільного життя, правильних стосунків між «героями» і «юрбою», між волею і матерією, маса питань, якими й тепер стало займаються соціологи і політики. Опріч того, в найглибшій таємниці свого ества він був, мабуть, естетом, бо дивився на життя, як на поле для «матчу», розрізняючи в нім лише «добрі тяги» і «злі тяги», ті, що ведуть до виграшу, і ті, що закінчуються поразкою. Знуджені пророки старих рас відхрещуються, як від «неморальної», від сеї точки погляду. Але сеї погляд є життєвою філософією всіх молодих, що рвуться вперед, народів, передовсім англосаксів. Усім же тим, які обурюються на «аморальність» мак'явеллізму і його проповіді в наші «гуманні часи», хай відповідь знаний сучасний італійський соціолог: «Яке велике є нецтво деяких наших сучасників, які навіть не в стані оцінити ваги питання, вистудіюваного Мак'явеллі, якому вони протиставляють сентиментальні й етичні бздурства, позбавлені всякої наукової вартості; а тим часом зі смішною претензійністю уявляють вони себе обізнаними в політичних і соціальних науках»²⁴.

Сі «учені» добре б зробили, коли б замість Толстих, Франсів, Шовів, Тагорів, Марксів і Декобрів, Еренбургів і Горьких та їхніх українських епігонів (*nomina sunt odiosa!*), що з побожною облудою підіграють найнижчим інстинктам маси, перестудіювали твори великого флорентійця. Може б його «кентаврська» філософія випростувала їх зігнутий хребет і навчила відрізняти людність від людськості, а ідеалізм від її ідеалізування. І тепер, у чотирьохсотлітні роковини смерті Мак'явеллі, мимоволі не раз згадується сеї «цинік», коли візьмете до рук «шляхетні» розправи наших учених.

²³ Gallarati Scotti Tommaso. Vita di Dante. – Milano: Baldini & Castoldi, 1920.

²⁴ Vilfredo Pareto. Traite de Sociologie generate. – Paris, 1919. – V. II. – § 1975.

З вдячністю згадуємо сього «амораліста» і його культ держави, коли читаємо в наших, що «суверенність держави належить уже до історії», що «ідея української суверенности неморальна, неможлива й абсурдна», що долею східної Європи є створити якусь «наддержавну Унію», що стреміти кожній нації до своєї держави є «ненаукова утопія»²⁵.

Із вдячністю згадуємо його аксіому, що нічого не варта власна держава без власного війська, коли читаємо панегірики «буфетних» політиків «українській» радянській державі.

З приємністю читаємо його пересторогу, що «кожний, хто засновує державу, мусить пам'ятати, що всі люди є лихі та що за першої нагоди дадуть вони вам се відчути», – коли згадуємо утопії наших учених про «союзи трьох Русей» або про «солідарність пролетаріату».

Коли ми читаємо в Мак'явеллі, нащо переможець осаджує колоністів на завойованій території («Князь», розд. III), то маяченням півголоків або шкрябаниною найнятих пер видадуться нам голоси тих, що тішаться з большевицько-жидівської колонізації України.

Коли згадуємо його перестороги проти «небезпек, які формуються», пригадуємо, як, мов горох об стіну, розліталися о голови наших політиків перестороги проти майбутнього ворога – цілої російської суспільности, бо в нас «боролися» тільки з царатом.

Коли читаємо його максимум – покладатися тільки на свою силу, а ніколи на любов підвладних або противника, встають у пам'яті надії наших «політиків» на «добре й широке серце російської демократії», на «зм'якшення крутого серця царату», згадується їхня «безхитрісна і простодушна» віра в перемену вовка на ягня, в те, що «не фізичною силою доведеться здобувати свої права»²⁶.

Коли читаємо в нього, що політик ніколи не має бути «мінливим і нерішучим», встає перед очима ціла хмара наших політичних хамелеонів і ціла чехарда наших «програм».

Коли читаємо «назагал люди судять очима... Кожний бачить те, що ти з себе вдаєш, і дуже рідко хто пізнає, хто ти є насправді»; коли ми читаємо, «що простак прив'язує вагу лише до позорів»²⁷, то пригадується безліч наших «простаків» від політики, які бачили не правдиві цілі української політики, скажімо, большевиків, лише ті прекрасні гасла, якими вони сі цілі закривали, і в які наші «простаки» так «простодушно вірили».

Коли ми згадуємо, що він писав про «варварів» і почуття, які його тоді хвилювали, якими дурними видадуться нам проповіді наших «культурників» проти «ширення національної ненависти».

Коли, нарешті, читаємо в наших учених, що «погляди, висловлені Мак'явеллі на політику... не відповідають нашим переконанням... та йдуть врозріз з найголовнішими постулатами культури», що «наш погляд на відношення політики до моралі діаметрально протилежний» та що «наше становище до геніального флорентійця наскрізь негативне», що в політиці ми маємо стреміти лише «до світла правди й до ясної майбутности», маючи за зброю «щирість, взаємне довір'я», «розуміння не лише власних, але й чужих потреб», ставлення «навіть до суперника, як до дру-

²⁵ Дністрянський С. Нова наука про Державу; Панейко В. З'єдинені держави східної Європи, Шаповал М. Револ. соціалізм на Україні; Бочковський. Націон. справа.

²⁶ Винниченко В. Відродження нації.

²⁷ Le Prince. – Ch. XXVIII.

га»²⁸, – то хочеться вовком вити з задрощів, що Італія мала одного Мак'явеллі замість соток наших «учених» із вразливим серцем...

В Італії теж колись, як у нас Мазепу, палили Мак'явеллі in effigie. Але тепер здвигнуто пам'ятник йому, як і Гарібальді, і Кавуру, але жодному австрійському цісареві, і Італія є вільна... У нас від Мазепи досі відхрещуються, на свого Гарібальді (вже неживого) пишуть пасквілі, а пам'ятники ставляють лише Кочубеям, Столипіним і Леніним, а Україна є досі під чоботом.

У своїй книзі автор «Князя» пише: «Є три роди голів: одні додумуються до правди самі, другі тоді, як їм її показати, треті – ані самі, ані за проводом інших; перші – найблискучіші, другі – також гідні пошани, а треті зовсім безпотрібні»... Я гадаю, що нам не дочекатися ні своїх Кавурів, ні нових Гарібальді так довго, як ми дозволятимемо сим «безпотрібним» головам, яких у нас без ліку, деморалізувати і далі суспільність та молодь...

* * *

P. S. Du sublime au ridicule... – Від великого до смішного, кажуть, один лише крок. Се з приводу останньої партійної сенсації – «замирення» і т.д. Я гадаю, що «Діло» і «Дзєннік Львовський» мають повну рацію, коли накидаються на «вархолів», що роздули непотрібно цілу справу. Бо, по-перше, бачили очі, що купували, коли вступали в УНДО; по-друге, що ж властиво сталося? Думаю, що, окрім доброго, нічого! Чистка партії від непевних елементів іде crescendo. Коли проф. Роман Смаль-Стоцький «порушив» свого часу університетську справу, йому зробили (щоправда) рекламу в партійнім часописі, але лише маленьку, а потім «дзєзавуювали»! «Автономію» – теж погребли! Коли зачав свою акцію др. В. Бачинський, хоч як багато мав у партії симпатиків, але все ж його відреклася! Хоч які заслуги поклали ті, що ходили на «конвенціональні зустрітини», а все ж їх, хоч часово, «завісили»! Не нарікати треба б, а тішитися цивільній відвазі більшости партії, що так розправляєтья зі своїми апостатами, бо я переконаний, що серед тих, що знесли «автономію», були такі, що пізніше йшли з др. В. Бачинським; що серед тих, які «дзєзавуювали» останнього, були й ті, що пішли пізніше на «конвенціональні зустрітини», і я готов битися об заклад, що серед тих, які тепер «завішували» зустрітинців, є багато таких, що завтра знов висунуть «автономію», або «порушать» університетську справу, або просто ревнуть на нову ноту: Bei dir, Majestat, і т.ин. Отже, коли ті самі люди для гонору партії осуджують нині те, що роблять завтра, то чи се не є доказ залізної партійної дисциплінованости?

Кажуть, що на західних «зустрітинах» були й пропоновані прихильники сходу. А хоч би й так, – відповім я. Брак інтелігенції! В Німеччині, на що вже більше сеї інтелігенції, а й там монархіст Гінденбург пішов, як було треба, рятувати республіку (правда, німецьку, але то вже нюанси!). А потім, схід сходом, але Раковського з Парижа викидають, з Куомінтангу комуністів викинули, з тредюніонів в Единбургу – теж, а як так піде далі, то що? Отак «зависнути», ні туди, ні сюди? Треба ж кудись приткнутися! А зрештою, крик зовсім не пропорційний до «злочину». Самі ж «злочинці» кажуть, що їх участь у зустрітинах була зовсім «коротка», от по бороді текло, а в роті сухо було (не так, як у Харкові!). Чи личить, отже, поважним політикам до таких дрібничок чіплятися? УНДО є сконсолідоване, навди-

²⁸ Доц. др. **Іван Мірчук**. Етика а політика.

вовижу гарно зіспіване угруповання, яке знає, чого хоче, чи чого має хотіти, і зовсім непотрібно було кільком «вархолам» закаламучувати ідейну роботу партії та її напрямок. Все одно з того нічого не вийде.

Кажуть, що того напрямку не видно. Як то не видно? Чи ж не боронить партійний орган цілком виразної лінії супроти Сходу? Правда, пізніше сам-таки містить довгу наукову розправу про стан кулінарної штуки в Світах, яка кидає цілком інше світло на оцінку політичної ситуації на Україні, але лише дурні є догматиками, а поважні політики мають звертати увагу на всі вияви життя, хоч би з журналістського обов'язку. Потім, і сі зустрітини... Але про них я вже говорив і гадаю, що якраз вони і є характерні для напрямку партії і свідчать – за всіх її хитань – про те, що партія ніколи не спускає з ока своєї остаточної мети, так сказати, програми-максимум. І ми лише вдячні маємо бути головарям партії, що вона поволі наближається до сеї програми-максимум, зберігаючи свій декорум... От як той Явтух з народної пісні, що їхав на базар. Він теж робив поступки «товариській чемності», але так само, як і партія, вмів дбати про декорум, про горду міну:

*Та куди ти їдеш, Явтуше,
Та куди їдеш, мій друже?
– Не скажу!*

*Та коли ж твоя та добра ласка,
То й скажеш?
– На базар!*

*Підвези ж мене, Явтуше,
Підвези мене, мій друже!
– Не хочу!*

*Та коли ж твоя та добрая ласка,
То й схочеш?
– Сідай скраєчку!*

Потім (що значить добре слово!) довідалася красуня-звабливиця, що везе Явтух продавати, і так розчулилася, що й обняла Явтуха (хоч він і казав – «не хочу!»), а потім ще ліпше:

*Поцілую тебе, Явтуше,
Поцілую тебе, мій друже!
– Не хочу!*

*Та коли ж твоя та добрая ласка,
То й схочеш?
– Поцілуй, та не вкуси!*

Ось вам взір української політики, принципової, але такої, що знається на товариській чемності; яка, коли на щось зважається, то тільки змушена обставинами і ніколи під грубим примусом, лише під впливом доброго слова, і яка зараз застерігається, що *далі вже не зробить ані кроку*: сісти, але скраєчку! Обійняти, але не задушити! Поцілувати ще, але вкусити ні! І робити з сього приводу гармидер. Направду, коли ми вже станемо поважними політиками!

І ще – «найвища міра кари»! Се зовсім не до речі. Тут я цілком приєднуюся до авторитетної думки одного з поважних членів УНДО: коли за таку малу дурницю застосовувати найвищу міру кари, то ж що доведеться робити тоді, коли репрезентанти народу втнуть щось таке, що... Увага зовсім слухна й оперта на добрім

знанню своїх співпартійників. Все треба думати про майбутнє і ніколи не робити нічого похапцем! Коли «вархолам» не рехт, хай виступлять з УНДО або поїдуть до Стрия... Всяка диференціяція добра. Добре, що галицькі москвофіли зірвали свій конкумбінат з волинським Сельробом; добре, що волинський Сельроб виступив (чи там його виступили) з клубу; добре, що посол Пащук після «довгої (справді довгої!) і тяжкої боротьби своєї совісти» здобувся на «акт громадянської відваги» і виступив з комфракції перед самим розв'язанням сойму, – все се добре. Диференціяція мусить бути, а «вархоли» найліпше зроблять, коли теж перестануть бавитися в підсусідки і теж сепаруються. Хоч сумніваюся, чи ті з них, що вступили до УНДО, виявлять таку «громадянську відвагу», як Пащук, бо все ж вибори йдуть, а, сепарованим, їм тепер навіть на краєчку посольського возу не дадуть уміститися. А се ж найважливіша річ – за небіжчика цісаря і anno Domini 1927.

МАЗЕПІНСЬКИЙ МИР

(1918–1928)

У 1928 році минає десять літ від підписання Берестейського миру між Україною, з одного боку, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією – з другого.

На перший погляд, важко відрізнити цей мир від інших, що закінчили світову війну: від Версальського, Сен-Жерменського, Севрського чи Тріанонського. Мир як мир, тільки що «без анексій та контрибуцій», але й такі мирові договори знає вже історія...

Та хто захоче зазирнути глибше в цю подію, той побачить, що вона була симптомом далекосяглої зміни в укладенню політичних сил Середньої та Східної Європи; що значення сеї події, хоч і як важливе для самої України, виходить далеко поза її межі та що вагу Берестейського миру відчуватиме ціле XX століття на землях, де тепер панують Москва, Польща, Чехія та Румунія.

Два моменти в Берестейському договорі треба розрізнити, з яких кожний має свій глибокий, прихований зміст: *по-перше*, самих контрагентів, *по друге* – зміст договору.

Обставина, яка надає особливої ваги мирному трактатові, є та, що одним із його контрагентів була держава, яка в новітніх часах не з'являлася самостійною на міжнародній арені. Уперше по Мазепі й Орлику вступила тут Україна на арену міждержавних відносин як рівноядна і рівноправна сила, з якою договорювалися інші про її роль і становище серед сусідів. Коли про подібні ж речі договорювалася, скажімо, Франція з Німеччиною, коли диктувала їй волю переможця, то хоч би яка тяжка ця воля була, Версальський мир лишався *епізодом* у віковичній боротьбі двох противників, у якій щокількадесят літ опускалися політичні терези то одного, то другого вділ. Але трактат, який уклали центральні держави з Україною, змушуючи рівночасно Росію помиритися зі своїм південним сусідом, визнаючи його рівнорядною державою, мав інше значення: Берестейський мир був миром з учорашнім мерцем, з народом, у тіло якого вбивали свої кордонні стовпи дві сусідні імперії, вбивали, здавалось, назавше, щоб у 1918 р. засісти з представниками цього народу за одним столом «як рівний з рівним, як вільний з вільним!» Навіть Ризький мир Росії з Польщею не мав того значення, що Берестейський, бо реститував, порівнюючи, недавнє минуле, тоді як український мир створив «novum» у Східній Європі, якого й вороги не сміли припускати, ні приятелі так скоро сподіватися.

Тим «novum» було воскресіння Тризуба, воскресіння держави Володимира, хоч і без її сили, але з її аспіраціями: на Чорне море, на незалежність від півночі, на «червленські городи». Ми обходимо 22 січня – роковини IV Універсалу Центральної Ради як свято української державности і маємо повну рацію робити се; але не треба забувати, що IV Універсал був у суті речі лише *декларацією* нашої незалежности та що аж Берестейський мир надав тому декларативному *актові санкцію* *доконаного факту*. В Берестю Україну як окрему державу визнали *фактично*

центральної держави і Росія. Щойно у сім невеличкім поліськім містечку, став універсал ребелянтів (бунтівників) маніфестом вільної нації, що звітувала своє народження і змусила й інших з тим фактом рахуватися...

Коли ми так дивитимемось на мир у Берестю, як на фактичне осягнення суверенності, то сей факт набере тим більшого значення через те, що серед окраїн колишньої Росії Україна *перша* вступила на сей шлях, на шлях не тільки декларативного, але й фактичного виділення в самостійний державний організм. Її *першу* як державу визнали інші, бо створену центральними державами Конгресівку й самі поляки не вважали за суверенну, і сей факт показує, що не в хвості якогось загального руху плелася Україна, лише проломлювала нові стежки, вказуючи дорогу іншим, зачинаючи нову гру в політичній еволюції Східної Європи.

Вступаючи на шлях фактичної незалежності, Україна пішла ним так, як того вимагали конкретні обставини: разом з арміями центральних держав українська армія зачала фактичну війну з російськими військовими силами на Україні. Що українських військ було небогато, що з головною роботою в очищенню України від росіян упоралися союзники – се мало *мілітарне* значення, але ні трішечки не ослаблювало *політичної* ваги самого факту. В 1855 р., під час війни Англії, Франції й Туреччини з Росією, Сардинія (Кавур) уклала трактат із союзниками, посылаючи на поміч їм експедиційний корпус на Крим. Поміч була невеличка під військовим оглядом (15000), але в політичнім сенсі поставила вона Сардинію на рівнорядну стопу з великими державами, даючи їй обік них місце на Паризькім конгресі... Подібне ж політичне значення, як чинний виступ Сардинії на боці західних держав, як чинний виступ польських і чеських легіонів по боці Австрії чи там Антанти, мав і виступ української армії в 1918 році на спілку з новими союзниками. І це було логічним наслідком Берестейського миру. Одним замахом перекреслив сей мир нововитворену в нас традицію політичної спільности з метрополією, перекреслив ідею кирило-методіївців, а з «мазепинства», страшного і проскрибованого, зробив *реальну програму дня*.

Коли *сам факт* укладення миру Україною свідчив про народження нового політичного повноправного осередку в Києві, то *зміст* того мирного договору показує нам, якою силою могла би бути на європейськім сході *дійсно* суверенна, скріплена в середині Україна.

Усі мемуаристи цих часів однозгідно стверджують, як дуже залежало центральним державам на сім мирі. На коронній раді у Відні, де граф Чернін здавав звіт з Берестейських переговорів (оповідає в споминах ген. Арц), австрійський прем'єр д-р Зайдлер домагався негайного замирення з Україною, бо становище людности монархії було катастрофальне, бо *Brotfrieden* був невідкличною конечністю. У великій потребі Австрія згодилася навіть на такі пункти договору, які порушували суверенність тисячолітньої імперії над її землями (обіцянка автономії Галичини) і перекреслювали довголітню лінію її польської політики, в якій *особисто* була зацікавлена династія (уступлення Україні Холмщини) – так був їй потрібний мир з Україною! Для сього миру поробила вона поступки, яких не домоглася б від неї й Росія, коли б зважилася на сепаратний мир у 1917 році. І сі поступки вирвала від наддунайської монархії Україна, ще не сконсолідована, щойно постала, що змушена була на другий день від тої самої Австрії просити допомоги.

Сі міркування можуть дати уявлення про значення й міжнародну силу України, яку, завдяки своїм богатствам і числові своєї людности, могла б осягнути *дійсно* сконсолідована в міцний державний організм Україна; про значення *справді* суве-

ренної й міжнародно сильної України для здійснення соборницької програми, для долі наших окраїн.

Деякі політичні генії, що *передбачають* всі події *post factum*, нарікають на «берестейську» орієнтацію нашої політики, бо, мовляв, на манівці вона нас завела, реального нічого не дала. Смішні твердження! Не політика незалежності завела нас на манівці, а невміння вести її консеквентно, нездатність наша втримати в руках раз здобуте. Бо, повторюю, коли ледве народжена, в пелюшках ще українська держава могла так заважити на політичних терезах Східної Європи і так розв'язати справу своїх західних «кресів», як у лютім 1918, то чого ж можна було сподіватися з моментом її державно-політичної повнолітності.

Можуть сказати, що берестейське урегулювання справи наших західних земель лежало, так чи не так, в лінії політики Берліна. Може бути, але не Австрії. І помиляється той, хто думає, що так легко давав собі раду з сею Австрією Берлін у питаннях міжнародної політики. Ще під час війни видала Австрія розпорядження про «відокремлення Галичини», що було заповіддю її прилучення до майбутньої Польщі; а, як читаємо у споминах фельдмаршала *Гетцендорфа*, граф Берхтольд офіційно обіцяв полякам по розгромі Росії злучити Галичину з Конгресівкою (очевидно, з Холмщиною разом) в одно політичне тіло.

Сі наміри Австрії знаходили, очевидно, сильну підтримку з боку самих поляків, а з їх думкою мусив Відень під час страшної війни ще більше рахуватися, як під час миру. І Польща, хоч напівсамостійна, була тим другим (по Австрії) чинником, що всяким способом опирався згаданим вище пунктам Берестейського миру (щодо Галичини й Холмщини). На саму звістку про ці пункти уступила зі свого становища варшавська Регенційна Рада, як рівно ж і цісарсько-королівський генерал-губернатор у Люблині граф Шептицький; у галицьких містах відбувалися ворожі монархії маніфестації, частина польського легіону покинула свої прапори і т. д. А все те було серед тих обставин – дуже не вигідне для Центральних держав як з огляду на загальну ситуацію, так і з огляду на плановане рекрутування помічної армії в Конгресівці. І коли, незважаючи на сподіваний опір поляків, на опір самої Австрії, Україні все ж таки вдалося перепровести свої домагання, то можна собі уявити, як могла би заважити на бігові подій не квола, як у 1918, а добре вже організована й міцна Київська держава. Коли історія дала нам наочний доказ, що значить суверенність для здійснення соборницьких кличів, то це завдячуємо ми Берестю...

Скептики кажуть, що суверенна українська держава (УНР) підписала і варшавський договір 1920 року. Певно, так само можемо собі пригадати, що й суверенна українська держава (за гетьмана) мусила мовчки прийняти до відома одностороннє звільнення себе Австрією від зобов'язань трактату про Галичину і Холмщину; але і одно, і друге могло статися, власне, *завдяки ослабленню держави*, завдяки захитанню її незалежності (колись польський сойм ухвалював розбори Польщі), а не з яких інших причин. Ні, тисячу разів не має рації той, хто понижує значення ідеї суверенності для реалізації ідеалу соборності, і найкращий доказ, що не вони, сі скептики, мають рацію, є доказ Берестейського миру.

Кордони із Заходом усталювалися – вперше за низку довгих літ – не Москвою, а Києвом. Справа полудневих кордонів, справа Чорного моря рішалася не в Москві, а в Києві. Питання миру і війни на Україні рішалася не в Москві, а в Києві. Було щось свіжого, великого й нового в цій ситуації, створеній волею народу в пам'ятні дні Берестейського миру.

Але сей мир мав ширше значення не лише для України. Коли ми звернемо увагу на контрагентів України, дивні історичні спомини насунуться нам. Сими контрагентами були: Туреччина, та сама, що посилала колись султанський фірман і гетьманську булаву Дорошенкові... Цісар, той самий, що колись слав прапори свої запорожцям, еднаючи їх до союзу з собою. Німеччина, політична наслідниця Бранденбургу, з яким Хмельницький укладався про долю Польщі...

Се було воскресіння давних історичних традицій, де Україна грала активну роль, і поховання старих, де була вона пасивним м'ячем у руках сильніших – ось що таке був Берестейський мир. Се був поворот до тих традицій, коли вигадкою був так званий і модний тепер «європейський Схід» зі столицею в Москві чи Варшаві, лише коли Україна грала на тім сході свою *окрему роль*. Берестейський мир був наочним доказом привернення сих традицій, дороговказом на нових шляхах європейської історії, висуненням призабутої концепції Полтави і Жовтих Вод, смілим жестом у напрямку нового державного урегулювання величезної частини нашого континенту. І в сім є значення Берестя, яке виходить поза межі безпосередньо зацікавлених сторін.

Хто хоче, може бачити у сім новім шляху, на який ступила тоді Україна, не шлях, що десь губиться в майбутнім, на верхів'ях, лиш *епізод*, урвану стежку, з якої історія все одно зверне на протоптану дорогу. Але так може говорити лише осліплене гуртківство, не обізнана з минулим думка холодного споглядача. В 1855 році Росія мусила проголосити своє *désintéressement* щодо Слов'ян Оттоманської імперії; по Горлицьким погромі мусила вона фактично зректися втручання до справ австро-угорських слов'ян, нарешті, по Берестейському мирі згодилася на «незацікавленість» у справах усіх своїх колишніх західних окраїн. Хто в сій несамовито правильній кривій, хто в сій лінії розвитку бачить лише «епізоди», того не врятувати; той ніколи не зрозуміє жорстокої логіки подій ані того, що укладаючи свій Берестейський мир і змушуючи разом зі союзниками Росію укласти свій «пахабний мір», ми були знаряддям процесу, який називається розпадом російської імперії. Бо коли свій Берестейський мир ми уклали по російським розгромі 1855, по дипломатичнім погромі 1878, по катастрофах 1905 в Манджурії і 1915 в Пруссії і в Галичині, – то тут не епізод, а неперервана лінія розвитку, що хилиться для найстрашнішого нашого противника вділ.

Так само, коли згадаємо собі, що деякі пункти Берестейського трактату (я назвав би їх «жовтоводськими») настали по 1772 і 1793, і по відвороті 1920 року від Києва, то й це свідчитиме не про епізод, а про якусь сталу лінію, яка *не для нас* заломлюється вділ.

Берестейський мир, коли дивитися на нього з сього погляду, виходить у своїм значенню поза межі української справи. Він був величезним кроком наперід у дезагрегації тих двох монолітів (правда, не рівної ваги), які колись сперечалися за панування на європейським Сході і які тепер мусять рахуватися з волею нового, третього чинника. Ведучи до цілковито нового регулювання східноєвропейської проблеми, рвучи з усталеною від трьох віків традицією, Берестейський договір виходить далеко поза межі чисто локального питання, стає подією європейського значення. Такою, як були перші спроби Росії стати європейською потугою, або як поява Собеського під Віднем, тільки – в якраз протилежнім напрямку...

Сей трактат – як фактичне узнання і виступ на політичну арену нової державної ідеї, сей трактат – як наочний доказ величезної ваги державної суверенности для соборницької ідеї; і нарешті – як початок нового регулювання політичного укладу

в східній Європі, не ревідованого майже триста років – ось значення, яке має сей мир 1918 року!

Але... І тут настає велике «але». Об'єктивне значення цього миру не йшло, на жаль, у парі з суб'єктивним розумінням його нашими відповідальними чинниками. І в сім є друге, трагічне значення для нас Берестейського миру, як і, зрештою, цілого останнього національного зриву.

До Берестя українські політики поїхали напівзмушені до того обставинами. Багато промовців Центр. Ради висловлювалися проти сепаратного миру, м. ин. соціаліст-федераліст М. Кушнір., соціаліст-революціонер Шраг, соціаліст-демократ Винниченко і навіть се була пануюча думка уряду. Трохи згодом Генер. Секретаріят таки вислав до Берестя, де вже відбувалися переговори між центральними державами і Росією, свою Делегацію, але і тоді тільки для контролю за переговорами, які, на думку українського уряду, був управнений вести тільки «правовитий» все-російський уряд – за Московщину і за Україну. А ген. секретар закордонних справ О. Шульгин дуже журився тим, як то мовляв Україна, може «зрадити» Англію і Францію – «своїх» союзників... І щойно неприєднана політика Совіта народних комісарів російської республіки і запрошення України центральними державами, витягли наш уряд з ролі «контролера» і змусили його виступити самостійно на мирових переговорах.

Та це вже належить до трагедії цілої нашої революції: до диспропорції між (яскравою) об'єктивною і (кволюю) суб'єктивною революційністю української ідеї, яка так намацально далася відчутти в ті пам'ятні роки. Брак сеї суб'єктивної революційності (в головах провідників) можуть знищити лише тверді факти життя, а одним з таких твердих фактів, створених самочинно життям, був якраз Берестейський трактат. Він був підсумком і виявом того величезного здвигу, який настав і в нашій народній психіці, і у взаємовідношенню трьох головних акторів на сході Європи і який завдячує своє існування наглому вибухові вулкана, довго не чинного на наддніпрянських степах, якого досі вгасити не вдалося й морю пролятої крові.

9-е лютого 1918 року було початком нової ери для нашої половини континенту; він залишиться вихідною точкою для українського Києва, а для інших – темептом, пригадкою, що теперішній уклад Східної Європи не є вічний.

САНСАРА

Треба увільнитися від того, що індійці звать «сансара», від тої метушні життя, яка найбільше заважає людям збагнути мету їхнього існування.

Лев Толстой. Недѣланіє (Le non agir).

Le Bouddhisme, c'est: ne pas desirer, ne pas agir.
Or, si l'Occident n'agit pas, il meurt.

Paul Morand. Bouddha vivant*

В одній присвяченій «Націоналізмові» статті писав недавно совітський критик: «Своїми міфами дає Донцов українському суспільству смертельну отруту», але «його поклик до культивування волі не позбавлений значення і для нас», «його заклик до волі не повинен пролунати безслідно й мимо нас».¹

Цінне твердження! Воно свідчить, що на Великій Україні зачинає блимати свідомість недуги, спільної всім нашим займанщинам. Не сперечатимуся тут про немилі нашим «большевикам» способи лікування. Можливо, що ці способи є й справді отрута. Але чи не вважав Ранке (у розвідці про Мак'явеллі), що отрута в розпачливих обставинах може бути єдиною курацією для народу?

А втім, не про се тут мова, лише про сам діагноз, про саму недугу. Особливо якраз впадає вона у вічі, коли порівняємо себе зі здоровими народами.

Погляньмо довкола себе! Майже жодна з націй, що вели війну, не лишилася на тім самім місці, де була в 1917 р. Всі вони рвуться геть з вузьких рамок на простір, до повного виявлення себе і своїх сил. Італія простягає руки через Адрію до Албанії, через Македонію до Солуні та Егейського моря. Франція зазіхає на еспанське Мароко. Німеччина ставить справу Гданська і коридору. Англія забирає Малу Азію, загізджується в Абіссинії. Америка сідає в Мексиці і Нікарагуа. Польща ставить справу Литви і Східної Пруссії, і навіть Росія, хоч і безуспішно, пробує розширюватися, де лише може. Ворушиться Єгипет, Китай, Мароко, Куба...

А всередині йде імпозантний економічний розвій Німеччини, Сполучених Держав, кільчаться нові течії (большевизм, фашизм, санація), йде уперта праця м'язів і думки – великий розмах, далекі овиди, невдержна *сила експансії*.

Експансія! Ось ми й знайшли те слово, яким найкраще означити ту волю до життя, волю вийти геть поза дроти, що така хирлява в нас... Експансія, бажання розросту – ось той таємний життєвий еліксир, з яким стають великими народи, а без якого спускаються до значення народів-провінцій. Г. Ферреро називає сей еліксир *le feu*, священний *вогонь*, що зігріває й утримує при життю. Його ототожнює він з *працею*. Йому ж приписує, м. и., факт несподіваного воскресіння німецького

* Буддизм, се не прагнути, не діяти. Але коли Окцидент не діє, він вмирає. (**Моран Поль.** Живий Будда).

¹ «Більшовик України», 1926. – Ч. 23. – С. 81.

народу по війні. Мимо страйків і революції, мимо монархічних і комуністичних бунтів, мимо вибухів партикуляризму, в Німеччині курили фабричні димарі, палали фабричні печі, гонили точні, мов хронометр, поїзди. Ціла країна жила горячковим, напруженим життям завзятої й невсипущої праці... Ціла Німеччина, – пише Ферреро, – перетворилася на одну велитенську продукуючу машину. І доки вона працює, світ може спати безжурно, не западаючись у безлад.

Хочете знати, чому німці побідно відбиваються від злучених сил цілого світу? Тому, що коли в 1874 р. ще першою промисловою країною була Англія, а другою Франція, то перед війною на другім місці йшла вже Німеччина, лишаючи позаду Америку і Францію. Тому, що коли ще в 1880 р. на 10000 німців 48 вимандрувало, то в 1913 р. їх вимандрувало лише 3 на 10000. Тому, що за сей час споживання жита збільшилося в Німеччині на 24% (на голову людности), а цукру – на 188%. Німці, отже, голодували й емігрували, як було їх 41 мільйон у державі, і зажили добре, як стало їх 70 мільйонів!

Жадоба добробуту, культу праці, експансія привели їх до того стану.

Підводячи підсумки світовій політиці, писав А. Свентоховський: «Німеччина, незважаючи на всі свої злочини, є народом сильним, а значить, шанованим і милуваним. В її генії, працьовитості, витворчості, ладі, енергії, в її культурі, розтоплюються її великі гріхи. Світ бачить у ній поваленого і зв'язаного велетня, який, порвавши пуга, знову встане потужний і грізний. Ось чому погромці Німеччини танцюють коло неї.²

Ось вам перекладений на мову фактів і цифр таємничий еліксир Ферреро, та високонапнута творчість, що вдрапується на чимраз вищі щаблі, побиває чимраз тяжчі рекорди, – експансія!

Точнісінько так розуміє експансію й Еміль Золя. Промову до французької молоді (1893) сей матеріаліст і натураліст закінчив так: «Я пропоную вам теж віру, я благаю вас знайти в собі віру в працю... Я знаю, якою банальною здається вам ся рада... Але я прошу вас зупинитися над сим... Праця, панове, се єдиний закон світу, се регулятор, що тягне органічну матерію до її мети... Раджу вам зайняти своє життя якоюсь величезною працею, якої кінця ви не бачили б. Праця – се зерно, кинуте розумові на те, щоб він молов його і робив з нього щоденний хліб з задоволеною свідомістю сповненого обов'язку... Я переконаний, що одинока віра, яка може врятувати нас, є віра в довершене зусилля».

У романі «*Fécondité*» співає Золя славень сій праці, яка є правдивою душею світу, яка все наново творить майбутнє... Розширюйте ваші серця, розширюйте ваші родини, розширюйте обсяг вашої діяльності – ось його проповідь, проповідь здоров'я, сили й експансії.

Сей «вогонь» (Ферреро), «працю» і «розширення» (Золя) називає інший француз, Ром'є, «духом підприємливости». «Душа промисловця, – пише він, – має в собі щось, що не є тільки лакомством зиску, що наказує йому наражатися не раз на великий ризик. Се щось гідне всякої пошани, се і є той *l'esprit de l'entreprise*, інстинкт творчости, се «божественний шал будівничого, винахідника, продуцента». Люди, опановані сим шалом, накидають загалові дух служіння колективу, надають форму тому «інстинктові експансії», який куняє в кожній одиниці, творить культурні цінності, цілу нашу цивілізацію.³

² «*Myśl Narodowa*». – 1925. – Ч. 6.

³ *Explications de Notre Temps*.

Валуа називає те «щось», про яке говорить Ром'є, законом праці, якому сильні змушують коритися слабких і який хоронить народи від занепаду і розкладу.⁴

Дуже своєрідну форму має сей творчий шал в англійця. Тут ся експансія є чисто абстрактна, спортова насолода зусиллям і перемогою. Андре Моруа, що добре вистудював британців, так характеризує їх: «Щоб зацікавити француза матчем з боксу, треба йому сказати, що тут заангажована його національна честь, але, щоб зацікавити англійця у якійсь війні, вистачить лише піддати йому думку, що се є свого роду партія боксу. Скажіть нам, каже майор Паркер, що німець-варвар і гун, ми з чемности притакнемо вам, але скажіть нам, що він лихий спортсмен, і ви зірвете на ноги цілу британську імперію»⁵.

Життя як спорт, експансія для експансії. Інстинкт, як щось безінтересовне, немеркантильне, як ціль у собі – протиставляється тут споживанню і спокою.

Ще яскравіше се протиставлення в американця. Коли ідеалом француза, – каже один дослідувач, – є «посідати без здобування» (*posséder sans acquérir*), то ідеалом американця є радше – «здобувати, хоч би й без посідання» (*acquérir sans posséder*). Відважним герольдом сеї філософії є Генрі Форд. Він ненавидить працю людини, яка чатує на день, коли зможе покинути фронт життєвої боротьби і «жити з доходів». Для нього – се жодний ідеал, ідеал – се «розріст». Життя не є постоем, лише подорожжю. Навіть людина, яка чується осілою, не є нею, вона западається в свій ґрунт. Отже, не спокій, а праця. До яких меж? Без жодних меж. Форд не визнає неможливости. «Ще я не знайшов, – каже він, – нікого на сій землі, хто б міг мені сказати, що є, а що не є можливе». Філантропію він ненавидить, і тому не підтримує калік, сліпих і глухих, лише знаходить їм заняття на своїх фабриках, і то за нормальне винагородження. «Встань і борись, милостиня – для нездар!» – оце його клич.⁶

Найгарнішу симфонію сеї сили експансії знаходимо у Джека Лондона. Ось які міркування про білу людину, про представника сеї сили розросту вкладає він в уста червоношкірого індіанця: «Що, одначе, найдивніше – білі люди йдуть неначе віддих смерти; всі їхні шляхи провадять до смерти, мають її повні ніздрі, а одначе не вмирають! Їх є віскі й тютюн, і пси з шкарубкою шерстю, і кашель, і кров, що спливає з уст, шкіра їхня біла й чула на мороз... А одначе серед усіх нещастя, які несуть із собою, живуть і обростають товщем, ростуть і множаться, і кладуть свою тяжку руку на цілий світ, і топчуть ногами всі народи! Жінки їхні тендитні і кволі, неначе малі діти; можна б легко зломити їх, а все ж ніколи не ломляться і видають на світ мужчин. З миршавости, з слабкоти, з недуг постає сила, влада і потуга. Раса людей, закута в сталь, раса проводирів, творців життя для всіх народів стала раптом йому перед очима, мов велетенська з'ява. Ось мандрує обережно крізь бори, веслує морями бурливими, ось спинається на гірські шпилі. І скрізь, і завше крок у крок обік неї, сеї людини, ступає право (що організує життя) непоборне й потужне».⁷

А ті, що не мали в жилах сього вогню експансії, червоношкірі, відступали перед народом-велетнем і корилися його правам. І, ставлячи понад усе свій мирний побут і життя, тратили його. А ті, білі, яких гонила наперед, назустріч небезпеці пристрасть, сильніша від любови до життя, жили і розросталися... Такі були сі

⁴ Valois G. L'homme qui vient. – Paris, 1923.

⁵ Maurois A. Les silences du colonel Bramble. – Paris, 1918.

⁶ Ford H. Moje życie i dzieło. – Warszawa, 1925.

⁷ Лондон Д. Союз старих.

«висланці віку криці, що прибули до червоношкірих, сі люди ясношкірі, блакитно-оки й непохитні – правдиве втілення вічного, неспокою їхньої раси».

Ось вам новий вираз на те поняття, яке Ферреро означив словом «вогонь»: «вічний неспокій», всежеручий, як вогонь, і, як він, експансивний; неспокій, що не дбає про спочинок, ні про вигоду, що завше гонить у незнане, підбиваючи собі людей і світ...

Сей дух експансії гонив давних американців-фермерів, він же надихав і модерних мешканців хмародрапів. Спершу сей дух завоював прерії, потім галасливе місто. Сим останнім завойовником у літературі був першим Вітмен. Спершу шукав він «натури зухвальства», «первісної енергії», «вибуху спутаного вогню» лише «серед вод і повітря». Але скоро перестав, бо побачив нову силу, що зросла в американськiм місті, на власні очі побачив він блиск електричних міст, у яких «вибухла нова людина»... І відтоді не втишує вже він свого прагнення в самотній глушині і в тихих водах провінції... З ним молода Америка зірвала греблю, що відділяла убогу країну фермерів від пишного міста і залляла його силою своєї невичерпаної експансії, щоб за кількадесят років дати світові Ліндберга, сей правдивий вияв американської сили нервів, упертої витривалости, карколомної відваги і того абстрактно-безінтересовного духу підприємливости, без якого нема великих людей, ні народів.

Сей дух розросту західних рас діяв як у царині матеріальної, так і духової культури. Тим «вічним неспокою», тим «інстинктом експансії» пересякнута й філософія тих народів. Трайчке, Бернгарді, Ніцше, Фіхте – у німців, Берк, Сілі і Дарвін – в англійців, Мак'явеллі і В. Парето – в італійців. Лише той, хто вглибиться в лабіринт духової творчости сих ідеалістів – зачіпної, тверезої й заразом зухвало-безінтересовної, той зрозуміє Кавура, Бісмарка й Черчиля... Сей же експансивний дух (усе більше, все дальше!) віє і в західній Церкві – в Католицькій і в тій, що з неї вийшла, – у Протестантській. Усі оті *Young men christian associations* з їхніми незчисленними філіями по всіх закутках Європи, різні протестантські секти зі своїми науковими і філантропійними закладами по всіх континентах: нашим, жовтiм і чорним, – свідчать про велику силу розросту сеї Церкви. Може, ще більшу діяльність під тим оглядом розвиває католицизм. Хоч наднаціональний у засаді, але реалістичний на практиці, зачинає він черпати свою силу з націоналістичних рухів, як у Бельгії, у Франції, в Польщі, нарешті, в Німеччині. «Націоналізується» в Китаю і загалом в Азії. Приклад кардинала Мерсьє у всіх ще перед очима, але й у Німеччині не рідкі проповіді слуг Церкви, що християнин має підтримувати «*die Auswirkung der von Gott in die Völker gelegten Expansionstriebe*» (розвинення Богом закладених у народи експансійних стремлінь), що обов'язком християнина є дбати, щоб його нарід затримав «своє місце під сонцем, коли його не має, щоб його здобув, а коли втратив – щоб повернув...»⁸.

Тим самим духом «розширення» і підбою перейнята й література сих народів. Не говоритиму про стару літературу. Але ось перед нами нове явище, яке Сейєр не вагається охрестити «літературним імперіялізмом». Життєва меланхолія і нерішучість, пише він, колишня недуга віку, уступають тепер місце іншим почуванням – безоглядній амбіції і жадобі пановання (*passion de dominer*). Атмосфера нашої доби пересякнута ферментами енергії, а демаркаційна лінія між минулими і новітніми часами переходить через Ніцше. З ним перемагає нова концепція життя

⁸ Schlund E. *Katholizismus und Vaterland*. – München, 1923; Heft 2. – 1925.

аристократична, авторитарна й сувора. З'являється сила літературних творів, надхнутих подивом до сили, екзальтацією енергії, оправданням насильства, погордою до слабкості й милосердя, релігією успіху (Баррес, Поль Адам, Крем'є, А. де Монтерлан).⁹

Сила «експансії», «дух підприємливості», «імперіялізм» – ось ступенювання того «щось» Ферреро! Ятриться він і тут, і там, і в літературі, і в економіці, і в Церкві, і в політиці – той самий, хоч у різних постатях.

І, хоч як се дивно, безінтересовний, повний самовідречення і абстрактної, чисто спортової розкоші чину, зусилля сей дух експансії, творчого завзяття рівночасно збільшує матеріальний добробут, політичну й культурну міць народу!

Англія тому політично тримає Гібралтар, Мальту і Каїр, що 70% торгівлі в Середземнім морю в її руках... Не для чого іншого, як власне через зріст господарської експансії, сміє Німеччина ставити на порядок денний справу перегляду Версальського договору. А коли ми усвідомимо собі, що дохід американського народу за п'ять останніх років з 62 мільйонів амер. доларів зріс до 90, себто на 43%; що участь Сполучених Держав у світовій торгівлі від 1919 до 1925 р. зросла від 19,9% до 26,6%, а така сама частка Європи змаліла від 64% до 50%, то ясным стане, чому американський *tailor* побиває поволі французького *tailleur'a*, чому тип *american girl* стає ідеалом краси, чому американський *jazz band* лящить по всіх каварнях і мюзик-голлах від Сан-Франциско до Бомбея й від Парижа до Львова і Києва; чому американське *savoir vivre* поволі спихає на другий план французчину.

Дух імперіялізму, вічного неспокою, праці, підприємливості є міцний, як саме життя, і непоборний, як смерть. Він лише робить націю сильною економічно, здоровою духово і шанованою політично. Він лише може вирвати наріз з провінційної трясовини на широкий шлях історії...

І біда тій нації, в якій завмирає сей дух! Коли в ній вигасав сей вічний вогонь, коли місце його заступає стремління до насолоди, до замикання в тіснім колі, до уживання, до щастя, до вигоди. «Примара насолоди, – каже Валуа, – віддаляється від тих, хто її шукає, що ближче вони до неї присуваються. Біда тому, хто, присунувшись заблизько, зупиняється коло того, що вважав метою своїх стремлінь і простягає руки, щоб її схопити. Під своїми блискучими й звабливими барвами обличчя насолоди ховає кістяк. Те, що нам видається щастям, є ферментом розкладу для громади, до якої належимо. Всі еліти, що забували про всезагальне значення вічного зусилля, стремлючи лиш до вигоди, щастя і вічного спочинку, вмирили, мов громом уражені. Життя – се нерозгадана таємниця, і треба коритися її законам, законам вічної праці. Та ж сила, яка зупиняється на хвилину, щоб пізнати себе, губить себе»...¹⁰

Через те здорові нації пильно стежать за тим, щоб жадоба вигоди не згасила в них того вічного вогню неспокою, прагнення невсипущої праці. Ще перед війною писав один вдумливий англієць: «Наша слабкість – се наш питомий погляд на працю. Американець береться з однаковим запалом до праці й до забави. Німець знаходить більшу приємність у роботі, ніж у забаві. І тоді, коли він живе, щоб працювати, ми працюємо, щоб жити»¹¹. У сім англієць додає велику небезпеку для своєї нації в її конкурентній боротьбі з іншими. Бо тепер в особистім завзятті

⁹ «Les Nouvelles littéraires».

¹⁰ Valois G. L'homme qui vient. – Paris, 1923.

¹¹ Will England last the century? By Calchas // «Forthightly Review». – 1901, (Jan.).

й працьовитости сі інші можуть випередити англійця і в продукції, в торгівлі, в мореплаванні і в морській могутності. А все оце є той *potential de guerre*, який у критичні моменти рішає про перемогу чи поразку... Англієць має, отже, працювати не для вигоди, лише для самої праці, він не сміє стати морально отяжілим.

Як не сміють стати фізично отяжілими кінові зірки з Голівуду: коли їхня вага на 25% перевищує приписову, їхня платня автоматично зменшується.

Велику небезпеку для свого народу від закорінення філософії вигоди бачить і француз Поль Бюро. Його огортає просто панічний страх перед опануванням збірної психіки французів виображенням вигоди. Нарід, який покохав вигоду! Вигода в літах пошлюбних бавитися якнайдовше; вигода в літах пізніших – як найскорше мати безжурну старість, як найскорше зачати з'їдати заощаджене; вигода для дітей – можливо охоронити їх від боротьби за існування, ідеал французького рентьє. І Бюро з тривогою каже: коли ми не заб'ємо в собі сього ідеалу рентьє, коли не лишимося народом великим числом, великим експансією, великим мораллю, Франція зійде до ролі потульної худобини у сусідів.¹²

Стан, так чудово знаний нам!

До такої ролі, м. и., опускається поволі Еспанія. Ось що пише про неї один обсерватор: «Еспанець загалом є лінивий. Його ліси винищуються, його ріки висихають. Але приневолити еспанця до насадження лісів неможливо. Доведено, що заліснення по 25 роках дасть п'ятикратний зиск від укладеного капіталу, але перспектива зиску, мабуть, не зваблює еспанця».¹³ Для нього спокій і вигода були важливіші. Дух здобування, піднесення, експансії став йому чужий. А вмер сей дух в економіці, вмер і в політиці, вмер і в культурі. Еспанія стала третьорядною нацією.

Се вже подув Сходу! (Недарма кажуть, що Еспанія не кінець Європи, а початок Африки). Світогляд Сходу, якому не знаний «вогонь» Ферреро, ні «вічний неспокій» Лондона, ні гін у майбутнє, ні примат ідеї над тілесним, ні форми над матерією.

Така, м. и., філософія й непорушного Китаю. «Китаєць», каже американський обсерватор, тим різниться від західної людини, що не прив'язує ваги до *активності як такої*. Кейф, відпочинок для нього важливіший. Для західної людини активність є все, байдуже, яка, головно, щоб він почував, що росте... Але китаєць відрухово все питається: «Нащо? Чи справа варта зусилля?»¹⁴

Цілковито, зрештою, так, як москаль. Нав'язуючи вже до цитованої промови Золя до молоді, обурювався Лев Толстой сею філософією чину для чину. Науці Заходу протиставляв він китайського філософа Ляо Цзи, за яким, пізнання правди і дійсної чесноти можливе лише через *неделаніє*, «*le non agir*», через забиття в собі неспокійної жаги експансії. «Золя, – пише Толстой, – каже, що праця робить людину доброю, я ж завше спостерігав протилежне: усвідомлена праця робить людину жорстокою. Найбільші лиходії людськості завжди були особливо зайняті працею. Праця не лише не є чеснотою, каже Толстой, але в нашій фальшиво зорганізованій суспільності є морально анестезуючим засобом, як куріння або вино, для сховання від себе неправильности і порочности свого життя. Щоб люди, які з галасом і грюкотом коліс несуться в провалля, почули те, що їм гукають ті, які хочуть їх

¹² Цит. з «*Myšli Narod.*».

¹³ **Matthias L.** Bericht über das andere Spanien // «*Neue Rundschau*». – 1927. – VIII.

¹⁴ *Chinas revolt* // «*Current History*». – 1927. – VI. – P. 483.

врятувати, – їм треба насамперед зупинитися». Все було б гаразд і щастя зійшло б на землю, якби люди зупинилися, схаменулися і перестали: один купувати землю, другий – женитися, третій – пробувати биків, четвертий – будувати залізницю, фабрику, виголошувати проповіді, проводити «гом рул», складати іспит, писати наукову розправу, поему чи роман. Треба увільнитися від того, що індійці звать «сансара», від тої метушні життя, яка найбільше заважає людям зрозуміти мету їх існування – і тоді настане рай і люди любитимуть одно одне...¹⁵

Так думає Толстой, і від сеї філософії його походить ціла життєва філософія москаля з його вічними дебатами над «смыслом жизни» за чаркою горілки або за самоваром, з його проектами ошасливлення людськості – серед бруду і нужди оточення, яке активно направити не дала московському індусові його відраза до праці.

«Нас навіть дуже хвилюють найшляхетніші ідеали, – пише Достоевський, – але лише під тою умовою, щоб вони осягалися самі собою, спадали б нам на стіл з неба, а головно, щоб задарма, щоб за них нічого не платити». Тому-то, каже Достоевський, у москаля і сполучаються «бездна висших ідеалов і бездна самава ніскава і злавоннава паденія»: ідеаліст Толстой і той безносий і брудний мужик (його ідеал!), якому велить він христосуватися з Катюшею у «Воскресенії». Праця, експансія? Їх ненавидить автор «Бесів». Він каже, що ліпше «кочуватиме ціле життя в киргизькім шатрі», ніж поклониться сьому ідеалові праці, який «обурює мою татарську породу».¹⁶

Коли хочете поглянути на практичні наслідки сеї філософії, що скидає з підвалин культ праці й експансії, погляньте на Китай, погляньте на Індію, народифелахи, погляньте на Росію, проваджену до економічної, культурної і моральної руїни під голосний рев заяложених фраз про ошасливлення світу.

Один совітський журнал питався недавно, нащо нам потрібна Європа, і відповідав: «На те, щоб ми мали хоч ось як: 1) у галузі друку – тисячі газет... щонайвище 0,02% неписьменних, як се було перед війною в Німеччині, 2) в галузі економіки – мережку залізниць, фабрик, шляхів, і такий стан сільського господарства, як се є в Німеччині, Бельгії, Чехії... 3) в галузі загальної культури – таку саму кількість телефонів, радіо, електрики в селах і такий самий процент – не повірите чого! – а просто вживання звичайнісінького мила!»¹⁷

Коли додамо до сього від себе, що участь Росії в збіжжєвім експорті світу впала з 27,8% (1909–1913 рр.) до 8,3%, а поверхня управної землі в Канаді, Аргентині і Австралії зросла за той час на 53 проценти, – то маркантно стане нам перед очима різниця в практичних наслідках двох світоглядів – світогляду експансії і світогляду «неделанія», все одно обломовського чи революційного.

Не допомагають тут навіть періодичні «чорні переділи», толстовсько-ленінські «зупинення», щоб видумати новий «смысл жизни». Невсипуща праця Заходу забезпечує й ліпший розподіл. Економічна експансія Німеччини врятувала мільйони німців від еміграції і дала їм працю в краю. Новий культ праці знизив число безробітних в Італії з 512260 (1921 р.) до 112053 (1925). Божевільний темп промислової Америки зробив те, що остання помивачка живе там ліпше від кваліфікованого російського робітника. З духом експансії зростав добробут, життєва стопа населення і – «військовий потенціал». На сході – енергія народу, приспана деспотизмом

¹⁵ Толстой Л. Недѣланіє.

¹⁶ Достоевський Ф. «Братья Карамазовы» та «Игрокъ».

¹⁷ «Життя і Революція».

і «толстовством» або спазматично вибухаючи під час соціальних бунтів, аби знищити доробок кількох поколінь, приводила до заламання і матеріальної катастрофи. Росія лишилася країною великих гасел, але... без мила.

Ось чому вона, як казав Белінський, хоч і займає шосту частину твердої землі, має, як колись Туреччина, чисто «зовнішнє історичне значення», діючи лише голою «силою тяжіння», її роль паде, паде і її «військовий потенціал». «Психологічна таємниця глибокої відмінності цього народу від інших, – писав Джозеф Конрад, – є в тім, що він ненавидить життя (експансію), тоді як людина Заходу кохає його».

На жаль, ся мертва релігія Сходу і нас вкрила своєю понурою тінню.

Я назвав Толстого. Але чи не вражає, що єдиний український філософ як не все-світньої, то всеслов'янської слави, Григорій Сковорода був якраз проповідником цього самого «неделанія»? Сковорода брідиться «суетою», що її так високо підносить Золя і Ром'є, Форд і Моруа. В листі до одного приятеля писав він (1779): «Правда, що коли нема діла, то се важче гір кавказьких. Так хіба ж тільки всього і є діла для людини, що продавати, купувати, одружуватися, посягати, воювати, сваритися, будувати, полювати?» Се ж і є злиднів наших причина, що ми, віддавши все наше серце на *здобування світу* та в море тілесних потреб, не маємо часу поглянути на себе, очистити душу нашу¹⁸. Треба, отже, схаменутися, зупинити коня перед перешкодою. Не здобувати світ, лише «очищати душу» з торбою за плечима, з костуром в руці.

І Сковорода не був самотній. Від уродження всі ми носимо в крові прокляті бацили толстовства. Навіть Куліш – людина зовсім іншої, не хуторянської «скорости» – хворіє на толстовство. Його нудить мандрівка за кордоном. «Ми вже втомилися, як Вічний Жид (пише він) і воліли б зупинитися, хоч на тиждень; але ніде (в Європі) не пахне спокоєм, забуттям *порожньої суєтливості*, усамітненням від міського галасу. Подорож по Європі – се безкрая вулиця, з вуличним гамором, грюком, натовпом і всім, що стомлює людину». Словом, – каже він, – «мало глузду в європейській цивілізації, треба б містам роздрібнитися на мизи і села, не розживаючись у величезних столковиськах». Ліпше хутір, ліпше «чмихнім у темну нору», де б ми могли «гуляти... і любоватися фонтанами, а потім втомившись від ходні, гарненько наїстися, дещо прочитати і так далі» – в «благословеній Малоросії, лучче якої для хохла не можна й вигадати», і де б можна було «віддатись національній лінії».¹⁹ От як співається в зукраїнізованім танго:

*Під вільним небом України,
Де сало, кавуни та дині,
Де Гриць зітхає по Горпині,
Танцюють всі гопак.*

Ось наш ідеал! Ось наша «експансія»!

Відвертається й Франко від сеї «суєти», де

*Тисячі людей і мільони,
Мов пил вітрами звіяний, кружаться
.....
Всі рвуться, топчуться, падають, встають
І шарпаються вгору, щоб захопить
Хоч плід один, хоч кисличку одну
Із дерева життя...*

¹⁸ Ак. Багалій Д. Г. С. Сковорода, український мандрований філософ. – Харків, 1926.

¹⁹ Петров В. Хуторянство і Європа // «Життя і Революція». – 1926. – VII.

У сій вічній метушні нема принади, вона – «дикий вир», а

*Те, що в нас плаче,
Горить і терпить,
Що творить...
Що рветься й летить*²⁰, –

той творчий шал, що п'яна ним ціла історія Заходу, є для Франка – лиш «пристрас-
тей вир», від якого прагне він скочити

*..... Як стій
Із тиску Сансари
В Нірвани спокій.*

Крізь бомбастичні революційні фрази ся туга за нірваною прозирає і в творах Винниченка. Комуністи з «Соняшної машини» не люблять «нетерплячки» й «горячки» новітнього життя і мріють про «кучеряві хмаринки», про «затишну хатинку», де б можна було відпочити від «скаженого гону і вічної думки». Жорстокі «буржуї» – про «щастя» «кинути се вічне напруження», сю «божевільну роботу», сю «каторгу влади» й сховатися «у лісі», «в пустині» чи «в печері», як Куліш у своїй «норі». Його ідеал – утопія, се щоб люди якнайменше працювали, щоб могли «годуватися самою рослиною, травою... сіном і соломою»²¹, соціалізм вегетеріянця. При зустрічі з людською «суетою» переляк його огортає, як червоношкірого Д. Лондона при зустрічі з білим здобичником. Боротьба за існування, війна зроджує в нього «тугу за... мирним селянським життям»²².

Дарма думати, що нове покоління по жертвувало ідеалом травоїда ідеалові експансії. Так не є! Се нам лише здається, – пише совітський критик, що наша література зробила великий скок від «Садок вишневий» до «Каблепоєми», від «Гайдамаків» до «Електричного віку» або до «Космічної оркестри». Бо в дійсності – що вона нам дала? «Чи виходить українська література з хutorянсько-провінційних дореволюційних форм на арену міжнародної літератури? Чи автори пореволюційної доби знайшли в собі клич, який став би синтезом сеї доби? Чи хоч один з наших поетів знайшов хоч би тільки таке слово, що стало б на десятки літ гаслом дальшої визвольної боротьби, як «Кайдани порвіте», або «Лупайте сю скалу» або хоч – «А хто ж були ті вояки одважні?»²³ Таких гасел нова література не дала. Їх поезія – се не експансія, се капітуляція і втікання від гамірливого життя.

Найяскравіше сей занепадний настрій виявляється в *антиурбанізмі* модерної української лірики. Волт Вітмен вирвався з села, вдерся до міста і *покорив* його, надхнув своїм невгамовним ритмом, з чужого й незнаного зробив рідним. Наші Вітмени відгороджуються від міста, як той Хома Брут від чортів. Їхня поезія – се переляк перед містом. Як Куліша в «темну нору», кортить їх чмихнути з гемонського міста «під рідну стріху». «Стомлену людину» М. Рильського тягне в «затишний куток», до «милого спокою»²⁴. Д. Фальківському, змученому громадянською війною,

*... так хочеться додому,
Де колихаються жита,
.....*

²⁰ «Зів'яле листя».

²¹ «Соняшна машина».

²² «Відродження нації». – I. – 23.

²³ Гадзінський В. Фрагменти стихії.

²⁴ Рильський М. Тринадцять весна.

Де соловей виводить скерцо,
.....
Де все таке близьке до серця»,

– і ось: «за волошками тужить чекіст»!

Нове життя стає суворішим, «велике, нове, м'язисте, – пише Савченко, – настає на поета, а він панічно закликає його волошками, гаями, житом і золотою печалю»²⁵.

У Сосюри – «шалений регіт індустрії» витискає сльози на очі. Найважливіше для нього – «соловій» і «любов під крилом вітряка»²⁶.

У Косяченка – «солодкі зігнання музик» у його серці «убили людину» чину. Тому й «не відчуть йому гамору бруку», не схопить владно за барки міську потвору,

...де камінь і мури,
Де життя розіллялось вином²⁷.

За міцний трунок для солодких трубадурів – терпке вино гамірливих столиць. «Щоб тобі не сп'яніть, – радить поет, – воду розводь у вині»²⁸.

Рідко в нашій літературі можна здібати накази: «Йти здобувати ті страчені землі і панувати над тими машинами гаркитливими, що заглушили своїм гаркотом... батьків».²⁹ Звичайно ж, щоб полонити сі машини, підкорити своїй волі і владі, бракує розгону:

На чорта нам здалася власть?
Нам дайте хліба їсти!³⁰, –

– се рефрен Тичини, вічна пісенька всіх, чий м'язи не зносять тягару борні за владу, всіх, що полишають панування в місті людям з міцнішими нервами, всіх, хто прагне лише – «їсти»!

І чи сей рефрен не нагадає ідеалу Куліша: «гарненько наїстися» здалека від «величезного столковиська», де панують чужі; де глухнуть наші ніжні вуха від пекельного вереску безугавної праці?

У згаданім романі Морана буддійський князь Жалі, що потрапив до Лондону, питається: «Працювати – се ще уйде, але ж нащо сей надмір праці?». І тільки, повернувши через Америку додому, він приходить до себе: «Нарешті здалека від галасу й гуку – сього прокляття Окциденту».

Чи не так чує себе й Куліш по повероті з Європи або по втечі з міста «модерні поети» з їхньою «обивательською філософією про суєту суєт»?³¹

І даремно дехто намагається пояснити сю нашу «буддійську» психіку вродженою відразою «селюхів» до «міщухів». Сі протиставлення ні до чого! Тут інші протиставлення – Окциденту і Орієнту, світовця, «імперіяліста», що, мов соняшник пнеться вгору, і провінціяла, людини-кертці, для якої ідеалом є Винниченківська «затишна хатинка», Кулішева «нора», «затишний куток» Рильського або «кудрлаті тополі» й «милий спокій» Фальківського. Не економіка тут, а психологія! Амери-

²⁵ Савченко Я. Занепадництво в українській поезії // «Життя і Революція». – 1927. – II.

²⁶ Сосюра. Золоті шулики.

²⁷ Косяченко. Віхоли.

²⁸ Ярошенко, Савченко. Op. cit.

²⁹ Драган. Шутка // ЛНВ. –1928. – II.

³⁰ Тичина. Псалом залізу.

³¹ Савченко. Op. cit.

канські хуторяни (фермери) і Рокфеллери надхнені одним духом, духом розросту, так само, як одним духом надхнені наші «буржуї» і «комуністи» – духом самообмеження.

Що сей дух панує в нас, незважаючи на комуністичні встрікування, поволі додумуються до сього і совітські критики. Не місто як місто лякає поетів, лише невгамовний темп його життя. Толстой казав, що «праця робить людей жорстокими». Отся «жорстокість», яка особливо дається взнаки у місті, й лякає хуторян! Місто, як і ціле модерне життя, їх лякає, бо є «ненажерливе й жадливе»³², бо є «камінносердне й жорстокістю бадьоре»³³. Бо воно не дає звинутися «бубличком коло печі», лише як «камінна труна», «висмоктує кров, витягує жили» (Б. Тенета). Бо в нім, як зауважує совітський критик, життя «більше, суворіше і тривожніше»³⁴, а «нові форми боротьби за існування жорстокіші, ніж на селі»³⁵. Сеї «жорстокости», сих небезпек не лякаються народи, про які я говорив вгорі, надхнуті духом підприємливості і підбою. Вони знаходять тут навіть свого роду поезію життя, в русі – «трагічну красу». Моран каже, що «скрізь, де є бажання, є небезпека» (*partout ou il y a désir, il y a danger*), встановлюючи в той спосіб лучність між «жорстокістю» і небезпекою та духом експансії. На Україні не хочуть «тривожного», бо вмерло «бажання», не хочуть ніяких форм інтенсивного життя (місто – лиш один із випадків); замість «дикого виру» життя – «нірвани спокій».

Нашій вдачі «бракує мужности», як каже про одного з модерних поетів (В. Поліщук) совітський критик, є «звичка до повільного робочого темпу», є «патріархальність примітивних виробничих відносин», незнищенне «прив'язання до знайомих примітивних рис родинного дрібновласницького побуту», до «ідилії». Є втома, є гукання – «Борня борнею, дайте мені дихнути!» Є ментальність «чужа своєю гнучкістю та м'яккістю революції» і загалом божевільному темпові доби. Часом є поезія боротьби, але як спазматичний вибух, не задля неї самої, лише «задля власної теплої хатки»³⁶. В безнастаннім руху люди Окциденту шукали цілого сенсу життя, наші – тікали від нього, як від чуми. Нам перешкоджала «жіночість темпераменту», «м'якість почуття», ліризм, що «не відповідав героїзмові сучасної доби». Дух нашої поезії був далекий імперіалістичному духові Заходу, він був (В. Поліщук):

*...м'який, як весняний вітер,
ніжний, як квітка блавату,
лагідний, як ласка Мадонни,
покірний, як пух під рукою,
він не криця, о ні!*

Не той матеріял се, з якого ліплять кулі.

З сього матеріялу зроблені інші, і тому міста на Україні не українські. І тому промисел на Україні не український. І тому торгівля на Україні не українська. Українськими є на Україні тільки «гаї, волошки та жита» та ще наше непередаване право на лінощі.

Тут ми досягаємо межі між поезією і політикою. Яскравою рисою нашого провінціалізму завше був його антиурбанізм. Був він у старих, вів молодих, попри їхнє офіційного комунарства.

³² Фальківський Д. Обрії. – К., 1927.

³³ Плужник. Канів, 1926.

³⁴ Савченко Я. Занепадництво в укр. поезії // «Життя і Революція». – 1927. – П.

³⁵ Наш літер. урбанізм // «Культура і побут». – 11.VI.1927.

³⁶ Доленго Н., Поліщук В. // «Гарт». – Ч. 2/3.

Вогнем на міський світ дихає Липинський. Місто в нього – символ «брудної лапи облесливої, розкладової західної демократії», що не дає хліборобові спати. Він ідеалізує село й хлібороба і гадає, що коли до влади на Україні і в Росії придуть гречкосії, зникнуть відразу війна і свари, і аж тоді можна буде потонути в нірвані вічного братерства і провінціалізму «східної Європи», відгородившись кільчастим дротом від «згнилого Заходу».

Про щасливу хліборобську Малоросію марить і проф. Ст. Рудницький³⁷. Для нього абсурдом є всяка експансія українського елементу з села до міста. Абсурдом є прагнути зробити коли-небудь з України промислову країну на лад Німеччини (С. 53). Він радить мало їсти м'яса, а пити більше молока (як Винниченко з його ідеалом травоїда і зненавистю до «гордої постави» «трупожерів»). Те, що наш простолудин «не любить міського життя», вважає професор за «дуже добре» (С. 65). Горда раса міст – се для нього «міська погань», а про міста як про «центр культури» говорить він не инакше, як в наведенню (С. 66). Повертаючи духом до села, він не посідається з утіхи, як той Данилко (Стороженка), що, вертаючи з Києва, «аж заплакав з радости, як побачив наші Савинці». Сей Данилко, для якого всяка праця, oprіч коло гною, була «чиста морока», який тільки й «віддихав трохи», як ішов «коні почистити», який не міг зрозуміти, як то людям не обридло робити брук, «камінням дрібно-дрібно, неначе горохом висланий», сей Данилко загалом може бути прототипом усіх наших антиурбаністів: учених і простих, «буржуїв», хліборобів чи «комуністів»...

У світі панує «суєта», і міцна людська рука угинає своїй волі живу й мертву природу, але хуторянського професора се нічого не обходить. Він навіть дивується, як то «в нас ніхто не додумався до сього, що економічний розвиток цілого світу... тепер знов наvertати мусить (sic!) до природного господарства» (С. 120), до «спинення походу індустріалізації» (С. 121), одним словом, до сохи і до ручних прялок. У Сосюри «шалений регіт індустрії» викликає плач. С. Рудницький тікає від нього в країну утопії. Він просто каже, що «є на світі (лиш) один нарід», від якого ми маємо дечого навчитися:

Сей нарід – є китайці (С. 122–123). Бо китайці, мовляв, теж щасливі хлібороби, і, «хоч закостеніла під чужинецькою кормигою їх висока культура», все ж перетривали вони всі інвазії та й ще (у фантазії професора) «загрожують жовтою небезпекою цілому білому світові» (С. 124). Отже, й нам личило б «вернуть до простонародньої культури» (С. 161) з волами й трембітою, і «перетривати» ялось переможний хід по наших головах інших народів – з локомотивом замість волів і з рушницею замість трембіти.

«Закостеніле» хліборобське існування «під чужинецькою кормигою» á la chinois, ідеал «комуністичних» ліриків та «східно-європейських» хліборобів, як бачимо, має своїх прихильників і в Галичині. І то не одного! «Бідний любить більше хліб, ніж свободу», – казав Руссо (я б сказав: не «бідний», а «плебей»). У сім, власне, джерело нашої китайщини і нашого «травоїдства», хліборобства і хлібоїдства, хоч і «під чужою кормигою». Разом із проф С. Рудницьким у святочнім числі «Діла» боронить свого ідеалу найзавзятіший – після Шульгіна і Савенка – противник української державности, досить знаний український москвофіл; з задрістю споглядає він на «з'їдачів м'яса» з «густою кров'ю» (як Винниченко на «труподів»), на великі народи, повні експансивної енергії, що підбивають собі

³⁷ «До основ українського націоналізму».

інші. Коли вони йдуть на нас – се є «географічна, геополітична, харчова і зоологічна потреба і конечність», але нам брати з них приклад не радить. Закон експансії, мовляв, добрий для інших, для нас же є «потреба чергування політичних ідеалів», є «*етапи цілей*» (не все нараз!). «Тільки божевільний віддаватиме останні свої засоби на блакитну палату, коли брат його в голоді і холоді». Отже, залишмо «божевільні» мрії про власну пишну палату іншим і рятуймося під чужий дах, пам'ятаючи, що «національна політика – передовсім шматок хліба і м'яса», «служби і посади»³⁸, не якісь там імперіялізми чи власновладство! Коротко, старий рефрен Тичини:

*На чорта нам здалася власть?
Нам дайте хліба їсти!*

І тому його ідеал є не се дурне власновладство, «не експансія, лише «пузаті баби, веселі діти з глечиком молока й м'яса, з шматком сала й ковбаси». За сей ідеал українського танга, «за шмат гнилої ковбаси» – можна (і треба) пожертвувати «блакитною палатою» у мріях, тим, що Шевченко звав «воздушними замками» і що вважав найдорожчою річчю на світі. Для правдивого демократа горобець у жмені вартніший від синиці на даху.

Сей наш гастрономічний, чужий усякій експансії, ідеал не міняється навіть тоді, коли оздоблює себе революційною маскою. Навіть тоді йому йдеться не про «владу», лише про «їсти», про ідилію. Джерелом бунту в нас є не неспокійний дух, не прометеїзм, не потяг до чину і не до «свободи», лише до «хліба». Добрий обід «умилительні пахощі вепрової печені і примашеної капусти» і досада на тих, хто собі таке може дозволити, – ось джерело нашого прометеїзму! Один компетентний представник нашого демократизму аж по 20 роках згадує такий обід, який він, хоч не їв, та бачив і який збудив у нього антибуржуазні, прометеївські настрої, і каже, що, мабуть, «апостоли соціялізму перед написанням одної пролетарської статті поперед усього добре зголодніли і дивилися, як буржуї їдять такий обідець»³⁹. Запросили б їх хоч до Katzentisch-у – і прометеїзм відразу б знігився. Ось чому в нас завше зачиналося самостійністю і соціялізмом, а кінчилося, «з'єдиненими державами східної Європи», СССР, хліборобщиною або хлібоїдщиною, одне слово – «примашеною капустою» за ціну свободи. Бо, повторюю, слушно казав Руссо, що плебей вище цінує хліб, як свободу. Бо ідеалом міщанина ніколи не є чин для чину, лише, як каже Антоненко-Давиденко, туга «за шклянкою чаю з малиною», хто б йому ту шклянку не подав.

Не говорю на вітер. Досить кинути оком не лише на теорію, а й на практику комуністів. Українська національна справа, кажуть вони, є складніша (ніж собі уявляють націоналісти). Се є «голод землі, се голод рідної для селянських мас грамоти, то голод праці»⁴⁰. Дуже гарно! А голод влади? Правда, вони прагнуть вирвати сю владу з рук «буржуазії», але лиш на те, щоб її віддати... Розам Люксембург. Роза Люксембург – се тип, се символ. Се та сама, яка твердила (в «Przeglądzie Socjal. Dem.»), що «jedyną narodowością, reprezentującą kulturalnie warunki niezbędne do orpanowania funkcji autonomji krajowej na terenie Litwy i Rusi, jest istotnie ludność polska»⁴¹. Се та, яка казала (в 1918 році!), що українська справа – «блазенська

³⁸ Панейко В. Lasciate ogni speranza! // «Діло». – 14.1.1928.

³⁹ Як то було при народинах «Діла» // «Діло». – 14.1.1928.

⁴⁰ «Воля Народа». – 15.V.1927.

⁴¹ «Червоний Шлях». – 1927. – Ч. 7/8. – С. 181.

вигадка кількох тузинів дрібноміщанських інтелігентів, без найменших основ у господарських, політичних або духових умовах країни, без усякої історичної традиції, бо Україна ж ніколи не творила нації або держави і не має ніякої національної культури»⁴².

Про яку експансію, про яку повноту життя можна говорити у сих «заступників пролетаріяту», які сим Розам віддають владу над краєм, що вони вважають погноєм для інших; які називають на їх честь вулиці в Харкові і дозволяють будувати «самостійну» Україну?! Не прометеївський бунт проти Зевса розпирає груди їм, «борцям» за «селянсько-робітничу Україну», лише туга за мискою сочевиці, за яку (а властиво, за саму обіцянку) продадуть і право власновладства, і себе самих.

І тому як власний промисел, торгівля, так і українська державність є на Україні ще в царстві «божевільних» (як казав Панейко) мрій. Ховаємося перед чужим місцем «під тихими вербами», перед повнотою політичного життя – в провінційній хуторянській «норі», перед широкою економічною експансією – в «селянській мирній країні», в рідній китайщині. Безкрай імперіалізм Заходу (і Сходу) не витворив у нашій психіці жодної протиотрути, ми не любимо «безкраїх вулиць»: ні наш антиурбанізм (поети, С. Рудницький), ні соціалізм (Шаповал), ні утопізм (Винниченко), ні революціонізм, ні антибуржуазність, ні більшовизм (прихильники Розі Люксембург), ні «державництво» (Липинський), ні література (Рильський, Поліщук) – ніщо не має в собі гострого присмаку бунту, *passion de dominer*; скорше – внутрішнє епікурейство, втому, не ушляхетнення акції, лише її обезвартнення, культ «неделанія». Спотворений світогляд колоністів, що хоч не раз і бунтуються, але все ж воліють сидіти на узбіччі, полишаючи великі шляхи з їх «жорстокістю» і небезпекою метрополії.

Так колись середньовічні міщани замикалися у своїх мурах, полишаючи великі дороги, що перегинали країну, лучили її в одно і в'язали з широким світом, мандруючим лицарям, яким віддавали панування над собою за спокійне споживання, за право звинутися «бубличком коло печі». Їхній патріотизм не переступав за мури їхнього містечка.

Така сама, як теорія і практика щоденного життя.

У шкільництві виконується розпорядження, заки їх видано. У церковнім життю – ні тіні розмаху католицизму або протестантства, ні заміру стати речником усіх потреб пастви...

Аби не зашироко!

В організації громадської думки ні до одної справи не підходить з власного погляду. За великого напруження думки і волі треба, щоб міряти кожне з'явище власною міркою, зрештою, за богато громадянської відваги на те, щоб накинути загалові свою ідею, щоб самому уроблювати громадську думку. Воліють прислухатися до тої какофонії з «переконань», забобонів і фантазій, що хвилюють безкритичну масу, і бути їх відгомоном у пресі.

Своїї громадської думки брак, а в порожнечу вливається брудна вода не нашої ідеології, яка затоплює нам мозок, як її герольди – наші міста і столиці, «загамірливі» для нас. *Natura horret vacuum!*

Колись у нас не боялися ставити і розв'язувати великі проблеми, пускатися в незнану путь, пробувати нового. Колись на всі докори, що йти нема куди,

⁴² «Червоний Шлях». – 1927. – Ч. 7/8. – С. 181.

що майбутнє є темне, що не знаємо, куди заведе нас шлях, відповідали ми (Леся Українка):

*Як би ми знали се, нащо б і плисти?
В таких мандрівках тільки невідоме
Нам може стати за мету.*

Але тепер невідомого бояться. Тому не добре, якби впали тепер большевики, бо «хтозна, що прийде натомість». Невідомого бояться, тому хай живе виборчий блок, хай живе Роза Люксембург. Тому не дай, Боже, самостійної партії українського націоналізму. «Молоді» б і хотіли... Але ліпше під опікунчим крилом «старих»: ми, мовляв, їх переробимо. А наслідок – «старі» так і лишилися старими, а «молодих» – хоч нині посилай до Воронова... Аби найлегше, аби найскромніше! Що таке наша експансія? Ось пара цифр і фактів:

Є нас тут 25% людности держави, а наша книжкова продукція виносить зазедве 3%.

Се є наша експансія!

Кажуть, що кожний наполеонівський вояк носив у своїм торністрі маршальський жезл, мріяв стати маршалом. Бідний той юнак, що не носить з подібними намірами. Але в нас... У нас я бачив, наприклад, волинських семінаристів, а серед них жодного, який марив би про митрополичу мітру, лише як би швидше вернути з Варшави над рідну Турію, дістати парафію і вибудувати 30 вуликів.

Тут я бачив юнаків, які коли роблять політику, то ніколи, щоб «чистить стайню авгійову», лише щоб пристати до компактної більшости (яку в чотири очі лають), пам'ятаючи, що національна політика (казав др. Панейко) – се передусім «питання хліба і м'яса», «служби і посад».

Є і такі, що виявляють експансію, але суто українську: зачне оповідати направо і наліво, що се ніхто інший, лише він зробив той а той страшний злочин і дістає кілька місяців в'язниці та ореол «національного героя». Або засновує часопис, містить свій (ідеалізований) портрет і підпис: «Се я – Прометей». І щасливий. Або винайде в календарі Готи цікавий титул і пишається ним, видаючи від часу до часу до народу маніфести й бюлетені про стан свого шлунку, та думає, що спасає або репрезентує Україну. Або відкриє сам громадянству, що се він повалив царат, настановив Центральну Раду, зробив Берестейський мир, а потім гетьмана – і є вже «наш знаний дипломат»!

Се наша експансія – не être, лише paraitre, не кимсь бути, лише кимсь здаватися або до чогось «примазатися»: світити позиченим блиском, «експансія» гоштаплера, пройдисвіта – з тим самим підкладом: якнайлегше, якнайдешевшим коштом. Не змінити оточення, а пристосуватися до нього!

Фатально се відбивається на цілім нашім громадським життю, допроваджуючи його до анархії. Люди, що носять в собі релігію праці, ставлять ідею, характер і мету, над людьми. У нас люди і їхня вигода ставляться над ідею і над характером. Велика справа вимагає суворой карности загалу над одиницями. Вигода й анархія нищать карність, а з нею всяку справу. Звідси приймається у нас до високих установ здемаскованих провокаторів. Звідси люди, що порушили дисципліну в якійсь установі, дістають у ній ліпшу посаду. Звідси людина, що спроневірила фонди якогось кооперативу, має право гриміти на вічу проти «згнилої буржуазії». Звідси люди, що роками перебували на українській державній службі (очевидно, не безінтересовно), мають право в скрутку для державної ідеї хвилину, мов Пилат, умивати

руки (як Марголін і Винниченко на паризькій процесі) – і все ж уважатися за «чесних і порядних людей»...

Підміновані сими «чесними» людьми, принципи та установи розкладалися. Розкладалися партії, підмивалися догми, хиталася і западалася земля під ногами, легіон – ставало ім'я дезертирів громадського обов'язку, не засуджених боягузливою громадською думкою, – і зміновіхівців усіх мастей.

Якнайлегше, якнайвидніше! Аби нікому не наразитися, аби не порвати з жодною силою чи клікою, не кинути на терези свою думку, не вийти з резерви (з «печери», з «нори») – в політиці, у пресі, у громадському житті, в літературі – що ж се є, як не той сам брак духу експансії, брак волі виявлення себе, згнітити ворожий світ в ім'я власної ідеї, як се ми бачили в Куліша, і в Винниченка, і в С. Рудницького, і в Сквороди?

Ми переходимо добу страшної внутрішньої реакції в самій суспільності, коли головною журбою є не вилізти, крий Боже, поза ґрати, нікого не дражнити, нічого не ламати (навіть у думках) і всіх задовольнити, коли мрії про ліпше плямуються або як «божевілля» (по сім боці), або як «контрреволюція» (по тім); коли розпанується та «угрюмая премудрость низких и простых», як казав Скворода, та плебейськість, яка в нас навіть не вважається за огидливу недугу, лише за чесноту: «Драгоманов писав про українців як про *patione plebea*. Те, що у Драгоманова було гордістю, у Донцова стає насмішкою», – розпачає український большевик⁴³. А розпачати дійсно є над чим, бо *нема чисто «плебейських» народів, без патриціїв: ті, які не мають власних, мають їх чужих...*

Деінде спостерігаємо буйний економічний розрив, у літературі – новий світогляд енергії, в політиці – нові течії. Ми в житті економічній, церковній, політичній і духовій стаємо народом, що покохав вигоду, свою клітку і свого приборкувача. Парламентарне гдирання – в політиці, страх перед містом – в економіці, страх перед кесарем – у Церкві, страх перед гострим словом критики – у громадському житті, песимізм – у літературі. А над усім – байдужність, байдужність і байдужність. «Божественний шал будівничого, винахідника, продуцента», *passion de dominer*, широкий розмах народів, що розривають свої рамки, відлетів від нас. Натомість прийшла

*певність та
лінива, що хапається одного
й лежить на нім, неначе пес на сні.*

Час нам пригадати, що той кінь, на якого ми все ставимо, – саме число («нас сорок мільйонів!»), сама цифрова більшість не вивезе. Навіть коли б повторився новий 1917 рік. Не pomoже воно без того духу агресії, експансії, того життєвого імперіялізму, який є джерелом життя.

Хоч буде нас тут не сім, а три рази сім, а коли, мов кертиця, зариватимемося в землю або тікатимемо за океан, замість іти в міста, не зрушимо з місця.

Хоч стане нас тут не 25%, а 50% цілої людности, та коли наша книжкова продукція не перевищить 3% не зрушимо з місця.

Коли матимемо в соймі не 20, а хоч би 120 послів, але таких, як досі, коли кожної нової сесії кожний посол вступав до нової партії, не зрушимо з місця. Коли різні хами, яким найпотрібнішою річчю є мило і табличка множення, з ученим виглядом розправлятимуть про Чемберлена і «гнилу Європу», до якої їх батогом на виучку треба загнати, не зрушимо з місця!

⁴³ «Большовик України». – 1926. – Ч. 2–3. – С. 77.

Коли вчені професори вчитимуть нас китайських ідеалів, скоріше коси собі відростимо, ніж зрушимо з місця.

Коли ворожому місту, замість зробити його своїм, протиставлятимемо лише «свої ридання та пісні», не зрушимо з місця.

Не зрушимо з місця, коли політику свою обмежимо на лояльності «презрених малоросов» – там, а тут на равтах, хліборобських виставах, на гризні за два зайві мандати, на блоках з жидами (на виборах до сойму) і з нежидами (на виборах до рад громадських), на дрібнім політичнім капарстві, на «смаженій капусті», проклинаючи вар'ятами всіх, що мислять про «блакитні палати». Нічого нам тоді наше число не допоможе.

Порадимо собі лише, коли не в неделанії, не в самообмеженні, а в гаморі світу, що марширує наперед, шукатимемо ратунку; не у вигоді, лише в зусиллю, не в «якнайлегше», а в «якнайтяжче», не в близькім, а в далекім, не в темнім льоху, а в далеких шляхах. Коли навчимося дивитися на світ як на поле для розросту, попису, змагання і перемоги. Не в нірвані – в усіх її формах, а в сансарі, в «суєті» вічного руху спасіння.

Коли гамір життя лякає нас, маємо ми піднести голос так, щоб і глухі почули. Надати ліктям вправности, щоб розштовхувати інших, щоб першими видряпатися на найвищий щабель – першими в царині культурній, економічній і політичній.

Якщо віднайдемо в собі той «вогонь», що зробив великими німців чи англосаксів, якщо підемо в життєві перегони надхнені духом експансії, волею нарешті сказати світові своє *sic volo*, лише тоді перестануть нас топтати сильніші, лиш тоді матимемо певність, що й для нас є завтрашній день.

* * *

У нас сміються з проповіді абстрактної активності. У нас воліють безпосередньо влучити в мікроби, що їдять організм – самостійницьку, федеративну, контрреволюційну чи большевицьку (залежно від смаку) бацилу, але не дбають про загартування самого організму, його волі до життя. Навпаки, поборюють «озвірілий шовінізм», «антисемітизм», «ксенофобію» й ин. і, очевидно, нічого не досягають. Бо що з того, напр., що в наших «большевиків» нібито знищили антикомуністичний мікроб, коли вони й досі, мов той Данилко, тікають із міста (за «диктатури пролетаріату»), коли їх організм лишається «покірний, як пух під рукою»? Що з того, що в наших «есефів» нібито знищили федеративну бацилу, коли їхній організм лишився «чужий своєю м'якістю героїзмові сучасної доби», що спалахнув яскравим полум'ям в антибольшевицьких повстаннях на Україні; коли вони лишилися з «безвольною й розмагніченою психікою»? Таке «лікування» до нічого не допровадить.

Я ж думаю, що і тут, як і в медицині, треба повернутися до гіппократової терапії, яка стремить передусім *викликати природну реакцію самого організму, послуговується індивідуальним динамізмом*, загартує відпорну силу недужого, засадничу ворожість всяким чужим впливам, роблячи його з «м'якого» – «твердим». Коли сю силу збільшимо в собі, не страшні нам жодні мікроби, коли ні – не оборонимося від них. Сим «індивідуальним динамізмом» у тілі народу і є абстрактна воля життя й експансії, національний егоїзм, «шарпання угору», не «ставкі» і не «соловії».

Наприкінці питання: де, в яких елементах шукати в нас сього нового духу? В офіційній жовто-блакитщині? Ледве. Як ідеологія вона вмерла. Батьківщина

для неї – се не є вже щось яскраве, потужне й сильне, се – староесефівська туга «за спокоєм і за гармонією в нашім серці»⁴⁴, се – імпотенція. У комунізмі? Комунізм у життю (і, що найважливіше, в думках нового покоління на Україні) – ліквідується, линияє, розводнюється, рудіє, простачіє й відверто показує з-під червоної маски обличчя давнього російського імперіялізму. Отже, де?

У тих елементах як серед комуністів, так і серед «фашистів», які рвуть з «гармонією і зі спокоєм» – чи жовто-блакитним чи червоним, для яких експансія є всім. Один совітський москвофіл писав недавно: «Коли вузьколюбим українським емігрантам-націоналістам від злости в голові все перевертається догори ногами, то... пани Донцови раді об'єднатися і з «комуністами», тільки такими, що... нарешті дійшли до того, що «є в дійсності колоніяльна залежність» (України) від Москви»⁴⁵. Так, так! І в тім нема нічого дивного, хоч, може, й дещо неприємне для москвофілів. Бо Юм ще сказав: «в богатях випадках споріднення між двома пристрастями є тісніше, аніж між якоюсь пристрастю і байдужістю». Коли мова філософа видається надто відірваною, ось її літературний коментар: Горобенко, герой одної зазбручанської повісти, кпить із «вишиваних» українців, яких персоніфікує в постаті Батюка: «... єдине, що вони (батюки) можуть – це тільки скаржитись», се люди, що «не годні на жодну акцію, хіба що тільки на попихача», що «в крові своїй... носять... анемію і зраду, і се вони ще гадали створити державу... От бандит. То инша річ. Він озвірілий, запеклий ворог. Але він *активний*. З ним треба нещадно боротись, але *його* ще *можна зрозуміти*... Це може бути парадоксально, але це правда: дика активність, темперамент, лють – *мабуть, усе ж таки ближчі за цей індивідуентний холодець*. Цих батюків *навіть із суто національних інтересів* треба б перестріляти, бо молода нація не може бути сентиментальною, гнилою, прищуватою. Вона мусить бути залізна!»

Ось вам те саме, що каже Юм і що кажу я. Єдиний фронт? Так, єдиний фронт проти комуністичного і буржуазного філістерства, проти проповідників вудки і нірвани, проти «бубличком коло печі», проти адораторів «смаженої капусти» і федерації, «чергувань політичних ідеалів» і «пузатих баб», проти батюків, проти байдужности і байдужих, проти ворогів «воздушних замків», проти дуриств, боягузтва і беззубої маніловщини, проти «анемії і зради» – за вільне виявлення національної енергії.

На якій платформі? Очевидно, не на платформі староавстрійських парламентаристів під новою етикеткою, не на платформі Затонських й інших вершників, що «осіддали» українську стихію, і не на Батюках, і не на нащадках Кисілів, лише на платформі сеї самої стихії. На сій платформі колись об'єднуються всі, хоч би де вони тепер були, які прагнуть не «прищуватою», лише здоровою й «залізною» бачити свою країну.

Та до сеї, складнішої, як здається, теми, я ще верну.

⁴⁴ «Тризуб». – 1928. – Ч. 1–2. – С. 5.

⁴⁵ Хвиля А. Ясною дорогою. – Харків, 1927. – С. 223.

У ПУТАХ ФРАЗИ

«Щоб правити народом, – пише *Мопассан* («На воді»), – потрібний лише добрий дотеп. Блискучий гумор заступає в нас місце геніяльності, влучний дотеп освячує людину, робить її великою для потомства. Нарід любить того, хто його бавить, і дарує тому, хто здолає його розсмішити.

Побіжний погляд, кинутий на наше минуле, покаже, що наші великі люди всю свою славу завдячують лише *щасливим дотепам*. Найогидливіші володарі ставали популярними через свої влучні жарти...

Слова, слова, нічого, лише слова, іронічні чи героїчні, веселі або глузливі, все вели перед у нашій історії.

Хлодвіг, християнський король, слухаючи оповідання про муки Христа, скричав:

«Чому я не був там з моїми франками!» Сей володар, щоб панувати самому, повирізував своїх союзників і родичів, і доконав найнеможливіших злочинів. Але на нього дивилися як на цивілізованого і богобійного монарха.

«Ах, чому я не був там з моїми франками!..»

Людвік IX, хоч і був святий, не залишив нам жодного цікавого слівця, яке варто було б запам'ятати. Тому-то й панування його уявляється нам страшенно нудним, повним казань і церковних церемоній.

Генрих IV – се майстер! Скритий, підступний, облудний, киринник, яких мало, дурисвіт, гуляка і пияк, що не вірує ні в Бога, ні в чорта, – він здолав, завдяки кільком дотепним жартам, здобути собі славу лицарського короля, чесного, шляхетного і великодушного.

Перед битвою під Іврі він сказав: «Діти, коли вам забракне прапорів, єднайтеся довкола мого білого бунчука; ви його знайдете на шляху, що провадить до слави і перемоги!»

Як міг не перемагати той, хто вмів *так* промовляти до своїх вояків?

Чим він на віки з'єднав собі французькі серця, так се геніяльним висловом, що його доти ніколи не вимовляв жодний володар:

– Коли Бог дасть мені віку, хочу, щоб не лишилося в моїм королівстві такого бідака, який би не мав, бодай у неділю, на тарелі курки!..

Ось як опановується юрба! Сими словами Генрих IV раз на все викинув своє обличчя в пам'яті нащадків. Назвіть лиш його ім'я, і вже бачите перед собою білий бунчук і чуєте смачний запах вареної курки.

Коли б Людвік XVI здобувся хоч би на один жарт, він уникнув би гільйотини.

Наполеон I кидав цілими жменями слова, що хапали за серце його вояків.

Наполеон III задалегідь погасив гнів нації, обіцяючи їй, що «імперія – се мир»! Імперія – се мир! Чудова брехня! Але по тім, як се було сказано, він міг проголошувати війну цілій Європі, не боячись уже жодних неприємностей від свого народу. Він знайшов просту, виразну, захопливу формулу, яка так вражала думку, що й факти їй нічого вдіяти не могли.

Він воював із Китаєм, із Росією, з Мексикою, з Австрією, з цілим світом. Але яке то все мало значення? Ще й досі згадують французи про 18 років *спокою*, які він їм дав. «Імперія – се мир»!..

Із сих історичних слів, кінчить Мопассан, немає й десятих автентичних. Але се не має нічого до речі. Важливо, щоб люди були переконані, що їх, сі слова, сказали ті, кому їх приписують».

І що ж мають значити ці парадокси? – питають мене.

Дуже багато! У сій тираді француза є глибокий зміст. Тут іде мова *про одну з метод панування над народом*; тут відчиняються трохи двері до тої кузні, де куються найстрашніші, бо невидимі, духові пута на нарід; і Мопассан у поетичній формі говорить те саме, що перед і по нім говорили соціологи й політики. Ще Мак'явеллі зауважив, що володар повинен не мати добрих прикмет, лише *виглядати* на такого, що їх має, а тоді може робити щось цілком протилежне голошеним засадам – і все знайде потульну отару, що побіжить за ним. Вільфредо Парето вже в наші часи стверджує, що «правляча верства може обдурювати підвладну і змусити її служити своїм інтересам», лише прикриваючись серпанком із гарних фраз. Цілком як ті Генрихи й Наполеони!

І тільки коли французи переконалися, що не для них, а для себе мріяли про курку їхні королі; коли седанська катастрофа і поява німців у Парижі переконали їх, що імперія не мир, лише війна, і то страшна, з утратою провінцій і з п'яти-мільярдною контрибуцією, щойно тоді спала їм з очей полуда з пишних фраз, щойно тоді уздріли вони неприкрашену дійсність!

Ось про ці серпанки й хочу тут говорити, про ті серпанки з демагогії й порожніх фраз, які в нас беруться за дійсність і які відіграли таку значну роль у нашій зриві і в його невдачі. Мала Генрихів Франція, мали й ми. Лише не власних, а чужих, і хоч не таких дотепних, та зате, може, спритніших. Се була та «мудрість чужа», що, мов кайданками руки, сковувала нам душу, оплутувала незримою сіткою чужих доктрин.

От, наприклад, Росія.

Щодо дотепів, то росіяни на них не розуміються, але зате чудово – на блязі, дармохвальстві і авторекламі. Авторекламі, яка заміняла їм мопассанівські «bons mots», завдячували москалі успіх і тривалість свого панування над підбитими народами.

Се зачалося в нас на Україні ще від Петра. Як тільки довідався цар про «зраду» гетьмана Мазепи, випустив він, як тепер большевики, маніфест до українського народу, в яким, м. и., стояло: «...нікаторий народ пад солнцем такімі свободамі, і привілегіямі, і льохкастю пахваліться не может, как, по Нашей, Царскаво Величества, міласті народ Малорасійській»... Формулу, отже, проголошено, а потім – міг великодушний цар стинати голови мазепинцям, засилати їх на Сибір, замучити в Петропавлівській твердині Полуботка, скасувати Гетьманщину, – а все знаходив легковірів, переконаних, що «нікаторий народ пад солнцем» так вільно не живе, як з ласки Царської Величності нарід малоросійський.

Вирізьбила Росія на пам'ятнику Богданові Хмельницькому слова «єдіная, недедімая Росія», за яку нібито боровся старий гетьман, і всі в се повірили. Дарма, що тільки смерть не дала йому на спілку зі шведами відірватися від Росії, як він того хотів, наші історики і досі твердять, що Переяслав – се дороговказ у наше майбутне!

Запоморочений московською величчю писав ще Гребінка: «От, коли б оточити Україну широкими й глибокими морями та й ще довкола неї піднести гори, тоді

б ми могли бути самостійними, а тепер»... І се нас переконало! Дарма, що Ірландію, хоч оточену морями, покорила Англія; дарма, що Італія, оточена горами і морями, віками була жертвою наїзників; дарма, що відстояли свою самостійність ніякими горами не хоронені Бельгія та Голландія – у нас теорія про «брак природних кордонів» покутує і досі: гіпноз фрази.

Незадовго перед першою революцією у східній Європі, коли царат хилився і падав, стару царо- і слов'янофільську фразеологію заступила нова. Ся фраза була – *«Вільна Росія»*. Не було жодних причин думати, що нова *«вільна Росія»* буде супроти нас іншою, аніж невільна; жодної причини припускати, що нові будівничі імперії будуватимуть її іншими засобами, а не залізом і кров'ю її підбитих народів, але фраза про визвольну місію російського народу дурманила всіх на Україні, унеможлилювала всяку самостійну концепцію української політики.

Сю фразу вбивалося нам у мозок легальною пресою, жидівською, російською і... українською, нелегальними брошурами й відозвами, з уст до уст. І той, хто не жив у тумані сих отруйних газів, не може собі уявити, що се був за *«деліріум»*, що за масове божевілья! А серед того никла кожна здорова національна думка на Україні, вмирала, не встигнувши розцвісти.

Політичне визволення України розумілося в нас не инакше, як політичне визволення Росії з під-царату; *своєї* революційної програми в нас не було, була натомисть російська революційна фраза. В ідею соціального визволення вкладали ми не наш зміст, а чужий. Ось що пише про се класичний свідок у своїх спогадах про перші роки ХХ віку на Україні перед революцією:¹ *«Щодо нашого ставлення до соціальних питань, то... нас, українську молодь, з боку соціального нічого з соціалізмом не зв'язувало. Хоч цілий уклад українського життя не мав нічого спільного з соціалізмом, але якраз соціалізм став у нас політичним гаслом дня! Власний здоровий розум у нас заступала «чужа мудрість». Сею мудрістю був соціалізм. Тому то Лібкнехта, «Дядька Дмитра» і «Добру пораду» та інші (соціалістичні брошури) ми читали, на загал, дуже співчуваюче. Правда, справа зі спільними коморами і чобітьми (як се мало бути в соціалістичному раю) видавалася нам не зовсім ясною: ми бачили село в процесі його щоденної господарської праці і трохи сумнівались, чи може все піти так гладко, на команду згори. По-друге, нам почасти не подобалося, що за соціалізму... мусила б зникнути поезія індивідуального українського господарства. Але соціалістична фраза панувала тоді неподільно над нами. А соціалістичні брошури вважалися в ті часи майже що не *божеським об'явленням і... критикувати їх не було в звичаю!* «Ми, Українці, – читаємо далі, – були передусім і майже винятково діти села. Та й місто на Україні (з деякими виїмками) не було таке, як писав Маркс і Лібкнехт. Там були лиш... майстерні столярські, слюсарські, з *«хозяїном»*, що сам і був майстром, та з його кількома *«челядниками»*; се було зовсім не те, що ми читали в революційних брошурах про високі димарі і многоповерхові фабричні корпуси з тисячами робітників і з пажерливим капіталістом на чолі, який нічого не робив, тільки їздив на Рів'єру.*

Але й ті маленькі майстерні... були *«не наші»*. «Не наші» в тім розумінню, що ми психологічно для себе не уявляли тут якої-будь ролі. Майстерні чи робітні були майже виключно жидівські. Ми заходили від часу до часу до кравця чи шевця, що тулився десь на задньому дворі Поштової вулиці в двох низеньких кімнатках... Ми не могли не чути того страшного специфічного повітря, що стояло в сих маленьких подвір'ях, повних дітей і страшенно забруджених»...

¹ Приходько В. в ЛНВ. – 1927. – VI.

Але ми думали, що *чужа* соціалістична фраза сього *чужого* міста має стати *нашим* Евангелієм. «Нам і не спадало на думку, що ось, власне, ми мусимо втрутитися у сі складні і незрозумілі для нас (міські) стосунки», що не вони нам, лише ми їм маємо накинути свою волю. І тому, хоч і з яким незрозумінням ставилися ми до ідеї пролетаріату, все ж ширили її, їй підпорядковуючи ідею селянства і нації». Їздили семінаристи, роблячи революцію, а з ними їздив Карл Лібкнехт, обнявшись з «Дядьком Дмитром» та іншими соціалістичними брошурами. І нікому й не ввижався той грізний час, коли Карл Лібкнехт у спілці зі щойно описаним жидівським геттом схопить за горло наївного дядька Дмитра. Соціалізм, зроджений у нас у сім гетті і в російським марксизмі *à la tartare*, став релігією селянської України. Дійсність скапітулювала перед фразою.

А коли прийшов момент великого поррахунку в 1906, 1918 роках, впоєна в нас чужа фраза, мов іржа залізо, сточила нашу душу, відбираючи їй полиск і гарт.

Вільна Росія несе нам волю! – вчили нас, а потім могла ся вільна Росія, скільки хотіла бомбардувати Київ, обкраювати нашу територію, заселяти її зайдами, реквірувати останні рештки майна з-під селянської стріхи, запроваджувати диктатуру чужинців, напихати тюрми, як за царських часів, мужиками, а все знаходилися Христюки, Севрюки, Борщаки, Лозинські, Винниченки тощо, які кричали їй осанну, сій Росії, яка несла свободу нам! Які готові були присягати, що Україна – самостійна, а совітський уряд є, дійсно, не тільки робітничий, а й селянський. Большевики знайшли, – як казав Мопассан, – чудесну формулу, яка так вражала думку, що й самі факти їй не могли нічого вдіяти.

І так було з усім: так ми увірили в інтернаціоналізм, увірили, що ми контрреволюціонери, що під возом вигідніше, як на возі, і т. д. Увірили і в потьомківські села. Ось, напр., що читали ми в совітській пресі:

«Харківським Окрвиконкомом *вирішено* організувати комісії, які повинні розробити ряд конкретних заходів щодо переведення українізації».

«Наркомземом *намічено* переведення тракторизації сільського господарства».

«*Намічено* організувати при харківських інституті факультет». «За *планом* Наркомзему передбачається поширення методичної сітки на Україні».

«Правлінням *розробляється широкий план* житлобудівництва».

«*Намічено* перевірити справу просунення книжки до масового читача».

«*Рішено* поставити перед Трудродою питання про стале фінансування Держбанком Кооптахи».

І так далі – до безмежності! Колосальне будівництво на полі просвіти, економіки, фінансів, музики, але все лише «намічується», все не в довершеному часі, а в гіпотетичнім, замість блискучої дійсності – фантастичні потьомкінські села. Фразерство, від якого луснули б із заздрости всі вісімнадцять Людовіків, чотири Генрихи і два Наполеони разом, але до якого, розвісивши вуха, прислухаються збаламучені маси й учені професорські аргонавти.

Фраза не дала нам зайняти і правильне становище до жидів. В історії жидів пише Ренан про один момент, коли заносилося на повстання проти римлян: «Частіше, як коли-будь приходило до сутичок між жидівським населенням і римською поліцією». Усякий жид, що був проти римлян, був особою незайманою. «Всякий горлоріз, що не корився владі, уходив за святого, *розбійник ставав патріотом*, затримувати злодіїв уважалося за зраду. Одному жидові, якого обов'язком було розшукувати злодіїв, – казав рабин: «Нащо ти видаєш нарід Господень?»

Дві тисячі літ пізніше, на процесі Шварцбарта, бачимо знову, як з горлоріза робили святого, а з розбійника – патріота, бо належав до вибраного народу. І деякі українці навіть ставали по його боці, бо ся примітивна оборона «свого» прикривалася в жидів галасливою фразою про гуманність і терпіння. Фраза заслоняла перед нами суть.

Віра в декларацію, не в суть. Дійсність зникала перед очима. Ось як пише про се соціаліст-революціонер, права рука *Шановала*: «Будучи соціалістами і шануючи соціалізм як найвищу ознаку людської справедливості, чести і волі, ми вірили всякому, хто носив ім'я (ім'я – тут уся річ!) соціаліста. Ми не могли собі уявити, щоб будь-який соціаліст міг говорити про підлеглисть або залежність України. *Адже се було суперечно до волі*, про яку соціалісти мають дбати перш за все. І треба було аж виразних погроз «штиками» соціаліста Незлобіна, цілої низки виступів соціалістів Фрумїна, Лепарського і Соколовського, Таска та ин., провокаційного нападу московських драгунів на Богданівський полк, вчиненого під охороною соціаліста Оберучева, наказів і промов соціаліста Керенського, щоб ми»... Думаєте, щоб «ми» нарешті навчилися відрізняти словесний серпанок від суті речі? Ні, щоб «ми» і десять літ пізніше засновували «Лігу соціалістів Сходу Європи», йшли в підсусідки до московських соціалістів-революціонерів, чекаючи, аж багнети Чернова навчать «нас» так, як багнети Незлобіна.

Віра в «голошені гасла», в «заяви» і «декларації» – ось що було по наших боці, по другім – власна правда, непомильна, уперта й тяжка, яка йшла отверто до упрагненої мети, а гаслами послугувалася лише як тореадор червоною хусткою, щоб повести осліпленого бика в бажаний бік.

Є анекдот про дипломата, який їхав на кораблі, що раптом потонув. Під водою зустрівся дипломат око в око з акулою і виняв великий ніж. Але акула промовила: «Як, ви, дипломат, беретеся до риби з ножем?» І засоромлений дипломат випустив із руки ніж, і акула проковтнула його.

Скільки разів підносили ми ніж на потвора, але зараз же солодкими фразами він роззброював нас: «Як? Ви воюєте шовінізмом?! Як, ви підносите руку на братній нарід, на демократію?!» І наші руки опускалися, фраза тріюмфувала, а з нею й акула, що пожирала нас.

Ся фраза не дає і досі викристалізуватися на Великій Україні ясній доктрині націоналізму. «Донцов облудно закидає большевикам державний централізм, – пише Юринець. «Хіба ж він не пам'ятає, що, – як *говорив Ленін*, – справа державних кордонів є для переможного пролетаріату справою третьорядною». «Донцов закликає романтиків, – пише В. Поліщук, – до нового змісту «національної революції». Якої?.. бо ж національне питання в нас, як *відомо*, завершилось розв'язанням поруч з соціальним: доказом є СРСР».

Що можна довести сим невірникам доктрини? Один стверджує *факт* економічного й іншого визиску України Москвою, а висновок – залежність від останньої мусить бути розірвана. Другі стверджують, що «Ленін уважав» справу кордонів другорядною, значить, – факти, що сим словам суперечать, не можуть існувати. Один каже, що *факт* національного гніту на Україні мусить привести до національної революції. Другі зі здивуванням питаються, як сміємо ми стреміти до революції, коли національне питання, «як відомо» з політграмоти, є вже розв'язане. У байці Андерсена курка, що висиділа каченя, зі здивуванням питається, як сміє воно плавати, коли, «як відомо», воно є курча?

Замість творити програму зі спостережених на фактах потреб життя, вони касструють се життя для догоди абсурдних фраз. Не инакше було й по сей бік Збруча.

Під тим оглядом, дійсно, були ми одна нація. Тут все була велика жменька людей, заворожених потьомкінськими селами далекої Росії, царської або комуністичної. Тут багато вірило, що большевики стремлять до здійснення нам соборности мимо Ризького миру. Тут же найбільше прихильників знаходить голосна та порожня фраза про «Схід Європи»...

Тут голосна фраза, ліберальна фраза забила критичну думку. «Nie można chcieć ucałować kogoś w twarz, gdy on ci prezentuje odwrotną stronę medalu». Так драстично висловився про своїх противників один із найвизначніших поляків-сучасників. Але пішла в ліс ся наука для нас. Нам можна показувати «відворотну» сторону, лише твердити, що показується «twarz», і ми лятимемо всякого, хто виразніше бачить, анархістом і розбивачем національної єдності: віра в ліберальну фразу, в нормальний парламентарний розвій заслоняє найочевиднішу дійсність, а у відворотній стороні медалі велить нам бачити якусь нову «зорю», невиданий досі «поступ» або національне «діло».

Ось через що не зрушуємося ми з місця в сім краю. Ось через що безладно шамоталися і шамотаємося ми на Великій Україні. Через те, що ми дивилися на світ через чужі окуляри, через те, що вірили, що чужі Генрихи дадуть нам по курці та що чужа імперія принесе нам бажаний мир і добробут... Через фразу.

І можна було б хоч трохи зрозуміти сих людей, коли б, напр., їх програма «праці органічної» виходила з їх любови до країни, коли б вона знаходила своє узасаднення у фактах об'єктивного життя. Але тим часом се узасаднення є лише в їх дефетистичній психіці... Добре, коли б, скажімо, програма федерації чи монархізму диктувалася їм любов'ю до краю, але ж вона диктується їм любов'ю до Росії! Добре, коли б програма соціалістів походила з їх віддання краєві, але вона походить з їх віддання соціалістичній доктрині! І найліпший тому доказ, що власне так є, а не інакше, той, що, коли доводиться сим людям вибирати між незалежністю країни і федерацією, чи монархізмом, чи соціалізмом, вони завше вибирають доктрину, а не життя.

Ми хотіли розв'язати земельне питання по-своєму, але, ах! – се ж була б дрібнобуржуазна програма! Ми хотіли розв'язати проблему *внутрішнього устрою* по-своєму, але ах! – се ж була реакція! Ми стреміли до власної *суверенности*, але ах! – се ж була контрреволюція, шовінізм! Ми хотіли так, як усі вільні народи, *власною рукою* здобути свої права, але ах! – се ж був бандитизм! Так ми зневажали власну правду. І нас тягло до чужих, і ми не бачили за гарною маскою прегарних фраз звірячого обличчя хижака. Дорогу до власної мети нам «другий звір загородив, химера бистрокрила, котра манить і найяснішу правду у привид, у ману пусту зміняє». Соціалізм, радикалізм, пацифізм, гуманітаризм. Ось були голови тої химери, на які ми не важилися піднести меч. *А тим часом без страху перед сими фразами ми б давно були біля мети!* Оповідають про болгарів: Коли під час турецької війни взяли вони Адріанопіль, всі ахнули з дива: як могли вони се зробити, коли ся твердиня була, на думку всіх стратегів, неприступна?! На се хтось відповів, що, дійсно, ся твердиня була неприступна. Та її за правилами стратегії ніяк не можна було взяти, але дурні болгарські мурги, які не розумілися на стратегії, не знали про неприступність Адріанополя, і – взяли його. Я гадаю, що, коли б ми на хвилину забули, що нам невільно виступати проти таких твердинь, як «поступ», «інтернаціоналізм, «демократія» тощо, що, коли б ми, як болгарські селяни, дбали тільки про інтереси своєї країни, коли б ми на хвилину забули про неприступність і незайманість прекрасних кличів, якими нам забивають голову чужинці, – ми б давно здобули те, до чого стремимо.

Мов отруйними газами туманять нас противники ніби високими гаслами, гарними фразами – братерство народів, гуманність, мир, тощо. Їм ся наука не шкодить, бо знають, чоґо хочуть, як вовкові, що хотів з'їсти червону шапочку, не шкодив бабусин очіпок, ні солодка мова. Але нас ся ворожа фразеологія, ся чужинецька наука розкладає, зломлює, нищить усякий дух протесту. Ось як казала поетка:

*Кожний раб,
Як лиш науку ворожу перейме,
Стає покiрним, чесним, роботящим,
Хоч кия забивай!*

«Коли йдеться про існування Пруссії, – писав Бісмарк в 1874 р., – то я піду на союз хоч би й з революцією, і скрізь, де знайду допомогу». І він (легітиміст!) пактував проти Габсбургів з італійськими карбонарами й угорськими бунтівниками.

Коли большевики думали, що в інтересах Росії є стратити Ніколая II, вони се зробили, але коли в інтересах тої самої Росії треба було стояти «руки па швам» перед королем Аман Уллагом, вони й се зробили, вони й III Інтернаціонал видумали, коли вмерла ідея царату, для здійснення старих цілей російської зовнішньої політики. В обох випадках (і Бісмарка, і большевиків) наперед ішов інстинкт народу, потреби держави, а потім до того видумувалася програма, така чи сяка, але яка служила тим потребам. У нас, навпаки, мов реп'ях кожуха трималися доктрини, і в ім'я її каструвалося життя. Політика здорових народів – се «не логічні акції» (не нелогічні!), як казав Парето, які впливають із «національного характеру» народу і його «соціальної будови», з фактів його життя. Потім до сих акцій причеплюється ідеї, що сі акції усправедливають, і ніколи навпаки. Але в народів нездорових буває навідрот: тут, чужі переважно, доктрини панують над потребами його життя і ломлять його. Ще Баррес казав, що «німецька або англійська правди не є французькою правдою, вони можуть отруїти нас». Те саме можна сказати про ті чужі правди і фрази, якими затруєється наша збірна душа. Задачею новітнього націоналізму є пристосувати програму своєї акції до своєї «правди», безмилосердно нищити доктринерство.

Час перестати соромитися сього. Час піти не за фразами, лише за голосом крові і за мудрістю власної землі, а з усіх фраз пам'ятати хіба одну – *Timeo Danaos et dona ferentes!*

Час ліпше прислухатися до голосу інстинкту, який ніколи не обдурить. Не пристосовувати й калічити його до гарних формулок, лише знайти власні формули, в яких сей голос крові знайшов би свій найкращий вираз. Час узгіднити нашу захитану думку з непомильним інстинктом країни.

Коли в нас кажуть: «гуртове – чортове», то се не контрреволюція, лише засада індивідуальної власности, на якій збудовано пишний та гордий світ Окциденту.

Коли в нас кажуть: «Як москаль каже сухо, то вилазь по вуха!» – то ся народна мудрість має для мене більшу вартість за всі писання чужих апостолів, що хочуть нахилити нас до мирного співжиття з сусідами.

Коли в нас кажуть «Чия вівця, того й вовна», то се звучить для мене глибше від усіх писань гуманістів та інтернаціоналів, які думають, що, віддаючи себе комусь у політичне посідання, можна врятуватися від стрижки.

Здерти з обличчя серпанок облудних фраз і поглянути на світ крізь призму власних інтересів – ось яке завдання стоїть перед нами! Коли нас подолано, то, власне,

через те, що ми свідомо заглушували в собі голос крові і боялися йти за його кличем. Із цього факту мусимо витягти консеквенції на майбутнє.

Фраза мусить умерти! Мусить лишитися тільки дійсність. Часом воно страшне, мов Горгона, обличчя сеї дійсности, як того сфінкса, але той згине, хто опустить перед її поглядом очі.

Тільки без аскези і без чужих костурів. Не соромитися свого здоров'я! Коли ми чуємо, як міцно пульсує наша кров, коли, мов залізом, наливаються наші жили, – не соромімся того! Коли нам здається, що, аби добре сісти, мусять потиснутися наші сусіди, не робімо собі з того нічого! Коли на тім потерплять засади гуманности й братерства – тим гірше для них! Коли до цього треба буде вжити сили – не наша в тім вина. Коли нам казатимуть, що ми реакціонери, хижаки або анархісти і бандити, – постараймося стати вище від етикеток, вище від фраз! Аби лише ми були в згоді з собою і з нацією.

І коли нам ножем доведеться розтяти петлю з фразеології, яку затискають нам на шиї, зробімо се! Бо світ належить не тим, що метикують і вагаються, лише тим, що прагнуть і діють!

ПАТРІЯ ЧИ ЕКЛЕЗІЯ?

Людам, які в минулім віці відкинули релігію до старих забобонів, мабуть, доведеться переглядати свої думки. У повоєнній столітті спори за віру знову порушують мільйони людей, викликають стлумлені пристрасті, вкладають у руки противників знаряддя гвалту і смерті...

Криваві переслідування православ'я й католицтва в большевицькій Росії, католицтва – в Мексиці, відновлення суперечки між старою та новою вірою в Сполучених Державах з приводу «мавп'ячого процесу» й виборів нового президента унії, завзята боротьба в Англії з нагоди ревізії старої «прауер book», принагідні конфлікти Ватикану з Югославією, Румунією та Чехією (гуситство!), нарешті боротьба українських автокефалістів зі «слов'янами» й різних напрямків між собою в грецьким католицтві на Україні, – все се свідчить, що релігія знов стає важним чинником в житті народів.

Особливо на Україні приймають церковні непорозуміння грізний характер. Повага церковної ерархії греко-католицької (Галичина) і православної (Волинь і пр.) захитана, в Галичині шириться москвофільське православіє і протестантство, на Волині – урядова Унія. А найнебезпечніше те, що сі вирви серед пастви на річ іншої віри творяться не внаслідок тріумфуючого походу якогось нового ісламу (який прозелітизм може розвинути москвофільське православіє або урядова Унія?) – лише внаслідок якихось недомагань в лоні самої тої Церкви, яка тратить вірних.

Сей висновок, зрештою, не новий. Його (мовчазливо) роблять самі ті кола, які заходяться коло реформування дотеперішньої організації Церкви на Україні. Бо хто намагається надзвичайними заходами привернути церковний авторитет, мабуть, не замикає очі на факт, що сей авторитет є zagrożений.

Не маю заміру ставати тут по один чи другий бік барикади. Хочу лиш висловити глибокий сумнів щодо того, чи обраним шляхом можна дійти до мети. В найліпшій випадку заходи, якими наша церковна ерархія старається оздоровити Церкву, – є півзаходи; бо ледве, чи оцінюють вони належно найважніше, те, без чого про направу годі й думати.

Серед греко-католицького духовенства є група, яка головно підкреслює реформу організації Церкви або обрядности (латинські елементи в урядженні Церкви, в літургії, в дисципліні, спеціальні почитання); замикаючи очі – як вірити її противникам – на небезпеку, яка походить звідси для національної справи; на Волині знов найвища ерархія не уявляє собі церковного авторитету без церковнослов'янщини і синодальности в противність до рідної мови й соборництва, яких домагається національно настроєна преса. Всупереч засаді *Nihil innovetur nisi quod traditum est*, одні намагаються зреформувати свій обряд, зблизивши його до латинського; другі – не допустити наново до Церкви старих традиційних форм, скасованих колись Росією; їх противники знову (головно з кіл світських) теж уважають форму за суть – тільки іншу форму... «Де ж дінеться *національна* інтелігенція при целібаті? Хто відкриватиме «Просвіти» і кооперативи?» – питаються католицькі інтелі-

генти. «Що то за *рідна* Церква з чужою мовою, без українського Октоїха? Не хочемо Церкви, що підтримує РНО!» – кажуть інтелігенти православні. Одна сторона з таким самим переконанням підкреслює певні організаційні чи служебні *форми*, з яким друга їх поборює. Одні підкреслюють національний, другі церковно-релігійний момент. Одні домагаються відсепарування Церкви від «дочасного» з його марною суєтою, другі – примату національного над релігійним.

Patria на першій місці – твердять одні. *Ecclesia* понад усе – кажуть другі.

Ось що читаємо в органі галицьких «реформаторів» «Нова Зоря» в статті «Яка праця найбільш народна?»: «Усякий стан сповняє совісно і стисло свої обов'язки, робить «народну роботу». Священик, отже, не повинен «вмішуватися в партійну політику... Ми маємо голосити правди вічні, незмінні, а чогось більше хиткого, більше змінного, як партійна політика – взагалі нема. Тим-то й священик, що вмішується в політику, знижується до звичайного риночного життя». Ні просвіта, ні справи економічного піднесення народу священика не повинні займати. «Розважання, Служба Божа, часослов, іспит совісти, наука релігії в школі, праця в релігійнім товаристві, приготування до проповіді, праця в канцелярії» – ось чим має займатися священик, а з того виходить, що коли священик працює на якімсь культурно-економічному полі, то рішуче «з ущербком для усовершення власного або парохії. Наша праця в Церкві над релігійним освідомленням народу – се, передовсім, «праця народна»¹. Отже, для автора все, що належить до «*patria*» («народні справи»), – се «ринок», займатися справами національними можна лише з ущербком для справ вічних.

Невже між «патрія» і «еклезія» така прірва? Невже не можна між ними перекинути містка? Я гадаю, що сеї прірви немає, а вона лише в уяві тих, які – як нищителі «візантійства» тут, а українства – на Волині – кладуть у справи церковної регенерації завелику вагу на зовнішню обрядовість і (по-своєму зрозумілу) дисципліну; які забувають про третє – про *дух*, що віє від Церкви і без якого жодні *форми* їй не допоможуть. Візьмім скрайні приклади: чи *формальна* далекість католицької Церкви в Польщі (латинська мова) стала на заваді органічній сполучі сеї Церкви зі своєю паствою, чи ослабила її авторитет? А з другого боку – чи «рідність» і свійськість української православної Церкви в XVII в., під оглядом *формально-організаційним*, обрядовім і почасти язиковім, – зберегла ту Церкву від розкладу? Самі ж «ново-зоряни» (і слушно!) кажуть, що не в латинізації, а глибше треба шукати причин ширення православ'я в Галичині. Чи не було б так само слушно не шукати в тій латинізації панацеї на оздоровлення Церкви?

Ніщо є форма, не надхнута духом! Певно, Церква має право рятувати свій авторитет і вимагати послуху від вірних, але... ніде ще сей авторитет не рятувався чисто механічними заходами. Кожна еліта, в тім числі і церковна, мусить, опріч того, довести загалові, що хоч стоїть над ним, хоч і *Dei gratia*, але про сей загал дбає. Инакше вона впаде, як упали царська, габсбурзька або оттоманська імперії мимо формальних змін у своїй організації, мимо численних інновацій і конституцій.

Дбати ж про загал без «політики» не можна. Признала ж се та сама «Нова Зоря» (Ч. 51), коли обік «релігійного двигнення народу» визнала потребу «громадської праці» для духовенства.

Зрештою, не вдаючись в абстракції, задаймо собі практичне питання: чи та «політика», на яку нарікає «Нова Зоря», суперечить духові католицизму, чи спричиня-

¹ «Нова Зоря». – 1928. – Ч. 40.

ється до упадку поваги церковної єрархії? Чи римсько-католицьке священство сеї політики на практиці цуралося? Чи не було воно в уярмленій Польщі єдиним заборолом не тільки католицтва, але й польськості? Коли царат в 1868 р. хотів настановити римсько-католицьку духовну колегію, що мала перешкодити вільним зносінам католицького єпископату з Римською столицею, і коли єпископ Попель на жадання петербурзького уряду одіслати ту колегію відповів своїм поп *possumus*, – що се було, як не «політика»? Але він не лякався її, хоч за се помандрував у Сибір.

А що се є, «політика» чи ні, коли в «Глосі Правди» (9.IX.1928) пише римо-католицький священник: «Ми, священники, уважаємо, що тепер нашим обов'язком є зайнятися моральною стороною суспільности, видатно співділати у вихованню молоді, в організації народних читалень по селах, в організації допустимих забав і розривок для молоді і старших і пр.». Чи ся «політика» теж ослаблює авторитет римо-католицького духовенства, чи забирає йому час для голошення вічного? Чи спускався на «риноку» єпископ Штросмаєр, легітиміст і монархіст, коли виступав в обороні ідеї незалежності югослав'янського народу; коли – вже 80-літній дідусь – у листі до Гладстона виступав в обороні своєї «бідної, переслідуваної, гнобленої зневаженої нації»? Чи політикою не займався кардинал Мерсьє, який попросив відкликання, коли тривала війна, монсеньйора Таччі з Бельгії, коли той «в тій самій годині, як німецька влада, гвалтуючи нейтральність Бельгії, покрилася інфамією, ув'язнюючи архієпископа-примаса, запросив до себе ту саму владу німецьку до палацу нунціятури»? Чи нашим противникам «політики» сі факти знані? Не все, хто від сеї «політики» відтягається, рятує «вічне!» Не раз *via* школа відриваються не лише члени від нації, але й душі від Церкви. Чи ми вже забули, що польське католицьке духовенство в пруській займанщині, активно помагаючи свого часу економічному піднесенню польського народу, рятувало мільйони поляків не лише для нації, але й для Церкви? І коли наша нація розіб'ється на лемків, бойків і подоляків, де дінеться «наша руська віра», коли щезне Русь? І чи дбати про національну відпирність і силу свого «стада» не значить дбати про його релігійну відпирність, не значить зміцнювати повагу Церкви?

Очевидно, Церква дбає передусім не про «дочасне», а про «вічне добро нації». Але ж *нації!* Чи її заложитель не говорив, що післаний тільки до «загублених овець дому Ізраїльського»? (Матв.: XV, 24). Чи апостол не велів проповідувати «жидові наперед і (аж тоді!) грекові»? Знаю, з якими закидами стрічається лаїк, аргументуючи від Святого Письма, протиставляючи Євангелію Церкви: так роблять, мовляв, ті, кому не залежить ні на Церкві, ані на Євангелії. Нехай! Є аргументи й «від Церкви». Та ж ніхто інший, як знаний проповідник Боссює, говорив: «Коли ми обов'язані любити всіх людей, то з тим більшою рацією мусимо любити своїх співгорожан. Ціла любов, що її маєте до себе, до своєї родини, до своїх друзів, єднається в любові до своєї вітчизни». Чи говорити так – не значить говорити в дусі Євангелії? Чи не в її дусі проповідував архієпископ малінський у тяжкі часи 1914 року перед бурею, коли молився відвернути війну «від Бельгії і (аж тоді!) від Європи». Спершу від своєї нації.

Наші інноватори твердять, що найпершим завданням Церкви є «проповідь» і «усовершення власне і парохії». Усовершення... Але чому лиш парохії? Проповідь... Але чого і кому?

Коли хтось вмирає своєю смертю або впаде від руки насильника, боронячи своєї межі, – Церква молиться за нього. Коли на одиницю впаде біда, – Церква поті-

шає його; коли посуха принесе нещастя цілій парохії, – Церква благає дощу, кріпить надією захитані у вірі серця, і – сповняє свій уряд... Але коли нещастя «трусю, огня і меча навідує не одну парохію, а всі, коли пануть жертви не за особисту кривду, а в ім'я ідеї, спільної загалові, коли жалобою огортається ціла нація, – то Церква не мала би прийти зі словом потіхи, не мала би врятувати ремствуючі душі надією на вічну справедливість? То се називалося б уже «політикою»? Чи «вічне й незмінне» обмежується границями одної «парохії»?

Обов'язком Церкви є вселяти надію й віру в серця, дати нову силу чекати на здійснення ідеалу, помагати поборювати або зносити тягар дійсности через певність свого союзу з вищою силою, яка не терпить несправедливости – не лиш супроти одиниць, але й супроти колективу. Чи суперечить сьому завданню звертатися з амвону до нації?

Польські священники молилися під час воєнної завірюхи «o niepodległość, całość i wolność ojczyzny», і чи се було надужиттям їх уряду? Чи недавно, на відслоненню пам'ятника легіоністам в Пінчові не говорив єп. Бандурський про «пам'ятник перемоги ідеї над брутальною силою», «над самолюбством», чи не говорив про «любов до вітчизни», про «великий чин» легіонерів? (гл. «Głos Prawdy». – 25.IX.)

А під тяжким большевицьким пануванням звертався до вірних київський архієпископ Костянтин: «Найбільше буду учити вас віри в Господа нашого Ісуса Христа, буду проповідувати любов до обездолених усього світу, а найперше – до народу України, до його тяжкого минулого і славного майбутнього; буду накликаєти вас відкинути ганебну байдужність до своєї рідної матері й любов'ю своєю залікувати її рани, обтерти її слези. А коли поле ваше бур'яном заросло, коли ворог толочить і псує вашу ниву, коли потрібна вам буде допомога братерська, ідіть за нею до мене!»². Чи сі слова не є виразом найвищої християнської любови й горожанської відваги? І чи можна сим словам закинути недбання про «вічне добро нації»?

Коли сі приклади непереконуючі, зверніться до особи, на яку ніколи не є зачасно звертати увагу нашого, в сервілізмі вихованого громадянства, як на приклад, на яким можна вчитися правдивих чеснот західної Церкви, – на кардинала Мерсьє³. Для нього «вічне» не було абстракцією, а «політика» не була чимось гідним погорди. Він молився за «вічне спасіння їх (бельгійських вояків) душ», але й «за успіх їх зброї»; він складав «нашу пошану до святої Діви», але й молився «за найвищі інтереси *нашої вітчизни*». Для нього його країна не була збіркою поодиноких «парохій», вона була цілість, яку покарав Бог за її гріхи, але яку він мав і звести на ноги: Ne irrideant me inimici mei! Він кріпив ображені в почутті справедливости душі своєї пастви, кажучи їй у покорі чекати на близький день визволення. Він не гребував зійти вділ на «ринок» з єрархічного Синаю і коли німецький генерал-губернатор барон фон Біссінг заслонювався тим, що депортації підлягають самі робітники, а не інтелігенція і не священство, кардинал подякував за ласку, заявляючи, що священство прагне зайняти місце в перших лавах депортованих! Він не вагався визнати, що колективний злочин нації, що нарушує права іншої, є без порівняння тяжчий, ніж злочин одиниці. Під час німецького панування в його країні він вчив, що «окуповані провінції не є ще завойовані, Бельгія не є німецька

² «Церква і Життя» (орган Української Автокефальної Православної Церкви). – Харків, 1928. – Ч. 1 (6).

³ **Mercier Désiré.** Lettres de Son Eminence le Cardinal Mercier au cours du martyre de la Belgique 1914–1918. – Bruxelles: Action catholique, 1919.

провінція, так само, як Галичина не є російська». Його голос лунав по цілому світу в обороні сплюндрованих осель, знищених музеїв і катедр, тисяч депортованих і порушеної нейтральності *його вітчизни*: він не думав, отже, що коли священник бере до серця культурні, економічні й політичні інтереси своєї пастви, то се стається «з ущербком усвершення власного або парохії», бо світ для нього не замикався парохією, лише обіймав цілу повірену його опіці націю. Бо був слугою Бога і патріотом, для якого (як казав) *res publica*, патріотизм був великою річчю, для якого нація була «союзом душ на службі соціальної організації», а патріотизм – «принципом єдності й порядку». Сей порядок, яким тримається всяке *ens sociale* (як казав Тома з Аквіну), боронив він – порядок *даної, своєї нації*. Коли ж новий, запроваджений німцем, порядок ставав не до знесення, він знову підносив голос в обороні одиниці – її «права на свободу праці, на огнище, патріотичну гідність і християнську свідомість»: «Ми маємо, – казав він, – божественну місію – кріпити відвагу нашого народу».

Для того він казав, що «релігія Христа зробила з патріотизму закон: *нема «совершенного християнина, який не був би совершенним патріотом»*. Він уважав, що «над інтересами родини, класи, партії, тілесного життя одиниці – є патріотичний ідеал, бо сей ідеал – се право, яке є абсолютне», а що «лише Бог є абсолютном», то ставити понад усе абсолютну конечність, підчинити все праву і справедливості... – се значить ставити понад усе Бога». І коли «наші вояки, яких героїзм ми подивляємо, відповідають нам так просто: «ми лиш сповнили наш обов'язок», «того вимагала честь», – то вони, на свій спосіб, виражали *«релігійний характер свого патріотизму»*. Бо патріотизм є «священний», а «замах на національну гідність є свого роду святотатна профанація».

Кардинал Мерсьє, що не боявся спуститися вділ до свого народу, до своєї пастви, був дійсним «усовершителем» сих мільйонів душ, підтримуючи їх упадаючі сили, скріплюючи їх віру в остаточний тріумф справедливості, віру не лише в «безборонне ягня, якого ведуть на заріз», але й у ягня-«месника правди», як стоїть у св. Йоана.

Хто осмілювався б ремствувати проти *такої* латинізації нашої Церкви? Проти завоювання її активного духу, далекого східному еремітству і безчинности? У нас про сей дух, про суть пишуть мало, натомість захвалюють наші «реформатори» замість суті – форму, замість нації – парохію, посилаючи на Index національних письменників, а у пресі своїй уживаючи замість високої мови переконаного у своїй правді архієпископа Малійського жаргону большевицьких публіцистів. Ось словник одного з побожних авторів (із одної лише статті!) в полеміці зі своїми противниками: «необузданне хамство», «бушуюче хамство», «хитрий трус», «брехня», «хамський революціонер», «банда», «діла твої прокляті на віки вічні», «море хамства» ... І се в християнськiм органі для молоді! Дійсно... «море хамства»! А разом з цєю, дійсно базарною лайкою, слова «помолімся Господеві, щоб допоміг він нам»... «у покорі і любові»...⁴ Чи може бути більше блюзнірство? А ось другий лицар і його полемічний словник: «червак-медведик», «пустий, неморальний», «бігати і смердіти», «булькотяче bagno», «гниючий і розкладовий плин» і пр.⁵ І з сими «оборонцями віри» гадають наші реформісти зберегти свою чистоту, не «знижуючись до звичайного риночного життя»! Дійсно, їм не доведеться знижуватися, їх

⁴ Хам і Яфет // «Поступ». – 1928. – Ч. 3–4.

⁵ Стаття д-ра **О. Назарука** у «Поступі» (ч. 5–6) за 1927 р.

публіцисти заздалегідь вчать свою молодь базарного жаргону і способу думання. І сею зброєю гадають вони воювати з мнимими ворогами віри! Вчити молодь «правдивого» патріотизму! І се не є дрібниця, бо ся «полеміка» свідчить, наскільки наші реформатори заражені тим східним духом, наскільки дух західного християнства й культури є засадничо ворожий їх духовости.

Особливо дивно виглядає се прив'язання наших «реформістів» до *чужих* форм в порівнянні з захопленням чужинців *нашими* формами. Перекоаний католик, віконт де Воґуе вважав, що серед усіх християнських обрядів для нього був «найшляхетніший у своїй суворо-поважній красі обряд український» (*le rite ruthene*⁶). Його думка – не відосібнена. А може, їм треба інших авторитетів? Добре! В однім бельгійським католицьким журналі читаємо про справу відношення грецького католицтва до римського: «Є щось у традиції, що становить силу, рівну майже природі, не легко було б замінити традицію крові традицією виховання... Одну традицію не дасться замінити другою... Щоби бути латинником до глибини душі, треба ним бути від кількох віків. Наглі зміни ризикують залишитися поверховими. Віра, а ще більше її зовнішня форма, так тісно зв'язана з культурою, що стає в душі комплектним організмом, індивідуальною натурою, яку змінити може лише довга й уперта праця. Можна щепити яблуню, але ніколи з неї не зробиться черешні... Метода, яку завше застосовувала Католицька Церква, є лишати відступничим спільнотам (*communautes dissidentes*), що повернулися до єдності, їх звичаї, їх законодавство, їх дисципліну, їх обряд, ніколи не накидати їм дисципліну й закони Латинської Церкви. Ся практика, у вищій степені мудра, практика Церкви вказує на ту лінію поведіння, яку повинні засвоїти ті, що хочуть працювати для справи Унії». Як автор статті підписаний Андрей Шептицький, архієпископ львівський, митрополит галицький⁷.

Чи сей голос позбавлений всякого авторитету для наших «реформістів», які так дбають про підтримання авторитету церковної єрархії? До яких голосів прислухаються инакше вони у своїм «реформістським» завзятті? І де йому буде край? Коли всяка «політика» пастви є «ринком», то чи не стане завтра «ричною» й мова сеї пастви? Чи не є сьому логічний кінець засада *cujus regio ejus religio*? Сама форма – без змісту – відродить духово Церкву не більше, як сіамців та корейців блискучі європейські уніформи. Пошкодити ж може дуже... Знаний російський сторонник папізму Розанов, критикуючи православ'я, бідкався, що нема в нім органу, який би, в потрібних випадках, міг непомильно, *ex cathedra* «поставити на місце «ні» – «так», а на місце «так» – «ні». Римська Церква такий орган має, і тому там «тепер Лютер не буде потрібний, ні навіть тільки можливий... Бо він сам тепер *loquitur ex cathedra*»⁸. Не хочу тут застосувати сього виразу дослівно, але коли б судилася перемога гурткові «реформістів», що не позволяв на найдрібніший, як кажуть большевики, «ухил», на жодну заміну чужого «так» на наше «ні», – то не знати, чи не викличеться сим якогось нового Лютера? Бо «лютриків» маємо вже аж за багато ..

Ще сумніша церковна справа на північно-західних наших землях. У Православній Церкві на Волині противники обрядової традиції при владі. На заході було

⁶ Leroy-Beaulieu A. L'Empire des Tsare et les Russes: T. 1–2. – Paris, 1882.

⁷ La Psychologie de l'Union // «La Revue Catholique des idées et des faits». – Bruxelles. – 1925. – № 31.

⁸ Розановъ В. Около церковныхъ стѣнъ: в 2 т. – СПб: Типографія Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1906. – Т. 2. – С. 63.

ex cathedra, на сході – кесар-папа. Вихована в сім душі Церква Православна небогато собі робила зі зміни кесаря: почуття «авторитету» в ній було сильно розвинене... Вища церковна ерархія сеї Церкви на Волині теж завелику вагу кладе на форму (церковнослов'янська мова богослужіння), а патріотизм визнає тільки з дозволу кесаря або РНО. Всякий інший – є бунт проти Церкви, як і проба зміни організації чи обрядової форми. В розпалі боротьби за форму забувають про властиве завдання Церкви, ставлять понад усе мову.

Думається, що сим рятується авторитет Церкви. Яке засліплення! Не хочу кидати загального обвинувачення нашому волинському духовенству. Є серед нього, навіть на селах, постаті, що своїм захованням, убранням, повним гідности обличчям переконаного пастиря мимоволі збуджують пошану. Але скільки ж то є й інших, сільських «батюшок», убраних у рясу ще з часів кримського походу, з копицею волосся, переплетеного з соломою, що виступають скрізь не як носії свого високого уряду, а як петенти, від яких віє «дочасним, занадто дочасним»... Чи такі постаті здобудуть повагу серед пастви самою церковнослов'янщиною? Недавно доводилось мені читати про британських моряків у полудневих морях. Мимо тропікальної спеки, всі старшини на покладі з'являлися на обід у твердих ковнірцях і вечерових убраннях. «Се задля туземців, – казали. – Їм треба показати, що біла людина ніколи не є «цямною», ніколи не попускає, все зберігає свою гідність до найдрібніших проявів, не охляваючи ні фізично, ні морально. Всяка еліта (а церковні служителі є ж нею!) серед маси те саме, що білі серед кольорових. Не наплечниками і блискучою уніформою збуджують пошану англійці, лише свідомістю своєї великої місії, яку стало носять у собі і якої зовнішній вираз є в міні, в убранню, в почутті дистанції, вищости й відповідальности перед собою і своєю «паствою».

Сього авторитету бракує служителям Православної Церкви на Волині. Не так їх виховав царат і підлегла йому вища ерархія! Не привернути його й жодними формами, ні синодальними, ні автокефальними, його приверне тільки цілковита зміна самого духу тої Церкви, прищеплення її слугам нової, вищої концепції Церкви та її завдання.

У розпалі боротьби за форму забувають про властиву місію Церкви й автокефалісти, які ставлять над усе рідну мову. Коли православна ерархія проти «мужицької мови» в Церкві, то «защирі» автокефалістичні інтелігенти готові кожного стягати з амвону, хто не править рідною мовою. Часом їм на самій вірі залежить стільки, як тим свіжонаверненим «уніятам» на Волині, які заявляли самі: «Ми уніятами не будемо, ми хочемо лиш помститися на (православній) консисторії. Вона була для нас глуха, то й ми тепер глухі до неї».⁹ Одним словом, зміна віри як демонстрація, щоби по осягнутім замірі вернути до первісного стану.

У подібну помилку впадають часом і великоукраїнські автокефалісти, які самі признаються, що «українізація Церкви так захопила нас, що мимоволі мусили ми обминати другі питання, особливо ж принципи християнізації церковного життя».¹⁰

Грішать тим, як я вже згадував, і волинські автокефалісти з тих, для яких суть церковної реформи вичерпується в рідних візерунках, співах і в жовто-блакитних банях (є й такі!). Се все – «просвітянство» в Церкві, і, треба признати, дуже воно

⁹ Церковне життя // «Українська Громада». – Ч. 37.

¹⁰ Всч Архієпископ **Пивоваров М.** Церква і держава // «Церква і Життя». – Харків, 1928. – Ч. 1 (6).

нагадує подібне ж «просвітянство» в Галичині. Є бо і там такі сторонники рідного обряду (серед інтелігенції світської), які поза ним світу не бачать і які зачали думати про реформу Церкви тільки тоді, коли її розпочали інші, іншими способами. Перед тим, задоволеним нетикальністю рідних форм, їм би і на думку не впало журитися недомаганнями, згриженої, мов шашелем зсередини, «рідної» Церкви...

Є в нас фанатики форми правління («тільки монархія!», «тільки республіка!»), є й фанатики церковної форми в обряді й дисципліні. Й одні, і другі забувають євангельські слова: «Не казав остерігатися квасу хлібного, але науки фарисеїв і саддукеїв» (М.: XVI, 12). І одні, і другі дуже зближені до тих сельробів, що беруть участь в церковних з'їздах, зводячи там боротьбу за реформу Церкви на боротьбу за ту чи іншу кількість книшів, належних за треби. Зближені сі фанатики форми і до тих світських публіцистів із «Поступу», що свої вузькопартійні та групові чи особисті інтереси й цілі прикривають церковним заборолом; зближені й до церковних діячів з РНО, які, обвинувачуючи автокефалістів у «шовінізмі», просто маскують свій російський патріотизм, роблячи його знаряддям Церкву. Від них не вийде реформа Церкви. Не вийде вона й від тих, що прагнуть зукраїнізувати Церкву, як українізується вивіски крамниць, нецікаві, що за тими вивісками робиться; ані ті, що більше журяться рабським перестеріганням форми, а не відновленням церковного духу. Реформа Церкви вийде від тих «латинізаторів» чи «візантійців» у Галичині, «синодовців» чи українських автокефалістів на Волині, яким лежить на серці не лиш форма, а й зміст.

Де ж візьме наша Церква сей зміст? Православні автокефалісти признають, що ішла їх «праця не раз без ідеології більш широкої, і глибоко обробленої», та що їх «виручала... загальна світова сила християнського навчання»¹¹. Очевидно, але сього вистачає і протестантам. Католики сю «ідеологію» черпають, звичайно, в Римі, але у квестіях обрядових, наприклад, на Рим покликаються обидва табори, «латинізатори» й «візантійці». Де ж шукати розв'язки? Не маючи найменшого наміру підірвати джерело, на яким спирає свій авторитет і працю Церква, позволю собі тут лише звернути увагу на один чинник, який не тільки в церковнім житті, а й узагалі в житті кожної ідеї грає велику роль. Маю на увазі так спростачену й так рідко в нас вироблену «громадську думку». Не треба зараз думати, що се від «ринку». Ні, коли кардинал Лавіжері зачав кампанію проти невірництва, папа Лев XIII благословив його місію, але й казав йому не занехаяти нічого для з'єднання собі громадської думки: «Громадська думка більш, ніж коли-небудь, царює у світі; передусім на неї треба впливати. Коли ви переможете, то лише завдяки громадській думці». Отже, благословення Риму конечне, але громадська думка теж! Се є та громадська думка, до якої апелював кардинал Мерсьє у своїй обороні потоптаної справедливості; се та, до якої зверталася гноблена большевиками Православна й Католицька Церкви; та сила, до якої повинні відкликатися всі щирі прихильники скріплення нашої Церкви, ті, які, на взір великого Малійського архієпископа, хотіли б органічного сполучення в нашій Церкві служби Богові й патріотизмові.

Візьмім приклади. Церква осуджує поділ Церкви від держави, але в Північній Америці, наприклад, ні один патріот-католик не буде обстоювати сю тезу. Де вихід? Вихід у праці власне сеї громадської думки, яка переконала Ватикан мимо п. LV Силабуса, що теперішній стан – відділеної від держави Церкви – є законний

¹¹ Всч Архієпископ **Пивоваров М.** Церква і держава // «Церква і Життя». – Харків, 1928. – Ч. 1 (6).

і не заслуговує осуду. Другий приклад. Деякі чини чернецькі бельгійські, основані за границею, яким з вибухом війни дозволили там лишитися, все ж вернули швидше до країни для сповнення своєї військової повинности. Через що? Через те, що не хотіли стрінутися з осудом своїх співгромадян, коли б поступили інакше. Знову колізію між формальною постановою і життєвою конечністю розв'язано завдяки громадській думці. Таких прикладів можна навести більше. Ні «патрія», ні «еклезія» на тім не потерпіли.

Подібно в Церкві Православній. Хто, як не громадська думка, спонукав російського патріота й ворога України, архієпископа київського Антонія, виголосити привітну промову на отворенні українського університету в Києві у 1918 році в присутності гетьмана? Хто, як не громадська думка вплинула на митрополита Дионізія поробити деякі уступки в цілях наближення церковної організації і обряду до (української) пастви? Все та сама громадська думка! І коли в супровіднім папері митрополита до Архипастирської відозви говориться, що «в тих парафіях, *де досі не порушувалося питання* про богослужбну мову, богослуження повинно відправлятися *церковнослов'янською мовою*»¹², – то хіба не вказував сим Його Блаженство сам шляху, яким на Волині досягається синтеза вимогів Церкви і патріотизму? Хто хоче досягнути щось, мусить «порушити питання», порушити громадську думку.

Не значить се, що громадська думка мусить нехтувати формами, лиш виступати проти мішання «Божого» з чужим патріотизмом, проти абсентеїзму церковної ерархії у справах «дочасних», проти ігнорування потреб того національного колективу, серед якого Церква існує. Тоді лише знайдеться й синтеза між нацією та Церквою, тоді лише буде паства *sentire cum ecclesia*, як се є в Польщі, в Бельгії. Інакше ж ні. Святий Касьян, що боявся ризи свої забруднити, помагаючи селянинові з багна вилізти, не є в нас дуже популярний: раз на чотири роки лише згадує його й сама Церква...

А Церква? Невже ж вона має здатися на змінні впливи громадської думки? Ні, але коли за «партійними комітетами» не хочеться бачити нації, коли з двох «рацій» – національної й тої, «яку приписує кожодчасний уряд» вибирається, яко «ближчу», останню («Нова Зоря». – Ч. 73), – то тут нема вже ані з ким, ані про що говорити...

Церква повинна до громадської думки прислухуватися, але йти за своїми авторитетами. І тут треба одверто визнати те, що не вагалися визнавати навіть найсвітліші уми серед Східної Церкви (В. Соловйов, В. Розанов та ин.), що дух активного християнства можна шукати лише в Церкві Західній. Авторитетною стане тільки та Церква, яка перейметься *активним духом* західного християнства (не його формою!), не духом клерикалізму (дрібничкової опіки світського життя), а, уживаючи терміну Гюї Гранда – церковним імперіялізмом, який є виявом її сили, її післанництва, доказом її активності й життєвості, який найкраще втілюється в науці Мерсьє, що так блискуче єднала в собі ідею нації з ідеєю Церкви...

Сим духом (а не духом «Нової Зорі») натхнена, могла би Церква бути творчим чинником в суспільності. Вона могла б повчати занархізовану громаду про те, як мають бути вирішені великі проблеми, що знову встали перед нами, як управити відношення між одиницею й загалом; як жити з вічно піднесеним чолом, не розпачаючи; як годити любов до людей із любов'ю до ідеї, що стоїть над людьми; як боронити те «вічне», що стоїть над «дочасним», *usque ad mortem*;

¹² «Українська Громада». – Луцьк. – Ч. 37.

як розв'язувати дилему християнської покори й кари за зло; як ніколи не угинатися перед силою і вірити в караючий меч справедливості. Така невгаваюча праця була б відгомонам тої, що її провадила Церква колись, формуючи з банд варварів, що залляли Європу, карне суспільство, готове для ідеї на такі велетенські зусилля, як хрестові походи, коли кувала душу того, хто є знаний під ім'ям homo europaicus.

Така праця була б важнішою від суперечок про форми культу чи про ту чи іншу вимову старих текстів... «Бог зробив вам ласку, – казав Мерсьє, цитуючи псалмиста, – дати жити в найтрагічнішу добу нашої історії. Викуйте ж собі мужню душу й відважне серце!» Якраз сього бракує нам, бо мужня душа не боїться великих перешкод, а відважне серце вміє поставити і рішати питання про суть, гордячи дрібностями. Реасумуючи скажу: оздоровлення Церкви прийде не через вузький церковний абсентеїзм, який гордить «ринком» та забуває, що Церква не є лиш Божа, а й людська установа, яка ділає серед людської спільноти. Се оздоровлення прийде й не через пересажене підкреслення «людського» характеру Церкви, яке забуває про її суто церковну місію. Воно прийде не від фанатиків форми, але від тих, що знайдуть синтезу «вічного» з «дочасним», що прислухуватимуться до громадської думки *свого* національного колективу, що шукатимуть взірців у твердім дусі заходу, який не знає, як казав кардинал, «перечулености слабих душ» і «зжіночілих темпераментів».

Ми дійсно переживаємо трагічну добу нашої історії. Добу, що висунула хмару проблем, що як сфінкс зіжруть нас, коли їх не розв'яжемо. Проблеми: гуманність і відстоювання себе, інтернаціоналізм і націоналізм, всесвітність і право на життя. Маса апостолів крутиться серед нашої нації, що в ім'я світлих фраз готують їй руїну, щоби всі витвори нашої стихії – в культурі, політиці, релігійнім житті зробити філіями чужої («для домашнього обіходу»). Все зсунулося зі свого місця, й ніхто не знаходить провідної звізди. І ось у сій анархії понять та ідей Церква могла би відіграти велику роль, роль того, хто знову «поставить усе на своє місце», знайде новий регулятор життя, дасть йому новий ентузіазм.

Сю місію може сповнити Церква, коли захоче зрозуміти, що має сповняти її серед *даного* колективу, який обіймається великим словом *patria*.

Коли ж ні, коли в нас дальше марнотратитимуть час у формальних диспутах, то чи не станеться з нами так, як із тими софістами-греками, що диспутовали про славу гори Табор, коли Магомет вивалював браму столиці, щоби на Св. Софії застромити знак півмісяця...

ЗА ЗЕМЛЮ І МОРЕ

220 років від Полтавського погрому минає в червні с. р. Останній зрив перед 1917 роком.

У нас звикли підкреслювати лише одну сторону мазепинщини. Була се, мовляв, боротьба *за землю* проти навали чужинця. Певно. Але мала вона і глибший підклад, ця боротьба з північним наїзником. Ішла вона не лише *за рідну землю*, але й *за рідне море*.

Великі народи ставали великими і справді незалежними тільки з тою метою, як підбивали собі море. Еспанія стала великою тільки тоді, коли її адмірали перепливли океан і завоювали полудневу Америку. Англія стала світовою імперією, коли запанувала над морями, коли потопила голландський флот і еспанську армаду. Італія вдерлася в ряди великих держав, як зачала здійснити свою мрію про «рідне море» (*msre nostro*), коли нові римські орли заширяли над північною Африкою, у Триєсті і в Албанії. Роль у світовій політиці зачала грати Росія тільки з хвилиною, коли на московський престол засів «цар-мореплавець», що завоював береги Балтики і Чорного моря. Так само клич «Будучина Німеччини лежить на воді» звістив народження нової світової потуги. Так само, як стала сею потугою Америка не скоріше, аж перекреслила вузько-«земельну» оборонну «доктрину Монро» і кинулась на великий океан, підбиваючи Кубу й Філіпіни.

І навпаки, ті народи, що не мали доступу до моря і не вмiли його собі здобути, або ті, що хоч над морем лежали, не вмiли з того користати або на нiм свою потугу збудувати, ниділи, а часом і гинули. Так сталося з Туреччиною, з Польщею XVIII в., з Кореею, з Персією, з Італією перед XIX в. Так сталося з колишніми габсбурзькими слов'янами над Адріатикою, яких втягнули в свої держави австрійці і мадяри. Так настало поглинення німецьких держав Прусією, бо з 26 цих держав 19 не мали морських берегів, шукаючи їх у союзі з прусакми.

...¹ націоналіст М. Баррес. Але критики відповідали йому: «*La mère et les vivantes*» (море і живі!) Море – се є вихід із рідного загумінку, море – се злет у незнане, велике море – се те, що не має меж, се поле попису для сильних і великих рас. Море утриває незалежність народам, які вмiють його загнuzдати. Потяг до моря завше товаришить потягові до незалежності.

А найкраще потверджує се українська історія. Бо завсiгди, коли з новими силами зривалась у вишину Україна, завсiгди рвалася вона і до моря. За незалежність від Сходу чи від Півночі, і – за опанування моря...

Ось князівська доба. Олег, Святослав, Ігор зі своїм полком. І незалежність країни боронили вони, перегороджуючи «черленими щитами» східні поля і ці «щити» на брамі царгородській прибивали, рідне Чорне море байдаками перепливаючи...

Ось другий зрив – Козаччина, з якої вийшла держава Хмельницького. І знову – бореться з навалою з північного заходу і похід за море. Одні козаки на сім Заході

¹ Текст відсутній в оригіналі статті. – *Ред.*

воєнної слави шукали, а другі»на байдаках пороги минали», «грілися в Скутарі», Анатолію шарпали, в Синопі козацькою люлькою розпалювати збирались.

*До козацької порадоньки,
Аби думати-гадати,
Звідки Варну діставати –
Ой, чи з поля, чи то з моря...*

Є патріоти, що розбійниками звали отих козаків, що із Сагайдачним та іншими береги турецькі шарпали та й під самий Стамбул підсувалися (1615 р.). Але хіба ж не із сполучення розбійничого темпераменту «кресових» одчайдушників з державотворчим розумом «центровців» поставали великі держави. А хто ж поклав початки російської імперії у Сибірі, як не розбійник Єрмак. А хто ж «зрабував до купи» велику Британію, як не пірати Дрейк, Гавнінс, Ленкастер і Джексон з Сесілем і Родсом. Сам Куліш, що не дуже шанував «низове брацтво», мусив признати, що стара кров володарська варягів і їх державний розум відзивалися в героях, які чайками перелітали Чорне море, аби здобути його собі.

І старий Хмельницький чи не посилав свого Тимоша у волохи, шляхом, де батько його Михайло під Цецорою бився, а Сагайдачний під Хотиним. Чи не випереджували вони пізнішу гадку петербурзьких царів здобути Чорне море, оточивши його «з поля» з обох боків.

А чи Петро Дорошенко, що бився за незалежність, чи не з'єднав собі нарешті Сірка, який ключ до посідання Чорного моря – Крим для України здобував.

А нарешті Іван Мазепа.

Не бачать у нас його велику постать цілу: раз з одного, раз із другого боку. Знаємо ми Мазепу, що проти Петра бився («за землю»), що церкви й академії засновував (культурна праця). Але забувають Мазепу, *що продовжував українську традицію опанування «рідного моря».*

А тим часом лише ті три сторони Мазепиної постаті, взяті разом, надають їй світового історичного значення. Це ж він опирався всіми силами проти посилення козаків над Балтику і проти втягання України в боротьбу за чужі їй світові ідеали Московщини. Це ж він за цариці Софії робив перший правильний похід у Крим, аби зломити татарську потугу, і через цей півострів опанувати «наше море». Це ж він притягнув під Полтаву для боротьби з Петром Костя Гордієнка (як Петро Дорошенко Сірка), що нищив перевагу татарську над берегами чорноморськими, що не був певний свого «морського діла», аж поки загребуці руки московського царя не простягалися ласо до Січі.

У сім союзі Мазепи з Гордієнком, а обох – зі шведським королем віджив наш давній заповіт історичний: Велика путь із варяг у греки. Союз Богдана з Карлом X., Жовті Води і Тиміш у Волощині, Сагайдачний під Москвою і під Хотиним, Дорошенко і Сірко, війна з половцями і з Візантією, «з поля і з моря» здобування собі дійсної волі.

І якраз велике значення Мазепи в тім, що він зрозумів, що боротися за волю треба на два боки і – самостійно, без допомоги «половців» з Півночі чи з Заходу. Помилявся Сагайдачний, коли думав разом із Хоткевичем турецьку силу над Чорним морем валити. Помилявся спершу Мазепа, коли думав разом із Голіциним Крим воювати. І цю свою і своїх попередників помилку він нужно рішився направити у славний і нещасний день Полтави. Своім відважним чином він надовго перед Шевченком ніби хотів показати, що *разом із половцями* здійснити історичні завдання України – всупереч думці Драгоманова – не можна. Що боротьба за неза-

лежність України, так як і за Чорне море під чужими орлами буде лише марним проливанням крові «не за Україну, а за її ката».

Традиції мазепинства (так зрозумілого) підхопив у нас Шевченко, і не дарма в його самостійнім ідеалі єднаються разом і зрив проти всяких «половців», і порив до опанування моря. Полтава, Берестечко й Умань відблискують у його поезії такими ж самими яскравими барвами, як темно-сині хвилі бурхливого Чорного моря.

У нащадків має вже прокинутися свідомість великості завдань, що стояли перед Мазепою і стоять перед нами. Не «за землю і волю», а за «землю і море». Бо нема самостійности без моря, нема моря без самостійности. Хто панує у Криму, той панує в Україні, навіть незалежній. Так було, коли в Бахчисараю сидів хан, так було, коли в 1855 р. в Севастополі сидів француз; так було, коли в 1918 р. там сидів німець, і так є, коли там сів знову москаль.

І в ті моменти, коли й Польща хотіла розширити свою експансію на Україну, втягнути її в свою політичну систему, в ній зараз відживали плани про Одесу. Хто був паном чорноморських берегів, а з ними й Чорного моря, був паном України. Оманю була самостійність без морських берегів! Не було «землі» без «моря»!

Але й не було «моря» без «землі»! На ніщо йшла ціла наша колонізація аж до морських берегів, коли не була Україна самостійною. Мирно шмагляли князівські й козацькі байдаки по Чорному морю, поки «половці» панували над нашою землею. Що допомогла нам колонізація чорноморських степів, поки москаль панував на Україні. Чи величезні маєтки спадщини не дісталися до рук московської шляхти? А чи та не спровадила на них зайд з Московщини, Німеччини і Болгарії, тих зайд, нащадки яких стільки клопоту наробили Україні в останніх боротьбах за незалежність.

А й тепер, що нам допомогла буйна колонізація наших берегів, коли Совітська Росія заселяє їх зайдами, коли творить румунські й польські райони в приморських областях. Коли Калінін та інші большевицькі достойники одверто признаються, що їх ціллю є створити компактну масу жидівських колоністів у Криму і на північному Кавказі, єднаючи їх в одну *безпереривну область* смугою жидівських колоній по північнім березі Озівського моря і відриваючи етнічно чужою прірвою Україну від Кубані.

Так само, як нема «землі» без «моря» (як нема правдивої самостійности без посідання берегів), так нема і «моря» без «землі», і нінащо не здасться заселення морського побережжя без політичної влади над своїм краєм. Жидівська колонізація чорноморсько-озівського побережжя і Криму та зруйнування української торгівлі збіжжям за большевиків – ось докази, чого варте посідання моря без самовладства.

У ці сумні й великі роковини, роковини Полтави, хай усвідомимо ми собі сей зв'язок, сі традиції нашого великого минулого. Хай вирвемося зі шпонів дрібничковости! Хай пригадаємо собі, що наша справа є справою світового історичного значення, що або вона перемаже, або Україна не встане. Мусимо поставити наше завдання широко, як його ставили герої, що впали під Полтавою. Як пробували ставити герої 1917–1920 рр., що рвалися не лише до Києва, а й до Одеси, що з бригадою Натієва гонили старим муравським шляхом у Крим...

Традиції – прекрасна річ, лише не треба вузько розуміти «земля і мертві», се за мало. «Море і живі» – ось що має стати гаслом завтрашнього дня.

Мазепа, що йшов проти «половців» з Півночі, але і проти тих з Полудня; Гордієнко, що йшов проти «половців» з Полудня, але і проти тих з Півночі – їхній союз, сих двох людей, – ось дороговказ нам. Ось заповіт Полтави, заповіт мазепинства, перейнятий із сизої давнини князівських часів.

Хай нове покоління вчиться з досвіду віків, що нема землі без моря – без самостійності – і нема дійсної самостійності – без моря і без експансії.

Визволення і експансія – се життєва мудрість усіх сильних рас...

ДО МІСТ!

Паралітиком назвав наш нарід Франко, а є в тих словах не лиш поетичний висказ, але й ствердження величезної ваги факту нашої суспільної будови: ми паралітики, бо спаралізовані є деякі члени нашого тіла; бо нема в нас органу, що виконує одну з найважливіших функцій національного *життя* – *нема в нас свого міста*.

Страшно пімстився той дефект на нас під час останніх наших визвольних змагань, коли зайшла потреба наглої мобілізації національної стихії, а коли осередки сеї стихії – міста – були в руках чужинців.

Пригадаймо собі з історії, коли ще наші міста були наші, за Хмельницького або Мазепи, – як то нелегко було чужинцеві посуватися в наш край; як то доводилося брати одне містечко за одним, як то в Батурині або і в інших городах, ставило населення опір цілим арміям, затримуючи їх просунення в наші території; як то, немов сіткою тою, вкривали наші міста нашу землю, а передертися крізь неї не так то легко було.

І як же ж инакше було тепер, в останні роки! Правда, і тепер займали ми столиці наші, але опанували їх не автохтонні міські українські елементи, лише дооколичні селяни, що в австрійським чи російським однострою випадково опинились тоді в них чи біля них. А вже опанування Києва в 1918, у грудні, і в 1919 – це був просто «марш на Київ» селян, що входили у *ворожий і чужий* їм осередок. Се було щось подібне до пізніших «маршу на Рим» фашистів або «маршу на Букарешт» цараністів. Лише що, знову-таки, через ворожість нам нашого міста ті в своїх столицях утрималися, ми ж їх покинули. Тамті билися з ворожими *партіями* своєї нації, ми – з *чужинцями*.

А хоч би і в «мирні» часи! Коли міста наші мали український вигляд? Тільки під час мирної інвазії дооколичного сільського елемента, як це буває, напр., під час сокільських або просвітянських з'їздів. Міста лишалися чужинецькими острівцями серед нашого моря, але острівцями, що над тим морем панували.

І то, власне, цікаво, що перешкодою організації національної стихії були чужі міста не лише в час народного зриву, не лиш під час наглої мобілізації. І під час повільної, ступеневої організації народу – економічної, політичної чи культурної – місто відіграло першорядну роль: коли своє – цю організацію надзвичайно полегшувало, коли чуже – її утруднювало або зовсім гальмувало. І то однаково: чи тоді, коли відбувається ся організація нації (як є тепер) у рамках держави чужої, чи коли маємо власну державу (як було 1917 або під час Гетьманщини 1918, коли, не кажучи вже про жидів, усі оті «Протофіси» і «Суозіфи» в наших містах страшенно шкодили організуванню української стихії в одне свідоме ціле).

Звідки ця сила міста?

Звідти, що *всі великі культури завше були культурами міста*. Світова історія творилася містами. Село завше було безвольним об'єктом, яким кермувала міська культура, міська економіка, міська політика. Це лихо ще не таке страшне, коли місто і село однонаціональні; бо хоч і накидає тоді місто селу свою вищу культуру,

але культуру *не чужу* національно селові; бо хоч підкоряє його своєму проводі економічному і політичному, то все ж діє в сім випадку місто (*pars pro toto*) як репрезентант інтересів *цілої території, цілої нації*, дбає (бо мусить дбати) про її інтереси. Бо навіть за панщини мусив пан трохи вважати на *своїх* кріпаків, з яких жив; бо навіть полководець не так плондрує власну територію, як чужинецьку.

Цілком инакше, коли місто є чужонаціональне: тоді його зверхність стає зверхністю чужої метрополії; тоді панування над селом стає пануванням над цілою чужою нацією, тоді культурна зверхність служить денационалізації, а політичний і економічний провід – вироджується в економічний і політичний *колоніальний вииск*.

Візьмімо політику! Село може хоч яку революцію зробити, землю поділити, велику власність собі забрати, що то йому pomoже, коли *не його* буде місто, яке видає закони і регулює ціле політичне і економічне життя; коли чуже місто накладає податки на ту землю; присвоює (як у Світах) цілу працю рук селянських і цілий його урожай; коли своїми законами може забити галузь промислу, з якого живе село, або тою чи тою системою залізниць чи тариф, привести село до зубожіння, або регуляцією цін – до голоду чи еміграції; коли чужому містові не залежить на тім, чи розвиватиметься чужинецьке село, чи виголодніє і вилюдніє, уступаючи місце колоністам з метрополії...

У містах відбувалися політичні перевороти, на місце монархій приходили республіки, одну еліту змінювала інша, – але село жило своїм життям, ледве на се реагуючи. Правда, і в державах однонаціональних дуже часто нова міська еліта не питалася села про те, як має ним правити. Але все ж таки старалася у власних інтересах – про добробут селянської більшості дбати, як, напр., дбали про нього якобінці, хоч небогато було серед них представників села. А коли не дбали, приходила на зміну старої нова еліта, яка й задовольняла потреби більшості народу, в тім і села. Натомість не мусила того робити панівна еліта в країнах, де вона була *передусім експонентом метрополії*, як се було в Росії, де царське місто так само визискувало українське село, як і місто большевицьке.

У державах, де місто й село тої самої нації, кожний уряд є остаточно зданий на ласку більшості, отже, і свого села (дарма, що є воно лише предметом його правління). Але в державах, де місто й село належать до різних народів, уряд, хоч би й краєвий, спирається *не на більшість у чужім краю, лише на метрополію*, якої слухає; отже, може зовсім нехтувати потребами чужонаціонального села.

У новітні часи політичні організації мас виявляються в формі партій. Осередком партії, де сидить її штаб, – знову є місто. Тут друкуються партійні часописи, тут мають заняття партійні шефи – люде вільного звання (адвокати, лікарі, інженери, журналісти). Має нація своє місто, то має відразу й цілі кадри своєї політичної еліти, яка лучить політично маси (ідейно і організаційно) – чи в партійнім життю, чи то при виборах, чи де там. Є, натомість, місто в чужих руках – політична організація мас завмирає або, ще гірше, доконується чужим штабом під чужим прапором. Так організувало колись наших селян чуже російське місто під своїм (не нашим) російським соціалістичним прапором. А коли в Галичині, ще й досі деякі села є під ідейним та організаційним впливом москвофільства, то лише завдяки культурним та економічно-політичним москвофільським установам в містах, передусім у Львові.

Візьмімо економіку. Село виробляє продукти і сировину для міста, місто ті продукти сільської праці споживає і переробляє на своїх фабриках, на своїх машинах.

А в тім царстві машин головною працею є праця організатора й адміністратора – не виробника. Не ручна сила, лише мозок організатора тримає цілу ту машинерію вкупі. Він укладає план праці, ціни рук, сирівця і ин. Він панує над сільським виробником. І знову таки, коли таке трапляється в однаціональній державі, се прибирає форму звичайної конкуренції різних верств тої самої суспільности. Коли ж місто і село різнонаціональні, справа міняється: тоді цілу націю спихає чужа буржуазія до ролі одного (нижчого) соціального класу, тоді калічиться національний організм, тоді на тім організмі виростає експонент иншого народу, який всі богатства, зібрані з села, обертає *на потреби чужої суспільности*: на чужі Церкви, на чужу колонізацію, на Палестину, чужі освітні товариства, чужі політичні партії, чуже панування, що має селянську націю за предмет колоніяльної експлуатації. Величезні богатства, які громадають у своїх руках Форди та инші міські доларові потентати в Америці, обертаються на університети, лічниці, дослідні інститути та наукові експедиції, призначені *для добра американського народу*. Але богатства, які громадають з нашого села грошові барони наших міст, ідуть на «Ерек-Ізраель», «Агро-Джойнт», на жидівську колонізацію на Україні, на «Школу людову», або на Червону армію, підпору метрополії на Україні.

Те саме, що я сказав про місто як осередок торговельно-промислового капіталу, дасться у ще більшім ступені сказати про місто як осередок капіталу фінансового, який є опорою сучасного партійництва і газетярства, промислу і банковости, який згрібає і використовує у своїх (чужих національно) цілях усі заощадження села.

Так само, як місто є осередком організаційної централі політичного і господарського життя, є воно осідком організаційної централі цілого духового життя народу певної території. В місті постають нові наукові теорії, нові релігії, нові політичні ідеї, нові мистецькі течії. Місто є законодавцем мод в убранню, в літературі, в політиці. Місто виробляє громадську думку за допомогою своєї преси. Ся преса приписує селові і провінції, що вони мають хотіти, думати і як мають чинити. Місто організує політичну думку країни, з якої родиться політичний чин. У місті розкидані тисячі шкіл, університети, куди йде молодь із села, де їй у голову вбивають певну ідеологію: свою, коли місто своє, чужу – коли воно чуже. Своїми лапками-рейками лучить місто найдальші закутки провінції з собою і розриває зв'язки між найближчими собі містечками, не даючи їм зговоритися і злучитися. Хто має місто, тому легко злучити довкола себе і своєї ідеї цілу країну. Натомість країні, позбавленій такого міського осередку (або в якій він чужий), незвичайно тяжко виробити одну думку і волю, zorganizуватися ідейно під одним прапором. Людність такої провінції стає моральним номадом, що вандрує з одної думки до другої, залежно до якого міського центру його прив'яжуть.

Навіть у чисто автономних (не самостійницьких) рухах деяких провінцій (напр., «регіоналізм» Франції, який не треба плутати з нашим антинаціональним регіоналізмом) сі рухи розвиваються тільки там, де вони зосередковуються довкола якогось *міста*: регіональні протилежності майже все є протилежностями міст. У провінціях натомість зі слабким муніципальним життям, де місто заслабке, щоб бути осередком життя провінції, або в сій провінції чуже, там автономізм має характер руху чисто академічного, ретроспективного, як, напр., наш провансальський автономізм перед першою революцією на Великій Україні, який лучив своїх прихильників не так в активних стремліннях сучасности, як у споминах і в сумі за минулим. З тої самої причини і через те, що його духовим осередком є Львів, зміг зробити великі поступи український національний рух у Галичині. З тої ж причини,

з браку своєї міської столиці, не міг, мимо помочі Росії, сконденсуватися український рух Холмщини в активний сепаратистичний рух. І знову, стремління розбити українську націю на племена – гуцулів, лемків, поліщуків й ин., складові частини чужого народу, могло зродитися тільки там, де заслабе було українське місто, щоб пресою, школою, політикою безсумнівно зв'язати собою в одне ціле оті «племена» під українським прапором; коли шукати за прикладом деінде, то не від речі буде завважити, що своєрідний *московський* регіоналізм (як фронда Петербургові) міг постати лише тому, що мав готовий міський осередок у старій столиці Москві. Без сього осередку немислимі ні протипетрівська опозиція, ні рух слов'янофілів, ні, нарешті, той поворот до Азії, що як вершок сього московського регіоналізму dokonався за большевиків. Большевики знали, що робили, переносячи столицю Союзу до Москви. Свідомі були своїх цілей і тоді, коли перенесли столицю України до Харкова. Деградуючи старий Київ, тисячею ниток і споминів зв'язаний із цілим краєм, вони *обезголовлювали український сепаратизм*, позбавляли його організуючого осередка, яким може бути лише *своє* місто і яким не є Харків.

Гальмуюча роль чужого міста дається взнаки завше: чи коли нарід під чужою державою, чи коли навіть мав свою, як це відчули ми 1917 і 1918 р., а відчують поляки тепер; де їх міське (жидівське в більшості) населення спиняє сформування одної державницької ідеології, перекреслюючи не одну внутрішню чи зовнішньополітичну орієнтацію, утруднюючи процес самоорганізації (державної вже) нації в дійсно однолітний духово організм. Навпаки, приклад тої самої Холмщини, полонізація якої пішла широким тором саме по поділі Польщі, свідчить про велику національно організуючу ролю міста навіть там, де цій ролі протидіє (чужа) держава.

Нарешті, як уже згадано, сильно дається взнаки ця роль міста під час напрасної організації національного елемента; в хвилину, коли йому доводиться битися за перевагу з иншим. Так було, як я вже згадав, з нами в 1917–20 рр., так було, коли стримали російський похід на Захід не українське селянське море, лише польські міські острівці в Галичині. Брак тих острівців на Правобережжі стримав польський похід на схід. А коли, напр., російське питання, мимо ліквідації російської державності на Волині, все ж там ще існує, то лише тому, що росіяни встигли перед тим міцно отаборитися у тих міських острівцях, у яких тепер фрондують і супроти українського селянського моря і супроти польської держави.

Думати, що саме факт виборення власної держави покінчить із сим лихом (з чужонаціональними містами), не можна. Певно, держава має в руках величезні націоналізаторські засоби, але самих їх замало. Бо тут грають роль особливі закони асиміляції, а саме вищі класи асимілюються лише серед соціально рівної собі більшості; тільки там, де вони знаходять у середині чужої нації соціально їм подібну панівну верству. Так, напр., польські міста аж до XIV віку були німецькі національно, поки польський шляхтич і хлоп жили натуральною господаркою. Лиш коли утворилося польське міщанство, засимілювалися німці з соціально рівною собі польською більшістю в містах. Це є причина, м. и., засимілювання жидівської буржуазії в країнах типової міської культури Заходу і жидівського сепаратизму на Сході, де все бракувало третього стану і де жиди були в більшості в своїм стані. Отже, сама держава ще не приверне місту національного характеру. Треба, щоб та народна сила, яка виборе собі державу, діяла в усіх напрямках, підбивала собі не лише правлячий апарат, але і торгівлю, промисел, фінанси, вільні професії – місто! Треба досі нам не знаної сили розросту.

Місто грає величезну роль у процесі творення нації, в процесі організації менше або більше аморфної народної маси на свідому націю. Воно організує сю масу економічно, політично і духово в одну цілість, одушевлену спільною волею і спільними ідеалами. Воно, своє місто, не дозволяє загніздитися в живім тілі народу чужорідним занозам, які нищать усякі спроби зорганізування народу селюків на повночленний нарід з усіма органами і функціями.

Чи то в довші періоди організування нації під чужою державою, чи то в своїй власній, чи то в коротші моменти змагання за власну державність, *скрізь і завше рішальну роль відіграє місто*. Без нього перериваються лучники, що єднують різні комірочки народу в єдність, затримується нормальний обіг крові і думок, дозрілі до формулювання гасла – никнуть і завмирають, заступлені накиненими чужинцями; заощаджені багатства розпорошуються або громадяться чужими, марно пропадають найгероїчніші змагання політичної організації. Нарід, з погляду економічного і політичного, став народом-парієм, з погляду духового – народом-номадом без сталих ідейних прив'язань, стремлінь і уподобань, вічно хитливою зграєю плебеїв. З суб'єкта стає об'єктом історії, коли всі зусилля економічного, політичного і духового піднесення народу гинуть дармо з браку організуючого осередку, яким може бути тільки місто. Такий незорганізований своїм містом нарід стає в мирні часи народом «селян», а в момент бунту – народом «бандитів».

Нарід без свого міста стає народом-провінціалом, без зрозуміння великих проблем світового життя, ні його рушійних сил, ні своєї в нім ролі, легковірний, довірливий до ворога, готовий за блага сьогодення продати право свого первородства, глупо-хитрий, туподумний, із вузьким овидом своєї рідної дзвіниці, нездатний на тривалі жертви, ні на впертість до кінця.

Лише у місті, в бурливим потоці його життя, куються нові ідеї і програми. Лише у місті працює думка зі швидкістю його машин, з відвагою його політичних і економічних володарів, лише в місті гартується дух у вічному бажанні підкорити собі провінцію і цілий світ. Лише у місті є *можливість* економічної і культурної лучности народу в націю, що може стати *фактом* життя.

Тому, коли наука історії хоч чогось здатна навчити нас, покладімо собі за завдання і за клич: «До міст!».

Аби перестав бути спаралізованим національний організм.

Аби не були ми розпорошеними номадами, якими поганяють інші.

Аби не віддавали ми доробку наших рук до чужого розпорядження.

Аби не дозволяли чужому місту диктувати собі, що ми маємо хотіти і робити, та як думати!

Аби не були зняряддям для метрополії, а самим для себе творити власний центр.

Аби ніщо не стало нам на перешкоді, коли прийде час повної організації нашого національного життя, час, коли ми з селюків перетворимося в націю.

До міст! – ось той клич, який ми маємо додати до всіх дотеперішніх наших кличів, який повинен розлягатися по всій – як довга й широка – Україні.

І не як гарна мрія, лише як практичне завдання дня.

ДУХ АМЕРИКАНІЗМУ

У творі про «Демократію в Америці» *Токвіль* каже: «Є нині на землі два великі народи, які, хоч вийшли з різних сторін, здається, змагають до одної мети. Се Росія і англо-американці.

Обидва вирости в укриттю, і тоді, як людське око зверталось де-інде, вони раптом зайняли місце в першому ряді народів.

Всі інші народи, здається, вже досягли межі, накресленої природою, але сі все ще ростуть; інші зупинилися або посуваються наперед з тяжким зусиллям; і лише сі марширують скорим і легким кроком шляхом, якому людське око не бачить кінця-краю.

Американець бореться з перешкодами, ставленими природою; росіянин є в боротьбі з людьми. Один поборює пустиню і варварство; другий – цивілізацію. Завоювання американця dokonуються лемішем працівника, росіянин робить свої вояцьким мечем.

Один має за головний засіб акції свободу, другий – рабство.

Їх вихідні точки різні, різні й їх шляхи; тим не менше, кожний з них, здається, покликаний таємним наказом Провидіння тримати в своїх руках долю половини світа».

З того часу, як се писав французький історик, багато дечого змінилось. Змаліла розгонова сила Росії і зросла така ж сила англо-американського світу. Але боротьба між ними виходить на гострий щабель, і нам, що не можемо лишитися байдужими в сій боротьбі, варто пізнати не лише Росію, якою нас годують донесхочу, але й велику заатлантийську расу, від якої багато чого можемо й повинні перейняти ми.

Прихильники й вороги американської цивілізації головну її рису однозгідно бачать у динамізмі тої цивілізації.

«Перше, що вражає, коли ви висідаєте на американський берег (пише *Токвіль*), – се рух і активність людности. Ніщо там не стоїть на місці. Ви відразу чуєтеся в середині столковиська. Довкола невиразний гамір, тисячі голосів вриваються у ваші вуха одночасно, все довкола вас рухається; тут – зібралася людність дільниці, аби залагодити питання, чи треба будувати їй церкву, там – людність вибирає свого заступника; фермери дискутують про закладення школи. Ось зібрання громадян для висловлення догани урядові, а ось інше, яке ухвалює урядові вотум довір'я, там – навертають на нову віру, тут – протестують проти алкоголізму. Скрізь бачите людність освічену, активну, підприємливу, всю у праці. Скрізь перед вами встає образ сили, може, трохи дикої, але повної життя і невсипущого руху».

Так писав пів віку тому *Токвіль*, але те самісіньке бачить і сучасний спостерігач: «Чужинця, що сходить на берег Сполучених Держав Америки (пише *Жан Катель*), відразу вражає динамічність сеї нової цивілізації. Люди поспішаються на вулицях. Поспішаються жити: так мало днів дано на життя, а так багато великих речей треба зробити! Можна дивуватися, коли подумаєш, скільки зроблено за одно лише століття на сій багатій землі! Міста розкинулися там, де недавно простягалися прерії.

Залізничні лінії розбігаються на всі боки. Імпульс, наданий першими колоністами, живе і досі серед цього народу. Він пустив у рух уяву, а воля йому завше слухняна».

Хто хоче зрозуміти американця, має збагнути непереможну принаду величезних просторів. Тут колоніст був далекий від старого світу, де душу виробляють традиція та рутини. Тут живуть серед вільного повітря. Міста будуються і заселяються дуже швидко. Виростають фабрики і скоро чорніють від диму. На заході ще донедавна жили індіани. Там починалося невідоме, таємниче. Але воно не лякає: перейшло ж цілий океан, щоб дістатися сюди! І се невідоме вабить: від нездібної червоної раси без проливу крові відбирають землю, якої вона не була гідна. Колоністи перших років кидають береги Атлантики і вирушають до центру й на захід. Сі люди покинули свою першу вітчизну, шукаючи кращого; покинули й другу, шукаючи ще ліпшого. Бажання добробуту стало в них пристрасною, шаленою, але таким, який через заспокоєння тільки ще збільшувався. Вони порвали зв'язки, що лучили їх з рідною землею, але не нав'язали нових. Найбільш осілі власники-хлібороби піддаються цьому авантюриницькому потягові в далину. Се створює атмосферу, важко зрозумілу для нас, так прив'язаних до своїх хат, церков, поля та річок. Для них мігрування стало потребою, стало певного роду азартною грою, в якій вони люблять – не знати, що більше, – зворушення чи виграш.

«Тяжко (пише Токвіль) описати ту жадоху, з якою кидається американець на свою здобич, на свій безкрайний континент, що йому послала доля. Щоб його здобути, ставить він відважно чоло під стріли індіанця, хвороби пустині, під палючу спеку і безмежні снігові простори Аляски; мовчазний ліс не дивує його, не зворушують хижакі: одна велика, як його земля, пристрасність, сильніша від любови до життя, жене його все вперед, все далі... І він все боїться прийти запізно!

Се, що жене їх уперед, – се є ідея нового, все сполучена разом із ідеєю ліпшого.

Неможливого янки не знає. Неможливе – се лиш те, чого досі не пробувалося. І він, дійсно, пробує. Все! Серед американців не тяжко знайти таких, що спершу були хліборобами, потім адвокатами, комерсантами, нарешті лікарями. Під возом і на возі, охоплені все одною ідеєю, що палить серце і в нервовім напруженні тримає мозок.

Дивно глядіти, з яким горячковим запалом гонять американці за добробутом, і як їх безперестанно турбує невиразний ляк, що ану ж шлях, вибраний ними до осягнення їх цілі, – не є найкоротший.

Американець прив'язаний до дібр цього світу так, ніби був переконаний, що ніколи не вмере. А гонить за ними так, наче б боявся, що вмере, заки встигне ними натішитися. Він схоплює їх, але не затримує довго, лиш випускає з рук зараз, щоб бігти за новими радощами.

Американець Сполучених Держав старанно вибудовує собі хату, щоб провести в ній старечий вік, але звівши дах, він продає її; він розводить сад, а коли надходить час збирати овочі, він його уступає іншому; він управляє полем, але полишає іншим журбу збирати жниво. Він вибирає якийсь фох і кидає його. Осідає в якійсь місцевості, щоб незабаром покинути її для іншої. Як тільки його приватні справи дозволять йому на сякий-такий відпочинок, він зараз кидається в бурхливі хвили політичного життя. А коли наприкінці повного праці року йому залишається трохи вільного часу, він пускається в подорож, гонений своєю ніколи не насиченою цікавістю. І лише смерть спиняє сю гонитву за щастям, що все від нього тікає!»

Сей нерв життя не покидає янки в жодній царині його різнорідної активності.

В економічній життю він дає йому перевагу, з якою тяжко конкурувати іншим націям. Європейський моряк, – каже один обсерватор, – обережно пускається на широке море. Переважно лиш, коли погода сприяє; найменший випадок або небезпека, і він вертає до порту, в яким часто сидить довше, ніж треба. Американець натомість нехтує перешкодами і гордиться небезпекою. Покидає порт, хоч буря ще лютує, впливає чи вночі, чи вдень, бо того вимагає його натура і його інтерес. Я не можу ліпше висловити свою думку про се, пише дослідник, як сказавши, що американець вкладає в свою манеру робити комерцію – певного роду героїзм. Часом вилазить се йому боком, і його корабель розбивається, але зате ніхто не перебігає так швидко моря, як він. Тому на поалагодження своїх торговельних справ не потребує він стільки часу, як європеєць. Європеєць часто зупиняється в дорозі. Американець гонить з Бостону до Кантону по чай, бере ладунок, зараз вертає назад – і продає фунт чаю значно дешевше від свого конкурента. Калькуляція? Так, але ще в більшій ступені натура, вдача, якої інші не знають.

Той американський неспокій і жадоба перевищити всіх і вся, який кітлував у перших емігрантах, у борцях за незалежність, є й у сучасних їхніх нащадках – ніби-то таких різних, а в суті речі таких подібних до своїх предків.

Тому-то, на перший погляд, усе економічне життя Америки має такий не тільки горячковий, але й жорстокий характер. Се тому, що кожний занадто зайнятий своєю справою і собою, щоб звертати увагу на інших. Кожний занадто зайнятий думкою перемогти, щоб милосердитися над переможеними; занадто спішиться наперед, щоб зупинитися коло тих, хто лишається позаду.

Утопісти реакції і соціалізму, обидва заперечують закон приватної ініціативи, обидва кладуть греблі вільному людському Я. Тому проголошує їм Америка безмилосердну війну. В економічній життю має вагу якнайбільший розмах і фантазія, має вагу творчість, продукція – донька праці, мати добробуту і моральности. Все, що сю працю й фантазію гальмує, є зле, все, що їй сприяє, – добре!

І коли ми порівняємо економічну теорію американізму з країною економічної стагнації Іспанією або, краще, коли порівняємо «фантазію» Форда з «фантазією» Леніна, якого девізом було менше працювати, а більше заробляти, а по змозі давати себе утримувати; коли порівнаємо дві суперечні засади «більше продукції» і «більше консумції»; більше праці і менше праці; творчість наперед і розподіл наперед, то побачимо цілу бездонну різницю між сими двома світами.

З одного боку, Америка – економічна і фінансова диктаторка світу, де життєвий стандарт робітника є недосяжним ідеалом для соціалістичного пролетаря; з другого – Росія – нужда, безпритульні діти, безробіття і за найменшої кризи – рука, витягнена на жебри до погороджуваного капіталізму.

У Росії соціальна проблема зводилася до питання «справедливого» розподілу. В Америці головну вагу клалося на інтенсифікацію виробництва. Російська система призвела до знищення дисципліни праці, до здеморалізування і до крайнього зубожіння робітництва. Система американізму допроваджує до збагачення цілої нації, а в тім числі і робітництва, до піднесення його матеріального і морального рівня. Є підприємства в Америці, де до 20% акцій належать робітникам, з яких уділ кожного становить вартість понад 1000 доларів. У трьох найбільших товариствах Standard Oil 44000 робітників-акціонерів поділили в 1926 р. 90 мільйонів доларів.¹

¹ Flandin Pierre-Étienne. La Problems social // «Revue de Paris», 1928. – № 3–ЕА.

Правдивий поступ – і замаскована гарними фразами реакція. Росія не раз хотіла би здивувати світ шаленим темпом свого розвою (гоголівська «тройка!»). Але ця одчайдушність москаля не має нічого спільного з авантюризмом американця.

Вільсон з погордою говорить про фанатиків, які вважають, що бути великим полягає на фанатичнім робленню *чого-небудь*; які посідають «енергію сукцесування», але яким бракує «енергії концентрації». Бо життя не є тільки безнастанна гонитва на пожежу. «...*Мета руху* так само важлива, як і розгін. Всякий поступ залежить від того, *як хутко* ви йдете і *куди* ви йдете». ² Америка завше йшла *хутко*, і тому зайшла далеко. Росія або спала зимовою сплячкою, або летіла як на пожежу, навмання, на безвість, світ за очі. І тому вертала з розбитою головою і зі зруйнованою господаркою.

Америка завше знала, куди вона йде. Якнайбільше продукції, якнайбільший добробут, і тому досягла його. Росія безнастанно зупинялася і шукала дороги: на Захід із Петром чи на Схід із Леніним? Чи і туди, і сюди з євразійцями? Комуна чи приватна власність? З царства рабства просто в царство свободи? Від «*общини*» до соціалізму без пересадки чи спершу *via* капіталізм? Сі питання так заплутали голову москаля, що він і сам уже тепер не знає, чи йде від капіталізму до соціалізму, чи від соціалізму до капіталізму? Іноді ся непевність щодо «куди» була ще трагічніша: питалося, чи загалом треба куди-небудь іти? Тоді з'являвся якийсь яснополянський Далай Лама і з тупим фанатизмом розбивав усі шановані людськістю скрижалі: «*долой*» працю, «*долой*» націю, «*долой*» родину, «*долой*» життя, хай живе «неделаніє»!

Чи не заводить до безладу сей упертий індивідуалізм, що відрізняє американця? Не заводить, бо сей індивідуалізм не має й тіні анархічності, се *суспільницький індивідуалізм*, індивідуалізм добровільної самодисципліни. Виявляється він лише у групі і поза гуртом не може знайти свого виразу. Шукачі золота на Півночі в середині минулого віку – що се була за збиранина авантюриків! Але помилився б той, хто думав, що серед них панувала довго анархія. Коли серед громади з'являлися осібняки, що загрожували її безпеці, зараз же вживалися найсуворіші заходи, щоб їх раз на все знешкідливити. *Outlaws* були, дійсно, поза законом, і за ними ганяли, мов за звіриною! Так звані *вігілянтес*, організації громадян, що творилися за відсутности влади, з успіхом брали на себе завдання охорони громади. Каліфорнія – рай бандитів – незадовго стала державою з найліпшою поліцією в цілій Унії... ³

«Індивідуалістів», які порушують закони гурту, переслідують без милосердя в Америці. Досить, аби в такій громаді сталося убивство, щоб зав'язався комітет для винайдення злочинця і видання його судові. В Росії (а почасти і в Європі) злочинець – се «*нешчасенький*», якому симпатизують у його боротьбі з владою. В Америці – злочинець є ворог людського роду, він має проти себе всіх і буває виданий трибуналові або лінчований.

Бажання належати як свідомий вільний член до якоїсь групи неймовірно розвинене в Америці. Се є клуб, синдикат, церква, локальна УМКА, університетське земляцтво, *бойскавти*. Скрізь одиниця вчиться підлягати груповій дисципліні. Добровільна самоорганізація – ось спосіб соціальної оборони в Америці. Се заува-

² Wilson W. The new Freedom. – New York & Gargen City, 1913.

³ Chinard G. La Doctrine de L'Américanisme Des Puritains Au Président Wilson. – Paris, 1919.

жується вже у школі. Подібний дух стрічається в усіх актах соціального життя. В галузі економічній, політичній, у релігійнім життю або культурнім постають принагідні союзи. Нема нічого такого, чого б не важилася досягнути людська воля вільною акцією злучених у міцну громаду одиниць.

Сим духом пересякнута й американська демократія, й американське політичне життя. Політичне життя тут так само не має ледачих, як і економічне, а пересічний янкі одушевлений такою самою пристрасстю до добробуту, як і до свободи. Деінде нарід тішитися, коли чиясь сильна рука забере від нього журбу про громадські справи. Американець у таким разі чується нещасливим, – каже Токвіль; коли його загнати в коло лише його приватних інтересів, у нього пропадає смак до життя.

Американська демократія – се визнання загального інтересу над собою, але не сліпий послух йому. Одиниця тут дійсно бере участь у кожному акті громадського життя і сама не тільки вибирає владу, якій кориться, але має право і її відкликати. Ціллю сеї демократії є піднести малих до щабля великих, а не великих стягнути вділ. Свободу американець цінує понад усе. Свободу впасти, але й встати, свободу змінити професію, місто, стан, перекинути довільно одну сторінку життя і зачати нову. Американець добре пам'ятає, що завдяки сій свободі йому відчинені всі шляхи, всі кар'єри. Він добре пам'ятає, що Лінкольн зачав у нужді своє дитинство, що Едісон продавав змалку газети, що багато мільярдерів – від Карнегі до Шваба – провели молодість у марних відносинах, а свій успіх завдячували не фортуні батьків, ні їхнім зв'язкам, лише власній сназі. Нема в американця огидного нарікання на невдачу, ані соціальної заздрости. Він уміє сприймати мужньо удари долі і мужньо робити за них відповідальним передусім себе самого.

Найкраще своє втілення знайшов дух американізму в політичній конституції Сполучених Держав. Особливо в устрою комун. Деінде фінанси місцеві, поліція, церковні справи нічого не обходять громадянина – про се має дбати уряд. Американець дбає про се сам. Незалежності громад завдячує Америка факт, що в ній немає підданих, є лише громадяни.

Подібну незалежність супроти центру мають і поодинокі держави. Але се не значить, що в Америці панується галаслива охлократія, несвідома своїх обов'язків супроти загалу, що там усе залежить від кожночасної химерної більшості, яка дбає про свої загумінкові або приватні інтереси. Навпаки, ніде уряд не є такий сильний і сталий, як в Америці. Ніде біг громадських справ не є так хоронений від забаганок юрби, хоч би й зібраної в парламенті. А досягається се двома способами: перше – великою компетенцією судів, друге – великими прерогативами президента Унії.

Як тільки перед суддею покликаються на якийсь закон, що його суддя вважає суперечним з конституцією, він може відмовити його застосування. З того моменту сей закон тратить усяку моральну силу. Се є дуже ефективний спосіб боротьби зі сваволею легіслатури. Без сих управнень трибуналів була б мертва американська конституція. Сими управненнями змушує Унія коритися собі ворохобні держави, ними ж хороняться сі останні проти пересадних забаганок Унії. В сім урядженню судівництва відблискує консервативний дух, що бореться з демократичною несталістю й хиткістю. Нема там огидного, як деінде, скупчення у легіслативній владі всіх інших влад, нема й того сервілізму послів перед своїми виборцями. Колись Дизраелі пустив крилате слово про потребу консервативної демократії. Така демократія втілена на практиці в Америці.

Другим засобом уміцнити сю консервативну демократію є становище і права президента. Під час вироблення американської конституції славнозвісний Олександр Гамільтон опублікував свої замітки з приводу неї. В них, м. и., стояло:

«Звичайно нарід хоче загального добра, се правда, але часто, шукаючи за ним, він помиляється... Коли правдиві інтереси народу суперечать його бажанням, обов'язком тих, кого він поставив на сторожі сих інтересів, є поборювати помилку, якої нарід є в даний момент жертвою, щоб дати йому час розглянутися і з зимною кров'ю роздумати над справою. І не раз бувало, що нарід, урятований тим способом від згубних наслідків власних помилок, споруджував пам'ятники людям, які мали великодушну відвагу наразитися – в службі йому – на його неласку».

Сі мужні слова – просто не можна помислити, щоб їх хтось вимовив у нас, – не залишилися словами. Засобом змусити поспішну демократію ліпше подумати над своїми рішеннями є *вето* президента, загалом його широкі – ширші, як в англійського короля, – прерогативи. Президентові прислуговує від ухвал Конгресу зупиняльне *вето*. Щоб зламати його, та сама ухвала має зібрати вдруге *дві третини* голосів. І ні одного не бачили Сполучені Держави президента, що втратив ласку парламентарної більшості, але не був через те змушений скласти свої повноваження. Змушена скоритися остаточно волі більшості, влада президента має досить сили боротися, коли не з волею сеї більшості, то з її капризами.

Ось у яких політичних установах втілюється дух американізму. Координація індивідуальних зусиль і колективної волі. Повна політична воля одиниці і не наражена на жодні хитання воля колективу. Ані парламентарна анархія, ані деспотизм загалу, що обертає вільних громадян на безвольних підданих.

Є свобода, але є і регламентація, і дисципліна; немає анархії. А свобода, якою користує одиниця, зовсім не означає толеранції, коли одиниця виломлюється з-під права. Кожного разу, коли ідеал нації або її життєві інтереси входять у гру, право зараз укаже розбриканій одиниці її місце. Ті, хто в сій своєрідній демократії не приймають загальної віри, трактуються не завше дуже лагідно.

Тут я підхожу до цікавої риси американізму – до *моральної тиранії більшості*. Більшість установлює неперехідне коло довкруг людської думки, який небезпечно переступити. Певно, що зухвальця не чекає авто-да-фе, але політична кар'єра його в такому разі скінчена. Люди від нього відвертаються. Серед живих він стає мертвий, гірше – він стає чужинцем серед своїх співгромадян. Чи се значить, що американець є безкритичний? Далеко від того, лише він уважає, що громадське життя повинно мати свої політичні і моральні догми й аксіоми.

Прекрасним типом американця, який непохитно вірує в догми, яких його навчив його край, був знаний політик Браян, що виступив як свідок проти вчителя Скопа у відомім «мавп'ячій процесі». Браян обурювався на саму думку про походження людини від мавпи і присягав на кожне слово Біблії – через те, що се було слово Біблії. Коли адвокат протилежної сторони запитався його, чи він справді вірить, що пророк Йона пробув у череві кита три дні і три ночі, Браян сказав, що так. А коли його запитано: якби стояло у Біблії, що не Йона пробув у череві кита три доби, лише кит у череві Йони, чи він би й тоді повірив сьому? Браян без жодного намислу відповів, що і в сім разі повірив би він букві св. Письма.

Ми можемо сміятися з Браяна, але коли з сею непохитно віруючою в свою правду людиною доводилося мати діло його противникам, усмішка скоро щезала з їхнього обличчя... А коли я згадую деяких краян, які є дуже поступові і, очевидно, прихильники теорії Дарвіна, але для яких не існує жодних догм, які вільно перехо-

дять – не карані громадською думкою – від українства до москвофільства і до комунізму, які, як деякі на процесі Шварцбарта, служили чужинцям проти свого народу, – то я шкодую, чому в нас немає догм, у які заборонено було б сумніватися, чому в нас немає тиранії більшості, яка є в Америці. Я починаю думати, що ліпше вірити в перестарілу Біблію, в Йону, в Кита і – в свою націю, ніж бути поступовцем, визнавати мавп'ячу теорію, а на практиці скакати по-мавп'ячому від одної віри до другої.

Той самий соціальний індивідуалізм, що полягає в самодіяльності одиниці і на добровільнім її підпорядкуванню засадам групи, видно, м. и., і на *становищі жінки* в Америці. Ніде жінка не оточена таким респектом, як в Америці. Вона є цілком вільна, хоч звичайно ся свобода не розуміється так однобічно, як, напр., у Росії. Американська жінка може збуджувати обурення бабусь, але нема в ній ні вульгарности, ні нудної солодкавости деяких європейок, ні низькосортного «демонізму» росіянок. Ні гетера, ні гаремна вродливиця; або (термінологія А. Каменського) – ні змія, ні корова, лише людина з дуже розвиненим почуттям дійсности й активности. Токвіль каже:

«До сеї активности виховують її свідомо. Її вчать не шукати опіки, лише здобуватися на самооборону. Ще дитиною її поволі привчають виходити з-під материнської опіки і чинити самостійно. Ніхто не думає застилати серпанком перед нею світ. Навпаки, його відслонюють. Її навчають дивитися на сей світ спокійним і тверезим оком. Пороки і небезпеки, якими повне товариське життя, теж не укриваються перед нею. Вона дивиться на них ясно й без оман, але й без страху, бо повна віри в свою силу. Американка не знає ні фальшивого сорому, ні фальшивої скромности. Коли вона й не віддається порокові, то все ж знає його. *Вона радше має чисті звичаї, ніж соромливу душу.* Не можучи перешкодити, щоб її добра слава не була наражена на небезпеку, в Америці вчать дівчину самій себе боронити. Там більше покладається на свою власну волю, ніж на різні штучні греблі. Наших дівчат перестерігають ходити коло води. Американку вчать плавати. Хто бачив американку хоч би тільки в кіні, той мусить визнати, що таке виховання не позбавляє її чару, ані грації, з якими тяжко конкурувати жінці іншої раси. Активність, віра в себе і повага до закону та звичаїв групи – такі є засади Америки і в справі жіночій, і в приватнім житттю так само, як в економіці і в політиці».

Тим самим духом натхнене і *релігійне життя* Америки. Сей дух буяє і в новій архітектурі великої заокеанської республіки, що народилася разом з добою сталі, єдиної в своїм роді повної перспективного шалу, повної чоловічої сили, того полету в височінь, що характеризувала архітектуру старого Єгипту і середньовічної Церкви, та масивности, властивої цісарському Римові.

Сей самий дух віє і від американської *літератури*, яку в нас так несправедливо легковажать. Спершу в раніших письменників, у *Фроста* і *Мезерва*, поезією яких є поезія перепон, що їх треба перемогти, так само у *Емі Лавел*, яка проповідує рух і авантюру, бо лише на сьому полі воля може розгорнутися широко і вільно. В Е. По, в характері якого лучаться американський bluff, фантастика і логічність математика. Так само і в нових: у *Сандборга*, який протестує проти жорстокої різанини війни, але й захоплюється тими юнаками, що сліпо йдуть на все, який вільний і безжурний, закоханий у життя, в дітей, у сміх, у веселе серце світу, але й у гордий і жорстокий Чикаго, в молоду енергію безконечної прерії, яку він оспівує словами, що гризуть і печуть брутальною мовою сталі й олова. Таким є й театр. Там є п'єси

в темпі джезбенда, певно, і в кожній із них є, принаймні, одно убивство. Але все ж сі п'єси живуть, мають темп епохи і не є нудні.

Сей самий дух віє на нас від американського кіна. В нас його мало розуміють. Ах, Америка, се, мовляв, ковбої, перегони і коні! Але се не ковбої і не коні. Се форма, шкаралупа, суть є інша, така сама, як і в салонних «кавалках» фільмових, яких є, зрештою, далеко більше, ніж ковбойських. Завдання сих фільмів, може, заскорих для повільного розуміння східноєвропейських хліборобів, інше: внести в монотонне життя нове й несподіване, смак рапідних, хутких емоцій, смак руху для руху, коли, мов струна, напружується душа, коли живе повним життям. За сим усім ховається величезна сила, не завше окресана, часом півдика, але повна нечуваного богатства, щирости і безмежної *фантазії*, без якої, як і без гумору, немає для правдивого американця нічого великого, ані цікавого в життю. Гумор сей іноді брутальний і безоглядний, але здоровий, тріюмфуючий над усіми перешкодами життя.

У порівнянні з сим бризкаючим здоров'ям, помислами, енергією, гумором і силою фільмовим американським світом, з артистами, повними інтенсивного внутрішнього життя, театром ляльок видаються німецькі, французькі й російські фільми, розтягнуті, без акції, розляпані, з малоінтелігентними артистами, з масним сентименталізмом, з грубими ефектами, розрахованими на примітивну вразливість невибагливої публіки.

Не інакше виглядає і друга – поза літературою – галузь духової творчости Америки, її *філософія*. Головною прикметою її є індетермінізм, оптимізм. Людина є тут не раб природи, лише її пан. «Моя метафізика, каже Емерсон, має за мету – діяти. Інакше мудрість є безумством». Філософією американською є прагматизм (*Джеймса*). Цілу свою увагу переносить вона на *інстинктову* частину людського ества, скермовану на забезпечення життя, на частину практичну, прагматичну. Світ ідеалів є лиш продовження сеї частини людського духу. Для *Емерсона* се є філософія героїзму. Воля героя для нього є вища за все, він усе має рацію, бо кориться таємним імпульсам свого я. Він виставляє примат спонтанного, інтуїтивного первня над логічним. Його філософія є філософією могутности, а «*sens of power*» (почуття могутности) є підставою життя.

Подібне наставлення характеризує, м. и., і практичну філософію американця, а особливо його філантропію. В Росії під філантропією розуміють роздавання милостині жебракам. В Америці гидуєть і жебраками, і милостинею. Жебрак рідко там дістане щось, але людина, яка потрапить обернути отриманого долара у три; яка потрапить з упадку підвестися, знову стати *self-supporting* – такою, що сама себе утримує, може бути певна суспільної підтримки. Деінде калік утримує держава або кидають їм шага на вулиці. В Америці, напр., на фабриках Форда, їм дають працю і рівний зі здоровими зарібок, підносячи одночасно їх почуття самопошани. Шурман, американський посол у Берліні, протестував проти звинувачення Америки в матеріалізмі. В погоні за долларом і в створенню людських (а не худоб'ячих) умов існування немає нічого поганого. Важливо, – як зауважив Аристотель, – на що здобуті долари вживаються. А вживаються вони в Америці з великою користю для суспільности. Всі ті створені мільярдерами університети, слабниці, музеї, дослідчі інститути, фонди для боротьби з голодом, пожежами тощо свідчать про високе почуття соціального обов'язку в американській аристократії, про її високий ідеалізм.⁴ Філістерський ідеал заробітку для відпочинку, ідеал рантьє американцеві незрозумілий.

⁴ Schurmann J. Eine Karikatur des Amerikanismus // «Deutsche Allgemeine Zeitung». – 23.11.1929.

Найгарніший, може, свій вияв знаходить американізм в американській націоналізмі. Поверховий глядач не бачить у сім націоналізмі нічого, окрім заборчого імперіялізму. Глибоко помилковий погляд. А найліпше показала се минула війна. Не входжу, на чисму боці було право, але американцям розходилося про інтереси своєї країни, і в обороні їх вони виявили небуденний ідеалізм! Той нарід, що протягом одної години рішав збудувати фабрику, здвигнути хмародряп, провести нову залізницю, три роки вагався, чи втручатися у світову війну. Але коли се було вирішено, то сі нібито скрайні індивідуалісти без озву, добровільно зреклися на користь федеративного уряду своїх місцевих або провінціальних прерогатив, аби підкоритися однаковим законам, виробленим під час війни, і дисципліні, яку їм накласти ніхто б не важився ще рік тому. Ловці доларів викинули мільярди на жертви війни і наклали на себе, без жодної надії матеріальної рекомпенсати, найтяжчі тягарі, найбільш суперечні з їхніми традиціями, від обмеження виживлення і податку від доходів аж до примусової військової служби.⁵

Деінде *почуття патріотизму* було туманним і неясним почуттям. Горожанин не міг його зв'язати ні з землею, яку йому видирали або обсаджували приходьками, ні зі звичаями предків, з яких насміхалися, ні з релігією, яку в його очах принижували, ні з законами, які не він творив...

В Америці було не так. Американець сам творив собі свою вітчизну, беручи активну участь у її щоденнім життю і в будень, і в великі моменти національного піднесення. Маючи право вільного розвитку своєї енергії в своїй країні, він був гордий з почуття приналежності до неї, до країни з широкими овидами і з безмежними перспективами. Деінде сей свідомий патріотизм старалися замінити зовні накинutoю дисципліною, але такі спроби механічного патріотизування підданих кінчалися нерідко катастрофою. Америка їх не знала. Деінде на місце патріотизму ставили вигоду і демагогію, змушуючи за охлапи економічних вигід коритися чужому володареві і визнавати чужий патріотизм за свій. В Америці сама думка про щось подібне викликає обурення. «Я не питаюся, – казав президент Вілсон, – чи є ласкавий до мене мій пан, чи ні. Я загалом не хочу жити під ніяким паном». І йому притакували всі сто мільйонів американців.

Для нього не сміє існувати кілька Америк, і всі чужинці, білі емігранти, червоні, жовті і чорні, мусять стати американцями. Лишити їх собі – значить, порушити інтегральність американської раси, її моральну й ідеологічну єдність, значить, ослабити націю, а на се не дозволить ні один янкі, хоч би які докази від гуманності наводили йому. Думку заступити ідею вітчизни ідеєю вселюдськості вважає Т. Рузвельт абсурдом. Єдиною реальною річчю є власне вогнище і власний рідний край.

Коли для рятунку сеї Америки потрібна війна, він благословляє її. Коли для її добробуту потрібна національна експансія, він благословляє і її! «Ми не можемо, – каже він, – хоч би й хотіли, піти за прикладом Китаю і жити в затишнім спокою в тісних межах нашого краю, не цікавлячись тим, що діється поза нами, загрузнувши в дрібнім крамарстві, без тямки для вищого життя, повного амбіцій, зусиль і небезпек, зажурені єдино щоденними потребами тіла. Бо в такім разі зробили би певного дня той самий досвід, що й Китай, що нарід, у спокійній ізоляції забуває про збройну силу, мусить стати здобиччю інших народів, які не втратили своїх чоловічих і мужніх прикмет. Коли справді хочемо стати великим наро-

⁵ Chinard G. La Doctrine de L'Américanisme Des Puritains Au Président Wilson.

дом, то мусимо сильно стреміти до того, щоб на світовій арені відігравати велику роль».

А тепер, коли ми схочемо обійняти одним словом різнорідні енергії американського життя, що тремтять і в божевільнім темпі буденности, і в колосальних проєктах бізнесменів, і на срібнім екрані, і в літературі, і в філософії янкі, і в його націоналізмі, і навіть імперіялізмі, – то кращого слова не доберемо, як так часто профановане слово *ідеалізм!*

Сей ідеалізм глядить на нас з творів Вілсона й Емерсона, з теоретичної філософії Джеймса, і з практичної філософії чиказького різника, з кіна, і з автомашин Форда. Та сама первісна віра у *всемогутність людської енергії*, яка свідчить про глибокий *оптимізм* і незвичайну *силу волі*. Американець гордий швидкістю своїх поїздів, височиною своїх будинків, його тішить (як героїню «Gentlemen prefer blondes»), що цілий лондонський Тауер міг би стати за димар для нью-йоркського хмародрапа, але сі досягнення американського генія не є для янкі символом матеріялізму, *лише символом тріумфу людської волі над інертною матерією*. Панівна тенденція американського *еспрі* є не холодна калькуляція, а уява і здатність творити собі ті великі *видива*, що рятують нас із пазурів дрібного матеріялізму.⁶

Коли ми читаємо того самого Рузвелта, який кпить з людей, що вважають гандель і маєток важливішими за честь та ідеальні стремління; який над усе ставить невгаваючий пульс життя, який виводить нарід із вузького кола меркантильних інтересів і робить його великим; коли згадаємо про той вічний потяг американця до нового, сильніший за життя і за вигоду; коли згадаємо про ту жорстоку послідовність, з якою американський загал розправляєтьса з своїми outflows-ами, що повстають проти нього; про сю неспокійну гонитву за щастям – не для щастя і доларів, лише для самого змагання, для перемоги, для рекорду; коли згадаємо шляхетну філософію американської літератури – то мимоволі схилимо голову перед сим тверезим, а таким високим *ідеалізмом!*

Тоді поза шорсткою поволокою відкриємо *нову душу нової нації*, повну необмежених можливостей розвою поза матеріялізмом – глибокий практичний ідеалізм; поза капіталізмом – пошанівок до праці і гуманітаризм, поза дочасністю – віання великого, поза практичністю – вогонь ентузіазму, зобачимо душу сього народу – варварськи просту і варварськи сильну, наївну і щиру, дитинячу і горду, а передусім – здорову, сильну і гарну...

Але коли я все се згадаю, то рівночасно й зрозумію, чому в *нас* так мало знають і так мало люблять Америку.

Там під маскою матеріялізму ховається глибокий ідеалізм, *ми* ж любимо ідеалізм, який не ховається, який залізає з чобітьми в душу і кричить про себе на перехрестях.

Там під маскою гонитви за добробутом велика погорда до тілесного, до вигоди. А *ми* – під маскою фразерства – стремимо власне до вигоди і до задоволення тілесного.

Там культ енергії, в *нас* – культ неробства. *Там* понад усе ставлять виконання обов'язку, *ми* понад усе любимо, щоб нас звільняли від обов'язку. *Там* незнищенна віра в успішність власного зусилля, у *нас* фаталістична «віра», що головою муру не проб'єш. Безоглядний оптимізм – і східний фаталізм.

⁶ Chinard G. La Doctrine de L'Américanisme Des Puritains Au Président Wilson.

Там – рух є все, в *нас* – відпочинок. *Там* – стриманість і позірна зимність є ознакою джентльмена і взаємного пошанівку. В *нас* – кохаються в п'яних поцілунках і в вивертанню перед першим стрічним на другий бік цілої душі.

Там – суворі правила життя і суворі вимоги від людини, ставлені суворою культурою. *Ми* ненавидимо сю культуру, як ненавиділа німецьку росіянка Гончарова, а то через те, що нема в ній, мовляв, тої «мяхкасті, делікатнасті, снісхожденія, нічево такова, што делаєт жизнь такой пріятнай..., чем можна абайті какое-нібудь правило, нарушіть общій абичяй, не падчініцца уставу»; нам дорожча ся філософія недолуг, що як земля від неба, різниться від схованого під маскою матеріалізму американського ідеалізму. Ленін нарікав, що «соціалістичну» Росію губить та «обломовщина», яка так само є в російськiм робітничкiвi, як була в дворянина. А ось що казав теперішній диктатор Росії на ВК Комінтерну: «В наші часи може утримати самостійність лише та нація, яка з 1 десятини землі збиратиме максимум збіжжя, яка працюватиме технічно найдосконалішими знаряддями. Коли нація того не має, вона підпадає під вплив, а часом і під панування поступовіших і багатших народів» («Правда». – 2.ХІІ.1928).

Але ся «техніка» є ніщо без духу підприємливости, що її одушевлює. «Обломовщиною» – царською чи совітською – її не надхнути. Її може надхнути лише дух американського ідеалізму.

З сього ідеалізму маємо ми черпати повними жменями, ми, яких роз'їла східна гангрена.

Ми, що все оглядаємось на задні колеса, що боїмося вилізи з своєї клуні (де сіно таке м'яке!), ми, яких лякають «промені міських вогнів», учімося від Америки її божевільного темпу життя, її галасливого гону вперед.

Ми, що так вирозумілі для власного галапасництва і неробства, вчімося американської суворости до себе, вимогливої для добрих і немилосердної для лихих! *Ми*, що впадаємо в паніку по кожному ударі, вчімося від американців мужности в нещастю і завзятости в біді.

Ми, з нашою нудною церемоніяльністю і дріб'язковою образливістю, вчімося американської ширости і безпосередности.

Ми, що так легко (для святого спокою) потураємо громадським шкідникам, зрозуміймо, що се є терор американської громадської думки.

Відкинути наші освячені віками хитання справа наліво, щоб засвоїти собі американський догматизм. Засвоїти, замість нашої зневіри і панікерства, їхню віру в себе і любов до життя. Замінити нашу плебейську заздрість до всього, що над нами, на їхню демократію, щоб усе низьке стало високим. Навчитися, що вище від нашого запобігання ласки всіх і вся є національна гордість янкi, що не переносить отруйного повітря інтернаціоналізму, а над собою – жодних вищих рас. Чи се не був би великий здобуток для нашої скаліченої душі?

Ex oriente lux? Певно, але з того, що лежить на схід від Росії, з того великого американського континенту, де розвивається нова культура – найгарніший, може, вицвіт окцидентальної культури загалом, де встає сонце нової блискучої цивілізації. До неї маємо пильно придивлятися. І від неї вчитися.

Є на землі два великі народи – се Росія й англоамериканці. Один має за головний засіб акції *свободу*, другий – *рабство*. Між сими культурами нам треба вибрати.

ЖАННА Д'АРК

(Історія і легенда)

У травні цього року ціла Франція обходила п'ятсотліття епопеї Жанни д'Арк.

На сей місяць року 1429 припадає відсіч Орлеану, обложеного англійцями, події, що поклала підвалини під об'єднання всіх земель теперішньої республіки в одну державу і в одну націю.

Для історика епопея Орлеанської дівчини – невичерпане джерело спостережень і аналогій. Для психолога і соціолога є вона цікавим матеріалом для актуальних знову теорій про «героя і юрбу», багатою ілюстрацією старої, як світ, і вічно нової трагедії новатора серед скостенілої старої ієрархії.

Героїнею Столітньої війни як фактом історичним зайнялася, очевидно, історія. Як фактом соціологічним нею зацікавилася досі не соціологія, лише легенда, відтворена в поезії.

Безліч було тих, які пробували свій літературний хист на сім сюжеті. І дуже мало таких, яких варто було б згадати. Сам каталог літератури про Жанну д'Арк виглядав би на грубий том. Бралися до того сюжету поети і прозаїки, політики і правники. Серед них знаходимо Барреса, Брусона, Ламартина, Кішера, Коппе. Вольтер у своїй «La Pucelle d'Orléans» дав мішанину «Іліяди» і «Гаргантюа». Але на Жанні мусів пощербитися його зубатий сарказм, який подекуди вдався лише щодо інших персонажів драми. Тому постать «Дівчини» йому не вдалася; воліючи від цього «правдивого Роланда» в постаті жінки «красу солодку, мов овечка», не міг він, очевидно, знайти відповідних барв для зображення своєї героїні. Не знайшов сих барв у своїй палітрі і Марк Твейн. Ще менше Анатоль Франс. Піддаючи її під команду Дюнуа, відмовляючи збавительці Франції всяких політичних і військових здібностей, французький раціоналіст просто не був у стані зрозуміти постать, до якої взявся. Своїм твором А. Франс не вирвав жодного листка з лаврового вінця Орлеанської дівчини, ані вплив жодного до свого власного.

У Шиллера («Jungfrau von Orleans») є деякі натяки на драму героїні, але лише натяки. Його Йоганна не знає пощади до ворога, їй чужі «земні боги» милосердя і родинної приязні; вона свідомо, що проти волі, як той «привид жаху», мусить сіяти смерть і впасти її жертвою, покірною «божественному голосу», який послав її. Але поза тим Йоганна Шиллера є тільки тінню історичної. Вона, виборюючи свободу своїй країні, вмирає на полі бою, а не гине на кострищі; цілий драматизм, ціла проблематика сеї трагічної постаті, отже, свідомо усувається з дії, позбавляючи її трьох чвертей її вартости.

Цікава свіжа спроба Дельтейля¹ схопити постать Жанни: ясна і сильна епопея, влучні афоризми. Ось які слова вкладає він в уста своєї героїні або тої таємної сили, яка послала її: «Лише сумнів є згубний, лише відвага є велика... Віра – ось найперша з чеснот. Діяти в мільйон разів гарніше, ніж думати... В політиці, в любові,

¹ Delteil J. Jeanne d'Arc. – Paris, 1925.

в стратегії вершком великої гри є нехтувати правилами гри. Одно зерно безумства завжди запліднює душу»... Історія представляє нам Жанну веселою, повною їдкою іронії, визиваючою супроти опірних, милосердною для малих. Так само Дельтейль. Коли треба, його героїня може бути безжалісною. Не має вона «нудкого серця», чужа «фальшивій перечуленості».

Найцікавшу спробу в літературі дати психологічно-соціологічний портрет Жанни д'Арк зробив, хоч як се дивно, скептик і матеріаліст Бернард Шов у своїй драмі («Saint Joan, a Chronichl play»).

Богатом нашим авторам, які роблять із Сірків та з Данилів «рідних» інтелігентів XIX або XX віку, варто детально перестудіювати п'єсу Шова, аби навчитися від нього, як треба вживатися в дух далекої епохи.

Філософію XV, а за нагоди й нашого віку дає Шов у розлогій передмові до драми. Жанна д'Арк (читаємо там) була сільська дівчина з Вогезів, уроджена в 1412, спалена за ересь і чарівництво в 1431, реабілітована в 1456 і канонізована в 1920.

У своїй героїні розрізняє Шов три постаті: мученицю протестантизму (хоч і добру католичку рівночасно), одну з перших апостолок націоналізму і першу – в наполеонівському стилі – реалістку. А до того всього ще піонерку... раціонального одягу для жінок.

Відразу вводить нас Шов у суть конфлікту між Жанною та її оточенням, конфлікту, який по короткім тріумфі привів її на кострище. Хочаби рятувати Францію і здеморалізованих французів єдиним можливим способом – своєю диктатурою, вона мусила напіткнутися (а потім і спіткнутися) на «законну» владу: Церкву і двір. Уся існуюча *Dei gratia* влада, очевидно, вважала за богохульство претензії незнаній дівчини – промовляти і командувати теж *Dei gratia*. «Претензії Жанни перевищували пиху найпретензійнішого папи», – пише Шов. Вона хвалилася, що була посланницею й уповноваженою Бога, а рівночасно, що є вірною донькою Католицької Церкви. Негуючи посередництво Церкви, вона думала, що знайде в ній союзницю. Уявіть собі члена комуністичної партії, який претендує тлумачити свою доктрину з власного натхнення, протиставляючи його опінії партії, і ви зрозумієте, як могла поставитися до претензій Жанни Католицька Церква.

І не тільки Церква! Жанна скорила своїй волі прибитого поразками і нерішучого дофіна, повчала державних мужів і прелатів, накидала свій план акції генералам, ведучи їх від перемоги до перемоги; недвозначно висловлювала погорду до урядової думки і законної єрархії, до тактики і стратегії військової офіції. Чи ж могли їй, сільській дівчині, се дарувати? Не дивно, що одні вважали її чудесницею, другі – нестерпною дурисвіткою.

До всього того вона була щира до останньої цятки. Коли б вона була свідомо людської злоби, яка здіймалась у інших проти неї за те, що мусили визнавати не собі, а їй рацію; коли б навчилася поводитися з людьми, шанувати їх слабкощі і до них підлещуватися, то могла б жити так довго, як королева Єлизавета. Але, бачачи, як дурні намагалися нівечити її чудові плани, вона не ховалася зі своїми думками про них. Се й укоротило їй віку.

«Страх може пхнути людей до всякої крайности (пише Шов); а страх, збуджуваний істотою, що перевищує інших, є містерія, над якою не запанувати розмислові... Усталена законом і звичаями вищість Ірода й Пилата, Анни й Каяфи теж збуджує страх; але страх, що є розумово оправданий, страх перед консеквенціями, які можна передбачити й уникнути, які видаються спасенними й потрібними, –

такий страх можна знести. Але страх, що не коріниться ні в звичаю, ні в законі (бо той, хто його збуджує, має щойно встановити новий закон), є нестерпний, бо необчислимий, а чи спасенний – того не може бачити юрба. Такий є страх перед новатором. Тому страх юрби перед Христом привів його на хрест, а Жанну – на кострище.

«Жанна була спалена і жодна рука навіть по боці її прихильників не піднялася, щоб урятувати її. Товариші, що їх вела вона до перемоги, і вороги, яких вона побила і зганыбила, король французький, коронований нею, і англійський король, чию корону шпурнула вона в Луару, однаково були раді, що її позбулися».

Своїм ідеалізмом вона просто провокувала напасти на себе мудрих «реалістів» і обачних «слабодухів». Жадання, ставлені нею до сили духу і витривалости земляків, були таким нелюдським тягарем, що всі ждали лише нагоди, аби скинути його з плечей.

Щоб зрозуміти Жанну, каже Шов, треба «увільнитися від забобонів ХІХ віку». Треба тямити, що не конче нові ідеї приходять шляхом «свідомого метикування». Нові ідеї можуть приносити нам різні «голоси», як їх принесли вони Орлеанській дівчині. Бо таким самим способом – способом «надхнення і підсвідомо зробленими висновками, вбраними у форму ілюзій, прийшли до своїх висновків Сократ, Лютер, Сведенборг і Ньютон. Певно, що постать св. Катерини, яка кликала Жанну йти визволяти Францію, не була в дійсності св. Катериною. Се була драматизована її уявою спонукальна сила, яка гнітила її і пхала до чину. Се була сила відчуті нею ідеї визволення Франції.

Їй з'являлася ідея її часу в постаті св. Катерини так само (додам від себе), як Робесп'єрові його ідея у формі «богині розуму», а Ленінові – у формі наказів св. Маркса.

Що її могла ся ідея вибрати своїм носієм – нічого дивного! На думку Шова, вона розумілася на політичній і військовій ситуації Франції, може, ліпше, ніж абсолютевентки наших університетів на відповіднім становищі своїх країн.

Не була вона такою вже «простою сільською дівчиною», як хоче її дехто показати. Шов гадає, що було в ній швидше щось «із молоді леді». А коли ми сягнемо до історії, то мусимо визнати Шову рацію. Родичі Жанни були заможні фермери, а її родинне село Домремі не було заказаною дірою: воно лежало на старім рухливім римським шляху з Лянгра до Вердена. Факт, що вона вродилася в Домремі, а не в Парижі, не управнює вважати її за темну сільську дівчину, так само, як факт «голосів», які вона чула, не управнює нас уважати її за розумово недужу, як се подобається новітнім раціоналістам. Мимо отих своїх «голосів», була вона людиною реальної політики, а не сліпих імпульсів.

Як, зрештою, і її противники. Не менше від неї були вони щирі в своїх переконаннях.

І ми ніколи не зрозуміємо драми Жанни, коли вважатимемо її переслідувачів за свідомих, позбавлених всякої ідейности горлорізів. Коли б так було, драма не була б драмою. Але конфлікт її з оточенням був конфліктом двох світів, двох вір, з яких ні одна не хотіла поступитися. Ідейність була і там, і тут. Але прив'язання Жанни до Церкви було інше, ніж прив'язання єпископів. Коли Церква закликала прийняти її, Церкви, інтерпретацію Господньої волі і в жертву сій офіційній принести власну інтерпретацію, Жанна недвозначно давала зрозуміти, що в її Католицькій Церкві папою був папа Жанна. Як могла знести се Церква, яка щойно скарала Гуса?

Шов підкреслює, що драма орлеанської дівчини не була драмою середньовіччя, лише всіх віків. Драматизм становища Жанни був у неможливості погодити її претензії з догмою непомильності Церкви і недопустимості приватної гадки у справах віри. Але чи не таке є коріння й подібних драм сучасності? Папа непомильний, каже Шов. Нехай, але догма про непомильність папи є з-посеред претензій того роду може найскромніша. Що значить вона «в порівнянні з нашими непомильними демократіями, нашими непомильними медичними радами, з нашими непомильними астрономами, з нашими непомильними суддями і нашими непомильними парламентами?»

Скарання Жанни д'Арк не треба, отже, зараз брати на карб «темного середньовіччя» (яке Шов не вважає темнішим за наш «освічений» вік). Воно було наслідком конфлікту двох ворожих сил, зударення яких і в наші часи доповоджує до тих самих наслідків, як і п'ятсот років тому. Що Жанну не судив безсторонній неутральний суд? Але ж і Едіт Кевел судили німці, а Кезмента – англійці. «Жанну переслідували цілком так само, як її переслідували б і сьогодні».

Зі свого погляду Церква не могла, отже, усунутися набік і полишити Жанну самій собі. Коли б, додає зараз Шов, Жанна була лише антиклерикалка, вона могла б бути доброю католичкою, у згоді з Церквою. На думку автора, се можливо: всі папи-реформатори були антиклерикали. Всі великі чернечі чини постали з незадоволення зі священства – францискани, домінікани і єзуїти. Але Жанна претендувала на щось більше і твердила, що справа спасіння душі не належить до Церкви, що кожний на свій фасон, без посередництва Церкви має погодитися з Богом. А се значило зробити крок далі, крок через Рубікон. Ось причина, що Церква виступила проти неї.

Чи се оправдання вчинків Церкви? Ні, се пояснення, слідом за яким Шов висловлює таку важку в своїм значенні думку: всі святі і пророки були певною мірою самозванці (самовибранці, як він каже), а що «всяка еволюція в думках мусить з'явитися перше у постаті ереси», то ересь має своє велике оправдання в історії. «Закон Бога є закон зміни», каже Шов, і саме проти сього першого закону повстає всякий, хто повстає проти закону зміни як такої.

Шов *розуміє* противників Жанни і *виправдує* її. Конфлікт Жанни з Церквою є «конфлікт генія з дисципліною», важливий для всіх часів і народів, бо всяке суспільство основане на нетолеранції, англійське й європейське ХХ в. так само, як і середньовічне. Бо не легко довести своє право на життя новій силі, ще тяжче – довести своє право командувати іншими.

Масі могла се довести Жанна. Але – дворові, шляхті, прелатам! Як могла се зробити *вона*, яка, на їхню думку, мала право лише провадити овечу отару в своїм селі? Сі верстви могла вона переконати у своєму праві тільки неперервною низкою успіхів. Треба було їй лише послизнутися – і самі ж її приятелі кинулись на неї.

Шов кількома наворотами підкреслює, що Жанна загинула від своїх. Коли б її не спіймали під Комп'єном, вона билася б, поки не вигнала б англійців, а тоді струсила б двірський порох від своїх ніг та й вернула до Домремі, як Гарібальді на Капреру. Можливо, але можливий і інший кінець. Шов не дарма зве її (очевидно, несвідомою) предтечею протестантизму. А Лютер теж спочатку не думав, що спалить колись папську буллу. Могло статися, що, коли прожила б Жанна довше, й вона зробила б щось подібне, замість бути спаленою іншими...

Кінчиться передмова Шова поясненням структури його драми. Він умісне не випровадив противників Жанни як людей зі злого волею. Обидві сторони його

драми переконані в правдивості своїх вірувань. «Я вивів одну і другу сторону щирими і проречистими представниками Церкви Воюючої і Церкви Переслідуваної, бо лише у такий спосіб можу я втримати мою драму на рівні правдивої трагедії... Поганець у п'єсі рідко коли може бути чимсь більшим, аніж *diabolus ex machina*, засіб, може, дражливіший, як *deus ex machina*, але, як і він, механічний. Коли б Жанну спалили люди, не щирі і не переконані у своїй правоті, її смерть від їхньої руки мала б не більше значення, ніж землетрус у Токіо, в якому спалилося теж велике число дівчат. Трагедія сих убивць (виведених у драмі) та, що вони... юридичні убивці, благочестиві убивці»...

Увага, над якою варто зупинитися авторам наших драм, де герой сам не знає, чого (без переконання) заблукався на згубливу путь. По отих українських «драмах», де «герої» більше віддаються рефлексіям і аналізу своєї «віри», ніж діють, ніби починаєш дихати свіжим гірським повітрям, читаючи Шовову «Святу Йоанну».

Правдивим пророком вийшла Жанна з-під руки англійського скептика. Вона приносить побитим французам «ліпшу поміч, аніж яка коли приходила якому-небудь генералові». На здивоване запитання Дюнуа: яку саме? – відповів: «Я хочу увільнити вас від вашого страху». А коли їй кричать, що ніхто не йде за нею в наступі, вона відповідає, що й «не гадає оглядатися назад, чи хто йде за нею, чи ні». Певна, що таки підуть.

Добачає в ній Шов і початки новітнього націоналізму. Їй закидає єпископ Кошон, що вона ставить свою країну понад Церкву. «Вона діє так, неначе б сама була Церквою. Вона приносить Божу новину Карлові, а Церква має стояти осторонь. Вона хоче коронувати його в Реймському соборі: вона, не Церква! Вона розсилає листи англійському королеві, даючи йому через себе Божий наказ вернути на свій острів під загрозою Божої помсти, якою скарає його *вона*... Так робив Магомет. Чи коли-будь у своїх промовах сказала вона хоч одне слово про Церкву? Ніколи! Завше лише про Бога і про себе». Так само, як не визнає вона нікого між собою і Богом, так не визнає вона нікого між собою і королем. В ім'я якої засади? В ім'я своєї боротьби проти Англії, в ім'я ідеї «Франція для французів», в ім'я націоналізму, прапор якого хилився додолу в руках тодішнього лицарства; якого не хотів вшанувати Кошон.

Сей націоналізм був непримиренний, «абсурдний», як сказали б тепер. Який не рахувався з числами і вирахуванням. Вояк Дюнуа говорив: «Перед усяким заходом я знаю, як багато людських жертв потягне за собою мій рух; і коли сей рух вартий коштів, я роблю його і плачу сі кошти. Але Жанна ніколи не числить сих коштів: вона іде наперед з вірою в Бога»... Різниця світоглядів: виконавця чужих наказів і свого власного. Перша метода, може, добра там, де є кому давати накази. Там же, де влада, що їх дає, перестає в себе вірити, самозванча метода Жанны є завше успішніша. Певно, могла б вона виказати більше потульності для існуючої єрархії, але се значило б законсервувати її в її безпорадності і маловірстві, значило б згубити Францію, значило б спроневеритися тим «голосам», які чула вона в рідних лісах, які наказували їй сповнити свою місію і вигнати англійців з країни.

Трагічним патосом віє від її відповіді суддям св. Інквізиції, що звинувачували її за сміливість ставити свою віру над накази законної єрархії: «Я сама на світі, я все була самітною. Мій батько велів моїм братам картати мене, якщо я не стерегтиму його овець тоді, коли Франція захлиналася кров'ю до смерті: хай згине Франція, аби лише була врятована одна вівця. Я думала, що Франція матиме приятелів при дворі французького короля, а знайшла лише вовків, що гризлися над шматком

роздертого тіла тієї Франції». Вона сподівалася, нарешті, що Церква стане по її боці – і була розчарована.

Все є тут, у сім короткім монолозі: завзяття фанатика, почуття самотності, віра в своє післанництво, погорда до гуманістів, для яких життя одної чи кількох овець важливіше від окупленої жертвами боротьби за майбутнє країни; глум з миролюбців, для яких шматок Франції був важливіший за цілу...

Така є Жанна д'Арк у легенді Шова. Така ж вона і в історії. Коли їй доводили конечність миру, вона відповідала: «Як англійці заберуться до себе в Англію, тоді й буде мир». Коли їй докоряли, що покинула родинне вогнище і родичів, говорила вона: «Якби я мала хоч би сто батьків і сто матерів, я все одно пішла б від них». Вона прагнула оживити новим змістом, змістом своєї душі свою епоху. Заразити її своїм запалом і повернути історію Франції в інший бік над самою кручею, у яку, здавалося, падала вона.

Вона була типом того роду політичних діячів, які тепер зуться «диктаторами». Як диктатор з'явилася вона в момент політичної кризи. Як диктатор прийшла несподівано. Як один із диктаторів, які переважно (не завше) з'являються з нижчих верств, вийшла вона не з двірської аристократії, а з народу. Головні прикмети диктатора: бажання домінувати, сила душі, характеру, моральна відвага, абсурдальна віра в себе і свою справу, невизнання над собою жодної вищої інстанції, – були й прикмети Жанни.

У Шова Жанна не оглядається назад, а Наполеон говорив: «S'engager et puis voïe» (лише зачати, а потім буде видко). Характеристичною рисою диктатора є його «самозванство». Мала сю рису і Жанна. Король надав їй, підносячи у стан шляхетства, окремий герб. Але ніколи не носила сих геральдичних знаків Орлеанська дівчина. Казала, що дістала їх «sans requete de moi et sans révélation».

Подібно Наполеон: коли згіршений спорідненням із парвеню, австрійський цісар велів своїм архівістам вивести рід Бонапартів з IX віку й, урадуваний, повідомив про своє відкриття Наполеона, той відповів: «Дякую Вашій Величності, але волю бути сам своїм власним предком». Жанна, як і Наполеон, мала більше почуття Dei gratia, ніж не один роджений на троні монарх.

Як диктатор, була Жанна, хоч дівчина, повна «нетолеранції», огидної (як кажуть модерні «гуманісти») ненависти до ворогів своєї країни. В її родиннім селі майже всі були «арманяки» (прихильники національної партії) і лише один «бургундець» (прихильник Англії), і про нього сказала історична Жанна: «Хотіла б я, щоб він мав відтяти голову, коли б на те була Божа воля».

Для її віри в свою місію характерні такі її слова: «Ніхто на світі, ні король, ні князь..., ніхто інший не може відвоювати французьке королівство, ніхто не може принести сподіваної помочі, як тільки я!» Коли одного разу генерали стримували її від атаки, аж надійде потуга, вона казала їм: «Ви радили свою раду, а я свою. Вірте мені, що Божа рада (le conseil de Messire) є ліпша від вашої й від усіх інших людей». Коли її стримували перед походом на Реймс (де вона коронувала дофіна), бо по дорозі багато замків і англійських залог, вона пішла, мимо того, кінчаючи всяку полеміку простим і ясним: «Je m'en fous!»

Поза тим, ся «вибранниця Бога» була найпрактичніша людина на світі. Вибирала позиції для війська, провадила наступ, чи не перша у Франції оцінила величезне значення артилерії у війні. Прекрасно розуміла велику практичну роль морального і містичного чинника в організації мас. Замість до Парижа, пішла до Реймсу, щоб кількома краплями олії на чолі дофіна зробити з нього безсумнівного в очах мас

володаря Франції. З тих самих причин воюючий, як і вона, з Церквою Наполеон по той самий символ удався до Нотр-Дам. Думаю, що власне в сім розумінню назвав її Шов «першою в наполеонівському стилі реалісткою». Королеві, що бачив як вона підганяє мечем охлялих, вирвалися слова: «Ви повинні б мати в руці батіг!» Іронія не на місці. Тому й узяла в руки батіг Жанна, що не вмів ним оперувати нездара король. Вічний закон диктатури, що приходить на зміну охлялої «законної» ієрархії.

Людина, чужа всякій містиці, історик Мішле пише, що свій успіх завдячує вона вірі, якої не мали інші. Ведена сею вірою, «вона перетяла вузол, якого не могли розв'язати політики і недовірки. Вона проголосила Карла VII з Божої ласки правдивим наслідником французького трону, зробила його легітимним монархом, надала його претензіям законности, в якій він сам сумнівався... Їхня віра (короля і його оточення), а не її потребувала скріплення. Не Жанну, а дофіна треба було повчати, в чім була його місія».²

*Nicht Englands und Burgunds vereinte Macht,
Dich stürzt der eigne Kleinmut von dem Thron!*

*Не Англії й бургундів сила –
Твій власний страх тебе скидає з трону.*

– промовляє Йоганна Шиллера до короля. Жанна вилікувала Карла і його оточення від сього страху і відіграла, певною мірою, роль того диктатора, який не перевертає догори ногами стару аристократію, лише йде в союзі з нею. Для того потрібно було аж страшною і, здавалося, безвихідною політичною катастрофою Франції і певною вироzumілости з боку двору і шляхти. Під тим оглядом у Карла VII знайшлося мудрости, характерної для англійських королів або для Віктора-Еммануеля, нині пануючого в Італії, які не задумалися в ім'я врятування династії простягнути руку висланникові плебсу.

Але ненадовго стало сеї мудрости наслідникам Карла VII. В конфлікті династії з Жанною д'Арк уже видно заграву іншого, грізнішого конфлікту. В громах св. Інквізиції проти Орлеанської дівчини, в нахилі Карла до порозуміння з Англією чутні нотки з маніфесту князя Брауншвейзького, що грозив сплюндрувати революційний Париж в 1793 р. У наріканнях Жанны на невдячність двору бринить рев санкюлотів і скрип гільйотини...

Коли «третій стан» (*tier état*) сконститувався в націю, але вже проти королівської влади.

Чи можна говорити про націоналізм в епоху Столітньої війни? Чи Франція як одна держава і як нація, що вийшла з тої війни, створена була династією (як думають наші монархісти), чи вибухом національного гніву (як думають націоналісти)? Щоб не наразитися на закид некомпетенції з боку вчених мандаринів противної гадки, покличуся на історика. «Нова школа історична... не хоче бачити в сім національним почуванню (яке огорнуло Францію за Жанны д'Арк) нічого опріч династичного почування. Певно, се правда, що національне почування в ті часи не є ще відірване, воно втілюється в одній особі, в особі короля. Та чи ж можна посуватися аж до твердження, що стара Франція навіть при кінці середніх віків не є нічим іншим, як тільки історичним, географічним і династичним агрега-

² Гл. також: **Ireland W.** The blot upon the brain, studies in history and psychology. – Edinburgh, 1885.

том, у яким національне почування, як ми його розуміємо, ще не зматеріалізувалося?» Автор заперечує се.³ А другий історик Столітньої війни, Г. Грожан⁴ пише, що «многі з двораків Карла, спираючись на канонічне і цивільне право, схилилися на бік Едварда» (англійського), але національне почування французів «обурювалося на саму думку піддатися англійському пануванню. Народний інстинкт переважив правничі розумування. Король (Карл VII) вступив на трон, винесений на нього могутнім піднесенням національного почування, як видимий знак незалежності нації. На заклик короля (Філіпа VI Валуа) нарід французький, абатства і громади, збирали й озброювали військо в числі, що далеко перевищувало їхні фєвдальні обов'язки. Аббат Корбійський приводить п'ятсот людей до Кресі, тоді як обов'язок вимагав від нього приставлення лише... двох коней. Поразка підбатожує ненависть до англійців – сю грубу форму патріотизму... Ми бачимо уряд часто пересічний і слабкий, але завзяту націю. Яким способом держава, побита в усіх більших боях, змушена підписати ганебний мир, у якій правителі були часто-густо боягузливі нездари або зрадники і самолюби, могла пережити те все? Се сталося тому, що великі поразки були направлені тисячею дрібних місцевих успіхів, залишених без уваги, рідко кому знаних, анонімних, переочених хроністами... Щоб сей замучений нарід все ж таки не втратив віри і мужности, який патріотичний запал мав був горіти в нім!» А коли поети, що вийшли з народу, як Остап Дешан, готові були – в нападі патріотичного шалу – знищити місце, де стояла Англія, як пізніше Бастилію, аби написати на нім: «Au temps jadis était cy Angleterre» (за колишних часів була тут Англія), – то виявом чого було се, як не того ж (кажучи сучасною мовою) «звірячого, зоологічного, ненависницького» націоналізму, який за Жанни д'Арк – не династія – врятував Францію від наїзду, сцементував її – часом проти волі нездарної династії – в єдину державу і єдину націю?

У кожному разі, по Жанні д'Арк, ідея незалежности, «ідея вітчизни щораз більше відділяється від фєвдальних прикмет, набираючи рис новітнього націоналізму.

Носителькою ідеї сього націоналізму й була Орлеанська дівчина. Спершись на її чині, Карл VII зі своїми дорадниками упорядкував визволену Францію. Він запровадив перше стале військо в Європі (1439), приготовляючи кінець лицарству, запровадив потрібний для його утримання особливий поголовний податок (*taille*), а «вільне козацтво», зорганізоване Арманьяком, яке так помогло вигнати англійців і яке так і називалося «арманьяками», розпустив, пославши їх або «швайцара воювати» або втіливши його в регулярні загони, скінчивши тим способом з «отамацією». Але своєю владою він завдячував все-таки тим арманьякам і Жанні і без них ніколи ні сили власного авторитету, ні країни, ні трону не врятував би; без сили національного зриву, яка і тоді, і тепер була силою прімарною.

Історія Жанни д'Арк та її часу особливо цікава для нас, маючи безліч аналогій з нашими бурливими часами. Чи ми не мали відповідника до тих бургундців, які накладали з наїзником і які теж були страшними «демократами»? Чи ми не мали своїх «арманьяків», які в умілих руках були б знаряддям спасіння країни? Чи не мали ми представників «законної» зверхньої влади, подібної до королівської тодішньої Франції, що скінчила визнанням себе васалом чужинця? Яка лякалась ще більше, як сього чужинця, власного народу? За Жанни був такий пан Гамаш, який кинув служити Франції через те, що в ній «більше слухали рад одної пащеку-

³ Гл.: статтю **Petit A.** у «Revue de Paris». – V.1928.

⁴ **Grosjean G.** Le sentiment nationale dans la guerre de Cent Ans. – Paris: Éditions Bossard, 1927.

ватої баби з села, ніж ради шляхтича». І чи не було у нас таких Гамашів, для яких аристократичний титул лише управнював рядити краєм? За Жанни казав француз, єпископ Кошон: «Що станеться з нами і з нашими сутанами, коли Арманьяк переможе Англію і Бургундію?.. Засудімо сю дівчину!» І чи в нас не паношилися отсі «кошони», для яких важливіше було, що станеться з їхніми «сутанами» (вживаю се слово не в буквальнім сенсі, лише як символ) та маєтками, ніж з їхньою країною, які тремтіли на саму думку про те, що може зробити «анархістична стихія» з їхніми «бургундцями» (малоросами) і їхньою Англією (Росією)? Для яких чужий цар був легітимним монархом, поки не «звільнив» нас від присяги, а його країна – фатумом, який треба було визнати? На долі Жанни багато заважило золото наїзника і підкупство її земляків. І чи не грали сі чинники своєї ролі в паризькім убивстві і на процесі три роки тому? Чи сотки українських «арманьяків» не пішли на смерть, засуджені трибуналами наїзника в Києві або Харкові?

Мені можуть закинути штучність сеї інтепретації Орлеанської дівчини. Але то не моя інтепретація. Не я зробив з Жанни д'Арк апостола націоналізму, лише Бернард Шов. Не я зробив з неї еретичку і бунтівничку проти пануючої ієрархії, лише трибунал св. Інквізиції. Не я зробив з неї диктатора, лише вона сама та нікчемність тодішньої «законної влади».

А в тім треба глядіти на такі постаті і такі епохи з ширшого погляду. Історія в суті речі є незмінна. Завше мечуться люде, спонукані тими самими пристрастями, завше борються за те саме: за право бути вгорі. Завше від змагунів жадає життя тих самих чеснот, завше карає ті самі промахи і хиби. Се вічний закон людського життя і людської боротьби.

І з того погляду історія Жанни і її доби вчить нас багато дечого:

Що не число є всім, бо і при Кресі, і при Пуатьє, і при Азінкурі побили англійці французів, хоч останні були в великій численній перевазі. Що не географічне становище забезпечує свободу нації, лише чинник моральної природи: поки не здобулися французи на моральне піднесення, сто літ гнобили їх англійці, хоч і відділяло їх від Франції море, сто разів тяжче тоді до поконання, як тепер.

Що не ієрархія важлива сама собою, лише доки надихає її моральна сила. Що в деякі моменти, критичні для народу, не мудрі реалісти рятують його, лише такі безумці, як ота дівчина з Домремі, що вміють коли не розв'язати, то розтяти заплутаний нездарамі вузол подій.

Що, зрештою, вчить нас історія тої доби найважливішого: Жанна д'Арк згинула як «еретичка» в обороні аксіоми майбутнього – єдиної, вільної Франції, в боротьбі з аксіомами сучасного та його негідними оборонцями. Але згинувши, вона перемогла.

Отже, історію свого народу роблять не ті, що в ім'я сучасного нищать зародки майбутнього, лише ті, що проти всіх готові переминаюче сучасне аж до своєї особи покласти на кострище в ім'я вимріяної ідеї будучини.

Сю свідомість мала Франція в роки 1914–1918. Має її й тепер. Ось для чого клерикали і атеїсти, республіканці і монархісти обходили в сім травні пам'ять тої, кому завдячують цілість і незалежність своєї країни.

Хто хоче знати, як з найглибшого занепаду постає душа великої нації, як переміняється звіра в завзяття, а ганьба в славу, хай студіює історію Жанни д'Арк.

ЦІСАРСЬКИЙ РОЗТИН

По-російськи се зветься «кесарево сеченіє», а по-німецьки «Kaiserschnitt». Се пояснення тим, хто не любить «нових слів».

Преса наша вдарила на сполох з нагоди напрасного наступу всяких «українізаторів» на всіх ділянках нашого життя. Іде ся «українізація» і з-за Збруча у вигляді всяких літаючих голландців, і сталих представників московських баскаків у Галичині, і з боку групи з-під стягу «Української Ниви». А стремить сей наступ в обох випадках до того самого: до вирвання наших національних установ з наших рук. До знищення економічної самовистачальности – в економіці, до прищеплення чужої ідеології – у просвітних справах, а в політичних – до привернення того архаїчного стану українства, коли воно ще не думало про створення власних партій, задовольняючись підсусідством у чужих. Слабко реагувалося спершу на ті удари, ось чому б'ють тепер на сполох, коли грізних розмірів набрала недуга.

Сей алярм треба вітати, але на жаль, ствердження хворобливого стану – добре, але діагноза хвороби – фальшива. Брак єдности, солідарности – така є нібито наша недуга, а лікувати її треба «скупченням сил». Рецепта, може, й відповідна, але проти кого купчити ті сили? Проти «українізаторів»? Ясно, але в сім гаслі нема нічого нового і висунення його, на нашу скромну думку, лихові не зарадить. Хто хоче боротися з ним не на папері, а дійсно, той мусить звернути увагу й на обезвладнення тих елементів, які – таки в середині отих національних скупчених сил – ту скупченість розкладають, роблячи безнаслідною її акцію.

Єдиний фронт – прекрасна річ. Але як його робити? Напр., ліплять той єдиний фронт проти москвофілів усякої масти. Але що таке ліплення поможе, коли в середині таки сеї протимосквофільської ліплянки сидять ноторичні москвофіли – і в партіях, і в редакціях – і спокійно роблять свою працю, як ті агенти Пилипа Македонського серед атенців...

Єдиний фронт у «Просвіті». Ще краще! Та чи багато тим осягнеться, коли серед головачів тої установи є діячі, що на конгресі, замість показати їм на двері, вітають представників влади, яка в Києві, у Харкові, в Полтаві всі ті «Просвіті» позамикала цілком так, як колись царський міністр Столипін? Чи тим просвітянська ідея скріплюється, чи підмінується? І що варте збирати до купи людей, які не знають, куди має бути обернений той фронт – направо, наліво, взад чи вперед?

Єдиний фронт у господарським будівництві. Добре! Але чи тривка се справа, коли до праці беруть кожного, кому повинулася нога на «українізаторським» шляху і який тому перекинувся до національного табору? І беруть без пояснень, без гарантії, без санкції за старі гріхи.

Думають про єдність фронту і на Волині. Але передумова: тільки проти «Укр. Ниви», натомість за ССР. Що доброго дадуть сі спроби, які нищать одну хруніяду іншою? Які брак власної політичної лінії підносять до значення засади?

Офіційно в нашім громадянстві дано гасло – орієнтуватися (щодо Великої України) на ті сили, які буряться проти московського центру. Та що варта ся постанова, коли – на практиці – орієнтуються якраз на офіційних представників того центру?

Ся орієнтація – се теж «раутництво». І що варте за такої практики голосити прекрасні кличі і нібито ними творити єдиний фронт, коли на ділі він твориться зовсім інший?

Не вказую тут на жодну партію. В останні часи були ми свідками, коли не тільки колишні християнські соціали, але й «націоналісти» робили скок нічим той Беседовський у Парижі. Чи оплатиться ж з подібного людського – за перепрошенням – матеріалу ліпити який би то не було єдиний фронт? Чи не вказане було б спершу зробити всередині генеральну чистку? Чи буде міцне те скуплення, що складається з людей, які не беруть поважно гасел, на які клянуться і які вони засвоюють хіба з моди, або для кар'єри, які є їм в глибині душі чужі? Чи буде міцна група, яка ті скоки лишає безкарними?

Усе лихо, кажуть, у тім, що не можемо звести до спільного столу кількох людей. Навпаки, ціле лихо в тім, що коло спільного столу сходяться люди, які у своїх часописах один одного завзято поборюють! Не знак се толеранції, лише того, що ніхто з них не бере поважно своїх переконань: взаємна пошана райзендерів, що заробляють свій хліб у різних галузях, та й годі... Кажуть, що нібито наш політичний табір розбився на дві частини – совітофілів і їх противників. На жаль, ні. Біда в тім, що величезна більшість у нас складається з тих, кого за часів Конвенту у Франції називали «багницею»: ті, що як барометер хилилися до того тиснення, яке мало запанувати; з психікою людей, які ніколи й ніде не виступають проти жодного усталеного порядку речей, а пактують із кожною силою, хоч би що там проголошувала їхня партійна програма.

Робити єдиний фронт із подібного елементу, усталити з ним програми – се значить укласти план кампанії з армією, яка складається зі збиранини, що шукає відповідного моменту, аби чкурнути на другий бік лінії. Які позитивні наслідки дасть оте «купчення сил», коли ті сили не є ніякою свідомою своєї цілі, громадою, не зв'язані жодною внутрішньою карністю?

Вистане комусь вмовити в «багницею», що єдиний наш рятунок направо, – і воно тече направо. Переможе інша сила і вмовить у нас, що рятунок наліво, і тече багницею наліво. Як у Шевченка: вмовлять, що ми слов'яни (так було за царату), і ми зараз хором повторюємо:

– Слов'яне, слов'яне,
Славних прадідів великих
Правнуки погани!

Вмовлять (як більшовики) – що монголи, і знову наш хор реве:

– Моголи, моголи,
Золотою Тамерлана
Онучата голі!

Залежно від того, «слов'яне» чи «монголи» захопили владу і вмовили в нас, що тривати їм нині, і прісно, і вовіки віків!

З людей подібної психіки робити «скупчені сили»? Нащо? Чи така «сила» буде в змозі боротися з якоюсь дійсною силою? І чи не ліпше спершу вимести ціле те сміття, яке компрометує українство і не дає йому (а не брак «скупчення») стати правдивою силою? Внутрішня чистка, політична дисципліна – ось що єдино на потребу. А далі – дисципліна громадська. Прочитайте, що пише про наші установи «Службовик» (Ч. 8–9) про «Рідну Школу», «Полотно», «Товариство опіки над емігрантами». Прочитайте вступну статтю з «Діла» (Ч. 226) про потребу «солідности,

обов'язковости й обережности в орудуванні громадськими грошима», і ви побачите, що політична, та й просто громадська, карність і почуття відповідальности аж ніяк не стали догмою серед нашої національної еліти. Яке то все має значення? Те, що всяка еліта тримається і знаходить послух у масах не механічним і не якнайчисленнішим об'єднанням, лише своєю суспільною корисністю, внутрішньою карністю і моральністю. Еліта, яка не вміє запровадити карність і в своїх власних рядах осушити багнища, перестане бути елітою. Маса її не послухає. Хвороба безкарности, кар'єризму, безвідповідальности, перекинництва й безпринципности задалеко пішла в нашій організмі. Не допоможуть тут стародавні знахарські заходи, поможе хіба цісарський розтин. Життя ставить, може, останню пересторогу перед галицько-волинським українством. Чи воно здобудеться на сю відважну операцію, чи ні?

ЩО ТАКЕ «УКРАЇНІЗАЦІЯ» УКРАЇНИ?¹

(Трохи соціології)

Українізація України – чудернацьке сполучення понять, але зате дуже популярне. Про українізацію пишуть і говорять. «Зворотний момент у нашій історії», «велике досягнення» тощо.

Не варто сушити собі голови цифрами (про них була вже мова в ЛНВ), бо незалежно від них совітський уряд оту українізацію таки переводить, хоч і далеко йому в тім відношенню до українізації, яку робила українська влада перед приходом большевиків. Цікавішим є друге питання: чим сей українізаційний курс совітського уряду викликаний? Що він значить? Для якої мети провадиться?

Щойно, як відповімо на сі питання, з'ясуємо, як маємо до тої українізації ставитися.

Передусім мусимо відразу ствердити, що новий курс совітської національної політики на Україні не є унікатом в історії, не є безпрецедентним. Коли ж у нас гадають інакше, то хіба тому, що не цікавляться історією мистецтва правління, ні її теорією.

Росія є імперія. Як кожна імперія, як кожний суспільний організм, дбає вона про те, щоб бути суцільною гуртовою одиницею; не тільки механічною, але й психічною цілістю. Щоб усі члени організму думали однаково, хотіли однаково, однаково діяли. Можуть громадяни триматися різних поглядів на фасон краватки, але в питаннях, від яких залежить саме існування гурту, мусять бути однодумні.

Яким способом се осягається? Різними. По-перше, примусом. Тому в казармах, у школах, в урядах, у пресі кується духова суцільність народу, без якої нема успішної акції. Тому держава поборює пацифізм, антимілітаризм, сепаратизм, бо є вони маніфестаціями почувань, які загрожують психічній єдності колективу. Тому всіх дефетистів і германофілів під час війни Клемансо наказав кинути до в'язниці або розстріляти, а виявлення пацифістських настроїв у пресі безоглядно нищив, бо вони розщеплювали духово уєдностроєну націю, ослаблювали її енергію боротьби. Організм народний мусить бути духово уніформований за всяку ціну, з однією душею, одними прив'язаннями, однаковою думкою і спільною волею.

Та метода насильства не завше дописувала, не завше помагало душити маніфестації почувань, що руйнують суцільність колективу. Коли ті почування були загвалтовні, то що більше їх гнобили, то з більшою силою вибухали вони наново. В таких випадках засадою мудрої політики було застосувати інакшу методу. Замість нищити маніфестації якогось почування, його старалися освоїти, засимілювати з пануючою в данім колективі ідеєю, зробити їх послухними сій ідеї. «Народи набогато легше зносять важкі тягарі, ніж дрібні докучення, які здаються незначними, але які ображають їх звичаї. Відомо, що бунт сипаїв (англійських вояків-туземців) в Індії викликали чутки, що англійці намочили свинячим салом шпагат

¹ Доповідь, що відбулася 6 жовтня 1929 р. у Львові.

від карточі, який треба було розірвати зубами, заки набити рушницю».² Але англійці хутко пізналися на значенню подібних «дрібничок» для народної психіки, на їх вибуховій силі. На майбутнє вони вистерігалися ображати почування і звичай своїх кольорових підданих, які за се служили їм вірно, як пси. Штука правління й полягає на вмінню послуговуватися сими почуваннями в своїх цілях, замість гнобити їх без хісна.

До подібної ж політики вдався і римський цісар Константин, видаючи свій толеранційний декрет християнам. Одним махом перетворив він елемент, що розсаджував імперію, на такий, що її скріплював. У 312 р. змушений боронити Рим перед Максентієм, Константин умістив знак хреста на щитах і прапорах своїх християнських відділів, і тоді сталося чудо: «підтриманий ентузіазмом і бурливою симпатією християн, зумів він стати володарем, що правив майже ще більш самовладно, ніж Діоклетіян...»³.

Подібні факти спостерігаємо в нашій церковній життю. В Сокалі була стара церква Пречистої, що впала жертвою татарського погрому в 1519 р. Традиція впевняє, що з пожежі, в якій пропав цілий первісний Сокаль, вирятовано лише чудотворну ікону Богородиці. Її перенесено до спеціальної каплиці на лівому березі Бугу, де відтак став монастир Бернардинів, який, загорнувши каплицю, загорнув й ікону. Спеціалісти, зупиняючись на подібних фактах, підкреслюють політичні наслідки їх. За кожною такою іконою тяглися рої вірних, що своє прив'язання до традиції нерідко відтак оплачували втратою прадідівської віри й національності...⁴

Те саме з'явище! Замість боротися з традиціями маси, мудрі правителі санкціонували їх, робили своїми, а прив'язаний до своїх святощів нарід не встиг і оговтатися, як поклонявся хоч своїй іконі, та іншій вірі. Так, як первісні християни, яких привів до своїх легіонів, полишивши їм їхню емблему, Константин, так, як наші селяни, які, коли їм лишали незайманими їхній обряд, переходили з Православ'я на Унію і з Унії на Православ'я, – всі чинили однаково, не усвідомлюючи собі, що втягаються в інший табір, під інші прапори.

Значення народних сентиментів чудово розумів і Бісмарк. Під час війни 1870-1871 рр. говорив він кронпринцові: «Ви не маєте уявлення про задоволення, яке вони (поляки) відчувають, коли бачать, що ви знаєте їхню рідну мову. Недавно в шпиталі стрів я кількох із сих небораків (вояків). Коли я промовив до них польськи, зараз побачив, як їхні бліді обличчя освітилися усмішкою. Шкода, що їх начальний комендант не знає їхньої мови».⁵ А щоб уприємнити сим воякам боротьбу за чужу їм пруську справу, коли вони йшли в атаку на французів, німецька військова оркестра пригравала їм польський національний гімн. Бо в кожному із тих вояків, як у сенкевичівського «Бартка Переможця», «кожна жилка тоді випружувалася, як дріт залізний», коли чув тую музику. Бо тоді він «самого Люципера брав би за роги».

У Прусії (з причин, про які тут не місце розводитися) ся політика лишилася побожним бажанням. Але ту саму політику з успіхом перепроводили Габсбурги. Вони, як в СССР до українізації, приступили до нового курсу в Галичині (лише

² Pareto Vilfredo. *Traité de Sociologie Générale*. – Paris, 1919. – § 1843.

³ Wells H. G. *Die Grundlagen der Weltgeschichte*. – Berlin. – 1923. – 371 s.

⁴ Голубець М. «Сокаль».

⁵ Pareto V. *Traité de Sociologie Générale*. – § 1843.

на ширшу ногу). Вже Відень не протривав маніфестаціям польського національного почування, в школах дозволений став Міцкевич, на вулицях – обходи національних роковин. За се слова «При Тобі, Пане, стоїмо і хочемо стояти» стали на довгі роки витичною польської політики в Австрії, а пошана до династії, яка поділила Річ Посполиту, перевищувала навіть ентузіазм до Наполеона, який її воскресив. Тою самою дорогою (хоч і спізнено) пішла і російська польська політика, коли з вибухом війни з'явився знаний маніфест вел. князя Ніколая Николаєвича, який хоч і не думав про воскресіння Польщі, але у племінних словах казав, що про се думає, і тим з'єднав собі опінію в Конгресівці до того, що його польські прихильники виступили в його обороні, коли краківський «Кур'єр» з нагоди його смерті дозволив собі висвітлити правдиве значення сеї постаті для Польщі.

Народи, як жінки. Не раз ласкаве слово, хоч би вдавана дрібна уважливність, з'єднає їхні симпатії скоріше, ніж що инше...

Толеранційний едикт Константина дав християнам свободу культу, але з застереженням, що вони виказуватимуть пошану до існуючих законів і до уряду та молитимуться за добробут і щастя республіки.⁶ Ось та чудесна формулка, стара, як світ, якою мудрі правителі сплювали роги немилим їм вірам, ідеям та рухам. Індусам – англійці, своїм слов'янам – Габсбурги, а українцям – большевики. За дрібні уступки їх національним чи релігійним почуванням і звичаям, приводили вони їх до послуху законам чужого колективу, чужої віри, чужої ідеї; до погодження з чужим організмом, суцільности якого вони вже не порушували, до служби йому. Не гнобити, а використовувати у власних інтересах маніфестації тих чи інших почувань підданих – ось у чім є мудрість правителів. За ціну вшанування дрібних прив'язань і рідних звичаїв (мова, пісня, вбрання, обряд) давати себе впрягти на службу чужій політичній ідеї – ось у чім є наївність тих, якими ті мудрі правлять.

На тлі сих історичних розважань ясним уже стане суть українізаційного курсу політики совітського уряду.

Спочатку він, недооцінюючи значення українства, хотів здушити силою всі його прояви – від пісні й мови («контрреволюційної») аж до державницьких аспірацій. Устами славнозвісного П'ятакова в 1917 р. большевики заявили: «Піддержувати українство нам не личить через те, що... Росія без українського цукрового промислу не може існувати, те саме можна сказати й що до вугілля, збіжжя і т. д.»⁷ Проста й виразна формула (хоч і не дуже соціалістична). З нею й пішли на Україну вогнем і мечем банди Муравйова на чолі з комісарами Скрипником і Лапчинським.

Але що ж вони зробили? Розчавили солдатським чоботом нещасну країну, що рвалась на свободу, відправили на той світ Міхновського, Сфименкову, Чупринку, Луценка, Щербаківського, Леонтовича, вимордували цвіт нашої молоді під Крутами, але країні собі не з'єднали. Духа бунту не стлумили, а гідрі повстання кожна відрубана голова виросла наново. Чужа походженням, мовою й ідеологією, совітська влада лишалася на Україні владою окупантів не тільки фактично, а й (що важливіше) в свідомості людности. Між владою і українською людністю не нав'язувався жодний контакт. І навіть нечисленні українці, що відразу пішли в большевицький табір, чулися там не свійсько. Ось як скаржився міністр харківського «уряду», українець Шахрай: «Що се за уряд український, що його члени

⁶ Wells H. G. Die Grundlagen der Weltgeschichte.

⁷ 1917 год на Киевщине. – Госиздат Украины, 1928.

зовсім не знають і не хочуть знати української мови? Що не тільки не користуються жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть ніколи не чуло раніше їхніх прізвищ? Що я за «український військовий міністр», коли всі українські частини у Харкові мені доводиться роззброювати, бо вони не хочуть іти за мною на оборону радянської влади? За єдину військову підпору для нашої боротьби проти Центральної Ради ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов і що на все українське дивиться, як на вороже».⁸

Подібні сумніви гризли всіх українців, які соціально готові були стати на платформу большевизму, але відштовхувалися в табір ворогів його антиукраїнським національним характером. З другого боку бачили большевики, що Центральна Рада, не зважаючи на всі її хиби, здобула собі напрасне визнання людности України власне завдяки її національному характерові. А від поведінки сеї людности, – говорив пізніше Сталін, – залежало «бути чи не бути» большевизму. Треба було, отже, щось робити, щоб з'єднати Україну для ідеї – перемальованої на червоно російської імперії. Тоді й зродилася у большевиків думка про українізацію.

Ся думка, мабуть, вперше постала 18 квітня 1917 р., коли в столиці України високо котилися хвилі національної революції. Тоді м. ин., київський комітет РСДРП ухвалив: «З огляду на те, що УСД підтримує буржуазну Центральну Раду в її змаганню до утворення федеративної української республіки, не вступати з УСД в жодні блоки. Запропонувати редакційній комісії вміщати в «Голосі Соціал-демократа» статті з вказівками на неправильність позиції, зайнятої УСД, і *подбати про випущення партійної літератури українською мовою*».⁹ В той день, коли провідники большевизму второпали, що не має рації Роза Люксембург, нібито «український націоналізм був нічим іншим, як звичайною вигадкою... якоїсь пари десятків дрібнобуржуазних інтелігентів»¹⁰; коли вони второпали, що мають перед собою сильну й ворожу собі національну стихію, з якою треба їм бодай формально, мовно, засимілюватися, щоб її опанувати, – той день і був народженням ідеї українізації. *Ідея українізації зродилася, отже, у большевиків з потреби боротися з українством, а не служити йому!* І се тавро, з яким та українізація прийшла на світ, лишилося на ній і досі. Цілком подібне було з її народженням у російських монархістів. Їх празький орган «Єдінство», ціллю якого є «боротися з брехливою пропагандою українських сепаратистів», теж постановив удатися до «найкращого» способу сеї боротьби – до «видавання популярних брошур про «українське» питання малоросійською мовою».¹¹

Так для боротьби з українським сепаратизмом зачалася большевицька українізація. «Казьонні» большевицькі часописи на Україні зачали виходити по-українськи, Маркс – по-українськи, ціла героїчна доба української боротьби від 1917 року зневажалася теж по-українськи, оголошення про продподаток – по-українськи і навіть написи на тюрмах для українців були українські! Між иншим, й оповідання та вірші дозволено писати по-українськи, тільки щоб не було «ухилень», – над пресою чувала всемогутня колегія червоної інквізиції, шо мала свій індекс заборонених книжок, а нещасливих українських Гусів чи Галілеїв, які твердили, що все ж таки земля українська крутиться, засилали на Соловки, вимушували від них

⁸ «Літопис Революції». – Ч. 1. – Харків, 1928.

⁹ 1917 год на Киевщине. – Госиздат Украины, 1928.

¹⁰ «Комуніст». – 26.IX.1929.

¹¹ «Возрождение». – Ч. 1598.

покаянні листи (як у Хвильового або Винниченка), викидали з Академії (як Єфремова) або попросту розстрілювали (як Гр. Чупринку). Се були конечні дві сторони українізаційної медалі. Говорячи про одну, не треба забувати і про другу; не пошморгавши примітивного українського національного почування (мова!), а, навпаки, з його допомогою зігнути українство перед маєстатом російської ідеї – оце була ціль українізації.

Говорити так просто з мосту (як Роза Люксембург, або П'ятаков, чи Горовіц), що, мовляв, Україна мусить належати до Росії, бо ся потребує її вугілля і збіжжя, ставало дуже ризикованим. Се ж були «аргументи» всіх імперіялістів, що зазіхали на той чи той смачний кусень чужої території. Треба було вигадати інші. І тоді-то, власне, Совіти вдалися до звичайної у такому разі процедури: до мімікрії, до формального засимілювання з людністю України, яку треба було переконати, що в її ж інтересах діють російські анексіоністи: вічна байка про червону шапочку і вовка, перебраного за бабусю, щоб привабити до себе свою жертву... Українська стихія була ворожа тим, що принесли їй свободу «на вістрю штика» (мовив погромця Києва Муравьов). Небезпечно було показуватися серед неї в постаті чужинця так, як серед арабів у Палестині. Ще й тепер християни, які проходять через арабську дільницю Єрусалима, накладають на голову тюрбан, щоб не стягнути на себе гнів правовірних мусульман. Щось подібне роблять і комуністичні українізатори на Україні. Ціла їхня українізація – се тільки отой тюрбан, маскарад, отой оселедець, без якого небезпечно чужинцеві запускатися в українську дільницю ССРСР. Се той жупан козацький Тараса Бульби, в який убрався на X-м з'їзді Комінтерну в 1927 р. Гріша Зінов'єв, щоб галичани (яких він порівнював з Остапом) повірили, що він є їхнім батьком. Бо без сеї містифікації ледве хто угледів би українського лицаря у Фінкельштайні чи навіть у Леніні. У душі ж своїй і в політиці стають вони так само мало українцями, як мусульманами оті християни в арабських чалмах.

І справді, українізаційний курс московського уряду, хоч підтримує українську форму нашої культури, та за те з допомогою тої форми забиває її національний зміст. Забиває або нівечить усе, з чим зрослося українство, з чим пов'язані його надії й шукання, стремління й спомини таких недавніх, а таких далеких днів.

Ось Шевченко. Його не можна було викинути на смітник. Забогато мав віруючих в Україні. Отже, його канонізовано, зроблено большевицьким святим, перенесено до комуністичної божниці разом із козацькими вусами і смушковою шапкою. А за ним – як за тою чудесною іконою, як за емблемою перших християн, – почимчикували до чужої божниці цілі юрми українців, так звиклих до рідної постаті Кобзаря. Правда, се вже не був дійсний Шевченко, який віршував про «жидову, німоту», «шляхетчину» й «москалів поганих». Совітський Шевченко не шовініст, він навіть дівчатам не наказує «кохатися з москалями»: в примітці до одного совітського популярного видання «Катерини» пояснюється, що слово «Москаль» значить тут не росіянин загалом, а російський офіцер-білогвардієць. З червоноармійцями, мовляв, кохайтеся досхочу!.. Совітизований, «зукраїнізований» Шевченко не є вже національним пророком, се отой затурканий хахол-недотепа, якого ми оглядали недавно в совітськiм фільмі у Львові. Вже таку хохли звичку мали – обходити роковини свого кобзаря. Чи не мудріше було б – зміркували «українізатори» – замість заборонаю стягти на себе ненависть ширших мас, зробити з тих роковин просовітську маніфестацію. Для маси аби свічку засвітити коло знайомого й шанованого образу, а якому Богові під тим образом молитися – річ другорядна. Юрба на догматиці не розуміється... Щоб впхати поета у двері большевицької божниці, довелося

його трохи зігнути, трохи обкряяти. Але те, чого хотілося, осягнуто: адоратори поета, ворога всякого поневолення його країни – б'ють уже поклони не лише перед ним, але й перед тими, хто ту країну розп'яв: Вал. Поліщук, Шкурупій, Слісаренко пишуть оди не тільки до Шевченка, але й до Леніна. А Сосюра навіть до обер-ката Дзержинського в «Гарті», де є спеціальна поема того автора на честь ЧеКа... Коли більшовикам удалося виховати собі бодай десяток подібних літературних форналів, то їм «українізація» оплатилася. Формальну сторону українізації (мову) лишила Росія нам, але зміст вложила в неї свій. Завелику організуючу силу виявило українство. Без школи, преси, просвітніх та наукових установ, *формально* українських, ні Грушевський, ні Винниченко; ні Христюк, ні інші сміновіховці до Сівитів не пішли б. А так – підносять престиж совітської влади, співають їй «славу у вишніх», а на землі українській «мир і в чоловіціх благоволеніє», замість проклинати те пекло, яке утворив на ній режим завойовника. Натомість дозволяється їм відмовляти українське «Вірую», але зредаговане Бухаріним у Кремлі.

Те саме, що з Шевченком, зробили й зі Стефаніком (див.: ЛНВ, 1928. – Кн. 7-8): скастрованого, підстриженого й насмарованого до смаку панівної російсько-жидівської меншости на Україні потягли й Стефаніка до комуністичного Пантеону, а за ним – юрму наївних хохлів, аби били поклони перед суздальськими богомазами.

Загляньте до фільму – і там те саме, і там – система. Своя ніби форма, та чужий зміст. В «українськiм» фільмі «Злива», що мав відтворити Коліївщину, з Гонти і Залізняка зроблено союзників шляхти, предтеч «петлюрівщини». Режисер сховав від глядача Кодню, сховав ген. Кречетникова, що стлумив гайдамацьке повстання, все те, аби зробити з історичного руху «контрреволюцію». А на екрані – *український* напис: «Але зі смертю Гонти та Залізняка їхні ідеї національно-релігійних заворушень не загинули, і українське панство (sic!) витягло їх знову на світло денне вже року 1918...»¹². Виходить, отже, що, приборкуючи «панський» рух гайдамацький, війська цариці Катерини виступали в ролі революціонерів, з погляду більшовицького режисера. І на що се безлічне перекручування? На те, щоби зогидити кожную сторінку української історії, кожний український рух, коли він не йшов під московським проводом.

Так сфальшували «українізатори» історію, так сфальшували літературу (Шевченка, Стефаніка та ін.). Так сфальшували географію: в географії О. Сухова, якої вчать в СССР, доводиться на українській мові, що «Україна природних меж не має, будучи однією з нерозривних частин великої загальноросійської географічної і разом з тим народньо-господарської суцільности»¹³. Про політичну ж «нерозірваність» нашу з Росією кричать щодня в пресі і на зборах. Суть українізації – се, користаючися популярною серед рідної маси українською формою – сфальшувати цілий культурно-соціально-політичний зміст українства, прищепивши йому чужий, на цей раз, російський. Так шахрайські фірми підробляють популярну фабричну марку на опакованню, щоб засипати своєю тендитою чужий ринок, яка інакше не мала б в нім збуту.

Сі приклади вирвані з тисячки подібних. А коли ви начитаєтеся друкованих поукраїнськи більшовицьких часописів, шкільних підручників, стінних газет тощо, то побачите, що українізація має єдину мету – знищити всі українські національні

¹² «Життя і Революція». – IX. – 1929. – С. 151 і слід.

¹³ Гл: ЛНВ. – 1927. I. – Бібліографія.

догми, загидити все, з чого було українство горде, а де можна, то так се все зміни-ти, щоб мати рідна не впізнала...

Так нашого селянина з усім його свійським світоглядом індивідуаліста зоги-джують українізатори як «куркуля». Відстоювання права на власний соціальний устрій викпивається як «контрреволюція». Боротьба за незалежність – як «банди-тизм» й т. ін. Цілий національний світогляд економічний, культурний, політичний, закорінений в обставинах нашого життя, в інтересах народу, плюгавиться й пони-жується «українізаторами», які пильно стежать, щоб не було жодних «ухилень» від присланого з Москви трафарету. Писати вільно нам по-українськи, але думати ли-ше по-російськи. Ось є ціль українізації. Залізи в душу українського селянина, аби «оту масу, що зберегла українську мову» «потягти (що за прегарний вираз) ленін-ським шляхом», як казав Затонський, – ось є мета українізації.

Хоч би криком стогнало наше село, якому видирають останній сніп большеви-цькі посіпаки, сотками тих селян розстрілюючи, мусимо твердити, що се добре, бо так кажуть російські українізатори та їхні львівські підбрехачі, що кличуть нас на «нові» шляхи. Хоч би нам видирали силоміць землю під жидівську колонізацію, мусимо твердити, що се добре. Хоч би тую колонізацію субвенціювала жидівська фінансієра з Волл Стріт у Нью-Йорку, мусимо казати, що се робиться в інтересах соціалістичного будівництва, бо так учать українізатори. Хоч би гонили нас умира-ти від китайських куль у Манджурії в обороні «прав», одідичених Совітами від імперіялістичного царату, мусимо до того казати «Амінь!». Хоч би економічно ви-користовували Україну, мов муринську колонію, мусимо кричати, що се добре, що се братерська спілка народів. Бо так кажуть російські українізатори та їх під-брехачі у Львові, а що промовляють по-українськи і Шевченка мають на устах, то й вірить їм спантеличена і темна юрба – мужицька та інтелігентська. Хоч би кожний, хто вертає з України, оповідав нам про безконечні «хвости» перед крам-ницями, мусимо вірити, що се не з голоду і з браку товарів, лише з уродженої чем-ности публіки, яка не знає «фавстрехту» гнилого Заходу і не любить штовхатися. Бо так повчає нас п. П. Волосенко в місячнику українізаторів, що зачав недавно виходити у Львові.

Так поволі, завдяки українізаторам і їхнім підбрехачам, вбивається, каструється самостійна українська думка. Так привчають дивитися на всі з'явища життя крізь окуляри наїзника. Так привчають шукати в далекій московській метрополії джере-ла всякої мудрости, взору і надхнення для нашої соціальної організації, культури і політичної системи, а навіть літературного чи мистецького смаку. А приймає се у готових до посвяти хохлів часом гротескні форми. Як доносить один тогочіс-ний журнал, «недавно один з київських кінорежисерів їздив спеціально до Москви шукати собі там для свого фільму героїню з типом... української степової дівчи-ни»¹⁴. При сій нагоді авторові статті приходиться до голови історична паралель – ба-жання гетьмана Брюховецького, щоб його конче оженили «на московской дівке». Як бачимо, тип вічного хохла незмінний навіть на відлеглості двох і пів віків... Мавпування як категоричний імператив національної політики – ось ідеальна мета українізації!

Правда, большевизм закутується в гарні фрази. Мовляв, він провадить свою по-літику на Україні не в ім'я імперіялізму і панування, лише в ім'я високих кличів – братерства народів, соціалізму й ин. Але кличі є кличами, а речі речами. І коли ми

¹⁴ «Життя і Революція». – IX.1929.

відслонимо серпанок гарних червоних фраз, то побачимо під ним червону від крові дійсність.

Правда, тепер українізатори тримають диктатуру над українським селом нібито тому, що воно контрреволюційне; а царат тримав сю диктатуру тому, що було воно революційне; та хоч мотивування змінюються, але факт чужої диктатури над нашим селом залишається фактом.

Правда, царат поборював мазепинство як рух, звернений проти нього, а большевизм – як рух, звернений проти соціалізму, але в обох випадках за гарними мотивами криється той самий факт – нищення самостійницького руху пригнобленої нації.

«Москва – центр і мозок робітничого діла всього світу – це є *наша* Москва!» – гукають наші підбрехачі українізаторів¹⁵. Але чи ж не гукали царофіли на Україні (Савенки, Шульгини й ин.): «Масква, сабірательніца русскіх земель, – наша Масква!». А в обох випадках те саме: догмат, що Москва, всяка Москва – є наша. Що любити її треба так само, як Київ, а може, ще сильніше.

«Ми мусимо зубами й пазурами обороняти *неподільність російської держави* як території!» – гукала Роза Люксембург.¹⁶ А царат казав: «Ми мусимо обороняти неподільність російської держави перед революційними бацилами Заходу!» А суть в обох випадках була однакова: неподільність Росії як догма, яку треба було або боронити, або йти під стінку.

Царат учив нас загальноросійського патріотизму, бо «Масква єсть третій Рім, а четвортamu не бивать». Большевики ж учать нас загальносовітського патріотизму, бо Росія – «атечество всех трудящихся». Але суть та сама: чуже «атечество» має бути нашим «атечеством». Бажання панувати як ціль, прихована за гарними словесними мотивами.

«Шляхетні наміри, які люди причеплюють до своїх вчинків, найчастіше прикривають цілком утилітарну мету», – каже П'єрфе. Люди мають «непереможний нахил маскувати пориви інстинкту гарними й високими позорами й ідеальними стремліннями».

Кожна пануюча еліта «те, що корисне для неї, проголошує добрим у собі»; так настає «трансмутація утилітарних вартостей у моральні й метафізичні»¹⁷. Ось так робить і большевицька еліта, що розтаборилася на Україні. В ній втілений збірний інстинкт московського народу – затримання нашої території (як його наївно формулював П'ятаков), а відповідно, до того добираються вже різні гарні теорії – братерства всіх трудящих, оборони капіталізму, виряткування України зі шпонів європейського імперіялізму й ин. Царат мав трохи інше мотивування – братерство всіх слов'ян, оборону України перед революцією тощо. Але в обох випадках се була – «трансмутація утилітарних (для даного колективу – російської імперії) вартостей у моральні і метафізичні», і в них вірили, бо *quod volumus, facile credimus*. Підставовим, збірним російським «інстинктом», «утилітарною ціллю», до якої стреміли і царат, і Совіти на Україні, було втримати єдність імперії, не допустити до маніфестації почувань та ідеологій, які сю єдність грозили б розбити, не допустити до «порушень одноманітності» психічної (*transgressions d'uniformité*), до постановня психічних контрастів серед різноплемінної людности імперії. «Пробують знищити сі контрасти переконанням..., найчастіше силою. Як звичайно, не бракує порожніх

¹⁵ «Большовик України». – 1927. – Ч. 2.

¹⁶ Комуніст». – 26.IX.1929.

¹⁷ **Pierrefeuf Jean de.** L'Anti-Plutarque, Les Edit, de France. – Paris, 1925. – С. 69 і 106.

логічних балачок, аби підкріпити таке ставлення (до контрастів). Але правдива причина не є та, яку симулюють: вона міститься в почуттю ворожості до порушень (психічної) одноманітності»¹⁸. Се і є у випадку большевицької політики на Україні: ідуть логічні суперечки про марксизм, соціалізм, революцію та контрреволюцію, братерство працюючих, які нібито вимагають тісної спілки України з Росією, але се порожні балачки; натомість правдивим рушієм російської уніфікаційної політики на Україні було і є – не допустити до постання «контрастів» в ідеях з тими, які панують у Росії, не допустити до постання ідеології, яка б грозила порушити психічну одноманітність цілої людності ССРСР, а тим самим і її політичну єдність. Хижацькі апетити, приховані гарними мотивами. Царат пробував знищити «контрасти» на Україні силою, большевики спочатку теж тим самим методом, але пізніше переконалися, що «мистецтво правління полягає у використанню існуючих почувань (на цей раз національних), а не в боротьбі проти них»¹⁹.

Так постав українізаційний курс совітського уряду, який мав прецеденти в політиці царату (українська преса Союзу Русскаво Народа, «Почаївський Листок» й ин.) і який мав на меті – шляхом толерування примітивного українського націоналізму (мова, пісня, театр) досягти успішніше того, чого не вдалося досягнути силою: уєдностайнення української і російської психіки, підпорядкування першої останній в усіх питаннях політичних, економічних і навіть культурних. Поступаючись у формі, накинути чужій стихії свій духово їй гетерогенний зміст, засимілювати їй з пануючою в імперії, з психічним наставленням народу-завойовника.

Коли відірвемося від прекрасних фраз українізаторів, то побачимо, що проповідують вони: прив'язання до «ширшої», «спільної» вітчизни, прищеплення загальноімперського патріотизму, поваги до загальнодержавної культури, ксенофобії до чужинців (до Європи), а все се є елементи загальнодержавного *патріотизму*, *націоналізму*, жодного інтернаціоналізму! А осмішування всіх національних поривів українства під глузливим прізвиськом «контрреволюції», «бандитизму», «куркульства», все се так само впливає з зазначеного вгорі стремління пануючої касты – «те, що корисне для неї, проголосити добром у собі», а те, що їй шкідливо – злом у собі. Зі стремління знищити (наперед зогидивши) все, що порушує психічну єдностайність конгломерату народів, упханих силоміць під спільний дах Совітського Союзу. Із соціалізмом чи інтернаціоналізмом має се стільки ж спільного, скільки зі слов'янством мав царат.

Коли ми відвернемося від усіх тих пишних шат, у які загортаються українізатори, то побачимо, що за ними криється лиш одна річ – незламна воля пануючої нації створити з поміччю українізації єдностроєну на цілім просторі ССРСР суцільну психіку, а завдяки сій єдностайній психіці тримати вкупі потріскану й захитану будову колись царської, а тепер совітської імперії. Наша література, мистецтво, культура загалом, політична думка надихаються чужим духом, укладаються в прокрустове ложе чужих імперських національних ідеалів, а що до них не пасує – без милосердя відтинається. Ся вівісекція триває вже понад десять літ, а з-за старої формули Сталіна «культура пролетарська змістом, національна формою» вилазить нова: «національна мовою, російська змістом». Вилазить категоричний наказ: думати, хотіти й відчувати не так, як се диктують наші традиції й інтереси рідного колективу, лише як думає і хоче метрополія. Українство поволі затрачає свій пито-

¹⁸ Pareto V. Traité de Sociologie Générale. – § 1126.

¹⁹ Там само. – § 1748.

мий зміст, а засвоює аксіоми чужинця. Внаслідок українізації національні меншости на Україні українізуються щодо форми (мови), дезукраїнізуючи українську більшість щодо її світогляду, асимілюючи її з панівною меншістю. А яничари тішаться – «наша Москва!» Так вимуштровані старі панські наймити говорять «наші коні» (про панські), «наш ґрунт», «наша межа» і навіть «наш батіг», хоч часом їх тим багатом шмагають. І не розуміють цілого комізму свого панського «патріотизму»...

Подібно хочуть большевики «зукраїнізувати» і галичан. Видають «Революційні пісні Західної України», а в них замість «нам пора для України жити» стоїть: «Нам пора для робітництва жити»; замість «під України єднаймося прапор» – «під червоний єднаймося прапор»; «не пора москалеві служити» – зовсім опускається т. ин. Видають спеціальні журнали (навіть у Львові), в яких під видом об'єктивної критики плюгавиться стрілецьку традицію, аби найскорше вирвати галичан з-під впливу національної ідеології і традицій і перевести уніфікацію їх психіки з психікою Москви. І рідко хто бачить у нас в сих журналах те, чим вони дійсно є, – продовжачелів «Прікарпатской Русі»...

Помилявся б той, хто б думав, що ніхто не доцінив сього чудесного винаходу большевиків. Подібна українізація провадиться не тільки в Харкові, але й деінде. Існує там «Українська (а не абияка) нива» зі своїм штабом. І вони українізують» українців, лише в іншому напрямку. І вони ведуть їх на «нові» шляхи, тільки, що харківські українізатори (та їх львівські підбрехачі) славословлять традиції Хмеля, а ганять традиції Мазепи, а інші – навпаки. Одні цитують з Шевченка «Гайдамаків», а другі – лист до Богдана Залеського, але роботу роблять ту саму і з тою самою ціллю: не дозволити на жодну самостійну еволюцію нації, на її власновільну психічну кристалізацію.

Очевидно, ся дорога небезпечна і для самих совітських українізаторів. Бо меч се обоюдний. Бо коли національні почування, які хочеться використати для скривлення національної свідомости в інший бік, засильні, то кокетування з ними боком вилізе їх вихіснувачам. Але, мабуть, українізатори є в примусовім становищі, мабуть, метода Рози Люксембург остаточно збанкрутувала і, хоч не хоч, треба взятися до іншої.

Українізація ся наносить страшний удар нації. З трьох причин. По-перше, відзвичаює її від незалежного думання і реагування на акцію ззовні, і тим віддаляє момент усамостійнення її розвитку. По-друге, страшний удар завдає та українізація тому, що підкопує віру в себе, бо зогиджує ціле велике зусилля народу зреалізувати свої заміри, розриває нитку традиції, що лучить нас з батьками, відбирає охоту до дальших стремлінь, віру в силу самостійної творчости. По-третє, ся українізація шкідлива тим, що ослаблює відпорність нації. Колись казав Демостен грекам, що боролися з Пилипом Македонським: «Богато речей вигадано, щоб боронити міста (перед неприятелем), як от: вали, мури, рови тощо... Але природа обачних людей має в самій собі особливішу зброю, найбільш корисну і спасенну для вільних народів в їх борні з тиранією. Що ж се за зброя? Се недовірливість (супроти противника). На ній будуйте! Доки ви носите її в собі, не «станеться вам нічого лихого». Так казав Демостен; а Сталін хвалився, що повалити своїх противників удалося большевизмові тільки завдяки «довір'ю» до большевизму неросійських народів імперії, завдяки тому, що противники большевизму «малювали перед пригніченими народами перспективу дальшого пригнічення їх»²⁰, а большевики –

²⁰ «Комуніст». – 25.IX.1929.

малювали перспективу їх визволення, а дурні народи повірили їм, щоб потім покутувати. Коли б ми були мудрі, як Демостен, і сього довір'я до большевиків не мали, інакше б стояла справа нашого визволення нині.

І тому так шкідлива є для нас та українізація з Москви, що ціла суть українізаторської політики полягає на тім, щоб на місце спасенної недовірливості покласти дитиняче довір'я до чужої ідеї.

Спитають, чому ж так багато є серед нас прихильників тої українізації? Тому, що наймит охляпом задовольняється. Тому, що *stultorum infinitus est numerus*. Тому, що запереконуючі аргументи мають українізатори для ласих і слабких сердець.

Так що ж, значить, нічого не брати? Бути Дон-Кіхотом? Хто ж се каже! Але є брати і брати. За царату самі большевики не відкидали жодної поступки уряду на користь їхньої справи і класу, який вони заступали: використовували царські професійні спілки, царську свободу преси, навіть царську Думу. Але не для пропаганди ідеї мирної еволюції в рамках царату, не для славословлення того режиму, лише для організації дальшої боротьби з ним у новоздобутих окопах. Так маємо ставитися і ми до кремлівських українізаторів та їхнього діла. Нашим ідеалом має бути інша українізація. Не така, де чужа меншість, українізуючись ззовні, асимілювала б і дезукраїнізувала нас у середині, лише щоб ся меншість зукраїнізувалася, прийнявши не тільки нашу мову, але й цілі воюючого українства.

Мова не найважливіша річ. Для мене генерали української армії російського або німецького походження, що навіть не навчилися по-українськи, є більші патріоти, коли боролися за українську справу, ніж Юрко Коцюбинський чи Дмитро Мануїльський, які, хоч українці з походження, разом із бандами Муравйова руйнували Київ. Так само, як пруський шляхтич полковник Кенігсек, який боронив перед військом Меньшикова мазепинський Батурин, є більший український патріот, аніж Леонтій Кочубей чи Іскра, які Мазепу перед царем зраджували. Се другорядне значення мови мав, імовірно, на увазі Ленін, коли, на пропозицію Винниченка підтримати совітську владу ціною поступок правам української мови, дав класичну відповідь: «Дела не в языке. Ми гатови признать не адін, а даже два українских языка»²¹, аби лиш ті, хто на сім язиці говорив, так вірно служили большевицькій Москві, як Кочубей царській.

Нам потрібна інша українізація, нам не треба, щоб москалі й жиди вчилися по-українськи, се прийде самохіть, лише, щоб вони перестали грати роль меншости, яка панує над більшістю, щоб та меншість перестала грати роль агентів метрополії, перестала бути «ульстерцями». Нам потрібна українізація, дана нам нами самими, а не Сталінім чи Троцьким. Українізація, яка розбила б одностайну психіку імперії «ат фінських хладных скал до пламенной Калхиди», а створила нашу власну, центр якої не смів би лежати поза межами нашої країни.

Усякий же, хто робить рекламу українізаторам, хто переносить кристалізаційний центр колективної волі до метрополії, нищачи власний, утривалює тільки стан психічної, економічної і політичної колоніальної залежності нашої від Москви й гальмує ствердження в масах власної національної ідеї. Той хоче, щоб ми вічно лишилися ландскнехтами, що кривавляться під чужими прапорами, той є агентом метрополії.

Так, як з метрополією, так само й із її прислужниками боротися є наглою потребою нинішнього дня.

²¹ Раковській Хр. Ильич и Украина // «Летопись революции». – 1925. – № 2.

ЙОГО МИЛІСТЬ ІВАН МАЗЕПА, ГЕТЬМАН

Мало є постатей в історії, які кількасот літ по смерті викликали б вулкани пристрастей – адорації й ненависти.

До тих небогатьох належить Іван Мазепа, гетьман. Зганьблений, незрозумілий, оббреханий, подоланий і виклятий, він стоїть живий перед противниками і прихильниками.

Що тому причиною?

Прометеївське в нім.

Коли – в легенді – досі орел роздзьобує серце зухвалого противника Зевса, то в церквах і досі проклинають душу зухвалого противника Петра. Доказ, що другий так само мало вмер, як і перший.

Доказ, що великий спір, піднятий Мазепою, ще не замкнений. Що Велика Північна війна ще не скінчена. Що Полтава не була «вікторією».

Особливо ж тепер, коли захитався символ імперії – «град Петра», збудований на «благородних кістках» козацьких...

Коли наслідники царя забралися з Мазепиного Києва, аби перенести столицю земель «гетьманського рейменту» до Харкова. Коли хоч не Мазепа, то мазепинці знову перегородили шлях Росії до Чорного моря.

Ким був Рішельє, Людовік XIV і Бонапарт для Австрії; ким Наполеон для Англії Пітів, тим ось «уже літ більше двісті» є Мазепа для Росії – вічне *memento mori*!

Бо він був той, що, сидючи в Батурині, про Фастів і правий бік мріяв; що «вічний мир і союз Його Царської Величності з Королівською Величністю учинений (в підтвердження Андрусова)» «содержати кріпко» ані серед Війська Запорозького, ані серед «народу малоросійського» не спішився...

Бо він був той, що на Крим і до моря нам стежку трудну вказав.

Бо він був із тих, що «не носячи болш невольничі ярма на своїх вольних козацьких шиях, за поміччю Божою скинути тоє» навчав.

І за те стягнув на себе гнів противників і заздрощі та наклеп своїх.

Закидали йому найстрашніший закид невдах: дурні були його задуми, бо не вдалися! Але він, що впав, живе досі. Вони ж, що встояли, впали.

Закидають йому, що втрутився недотепно в невблаганні права історичного процесу. Але він не висудити на історичнім процесі прагнув свої права, лише «през шаблю» їх здобути.

Закидають йому його «неморальність» і егоїзм. Але забувають, що егоїзм Івана Мазепи є шляхетніший від альтруїзму Іванів Незнаних.

Бо, дійсно, не для «лакомства нещасного», лише для ідеї здійняв бунт проти варвара Півночі. Ті (предтечі соціалістів!), що для «соціальної справедливости» не для України колотнечі зчиняли, як «щенок Петрик», «марне гдєсь згинули». Або, як Сулимко чи Суховій, «по собі вічну оставили ганьбу». Мазепу і його ідею не з'їв зуб часу – більш сліпучий, як коли-будь, є її блиск.

Що був він неморальний в розумінню тартюфів демократизму, певно!

Він був наскрізь постаттю Ренесансу. Недурно й називали його противники – «Махіявель і хитрий лис».

Він мав щось із доби Мак'явеллі, який казав, що державний муж має бути левом і лисом нараз. Цим дорівнює Хмельницькому. Інші були або лише леви, як П. Дорошенко і П. Орлик, або лише лиси, як Брюховецький і Самойлович.

Він був одним і другим нараз.

Коли він з'єднавав собі «махіявельською хитрістю» царя і царських воєвод та боярів, і Самойловича і Карла, і хитливу старшину, і ще хитливіших запорожців, які його «ласці рейментарській субмітувалися», – був він геніальним лисом.

Коли він «зрайців і плутів», як Петрик, і інших «своєвольників» на горло карав, «виннішим руки і ноги ломав, голови оттинав і на шибеницях вішав» або їх «глупство киями вигоняв», – був він левом.

Коли ж унижені листи до Царського Пресвітлого Величства писав, Кочубеєві й Іскрі і тим своїм, що за скоро вирвалися наперід, як Палій і Мандрика, голови стинав або в заслання послав, а водночас Карла кликав, був він лис і лев рівночасно! Особливо ж тоді, коли, нагло скинувши маску, в цілій своїй жахливій величі встав перед виведеним у поле противником, що вважав себе за генія, але яким грався лише батуринський лев.

Коли обсервуємо цю трагічну постать нашого ренесансу, як він не задовольнився ласкою і добродійствами царя, а «зрадив» його; як він не задовольнився дочірньою любов'ю хресниці, лише хотів її «уст коралевих»; як він, як свідчить Нордберг, і в 70-му році життя зберіг вогонь і блиск молодости в очах і як він упав жертвою апатії втомленої країни своєї. Коли згадати те вічне ворохобне в нім, то мимоволі думаєш про «чортівський еліксир» Гофмана, про Цезара Борджія, про трагічні й блискучі постаті великого Мусу і неспожитого внутрішнього прометеївського вогню.

Приборканий дух нашого степу, степу Ігоря і Сірка, говорив з нього; і в його «aventures galantes», і в його суворості рейментарській, і в ласкавій усмішці, і в гніві, і в потужнім виклику історії.

Його постать не знайшла ні адекватної собі оцінки в історії, ані адекватного зображення в письменстві, яке силою експресії дорівнювало хоч би Гюго або Сенкевичу. Тому й стоїть перед нами ще та постать тривожна в своїй таємничості, загадкова, хвилююча патосом дистанції, притягаюча, не вкладаючись у жодну рамку наших примітивних класифікацій.

І вказує в майбутнє – не лише як Той, що дав нам взірєць мети, але й *взірєць людини*. Вищої й міцнішої від роз'їджених «моральною» гнилизною нащадків пізніших віків.

«ЗГОДА В СІМЕЙСТВІ»

В однім польськiм щоденнику прочитав я фразу з Бжозовського: «Нині нам треба ясної думки, міцної незрушимої волі, віри... Література мусить годувати нові покоління левиним молоком. Усе інше – буде отрутою».

Ось слова, що виводять з рівноваги моїх противників.

Не левиним молоком хочуть вони годувати нове покоління, а вівсяною кашкою для старих діабетиків. Такий їх смак.

Що підкреслює у Франка літературна Пітія компактної більшості? Те, що «міг би був Франко дозволити собі на нехтувальний жест супроти читача і кинути яке-небудь *готове гасло*», але «не робив він сього ні як письменник, ні як діяч», не ставав «у позу бойовика»¹. Не важливо, чи правильно Пітія викладає думки Франка, але що для неї найважливіше? Щоб не було «бойовости», щоб не було «готових гасел»! Щоб могла лінива думка десь блукати і вправо, і вліво, без тяжкого для нігіліста панциря сякого чи такого обов'язку, сякого чи такого напрямку.

Що виудив другий критик у «Ділі» зі спадщини Франка? Його «чуле ставлення до жидів», яке з радістю зквітувала «Chwila» (Ч. 547) – які то, мовляв, «світи ділили його (Франка) від моря ненависти»! Напр., такої, якою дихав Шварцбарт або та сама «Chwila» до арабів...

Що підкреслив у київських «Вістях» (28.V) Синько? Що підкреслює «Комуніст» того самого дня? Що автор «Каменярів» «досить різко виступав проти українського шовінізму і проти антисемітизму».

Що в постаті Франка звернуло увагу д-ра В. Сімовича? Те, що «до людей він ставився вибачливо»², що мав, отже, м'яке серце незлобне, що не годувався левиним, лише, мабуть, голубиним молоком...

Кому присвячує «Назустріч» (1934. – Ч. 15) теплу згадку? Олександрові Зарицькому, що хоч «відбився від свого народу і вже до смерті служив чужим богам», але все ж «використовував у своїй творчості пребогаті мотиви української народної пісні». Були вони до чужих текстів? Ну що ж, зате «надихані українською мелодійністю і українським сентиментом». І Володимирові Будзиновському, що теж «трудився майже виключно в чужих товариствах», як диригент, прелегент й ин. Та, «хоч був роки цілі відбитий від нашого життя, почував себе українцем, і розмови при обіді в Парової вели ми весь сезон лише на тему української музики»!

Що підкреслюють у Лесі Українки? Що вона вміє «сумувати» над горем «українського народу і *инших народів*» і що її творчість – се «якийсь загальнолюдський плач-скарга»³.

Що винайшов Дм. Дорошенко в творчості автора «Заповіту»? Те, що він зовсім, але то зовсім «не прагнув кривавої революції» проти Росії, зовсім не був українським Петефі, поетичним Руже де Лілем чи автором «Hermannschlacht» Кляйстом,

¹ Рудницький М. Франко і роля активного письменника // «Діло».

² Сімович В. Іван Франко. – В-во «Просвіта», 1936.

³ «Плай»: Журнал молоді держ. гімназії з укр. мовою навчання в Коломиї. – Ч. 1.

лише ось так тільки ляжав Росію, щоб вона схаменулася і дала волю кріпакам. Такий собі нешкідливий фабіянець з козацькими вусами і смушковою шапкою, творчість якого – крий, Боже – не якісь там ненависть чи гнів пересякали, лише «думка любови і всепрощення!» От собі правобережний Квітка в кожусі чи босий Сковорода⁴.

Що відкрили колишні приятелі молодости Петлюри в нім? Один, що був він людина «незвичайно ніжна, добра, любляча». Другий, що його характеристичною рисою була «незвичайна, майже жіноча м'якість». Третій – що був «незвичайно лагідний супроти кожної людини та толерантний»; що «не судив легковажно людей за їхні погляди та вчинки»; що «людяно ставився до людини, що завинила, старався знайти причини та обставини, що зм'якшили б провини та давали змогу... пробачити»⁵.

Чи такий був Петлюра? Не про се мені йде, а про те, що солодкі автори вважали за найцінніше в нім.

Яку філософію радить д-р Ю. Липа? Ту, що людей «невільно опльовувати... за те, що мали в собі всі елементи людяности», за «кілька хвиль тільки людських почувань»; що треба не картати слабких, а узгляднювати «слабкості людської натури»; що треба брати під увагу «і ситуацію, що в ній вона перебуває»; що, коли взяти під увагу сю ситуацію, то й перечулений Манілов, що мріє про «сонечко правди», що «осяє Україну», коли всі «люде обіймуться», що той Манілов є новим Полуботком або Кальнишевським⁶.

Ідеал пророка, вождя, поета, борця, звичайного діяча – всі поливають вони перецукровано-нудким соусом свого невибагливого, поблажливого, лінивого, сонливого «вірую», що не зносить ніякої гострої думки чи твердого почуття. Зіставте отсі скаріатуризовані в призмі їх ідеалу постаті з постатями Кромвела, Данте, Колінса, з тими, мов з бронзи вилитими постатями непохитної ідеї, суворого серця, – і зрозумієте той пекельний вереск, що зчиняють Манілови, коли вишикувати перед ними ті постаті щасливого Заходу. Брати взірці в чужинців? Звеличувати Мак'явеллі, Гітлерів, Муссоліні? Се зрада ньєнки України – позичати мудрости в чужинців! – кажуть одні і пропагують науку франкфуртського саддукея Карла Маркса, навіть не такого «рідного», як Бармат і Стависький.

Се зрада ньєнки України, – кажуть другі, – захвалювати однобічно європейську літературу! – і засмічують мозки читачів Карєєвими, Пільняками й Аверченками, мабуть, теж не дуже рідними.

Се зраджувати ньєнку-Україну – прищеплювати чужі науки фашизму – кажуть треті, – і в спеціальній брошурці захвалюють, як взір гідний наслідування «гуманітарний принцип» і «етичні засади» масонерії⁷, – теж не дуже «ньєнкошароварницької» науки. Чи се несвідомість? Чи просто забріханість? Ні, се, мабуть, просто вичитані в «Капіталі» чи з масонських мудрощів «етичні засади». А вкрита під ними правда, очевидно, инша. Ся правда є та, що сі бронзові постаті Заходу, як і цілий він, безмежно чужі феллахській натурі малоросіян. Але сказати се одверто вони не мають смілости! Тож і мусять виїздити з аргументом «чужинности». Тож і мусять протиставлятися тим пропагованим «Вістником» доктринам.

⁴ Chevtchenko le poète national de l'Ukraine par D. Dorochenko. – Prague, 1981.

⁵ Симон Петлюра в молодості: Збірка споминів під редакцією Жука А. – Львів. – С. 29, 36, 62.

⁶ Липа Ю. Українська доба. – Варшава, 1936.

⁷ Липа Ю. З історії вільних будівничих. – Варшава, 1933.

Бо і як же ж? Ті доктрини і постаті – се ж пропаганда сектярства, вузького догматизму! Се ж заперечення всякої гуманности, чулосердности! Се ж невблаганність до людей Пилипа серед атенців! Се ж захвалювання «голої сили», якої вони не відчувають у собі! Се ж проповідь якогось «абстрактного динамізму» – без змісту, без конкретної «програми»! А де ж його взяти в людей, у яких динамізм переважно горизонтального напрямку? Се ж бути вірним до кінця своїй маніяцькій ідеї, своїйому «готовому гаслу», а як же ж тяжко мати «готові гасла» людям, які так охоче міняють їх залежно від «обставин», «ситуації» і «слабкості людської натури»!

Мак'явеллі, Муссоліні, Гітлер, Кіплінг – се аномальні типи! – тикають пальцями і регочуться...

У Полудневій Америці, в одній місцевості, так було серед людности поширене волю, що хто його не мав, уходив за каліку. Якось відвідала сю місцевість одна англійська родина. Умлівіч її оточила юрма цікавих, що з реготом, показуючи пальцями, гукала: «дивись, вони не мають вола»!

Вони не мають вола, вони каліки, отсі чужинці, вони не мають бажання бути «незвичайно лагідними» супроти каналії! Вони вимагають кари на людей за «слабкості їх натури»! Вони глузують з тих, що віддаються солодким і безплідним мріям, коли то нам «сонечко правди засяє» і коли «люди обіймуться»! Вони не спішать обійматися з усіма!

Вони стоять просто, й очі їм не заходять сльозою, коли в «брата» болить живіт. Вони не панькаються з «людиною, що завинила», лише копняком указують належне їй місце. Вони не позичають своїх гасел нині в одних, завтра – в інших, а в що вірять – про те не дискутують!

Вони приходять, щоб формувати життя за «готовими гаслами». Вони вибагливі до інших і – до себе. Пробі! Вони не мають вола! Вони – каліки!

Чого ті волоносці хочуть від нас, і що вони нам закидають?

Абстрактність нашого динамізму і нищення традицій, сектярство, протиставлення компактній більшості. Нащо війна? – питаються вони.

Нащо війна? Як же ж не годні розуміти своєї доби ті лицарі «любоби і прощення»! «Є часи, коли думка глядить на себе, як на плід, що виріс з ідей, засіяних попередніми часами. Є й такі, що недавно минуле відчувають як щось, що вимагає наглої і оснóвної реформи. Перші часи – се доба мирної філософії, другі – доба «філософії мілітанс». Вона, ся остання, намагається знищити спадщину вчорашнього, радикально її перемогти. Наша доба належить до сього другого роду. Очевидно, коли розуміти «нашу добу» не як щось, що зближається до свого кінця, лише як щось, що підноситься вгору»⁸.

Тепер ви розумієте, милі малоросійські Манілови, що таке є «наша доба»?

Коли в суспільстві родиться нова думка, що виповідає війну тій, що досі панувала, «духова збірнота розщеплюється на два табори. В однім – велика більшість тих, що тримаються старовини, у другім – невеличка меншість (так, так, «меншість», «сектярі!» – Д. Д.), передова стежа духу, пробуджені душі, які в далині вітрять ще нездобуті краї. Для більшости сі краї; – се terra incognita, незнані землі, вона їх не бачить, завжди готова завдати удару в спину тим, що напереді»...

Tout comme chez nous! – все як у нас! І се розщеплення на два табори, і війна між ними – все те, як виявляється, не вигадка маніяків, а соціологічний факт. А підкреслюю його тут – в який уже раз – не для полеміки з повапленими гробами, лише для тих, яким ще не позакладало і яких є – і тут і на Україні – вже легіон.

⁸ Ortega y Gasset José. Die Aufgabe unserer Zeit.

«Бувають різні епохи, – пише той самий автор, – епохи еволюційні, де нема противенств між традицією і новою думкою. І інші епохи, коли се противенство гостре, як ніколи». Се – «войовничі століття і покоління боротьби. В першій випадку – сини в згоді з батьками і коряться їм; в політиці, в науці, в мистецтві затримують провід у руках старі... У другім випадку йде вже не про те, щоб заховати, нагромадити, лише щоб зірвати, замінити одне одним... Се часи молодих, часи світанку, часи творчої боротьби».

«Сей ритм епох молодости і старости, що настають» одна по одній – таке загальне з'явище протягом цілої історії, що я не можу вийти з дива, що ще не всі бачать сей факт», – завважує вже цитований автор.

Але сього очевидного факту не хочуть бачити ігноранти *in rebus politicis*, що затоплюють книжковий ринок масовою дешевою продукцією, «бросовим товаром», заступаючи якість кількістю. Їх не кортить іти вузькою і часто неприємною стежкою боротьби з учорашнім, яке хотіло би провадити сьогоднішнім. Напасти на рідну офіційщину? Але хто ж тоді уквітчає чоло такого марафонського бігуна від пера лавровим вінком, якого він так спрагнений? Хто ж його тоді канонізує за життя? Хто дасть в'їхати поспішним потягом (два аркуші на годину!) у храм слави? Хто приб'є офіційну печатку «будителя народу» дилетантові чи геніяльному плагиаторові? Хто прийме в товариство взаємної адорації з запашним кадилом? Ніякої з тих приємностей не стрінеш на стежці еретика. Тому геть усі соціологічні факти! Лишімся всі у купочці! Бо Україна – се ж відділений від світу Санчо-Пансівський острів Баратарія. Яке застосування мають на нім чужі закони чужого світу? Стати на точку погляду «наплювізму» супроти компактної більшості та її визнання – на се Манілови нездатні. Такому треба вірити в себе і свого «даймона» в душі. Вони тої віри не мають. Не певні свого незримого Бога, мусять плазувати перед зримими ідолами...

А проте не вони мають рацію, а Ортега-і-Гассет. Бо якраз у таку – не еволюційну – добу живемо і ми. В нову добу, в нашу добу, а в ніяку «українську добу» – вираз абсурдальний, який кепсько свідчить про інтелігентність його винахідника. В добу зривання пережитих «традиційних» цінностей і творення нових, боротьби за них, яка *вимагає зовсім нового психічного наставлення*: якраз того «сектярського духу», догматизму, камінної душі і камінних скрижалів, винятковости. Не «людяности» і не мрій про згоду в «блаженній стороні».

Значить руйнувати традиції, національні святощі?

Які традиції і які святощі? Одні не раз суперечать іншим. Ті, які шанують одні, – промовчують або забувають інші. Ті, які шанують інші, мусять здирати ті, що дивляться в майбутнє.

Чи карикатурування Шевченка, що нібито мріяв про «любов і всепрощення», – чи се значить шанувати його традиції, чи зневажати їх? Чи звеличувати того, який поставив хрест над усіма чоловічими цінностями, поривами і думками нашої чоловічої, героїчної доби, доби XVII-го віку, – чи звеличувати Драгоманова – се значить шанувати ті героїчні традиції, чи їх зневажати?

Чи відгрібати з історії одне нещасливе просунення Хмельницького (Переяслав!), як се роблять прихильники «трьох Русей», – значить, шанувати чи зневажати традиції тої доби? Чи робити Прометей з того, хто в політиці був – коротко героєм поневолі, а стало – капітулянт з переконання, хоч і знаним істориком, – значить шанувати традиції?

Чи вщеплювати, як «Вістник» культ Мазепи, «Слова о полку Ігоря», Міхновського, Грінченка і Кониського – противників Драгоманова, культ Шевченка з його

«козацькою» (не «селянською»!) філософією життя, Лесі Українки, Черемшини, Стефаника, Олени Пчілки – се значить відвертатися від наших традицій, як умовляють в мене мої лояльні і високоетичні опоненти?

Але на сі традиції вони глухі. Вони запалюють негасимий вогонь якраз перед тими постатями нашого недавнього минулого, які плоди фантазії своєї зламаной душі хотіли накинути поколінню, що підносилося з труни. Ні, ті фантазії їх нещасливих оборонців будемо нищити. *De mortuis nihil nisi bene?* Гаразд! Але насамперед зробимо їх надобре мертвими! Хай зникнуть із нашого життя їхні духи, хай не страшать, хай не викликають їх на своїх сеансах старі і молоді перечулені диваки від політики і не баламутять нас, хай не впорскують у маси отруту невідьничой доби.

Зробити так, як зі своїми духами вчорашнього зробив гітлеризм, коли знищив традиції соціалізму, партійництва, Ваймару і Гайне, вернувши до спогадів фридеричиянської доби. Вернути до традицій передліберальних, які віджили в нас 1917 року в душах мас, але до яких не міг, на жаль, достроїтися чужий їм душевно провід.

Се підкреслюю тут і підкреслював безліч разів в ЛНВ і в «Вістнику», і хіба зла воля або неуцтво противника тому заперечать.

Але живі мерці не хочуть поховати своїх мертвих, не признають себе за побитих. Коли так, кажуть, то нащо ж вишиковуєте перед нами отсю галерею чужих предків? Герресів, Штайнів, Мерсьє і Мак'явеллів? Людей далеких епох і різних думок? Що проповідуете ними?

Людину! Не ту переніжену, «культурну», неагресивну, з відтятими пазурами, яка була ідеалом сентиментального віку. А иншу – людину морального гарту, без нервів, яка у вогні не горить і в воді не тоне. Бо се найбільше, що нам тепер потрібне.

Але і таке ставлення справи не задовольняє наших волоносців. Навпаки, викликає напад шалу. І що гірше – морального обурення: Ага, пропаганда абстрактного динамізму? Незалежно від його напрямної? Незалежно від змісту? Сам голий вияв життєвої енергії?

Власне, що так! Бо се найважливіше. Бо се річ глибша, ніж здається дилетантам у політичнім письменництві. «Не можна жити без того, щоб не зайняти якогось ставлення до предметів нашого оточення», – пише той самий еспанець. – Через се многі філософи думають, що «важливі є лише оті предмети життя, не наше ставлення до них». Подібне помішання заходить і тоді, коли хто думає, що для альпініста головна річ – се шпиль гори, а не видряпування на нього.

Ось у двох словах відповідь усім, що шукають у житті за «змістом»! Ми стоїмо на службі нібито науки, мистецтва, справи справедливости, але вони не є правдивими рушіями нашого вітального механізму.

Бо все те – «причина, що створює собі для власного вжитку життя, так, як лучник, який шукав мети для своєї наставленої до лету, стріли». Не ті причини «надають вартість життю, а, навпаки, його надмір, що шумує і виливається через вінці, потребує чогось йому чужого, щоб на нім розприскати свій надмір енергії». Не значить се, що ті вартості, яким у життю служимо, мають лише сповидну вартість. Автор хоче лише сказати, що «з життям так, як із кришталем, крізь який оглядаємо інші речі. Коли підемо за домаганням, яке ставить до нас усе прозористе, а саме подивимося через нього на предмети, то ніколи не зауважимо самого кристалу». Життя «самовистарчальне», воно «не потребує певного означеного змісту, щоб мати вартість і сенс».

Так, так – се страшна ересь в очах усіх, яким паде на нерви всякий вияв «абстрактного динамізму»! В них лише «людяність» і «всепрощення» мають право бути абстрактними, цінностями в собі, байдуже, щодо кого і чого виявлювані. В них лише «друг друга обіймемо» може бути абстрактною цінністю в собі, байдуже, чи той, кого обіймаєте, засуває вам руку до кишені або витягає зі своєї ножа. Для них усякий жаль є цінністю в собі, хоч би «пожалування гідний» був зовсім того негідний, хоч би впав з третього поверху, пнучися до вашого вікна вночі.

Є різні смаки і різні раси людей. Порушене нашими противниками питання «абстрактного динамізму» *тісно зв'язане якраз із питанням раси і расовости*. Ніцше був у сім сенсі правдивим Колумбом. Се він поділив життя на таке, що пнеться вгору, і на таке, що спадає вділ. «Візьмімо число одиниць (се каже все той самий еспанець. – Д. Д.) якоїсь зоологічної породи, напр. коня! *Навіть коли не зважаємо на їхню утилітарну вартість*, можемо розставити їх по різних шаблях драбини, в якій кожна тварина на вищій шаблї більш досконало здійснює приховані можливості своєї раси, ніж инше, на нижчій шаблї. Підемо драбиною вгору – побачимо життя, що пнеться догори і витворює досконаліші типи, підемо драбиною вділ – побачимо чимраз расово нижчі типи, аж до повної звиродності. Надолі – зникає біологічна потенція типу, вгорі – шляхетний звір, «повнокровка». Тут перед нами дві вітальні вартості протилежних собі взорів: *шляхетність і простацтво. Обидва оснуються на прикметах стисло зоологічної природи: здоров'я, сила, бистрість, вогонь, добра будова організму або дефекти чи відсутність сих прикмет*. Від такої чисто вітальної оцінки не ухилиться і людина».

«Наполеон з правничого чи етичного погляду є, може, бандит, хоч і се не так легко довести. Та, в кожному разі, ясно, що людська сила досягла в нім найвищого шабля своєї буйности, що він, за Ніцше, був луком найбільшого напняття».

Абстрактний динамізм! І хто б ви думали, був також його завзятим прихильником? Поштивий, зрівноважений великий учений і демократ Алекс Токвіль. «Здатна завше горіти якоюсь пристрастю, ся надзвичайно порядна людина полюбила її як таку... «Я набуваю все більше виrozumілости, – писав він в однім листі, – ба, респекту для пристрастей (les passions) ...Я навіть не певен, чи маю до них відразу навіть тоді, коли вони лихі. Бо се все ж таки сила, а сила скрізь, де її стрічаємо, завше викликає корисне враження»⁹.

Правда, є чого нашим філістерам, «голову схопивши в руки», дивуватися?

Можливо, що ваші рідні високоморальні саддукеї етично вищі і за «бандита» Наполеона, і за «бандита» Токвіля, але ті «бандити» і їм подібні створили Францію, якою вона є. Щодо мене, то волю бути одної думки не з етичними малоросами, а з Токвілем, бо, очевидно, має він респект до великих, не до дрібних пристрастей (яких у наших саддукеїв хоч відіймай). Крім того, переважно буває так, що люди великих є люди шляхетних пристрастей, люди малих – люди нікчемних пристрастей. Люципери на нашій землі часто не стрічаються.

Тепер, може, вже засвітає в голові наших моралізаторів, що я мав на увазі, говорячи про «абстрактний динамізм», про надмір вияву життєвої енергії як цінність у собі, незалежно від «змісту». Власне, «здоров'я, сила, бистрість, вогонь», прикмети чисто зоологічної природи – се ж прикмети сильних рас, яким належить світ, які скоряють його собі нічим иншим, як отсим «абстрактним динамізмом».

⁹ **Batault G.** Tocqueville et la democratie // «Je suis partout». – 1935. – Ch. 261.

Отже, «голий» інстинкт? Так, *інстинкт самоохорони*, самозбереження. І якраз зник, занепад сього «абстрактного» інстинкту був причиною того духового каліцтва, в якому перебувала наша нація аж до війни і який покутує й досі в неповоротких мозках нашої компактною більшости. Хай пересунуться перед вашою пам'яттю – такою короткою в сих випадках! – тіні, на жаль, не забутих ще предків! Тінь автора гімну «Гей, українець просить немного», дитирамби золотогомінних і сонячно-клярнетних Піндарів при дворі наступників Іванів Грозних і Василів! Тіні всіх співаків «із малоросів при всяких чужих капелах, у яких так цінять наші голоси і свій камертон. Тіні стовпів нашої літератури, їхніх пісень, жалісних, як скавуління покинутого в пустині пса... Чи в їхній музиці, одах і співах не було змісту, програми, напрямку? Був, лише – нічого з абстрактних чеснот шляхетного сотворіння, нічого з раси, все – повно «абстрактних» прикмет породи, званої під назвою *Kundel domesticus*, який засадничо – абстрактно! – махає перед паном хвостом, засадничо віватує, чи коли його манять на нові шляхи, чи в бік інших сигналів; який скаче через обруч, пищить, але не рухає кусника цукру на носі і загалом повний часом галасливої, часом мовчазної відданости...

З тою пороодою мусить скінчити наш час!

«Прочуття іманентних життєвих вартостей (які існують і діють самі в собі) було в Гете і Ніцше геніяльною інтуїцією, яка вгадувала величезної ваги факт майбутнього: а саме відкриття сих вартостей цілою добою, що знайшла їх великою здібністю свого відчування. Доба, яку ті геніяльні авгури передбачали і звістували, прийшла. Се – наша доба» (Ортега).

Наша доба! Знову та ненависна нашим загумінковим філософам *наша доба*, якої не збагне їх звиклий до легкого думання мозок, ні їх заснуле в солодкім мрійництві серце.

Наша доба вертає до ідеї життя як спорту. «При праці глузд і вартість зусилля освячує остаточне призначення твору, при «спорті», навпаки – спонтанне виладування сили ушляхетнює вислід. Тут ходить про люксус, про відданість, яка повними жменями, без сподіванок нагороди, розточується, про вибух внутрішніх енергій... *Твори правдивої вартости постають лише за посередництвом сього, зовсім неекономного злету: наукова і мистецька творчість, політичний і моральний героїзм, релігійний запал святого – се все величні висліди «спортового» гону*» (Ортега).

Ось на чім полягає той «абстрактний динамізм» без «змісту», з якого глузують слабкі голови наївних журналістів. Зміст моєї «програми»? Але ж її зміст – се *людина* отсеї «спортової» філософії життя! Се – людина вищої раси, наскрізь пересякла тою «абстрактною динамікою», тими «пристрастями» Токвіля, «здоров'ям, силою, вогнем», які – *лише вони – є творчі, плідні і позитивні, є полум'ям, у якому кується чиста криця ідеалізму.* Не нудні «позитивні» програми змістовних», але смертельно нудних людей, які хочуть у нас надавати тон життю.

Ті твори правдивої вартости в мистецтві, політиці, моралі – «висліди «спортового» гону, до них не можна прийти з розмислом. Ніхто ще не відкрив жодного фізичного закону просто через те, що поставив собі се згори за ціль, він радше прийняв його як непередбачений дарунок, що дало йому його радісне і безкорисливе захоплення природою». Се «життя, якому його власна гра привабливіша і вартніша, ніж оті остаточні цілі».

Що розуміємо ми в суперечках про сю чи ту конституцію, якими сушили собі голови наші предки? Але вони вмирили за се на барикадах. І що лишилося для нас

з тих бурхливих подій? Що ще зворушує нас у них? «лише той чудовий і могутний злет, що порвав людей хоч би й на смерть. Хоч їхні мотиви в наших часах видаються незрозумілими. «Свобода» – се занадто проблематична річ дуже двосічної вартости, але героїзм, чудовий «спортовий» рух, з яким людина кидає своє життя, має ніколи не в'янучу вітальну красу». Як і музика «Марсельези». Хто знає ще тепер хоч дві строфи того гімну? В яких обставинах постав? Але так само, як її музика захопила Гете, що одним із перших чув її, так пориває і тепер нас. Більше, ніж тисячі мертвих, напханих різнорідними «змістами» програм. Сей «абстрактний динамізм», висловлений у поезії, стрічаємо в Лесі Українки:

*І я забула їх, не пригадаю й слова
З тих наших довгих запальних розмов,
а тільки барва їх, мелодія раптова
тепер, як і тоді, мені бунтує кров!*

Ся «мелодія», яку хтось

*поставив на сторожі,
щоб душу в кожний час будить від сна.*

Ось ту «мелодію» носять у собі люди раси, люди «спорту», яка «бунтує кров», якою перемагають вони оспалі душі феллахів, що пригадують усі конкретні «слова» і «програми», але в яких вмерла та життєва мелодія, без якої людина є лише забальзамована мумія.

Сей тип «спортвця» в життю – потрібний нам на гвалт тип, без якого не постає нічого дійсно творчого в життю, ні героїчного. Сей тип потрібний, а не глупа балаканина про «братів по крові», про «національні святощі», які пишеться з тим більшою букви, що менший сенс потрапляють вложити в них аматори дзвінких фраз, за якими забувають саме життя, його розмах, його інстинкт самоохорони.

Сей інстинкт – се лише інша назва шпенглерівської «волі сильнішого»: «рушійні сили майбутнього такі самі, як і минулого: воля сильнішого, здорові інстинкти, раса, воля посідати і володіти»¹⁰.

У романі Шолохова «Зораний переліг» оповідається, як у Московщині, де є українські колонії, москалі били українців із сусідного села. «Бійки зачиналися без найменшої причини, просто тому, що хохлів треба бити». Бо ті москалі Шолохова так само, зрештою, як і Постишева чи Леніна, були догматики. А «догматик шукає доказів лише на те, щоб підперти свою догму, яку він визнає, заки має докази, цю промовляють за нею»¹¹.

І дивно, як отой «абстрактний динамізм» «героїв» Шолохова (повторення його оповідання в форматі історичної катастрофи був підбій України большевизмом), як сей «абстрактний динамізм» цілком покривався з найістотнішими й найконкретнішими інтересами шолохівських героїв! Отже, зовсім не був позбавлений конкретного «змісту», той динамізм, як здається деяким ігнорантам. Тому так легко було російському лібералізму перекопати нарід, що в інтересах поступу Україна має лишитися при Росії, а Ленінові – що так має бути в інтересах революції. Де є інстинкт, там можна легко знайти аргументи і конкретний зміст. Де його немає, немає того проклятого гуманістами «абстрактного динамізму», там кожного легко перекопати, що, зачепивши йому петлю на шию, ми його лише «підтримуємо»,

¹⁰ Spengler O. Jahre der Entscheidung. – München, 1933.

¹¹ Unamuno Miguel. Die Agonie des Christentums. – München, 1928.

як Винниченка, Вітика, Крушельницького, Левинського, Жука, Федорцева й інших переконали були большевики...

Коли Муссоліні просили, – оповідав Еміль Людвік, – висловити в однім реченні сенс фашизму, той відповів: «*Ми проти вигідного життя!*». Чи може бути щось більш «абстрактного», позбавленого всякого «змісту» або доступного всякому «змістові», мої шановні опоненти? Але якраз ті закохані в житті Дон Кіхоти перемагають Санчо Пансів, які не можуть відкинути думки про вигоду, а тому ніколи не вірять у реальність небезпеки, завжди намагаючись заворожити зазнесену для удару руку.

«Люди, що вплинули на такий чи інший вигляд світу, були не стільки люди геніяльного розуму, як *сильного переконання* і витривалої праці, яких пхали до їхніх чинів *непогамовна енергія і рішучість*... Мудрість лежить не в голові, а в серці... Знання може стати перешкодою для діючого, бо можна зважувати тисячі можливостей за і проти і за тими обрахунками не прийти до жодного рішення. Розум часто в життю може бути мертвою вагою, бо нищить почуття, а на місце засад ставить обережність і вирахування»¹². Старі се, як світ, засади! В один спосіб виражені у Смайlsa, в другий у Шпенглера, в третій в Унамуна, в четвертий у Мак'явеллі, Гітлера чи Муссоліні – воля сильнішого, раса, біологічна потенція типу, прикмети, які дають перемогу.

Одним із таких людей був Лютер, який казав в Авгсбургу: «Коли б я мав п'ятсот голів, волів би їх радше всі втратити, ніж відкликати хоч одне слово зі свого «*вірую*». Рутенські «аргументи»: «А справді!.. А може, такої!.. А все ж... будь-що-будь» – в його голові не вмщалися. Таким був Мазепа, про якого я в 1918 році писав: «Мазепа був романтиком... *Знав і чув*, що чинить лише волю того містичного абсолюту, якого називають розумом світової історії»; коли не раз поступався, то «уступався з прокляттям на устах і з заповіддю помсти в серці»; мав «той внутрішній вогонь, що робить з людини маніяка своєї ідеї», людину «нав'язливих снів», політичного сновиду, «одержимого духом»¹³.

Се писано в 1918 році і тому безконечно гупо, як се роблять мої опоненти, закидати мені закоханість винятково в «чужих ідеологіях» і в «чужих постатях». Коли б сі «патріоти» свого «рідного», мали хоч трошки того «маніяцтва» і вміли думати, не на одне їх могли б надихнути чужі постаті, як надихнули Наполеона і ціле його покоління – теж чужі – герої Плутарха...

Коли заходить розмова про расу, її вітальну силу, про характер, про людину, вони кричать про «абстракцію: а де ж зміст того всього? Де ж за тим позитивна правда? Не бачать її ні в Мерсьє, ні в Ля Рока. Майже дві тисячі літ тому таке саме дурне питання – «Що є істина?» – поставив був Понтій Пілат, не тямлячи, що сама істина, втілена в постаті його божественного в'язня, стояла перед ним.

Не будучи «маніяками», що «нікого не визнають», ні «одержимими духом», ні «догматиками», які прагнули б свою правду накинути всім, вони відкликаються до табунового принципу: єднати всіх людей «рідної мови» і «рідної крові», не опльовувати «своїх», не бути «сектярами», дивитися на «обставини», прощати «слабким». Бо ж річ не в «сектярах», а в людях «одної раси», «одної крові», одної «рідної мови», в числі!

¹² Der Charakter von Samuel Smiles.

¹³ Донцов Д. Мазепа й мазепинство. – Київ, 1918.

Цілковита нісенітниця, яка ні трішки не перестає нею бути від частого повторювання. Вічний спокій має відспівати вмираючій епосі ліберального демократизму, її гаслам, методам і світоглядам, наша доба. Не шляхом угоди з силами минулого виборє вона собі право на існування, лише, передусім, розбивши противну їй ідеологію. Нація не є ані «спільність крові, ані мовна чи територіяльна збірнота. Нічого матеріального, нічого обмеженого, нічого раз на все даного, нічого спокійного». Нація се – «гра сил, воля щось спільно творити»¹⁴.

Різні мови склалися на мови сучасних націй, і різна кров пливе у жилах їх членів. Спільність мови, крові і минулого – се непорушні, позбавлені життя засади, тіло, заки в нього вдихнули душу. Єдність нації творять не статичні сили минулого, лише динамічна сила теперішнього – активний чин, а підставою його є якраз той «спортовий дух» меншости, яка надихає ним масу. Духова єдність нації се не плід «сумарної єдності, ні «згоди в сімействі». Вона твориться у змаганні і боротьбі небогатых проти богатых, її накидають інертній матерії, як офіцерський корпус Фридриха Великого накинув її Пруссії, як аристократія Пітів, Нельсонів і Велінгтонів накинута її Англії, як Петрівське і Катерининське «дворянство» накинуло її Росії, як большевики – ССРСР, фашизм – Італії, гітлеризм – Німеччині.

Як накидає тепер себе націоналістична ідея в боротьбі, не в компромісі з соціалізмом чи лібералізмом. Мої противники, які прижмурюють очі на сі факти, – се ті феллахи Шпенглера, які «добре чуються лише в масі, бо в ній можуть заглушити неясне почуття своєї слабкості, помножуючи себе (multiplizieren) через інших». Не їх потребує наша доба! Історію можуть осідлати тільки «люди сильної раси, які самі в собі є історичними фактами, не сентиментальні програми і системи». Вічні права великої політики – се «правити збір нотою, як добрий вершник конем, стискаючи його боки колінами». Єдність і культ «рідної мови» – створить філологічних молів і рідних Містралів, але не націю. Культ «людей нашої крові» створить рідні земляцтва на чужині чи на еміграції, культ «свого чоловіка» (що не раз виявляється і своїм, і чужим) – не націю. Єдність людей одної території створить лише регіоналізм.

Та адораторам «згоди в сімействі» так тяжко вийти поза «родину». Вони шукають «синтези», рідної кучі. А часом стають у позу прокураторів. Не вільно, мовляв, як пише автор «Вільних Будівничих», опльовувати предків за те, що «мали елементи людяности» і «людських почувань»! Як можна вважати лише свій «гурток» за щось вартий, а решту українців за казна що? Не можна бути «ексклюзивним», треба приймати всі «різномірності»! Треба ж мати розуміння на «слабкості людської натури», а коли кого осуджувати, то брати під увагу і «ситуацію, що в ній вона, людина перебуває» і т. ин.

Се старий крам Роберта Овена з його «новою гармонією»: у всьому винна не наша нездарність, лише середовище, «міліє». Коли «міліє» зробити добрим, і людина стане доброю. Біда лише, що сучасні установи є кепські, через те і люди – в засаді чесні, порядні і милі – нещасливі. Змініть зовнішні урядження – і тоді останній ледащо стане генієм і цінним громадянином.

Небезпечна теорія, практичну вартість якої пізнаємо за її плодами в Росії, а комічність – за тією дурійкою механічних способів спасіння, яка огорнула наших знахарів і Цайляйсів, що рятують неньку програмами і рецептами устроїв, закриваючи очі на єдине, що є на потребу, – на конечність створити нову людину...

¹⁴ Ortega y Gasset José. Der Aufstand der Massen. – Stuttgart–Berlin, 1931.

Залюбки цитують наші знахарі Франка:

*не в людях зло, а в путах тих,
котрі незримими вузлами
скрутили сильних і слабих
з їх мукою і їх ділами.*

Але той сам Франко перевів основну ревізію своїх поглядів власне тоді, коли йому вирвалися гіркі слова: *nie Kocham Rusi!* Чи се палке серце дійсно могло не кохати своєї країни? Певно, що ні. Він кохав ціле життя сю «Русь», але як марево, видиво, як «дальніх», що мають прийти. І ненавидів ту «Русь» як збірноту сучасників, якими часто гордив *як людьми*. Хоч і були «одної крові» і «одної мови».

У переломові епохи так завжди буває: хто закоханий у вимріяне майбутнє, той мусив ненавидіти тих, що «колодою гнилою» завалювали шлях до того майбутнього. Всі ортодоксії були колись ересями, всі засновники нових релігій – еретиками, що йшли *проти більшости* сучасників.

Власне, хто дбає про ідеї, речі і примари, той не дбає про «любезних земляків», ні про гуманність. Хто любить *людину*, не раз погорджує *людьми*. Хто занадто дбає про гуманність, той жертвує їй речами і примарами – справою. Не фашист, соціаліст Жорес казав: «Переломові часи вимагають від людини принести в жертву не лише свій спокій, життя, але й людяність і милосердя».

Яким же іншим способом досягли духової єдності своєї національної збірноти Муссоліні і Гітлер, як не ексклюзивністю, стислим добором, гострим запереченням ідеалів більшости, зруйнуванням засади «згоди в сімействі»? Повторюю ще раз хто сьому перечить, той ігнорант. Той не знає історії фашизму зі справою Матеотті і з розгромом соціалістичних віч, з розгромом соціалістичних редакцій, партій і масонерії. Той не знає історії гітлеризму з розгромом усіх, навіть так глибоко вкорінених партій, як католицький центр і соціал-демократія, зі справою Рема і товаришів, з «гуртківством», з походом проти «братів по крові». Нарешті, той не знає історії спасіння Франції руками Клемансо. Завжди в сих випадках сила доктрини йшла в парі з силою людей, бо доктрина – се були нові люди, а нові люди – були живою доктриною, чого ані руш не второпають мої привиклі до «програм» і параграфів опоненти.

22 червня 1917 р., під час своєї славнозвісної промови в сенаті¹⁵, Клемансо звів генеральну битву з тими, які толерували дефетизм у Франції; які, керуючися якраз тою «людяністю» і «розумінням ситуації», підготовляли моральне заламання французів і капітуляцію перед Німеччиною. Він не завагався виступити проти всемогутчих робітничих синдикатів, щоб знищити в них пропаганду антипатріотизму – мовою того часу. Альмерейду, який сказав, що йому все одно – бути французом чи німцем, він кинув до в'язниці (наші Альмерейди-Панейки знаходять прощення й оборону в гуманістів в ім'я «національної єдності»). Коли йому закидали «*надмір* полемічного запалу» в переслідуванні антипатріотів, який готов захитати так потрібною в тяжкі часи єдністю нації, Клемансо відповів, що, власне, його полеміка – сю єдність має на меті повернути. Коли прем'єр закинув йому, що він «занадто б'є на тривогу», Клемансо – ще більше зачав гойдати свій кличний дзвін і проти німців, і проти їхніх приятелів у Франції. А коли йому, небезпечному противникові, запропонували вступити до кабінету «згоди в сімействі», він відмовився. Він чекав і дочекався, коли базикайли й аматори «згоди» з Альмерейдами, завдяки яким

¹⁵ Clemenceau Georges. Discours de Guerre. – Paris: Librairie Plon, 1934.

ширився розбрат у нації, мусили уступити. Тоді – проти їх волі – досягнув він ту моральну єдність Франції, яка привела до Версалю. Мабуть пригадував собі старий «тигр» тоді Барреса, його право «de sauver son pays malgré lui» (врятувати свою країну проти її волі), про законність de la methode de fer супроти «людей власної крові».

Ні ваймарська Німеччина, ні передклемансівська Франція, ні передфашистська Італія не могли створити тої єдності методами, які захвалюють наші ігноранти. Навпаки, викликали розбрат і відчиняли настіж двері чужим, розкладовим чинникам. Інші методи й інші люди привернули тим країнам єдність і пошанівок світу. А коли, тепер Франція той пошанівок тратить, то, власне, тому, що знову до голосу прийшла керенщина.

Але вернімо до наших справ. Ті, що говорять про якусь фантастичну «українську добу» (що се значить?), шукають за чимось «найбільш українським» і «найбільшою підставою життєздатности нації» одночасно. Але треба насамперед довести, що між тими речами можна поставити знак рівності. Чи підставою життєздатности нації можуть бути такі «індивідуальності», що на паризькім процесі 1926 р. ставали по боці катів нації – а одверто, або абсентуючись? Чи підставою життєздатности нації може бути «великий історик», але дрібний кон'юнктурний політик, який у розпал боротьби української армії з большевизмом, оповіщав світові, що правний уряд України – се уряд болгарсько-жидівського москаля Раковського? Чи підставою «життєздатности нації» можуть бути, напр., ті, що кличуть до «народного фронту» під команду Блюмів і тих, з п'ятикутною звільдою, що за ним? Чи підставою життєздатности нації можуть бути деякі наші анархісти і національні шкідники, які, напр., у «Новій Зорі» захвалюють українську політику Катерини II-ої, беручи її сторону? Чи підставою життєздатности нації можуть бути десятки й десятки наших «видатних» батьків народу, що довгий час виконували ролю Альмерейд у «Нових Шляхах»? Чи підставою життєздатности нації є ті, що в Нагуєвичах зганяли наших селян слухати агіток жидівських комуністів і ППС? Чи серед тих «рідних» багато можна знайти будителів «внутрішньої активності» нації? Що спільного вони мають з «грунтом і предками»? Чи треба бути «людяними» супроти тих галапасів на здоровім організмі? Чи не треба, навпаки, їх усунути від усякого впливу? Лікарі знають про білі тільця крові, які стоять на сторожі нашого здоров'я, які вважають, щоб шкідники не вдерлися до організму. Чи не кидаються всі білі тільця на такого шкідника і не пожирають його? Коли ж ті білі тільця стають дуже «людяними» і дають діяти шкідникам, коли не мають сили їх усунути, тоді починається недуга цілого організму¹⁶.

Наш організм здавна стрясає пропасниця, з потама, з горячкою. Банда галапасів – а як вони множаться! – вжерлася в наш організм і їсть його поволі. Споневірюваний «байстрюками Єкатерины», їх червоними наслідниками, роз'їджуваний зсередини, в'ється в болю і муці. І в такий час з'являються знахарі і радять: «Менше полемічного запалу, менше алярму! Не вільно опльовувати людей за крихту людяности!» Певно ні, але коли та ваша людяність виливається, напр., у ліричний виклик поета, якому хочеться «і ворогів, і друзів обійняти»? Се теж людяність? На мою думку, – се кретинство, а не людяність. Співчувати... Одні кажуть «співчувати» (ах, обставини!) М. Грушевському, галицькі радикали і соціялісти співчують – Крушельницькому, а Винниченко співчуває навіть «патріотові» Андрієві

¹⁶ Про се – популярна брошура **Жарського Е.** Наші вороги – галапаси. – В-во «Просвіта».

Хвилі! Завтра хтось, може, накаже нам співчувати Косьорові? Повторюю, таке співчуття – се не людяність, а кретинство, небезпечне і шкідливе, се звиродніння здорового інстинкту раси – декадентство.

Один із моїх опонентів колись чудово *сам розумів*, що не через «гармонію», а через «протиставлення» більшості ж здобувають уплив нові думки. Він, напр., чудово розумів тарасівців, які, – писав він, – «працювали для знищення розкладового світогляду серед громадянства, світогляду українофільського. Сей світогляд полохливої, оганьбленої інтелігентської душі,... сі ідеали «татарських людей» мусили бути знищені»¹⁷. Просто гітлерівська мова! І то проти «людей власної крові»! І се не називалося ні негацією, ні вандалізмом. Чи тепер наступали вже такі блаженні часи, що сього протиставлення не треба? І чи автор зацитованих рядків не б'є сам себе в лице, критикуючи «Вістник» за те саме, за що під небо виносив тарасівців?

Мої опоненти кажуть: «Коли говоримо про людину, то треба брати під увагу і вагу всіх її людських прикмет і ситуацію, що в ній перебуває» (Ю. Липа). Ось слова, які викличуть захоплення всіх Альмерейд. І може, ніякі слова сього «мого опонента так блискуче не свідчать про се, як глибоко сидить його душа в ідейній саламасі передвоєнного українофільства і тої «просвітянщини», яку він боронить перед блискучими нападами Хвильового. Просвітянство, гуманність дивиться передусім на людину. Ідеологія, яку бороню я – дивиться, передусім, на справу, не на людину. Треба дивитися на «ситуацію, в якій перебуває» – але *не людина, а справа!* Коли ви по скінченім спектаклі в театрі тиснетеся до шатні і хтось випихається наперід, ви або усунетеся, або скажете йому терпке слово. Але коли ви на кораблі, що тоне, і коли такий «хтось», порушуючи встановлену в таких випадках чергу, тиснетеся наперід до рятівного човна, розпихаючи жінки і діти, то дістає від капітана кулю в лоб. Хто перед 1914 роком у Парижі захоплювався Вільгельмом II-им, на нього могли дивитися, як на дивака та й тільки. Але хто се захоплення висловлював під час війни, коли велика просторінь Франції була зайнята військами кайзера, проти того вставала всяка «людяність»... Треба брати під увагу «ситуацію», але *не людини, а справи.*

Клемансо сеї «людяности» не знав супроти своїх. З нього говорив сей позірний егоїзм великих народів, ся суворість, з якою мусить виступати той, хто поставив своє життя на якусь справу. Коли він посвятив себе на службу якоїсь справи, то від нього «не вільно жадати, щоб брав під увагу мимохідне, щоб виявляв дрібні симпатії до людей». Се каже в згаданім другім своїм творі Ортега. Не людина віддана справі, лише старого типу українофіл визирає з того, хто думає, що не вільно – в ім'я «людяности» – бути «немилосердним» до «своїх», бо, повторюю, «свої» в Атенах не раз були «своїми» і в Пилипа...

Їх притискати до серця? Чи се не значить притискати Альманзора, який «братнім» поцілунком приніс заразу в Гренаду? Таких Альманзорів ми мали досить – свідомих чи ні, байдуже. І найбільша облуда моралізаторських оборонців національної карности і традицій у тім, що лише проти мене виступають вони і *ніколи проти тих Альманзорів*. Могли Панейки паплюжити націю, могли Авеніри Коломийці в «Нових Шляхах» паплюжити «Червону Калину» – видавництво, присвячене нашій армії, на честі якої нібито так залежить моїм опонентам, – вони мовчали. Могла про Україну, про її нарід, про її визвольні змагання несотворенні речі випи-

¹⁷ Липа Ю. Тарасівці // «ЛНВістник». – 1925. – XII.

сувати «Нова Зоря» аж до виправдання антиукраїнської політики Катерини – вони мовчали, сі благородні «лицарі», оборонці старих і нових традицій. Проти того заявлявся «Вістник», а вони – не втручалися, бо треба скрізь приятеля мати... Бо легше ляпати язиком про армію і визвольну боротьбу, ніж рік за роком, вперто і послідовно клеймити тих, які на ту армію і на ту боротьбу вішали псів; аніж наражатися на ординарну «полеміку» противників без совісти і чести... А тепер ті оборонці національних святощів (які замикали очі на Альмерейд) обурюються: але не на тих, що ними повірили, лише – на «Вістник». Що за глупа і огидна комедія!

Ви говорите про традиції? Добре, традиції! Але не драгоманівські, які стояли за «свободу» і дозволяли кожному признаватися до своєї національності або кидати її і бути москвофілом. Сих традицій не визнаю. Натомість визнаю традицію XVII-го віку, напр., як її інтерпретує Сірко. Той Сірко, що, і привівши з Криму «тумів», потатарчених українських бранців, вирубав їх упень, промовляючи: «Простіть нас, брати, а самі спить тут до страшного суду Господнього, замість того, щоб плодитися вам в Криму поміж бісурменами на наші християнські козацькі голови і на свою вічну без хрещення загибель». Не поручаю метод Сірка в наш гуманний вік. Але позбавляти впливів у суспільстві отсих «тумів» треба. В моїх противників – традиція Драгоманова, в Сірка – інша. Вони, як др. Ю. Липа, «людяні» і вимагають брати під увагу «слабкість людської природи» «тумів» і «ситуацію, в якій перебували». Сірко звертав увагу не на «тумів», лише на «наші християнські козацькі голови», на цілу збірноту, на справу, не на одиниці. Страшний «сектяр» був Сірко, людина надзвичайно «ексклюзивна»...

Він, мабуть, знав слова Демостена: «не сила Пилипа ломить вас, лише ваша власна кволість і нікчемність». Говорити так – значить «опльовувати своє рідне», не шанувати традицій, думають наші убогі «філософи». Тим не менше витереблення тої «кволости» і «нікчемности» є перше завдання доби. Так було і за старого Риму. «Добре впорядкована республіка, – писав Тит Лівій, – ніколи не плутає проступків своїх громадян з їхніми заслугами, вона встановлює нагороди за добрі діла і карає за злі, а коли той, хто одержав нагороду за добрий вчинок, зробіть потім лихий, то вона карає його, без уваги на хоч би які його добрі вчинки» – так, як пише про се в «Розважаннях про перші три книги Тита Лівія» Ніколо Мак'явеллі.

Подумайте: без уваги на «слабкості людської природи» і на «ситуацію, в якій перебувала людина!» Щасливі були латинці, що не мали желатинової душі деяких блаженних малоросіян.

«Сектярі»... Треба картати сектярів, але не *тих*, що сплітають своє «вірую» з «понять та ідей, посталих в безнастанній борні поколінь за збереження предківської землі і роду» (так писав я в 1922 р. в ЛНВ). Треба картати інших сектярів: тих, що натомість ставлять абстрактні, відірвані від ґрунту ідеали права і справедливості, запозичені в Маркса чи в масонерії. Ні в марксизмі, ні у «вільнім будівництві» ніяких «джерел власної раси» не знайдемо.

Таким Сірком був, м. ин., і Кромвел. Від нього наші моралізатори теж могли би більше повчитися, ніж від «рідного» Драгоманова. Людина ніяким способом не гуманна. Але вмє розрізнати у свій суворий вік між добром і злом. Зло було злом, добро – добром, незалежно від «обставин» і «ситуацій». Між ними була така різниця, як між небом і пеклом. Без того пуританського елемента, що прийшов із Кромвелем до голосу, пише Карлайл, «ніколи не існувало б серед нас нічого

героїчного»¹⁸. Кромвел і його прихильники не боролися за конкретне, за «програму», за спосіб оподаткування, за трирічний чи однорічний парламент, він боровся «за інше благо, якого не можна було зміряти». Вони були, як усі реформатори, «надхнуті Божеською ціллю». «Хотіли, щоб закон Божий запанував на сім світі – ціль, варта того, щоб для неї жити і за неї вмирати. Всі реформи парламенту і держави – все було додатком, що впливав сам собою, коли була в їхніх душах ся засаднича віра. Без неї не було нічого, мертві були б їхні реформи і їхній запал до них... Подібна «безсмертна надія» зродилася під час Великої французької революції і «освятила серця своїм вогнем». Се була якраз та сполука доктрини і людей, без якої не постають ніякі факти в історії, без якої мертвою є доктрина і неживі люди. Се був той «абстрактний динамізм», якого, писав Карлайл, «ніколи не можна уздріти через окуляри, за якими є очі тумана».

Полковник Роберт Гаммонд сумнівався у праві пуритан – невеличкої меншости – накидати своє «вірую» більшости. Але Кромвел радив йому відкинути набік свій «тілесний розум», «заткати вуха і замкнути очі» і робити те, «що приємне Богові». «Стережіться людей і глядіть на Бога, – писав Кромвел, – хай Він говорить і наказує у вашім серці». Карлайл тішиться, що тоді ще не було «філантропії в душі Жана-Жака Руссо, ні рожевої водички гуманности на сім світі, повнім гріху, ні ідеї загального всепрощення і доброзичливости». Думалося про справу, яка ідентифікувалася з Божою справою, не про дочасне і людське... «Читайте листи лорда-протектора, – пише Карлайл. – Що за непогамованість, що змітає все довкола, немилосердна, як смерть! Що за серце, таке далеке від жалости, поблажливости і солодких сліз!» У листах стоїть, що «ніжність без суворости, є лише ледача й боягузлива нікчемність», що «без справедливости насамперед немає дійсного милосердя». Се була людина, «п'яна Богом».

Але те все між иншим. Мої опоненти не люблять чужинців. Вони люблять, щоб коло них ставили карликів – єдиний спосіб для них виглядати на велетнів. Бодай у власних очах...

Ідеї, що проповідує «Вістник», – се ідеї нашої доби. Над якою тронує «філософія мілітанс», не філософія «миру і тиші». Доба конфлікту між «пуританами» і непуританами, не їх синтеза. Доба людей віри, «п'яних своїм Богом» і суворих, непоблажливих до «безбожників», не «людяних». Доба, до якої доросли лише ті, що несуть в собі «абстрактний динамізм», люди «готового гасла», люди раси. Люди адекватні своїй тяжкій, твердій епосі. Не еклектики, не полатайки, не люди кон'юнктури, не словоблуди з голосними фразами і з порожньою головою. Між тими двома породами людей немає компромісу – і не може бути.

На два табори розщепилася духовна збірнота нашої доби. «Левиного молока» потребують її сини і доньки. Все інше – отрута. Спізнені епігони котляревщини шукають рятунку в «згоді в сімействі» – в такім, яким воно було, з виборними і возними. Ми шукаємо його в Шевченковій «сім'ї вольній, новій». Передусім у новій. Без нових людей, без морального і духового оновлення всі спустимосся на дно...

А на кінці кілька слів потіхи тим моїм опонентам, які залюбки вживають (і надживають) ім'я Петлюри, як хідлі. Коли вони Петлюру так шанують, то, мабуть, цікаво їм буде прочитати, що думав Покійний про мою анархістичну, антинаціональну, антитрадиційну і т. п. пропаганду. Ось слова, звернені в однім листі перед

¹⁸ Сі і дальші цитати з **Карлайла**: Oliver Cromwell. Sa correspondence. Ses discours. – Paris, MCMX.

війною до мене¹⁹: «У тій хвилі одібрав пошту і, переглядаючи «Раду», бачу фейлетон, присвячений Вашій брошурці «Модерне москвофільство» (теж звернена проти компактної більшости. – Д. Д.) Єфремова... Кріпиться духом: «Бог не видасть, свинья не съест»!.. Коли я... стану банкіром, закличу Вас редактором спеціально для Вас створеного журналу, де матимете вільну руку висловлювати, які хочете, єресі і бештати, які хочете, рідні святощі, чи то будуть персони нотаблі, чи явища культу національного, чи свині, що оточували, приміром, Франка тоді, коли він був таким самотнім, чи, зрештою, «дорогі товариші» в листах, а на ділі у стосунках – стерви. Отож не губіть надії...».

Я її не гублю. Не гублять її й ті, що гуртуються в нашій журналі. Не гублять її й ті, що його читають. Таких є досить.

¹⁹ **Петлюра С.** Листи до Дм. Донцова // «ЛНВістник». – 1931. – Кн. XII.

НОВИЙ ПАПА

Дуже рідко в останні часи вибір нового папи мав таке велике політичне значення, як вибір папи, який прибрав собі ім'я Пій XII. Вибору нового папи ждав не лише католицький, але й цілий світ.

З тривогою, з надією, з розчаруванням – різно сприйняли у світі сей вибір. Французька преса явно задоволена. Франція пригадує собі гостину в Люрді папського легата Пачеллі. Пригадує його промову в 1937 р. в липні на посвяченні базиліки св. Терези в Лізьє, коли з уст теперішнього папи впали слова осуду «расистської ереси». Прихильно стріла вибір англійська й американська преса. Але, з другого боку, дуже тепло привітав нового папу Муссоліні. А німецькі часописи пригадують привітну промову нововибраного римського первосвященника до німецьких прочан: «жити в тяжкі часи у світлі вічності є не стільки кара, скільки ласка Божа. Жити героїчно – се більше, ніж жити вигідно». Пригадують часописи також, що одинацять літ нововибраний папа провів, правда, в передгітлерівській Німеччині як нунцій у Баварії, пізніше в Берліні, де під час війни виступав від імені Бенедикта XV як мировий посередник.

Він уклав конкордат з Баварією (1925), з Прусією (1929) і з Німеччиною (1933), жертвою якого впала партія католицького «центру». Він був помічним, коли укладався конкордат із фашистською Італією, жертвою якого впала католицька партія *popolari*. Він же брав участь у поладнанні непорозуміння з французьким урядом у 1931 р. з приводу католицької акції.

Робити з того всього висновки щодо майбутньої політики св. Престолу було б запоспішно. Кардинал Пачеллі від 1929 р. був державним секретарем свого попередника. Звідси думають, що він продовжуватиме політику Пія XI. Але такий висновок не конче мусить бути правильний. Пачеллі міг робити політику Пія XI, але, чи з переконання, чи з послуху, про се ми не знаємо. Зрештою, й часи трохи змінилися за останні десять літ.

Починаючи від Лева XIII, Ватикан зачинає шукати порозуміння з демократіями. Енцикліка «*Рерум Новарум*» 1891 р., також енцикліка до французів 1892 р., були перші кроки на сім шляху. Політика ся не уберегла від розриву між Церквою і державою у Франції, від конфіскації дібр церковних конгрегацій, від протицерковних декретів Вальдека-Руссо й Комба. Хоч були такі, що винуватили за се не лаїстичну Францію, лише правих.

За порозумінням з демократією був і Ахілл Ратті, пізніший Пій XI. Часи Пія X-го, який бачив у Моррасі видатного «оборонця віри» і який не схотів, як того домагалися кардинали, осудити провідника французького націоналізму, давно минули. Але якраз у тій добі, коли Пій XI і його попередник стреміли порозумітися з демократичними урядами, настали для демократії тяжкі часи. Демократія опинилася у відвороті. Проти неї постав соціалізм. Проти неї постали фашизм і гітлеризм. По зтяжнім конфлікті, порозумівшись із першим, Пій XI гостро звернувся проти другого, в той же час виступаючи проти комунізму. В часи смертельної боротьби між большевизмом і націоналізмом середня позиція не могла задовольнити

нікого. А коли задовольняла лівих, то пеани на честь св. Престолу в «*l'Humanité*» і в жидівській пресі або кокетування з большевизмом чи з Народним фронтом таких католиків, як Моріяк, не могли викликати у віруючих ентузіазму. Ідея лояльної до Церкви демократії ставала утопією для всякого, хто вмів глядіти глибше, ніж на поверхню подій; хто розумів, що демократія – се в наші часи мостик до большевизму, явно і засадничо Церкві ворожому. Помилкою в такій ситуації був конфлікт із німецьким, з італійським і з французьким націоналістичними рухами.

Мусимо бажати, щоб новий римський первосвященик вповні оцінив ті сили, які в борні проти фальшивої демократії стремлять до зміцнення становища Церкви у світі. Мусимо бажати, щоб новий римський первосвященик інакше, як його попередник, оцінив значення також і тих нових сил, які приходять до голосу в Східній Європі і які вважають, що ті часи, коли їх можна було трактувати як щось менш вартне, минули і не вернуться. Кепську послугу роблять Церкві ті, які думають, що над тими силами можна перейти до порядку денного, що від тих сил кращий навіть большевизм...

З другого боку, так само на Сході, як на Заході, монтування різних політичних «теж націоналістичних» груп на кшталт німецько-католицького «Центру» або італійських «*propagati*» не вийде ні на користь Церкві, ні прискіпить її порозуміння з націоналістичною ідеєю.

1709–1939

(Пам'яті мазепинців)

1. Гучно-бучно готується Москва обходити 230-літні роковини полтавської поби́ди царя Петра. Мабуть, ще гучніше, ніж двохсотлітні роковини тої події обходив царат.

Відомо, що большевики канонізували «Алексеева сина». Разом із Леніним він тепер на комуністичнім Олімпі або, краще сказати, Ленін є разом із ним – ще й з четвертим Іваном на Олімпі «єдиної і неділимої». Петро I звеличений в «слові» – романі Ал. Толстого, він є новітньою зіркою московського екрану. Радіо популяризує його серед советських «громадян», а сотки найманецьких пролетарських пер займаються незабаром царехвальством, якого і царські письмама не посоромилися б.

Рівночасно знущається советська «общественность» з великого противника Петра. Мазепу подають ворогом працюючого українського народу, який заносив на нього свої жалі до царського трону; Мазепу показують наймитом шведських інтервентів, він же ж був тим, хто хотів зруйнувати братерську спілку обох народів – московського й українського. Для більшої успішності сеї шарлатанської агітації ніколи не забувають додати, що союзники Мазепи були *король* Карло і його *фельдмаршали* та *генерали*, пишні ж титули московських оборонців народу – *царя* Петра, *князя* Меншикова й ин. старанно промовчуються...

2. На жаль, не можна сказати, щоб наш загал був зовсім неприступний для сеї пропаганди. Часто підсвідомо, проти власної волі до нього вдираються сі *made in Moscow* погляди. Не вільний від неприхильної оцінки історичної постати великого гетьмана М. Грушевський, так само М. Костомаров, не кажучи вже про есерівсько-радикальних бакунінців й інших оборонців «трудящого народу». І в той час, коли навіть наші журналісти й редактори, що пишуть про Полтаву – напам'ять майже знають не дуже прихильний до Мазепи твір Костомарова, багато з них навіть не чули про монографію Уманця, що вийшла перед війною на Україні і що – чудо в тодішніх цензурних обставинах – була пристрасно талановитою апологією Мазепи як великого патріота; не згадуючи вже цікавих уваг про Мазепинщину ген. Юнакова в його праці «Велика Північна Війна» видрукованій у «*Записках Императорского Военно-исторического Общества*», теж перед війною.

У сій статті хочу звернути увагу читачів також на одну забуту – тепер щойно вигребану для ширшого загалу з-під демократичного попелу – книгу, в якій знайдемо стільки цікавого матеріялу і думок про Мазепинщину і взагалом про наш відвічний кривавий спір із Москвою; книгу, на якій виховувався Шевченко і яку чужинець Пушкін прозвав «малоросійським Титом Лівієм».

Є се «*Історія Русов*». Цікава вона для характеристики нашої козацької аристократії XVIII віку і для зрозуміння тяглости того історичного спору. Лишаючи на боці загадку авторства «*Історії Русов*» і часу її написання, можемо сміло твердити, що її думки і погляди відбивають думки й погляди козацької старшини

(сучасників Мазепи або мазепинців духом) доби останніх 40-50 літ гетьманщини. Власне тої, над якою свою перемогу обходить у сім році Москва. І які ж сі думки інакші від ідей драгомановсько-інтелігентської нашої еліти, що прийшла на зміну козацькій! Які начасні і свіжі!

3. Автор, для якого живою була ще ганьба полтавського погрому, зупиняється над *наслідками московського панування для України*: наслідки матеріальної і моральної природи. Нав'язуючи до «рогожки», в яку загорталися «дарунки», що послав цар гетьманам, автор завважив: «А московські дари суть усі в рогожах, то неминуче й народ, живущий з ними, доведений буде до такої бідности, що вбереться в рогожі і під рогожі» (*«Історія Русов или Малой Россіи»: сочиненіе Георгія Конискаго, архієпископа Бѣлорусскаго.* – Москва, 1846. – С. 98). Пророцтво, що стало дійсністю за теперішнього «всеросійського» самодержця.

Укладаючи свою думку в уста одної з найвидатніших наших історичних постатей, автор стверджує, що «в народі московським панує... рабство й невільництво», та «що в них, крім божого та царського, немає нічого власного і не може бути» (С. 98). Ся його увага антиципує низку глибоких уваг на ту ж тему європейських письменників XIX віку, які основну прикмету російської цивілізації, що відрізняє її від європейської, бачили в тім, що ні одиниця, ні ніяка верства, ні стани, ні міста, ні Церква не мали, випроваджених зі свого власного права привілеїв: ні особистої незайманости, ні станової чи провінційної самоуправи, ні прав одиниці чи стану загалом, ні права власности. Все завдячували вони ласці царській, і коли такі «права» набували, то лише аж до відкликання. Там – органічна сполука власноправних суспільних сил. Тут – стан розпорошености й безправ'я. Система, яка на Україні діяла напوماцки перед Полтавою, а по ній застосовувалася в цілій своїй розтяглости, щоб за большевизму розвинути до безприкладного цинізму, її суть, так основно забуту нашим XIX віком, бачив ясно автор *«Історії»*.

4. Аналогію між тодішньою й нашою добою можна на підставі *«Історії»* простежити особливо в *методах імперіальної політики Москви на Україні*. Ся аналогія є не раз просто несамовита. Не маю на увазі так часто згадувану розправу над мазепинцями царської ЧеКа в Лебедині, де «тиранство і звірська лютість у жах приводили людську уяву». Се була кара для одвертих ворогів. Поза ними були інші, укриті або лише здогадливі. Як чинили з ними?

Насамперед були се царські підніжки, але все ж «хохли», яким не довіряли, як не довіряють подібним типам і тепер. Тоді були Галагани й галаганята, а тепер Любченки і любченята. І жахливо однакова була супроти них політика Москви.

Хоч галаганята і «дивувалися з лагідности шведів», які не робили таких насильств, як москалі, але що шведи «оскверняли середі й п'ятниці м'ясоїдженням», то галаганята вважали їх за «нехристів», «забирали в полон і доставляли цареві (разом з мазепинцями), за що давали їм *жалованіє, спочатку* грошима по кілька рублів, а *наостанне* – по чарці горілки з поздоровленням: *«спасибо, хохльонок!»* (С. 204–205, 209).

Яка знайома нам градація нагород за малоросійську «самоотверженність» у службі цареві! Старалися галаганята: спершу – за кілька рублів, потім – за чарку горілки, нарешті – за спасибі.

А тепер? Коли їх було мало, нагороджували Любченків за службу самодержцеві посадами прем'єрів чи прокураторів «Української республіки» або послів в Європі від УРСР. Стало їх більше – зіпхнули до підрядних «народних комісаріятів» або просто в «сексоти». Далі лише дякували їм, аж нарешті – казали їм собі дякувати!

5. Тим, хто не афішував московського патріотизму, але якому не можна було довести ніякого ворожого вчинку, тим злочини видумувалися і пришивалися. Тепер за большевизму, такі фігурують як «вредітелі» і «саботажісти». Отже, і сю методу не большевики видумали, і тут вони виявилися невірними учнями царату. Коли, – пише автор *«Історії»*, – треба було ліквідувати таких мазепинців чи полуботківців, вини яких ніяким способом не можна було довести, їх в «імненім указі царськім, у Малоросії опублікованім» покарали за ординарне «вредітельство», а саме, що «ті вівці й барани дорогоцінні, яких цар спровадив із Шлеську і роздав був на утримання й годування на Україні, що вони повиздыхали, але не зі своїх хвороб, лише від недбальства і лихих замірів отих полуботківців, які не про трудаший люд думали, лише про політику – «про свої сейми та вибори» (С. 230).

«Хохлів»-саботажистів карали – крий Боже, не за те, що були українці, лише – за нищення сталінських тракторів у ХХ в. і за нищення царських баранів у ХVІІІ в. Подиву гідна тяглість імперіяльних методів правління, традицій і політичної винахідливості.

6. Трагічніша була доля більш непевних, яких здушене завзяття ще не знати, в який бік могло обернутися, яких енергії зараз треба було дати вихід, зв'язавши з собою злочином проллятої крові. І тут знову несамовито однакова метода!

Хвильовий в *«Я (романтика)»* пише, що «єдина дорога до загірних озер» комуни вела його героя через труп матері; лише піднісни на неї руку, міг український комуніст довести свою лояльність Москві. Той самий мотив у Сосюри, який мусить іти «на тихі води далекої комуни» не інакше, як «через кістки» свого народу. Так само українець-большевик у *«Смерти»* Антоненка-Давидовича: «І тоді, – звиряється, – коли перед очима з'явиться їхня кров, коли кров повстанців... хоч раз упаде на мою голову, заляпає руки, – тоді всьому тому кінець. Тоді Рубікон буде перейдено. Тоді сміливо, без вагань, можна буде самому собі сказати: я большевик». Звідки ся потворна ідея настирливо повторюється у трьох таких маркантних советських письменників, а може, і в інших? Їхня власна вона чи нав'язана ззовні? Мабуть, нав'язана. І про се якраз свідчить автор *«Історії Русів»*, свідчить, що й тоді домогалася Москва *таких самих доказів лояльності*, свідомо ставила недоцільних хитливих галаганят якраз на таку спробу. Читаємо там, як частини українського війська за шведчини були післані в Роменщину для укарання прихильного шведам українського населення: «Виправа на Роменщину мала дві політичні причини... одну покарати роменців за те, що прийняли до себе на квартири шведську армію..., а другу – *випробувати, як на пробнім камені, вірність і ревність військ малоросійських*», доручивши їм кайнову роботу. «І сі війська, неначе приголомшені й обезумлені, з зажмуреними очима і зі скам'янілим серцем руйнували... свою ж таки невинну братію» (С. 213)... Як матір або повстанців – герої советських авторів. Те саме вимагала від них за Полтави, що й від героїв Хвильового, Антоненка-Давидовича й Сосюри за наших часів Москва, і так само й сьогочасні «приголомшені й обезумлені» сю роботу виконували. Чортівська метода Москви лишилася та сама, що двісті тридцять літ тому. І та сама ціль – сплюгавити душу, обплювати її, спідлити – була в намірі Москви.

Не бачили тої методи представники теперішньої демократичної еліти, але так ясно бачили її мазепинці!

7. *Яке мало бути ставлення вільного народу до сеї тиранії?* На се автор *«Історії»* дав таку саму відмінну від передвоєнного покоління ХІХ віку відповідь. Супроти сих «кайданів рабства й неволі», «лучче, аніж їх зносити, бути нам

у *всегдашних бранях за вольность*» (С. 99). Се голос поколінь Орликів, Гордієнків, Полуботків і Калнишевських.

Проти кого мала вестися ся «всегдашня брань»? Ціла офіційна ідеологія драгоманівства вважала за недопустиму ересь говорити про боротьбу з Московщиною, навіть у минулім. Добрий тон затрутого соціалістичним дурманом покоління дозволяв говорити лише про боротьбу з царатом, із режимом. Борцем *лише* проти царату був Шевченко, борцем *лише* проти царату був Мазепа... Як же ж инакше задивлявся на се автор *«Історії»!* В уста мазепинця Полуботка в його позвах з Петром він вкладав ціле політичне «вірую», яке міцно мусить шокувати недобитків демократичного століття. Коли пізніші демократи пятакали про галузки одного народу, він говорить про «наш *народ*» і (до Петра) про «твій *народ*». Коли демократи розводилися про вищість і висококультурність росіян, він свій народ ставив далеко вище від народу Петра, що «ледве вийшов із хаосу», «смутного времени», зі стану повного «нічтожества» і який він просто вважав за «мужиків» (С. 229). А «старшини у відповідь Мазепі (що відкрив їм свій намір спомогати Карла XII) заявили, що «потрібна переміна їх становища і що не можна зносити презирство в землі своїй *від народу, нічим від них не лішого*, але нахабного і скорого на всякі зневаги» (С. 204). Мазепинці піднімали повстання не проти царя, а проти народу російського. Себе ж вважали не за касту *лише*, не за верству, але за народ, за *pars pro toto*, за аристократію, що презентувала цілий народ, цілу націю, яку автор *«Історії»* відрізняє від люду. В їхніх очах їх боротьба з Росією не була як для політиків демократії, боротьбою *верстви з режимом*, *лише нації з нацією*, з яких українську – презентувала козацька старшина, а російську – цар. Не було в них теж і сліду «прометеїзму». Горді за чини своєї нації, вони погірдливо відкидали претензії Москви «уважати козаків за щось рівнорядне з лопарями чи камчадалами».

І, треба завважити, сі слова не були *лише* словами. Хто уважно стежив за перипетіями полтавської епопеї, той знає, що за Мазепою була *майже ціла* – за малими виїмками – *старшина козацька*; хоч правда, з другого боку, що многі із здецидованих мазепинців цілим збігом подій (про які не місце тут говорити) були унерухомлені й перешкоджені виконати свій цілком виразний намір – піти за гетьманом.

8. І полтавський зрив мазепинців не був актом розпачу, ні необчисленим вибриком одчайдухів. Хоч у їхніх споминах жила ще руїна, в яку потрапила Україна «від частих нашествій иноплеменників», ставши ареною «всіх родів губительства і все-сожження, обагрена й напоєна кров'ю людською й вкрита попелом», та все ж не відступали вони від думки «всегдашньої брани». З покоління Розумовського глузує *«Історія»* за те, що «спокійно дожидало подій» або «обітовання Отче *звигше*»; зміну на Україні уявляє він собі не як еволюцію чи утопію-ідилію, *лише* як день Божого гніву, як момент, коли кров, проллята царем на Україні, «*звизеться от рода сього*», і просить, щоб «зілляв Бог чашу гніву *своего*» на прокляту імперію (С. 232).

Автор підводив підсумки Полтавщини, аналізував імперську політику Москви на Україні, її методи і «хвити», перспективу запанування над «вольним народом» нової орди, матеріальної руїни і морального затруття, яке се панування з собою несло. Формулював низку постулатів української політики пополтавської доби, підкреслював погорду представника цивілізованої нації до петрівських зайд; означав боротьбу з ними як змаг народу з народом, змаг довготривалий, накликаючи Божий гнів і помсту історії за кривди і пролляту кров; реабілітуючи тодішню провідну верству козацьку від закиду вузького кастового егоїзму, доводячи, що, йдучи

за Мазепою, вона «шукала лише свободи і ліпшого життя на власній землі своїй і мала про те задуми, властиві всьому людству» (С. 213).

Скільки розуму політичного мали ті наші предки, поки не звиродніли і не обернулися в «малоросійське дворянство». Скільки блискучої спостережливості! Скільки проникливості в осуді й оцінці з'явищ! Скільки гордості за свою породу і скільки погорди до «нижчої» породи насильників! Скільки аналогій має та полтавська епоха з епохою, що настала по тому, як Україну прилучено до імперії змонтованої Ленінім. Аналогій, що свідчать про однаковість і незмінність методів розбудови Петрової імперії і про неминучість змагу з нею, про неминучість гасла «ми або вона».

З *«Історії Русів»* визирає думка, що такий змаг, як кожний історичний змаг кожної нації, має тоді вигляди на успіх, коли веде його народ не в бакунінсько-драгоманівському сенсі «вільних громад» татарських людей, лише в сенсі активної провідної верстви, що його представляє; не тоді, коли ся верства вироджується в демократичну юрбу або в просто посідаючий клас, який людей і богатства краю «на свою привату употребляєт», «в вѣчное и потомственное владѣніе», думаючи не про націю, а про службу «благополучній державі царського Величства». Лише тоді, коли ся верства сповнена тою блискучою думкою, тою волею й тим патріотизмом, які навіть чужинця змушували в козацькій старшині бачити постаті, подібні до постатей Лівія.

ПОЯСНЕННЯ РІДКОВЖИВАНИХ СЛІВ ТА ПЕРЕКЛАД ИНШОМОВНИХ СЛІВ, ВИСЛОВІВ, ФРАГМЕНТІВ ТЕКСТУ

абсентуватися (від франц. *absenter* – відлучатися) – бути відсутнім, не з'являтися

абсольтентка – випускниця навчального закладу

авгури – жерці, які, спостерігаючи блискавки та інші явища природи, польоти й поведінку птахів, угадували волю богів і провіщали майбутнє

авось небось (рос. *авось да небось*) – якось воно буде

авто-да-фе – аутодафе (португ. *auto da fé* – акт віри) – оголошення й виконання вироків інквізиції, зокрема спалення на вогнищі

адорация – глибока пошана; обожнення, культ

адоратор – шанувальник, обожнювач

акцес – участь; приєднання

Алексеев син – цар Пётр Алексеевіч

алюр (франц. *allure*) – хода; манера, звичка

анальфабет – неписьменна людина; невіглас, неук

Антанта (від франц. *entente* – згода, початок виразу франц. *Entente cordiale* – сердечна угода) – військово-політичне угруповання, основними членами якого були Великобританія, Франція і Росія, створене в 1904–1907 роках

антецедент – тут: попередник

антиципувати – заздалегідь складати уявлення про щось

апаш (франц. *apache*) – хуліган, бандит

апологія – відвертий, беззастережний захист

апостата – відступник

апотеоза – апофеоз, прославляння, звеличення

атентат – замах

афірмативний – стверджувальний

базаровський (тип) – від прізвища нігіліста *Базарова* – головного персонажа роману І. С. Тургенева «Батьки і діти»

бар (рос.) – родовий відмінок множини рос. іменника *барин* – пан

Баратарія – легендарний острів багатьох середньовічних легенд

барш (польськ.) – борщ

баскак – монголо-татарський воєначальник, урядовець і намісник золотоординського хана; збирав данину і проводив облік населення в завойованій країні

бастардизм – від слова *bastard* (ісп. *bastardo*) – істота, що народилася від схрещування організмів, належних до різних родів або видів

батьюшка (рос.) – слово, яким називають попа і звертаються до нього у Російській Православній Церкві

без озву – без відповіді, мовчки

безличність – безсоромність, безстыдність

бляга (польськ.) – похваляння, брехня, вигадка

бранжа – галузь

бомбастичний – пишномовний, високомовний

бросовий товар (рос.) – товар, який викидають на продаж через його низьку вартість, непридатність тощо

Букарешт – Бухарест

Валаамова ослиця – ослиця пророка Валаама, зупинена ангелом, яка несподівано заговорила людською мовою на знак протесту проти побоїв; *перен.* про покірну, мовчазну людину, яка несподівано висловила свою думку, протест

Вальпургієва ніч – ніч з 30 квітня на 1 травня, поганське свято початку весни у давніх германців, під час якого начебто відбувався відьомський шабаш. Згодом із цим святом збігся день пам'яті католицької святої Вальпургії. *Перен.:* розгульна вечірка

вандрувати – мандрувати

вархол (польськ.) – заколотник, баламут, пліткар

вар'ят – божевільний, психопат, навіжений

вербалізм – намагання за великою кількістю наукових термінів приховати відсутність глибоких знань і змістовної думки

великий корсиканець – Наполеон Бонапарт

вивротови (польськ. *wywrotowy*) – підривний; диверсійний

виемансипуватися – вивільнитися, виокремитися

виладування – розвантаження

вирід – виродок

витична (польськ.) – напрямна, визначальна, директивна (лінія)

віватувати (від лат. *vivat* – хай живе) – вітати вигуками

вівісекція – живорізання; розтин тіла під час дослідів на живих тваринах

вігілянтес (лат. *vigilant* – пильний; той, що не спить) – охоронці, сторожі

відворот – відступ

відірваний – тут: абстрактний

відпоручник – представник

вікторія – перемога

воловодитися – тягатися

Володимир Ілліч – тут: Ленін

воляп'юк – волапюк, штучна мова, створена 1879 р. німецьким католицьким священиком Йоганом Мартином Шляером

вотум (лат. *volunt* – бажання, воля) – думка, виражена шляхом голосування

встрикування (польськ. *wstrzykiwanie*) – впоркування

в чьом делю (рос.) – у чому річ

вьоска ойчиста (польськ. *wioska ojczysta*) – рідне, батьківське, отче село

гайя сцієнца (італ.) – весела наука

галапасництво – дармоїдство, паразитизм

галліканізм (від лат. *gallicus* – галльський) – сукупність церковних, політичних і правових доктрин у XIII–XIX ст. з обґрунтуванням особливого становища Французької католицької Церкви щодо папства; також особливий устрій, звичаї, привілеї і статус Католицької Церкви у Франції

гандель (нім. *Handel*) – торгівля, торгові операції

гетера – в античній Греції неodrужена жінка вільного способу життя, яка привертала увагу чоловіків освіченістю й артистизмом

горендальний – жахливий, обурливий, нечуваний

Горгона – у давньогрецькій міфології страшна жіноча істота, від погляду якої кам'яніло все живе

горожанський – громадянський

гохштаплер (нім. *Hochstapler*) – шахрай, аферист, авантюрист

Галаган Гнат – козацький полковник, який 1708 р. зрадив гетьмана Мазепу і перейшов на бік Петра I, а 14 травня 1709 р. допоміг царським військам зруйнувати Стару Січ. За це отримав від Петра I великі земельні володіння

гаудіум (лат. *gaudium*) – радість, утіха, задоволення

гдирання (польськ. *gderanie*) – бурчання, вуркотання

глеба (польськ. *gleba*) – ґрунт, земля

даймон – латинізована форма грецького слова *δαίμων*, що використовується на позначення демонів у давньогрецькій релігії, міфології, та філософії

дактилографка – друкарка

девоцтво – святенництво

дев'ятдесятий – дев'яностий. У «Словарі» Б. Грінченка слова *дев'яносто* немає, є тільки *дев'ятдесят*

дезагрегація – розпад, дезінтеграція, розподіл на складові частини

деліріум – порушення свідомості людини за деяких інфекційних отруєнь (зокрема, алкоголем), запальних уражень головного мозку тощо. Виявляється в маренні, галюцинаціях

«Держава – це я» – цей вислів приписують королеві Франції Людовікові XIV де Бурбону (1638–1715), прихильникові засад абсолютної монархії та божественного права монархів

десперація – відчай, безнадія

десператський – нестямний, ризикований, небезпечний

«Дзєннік Львовскі» (польськ.) – «Львівський щоденний часопис»

дефетист (франц. *défaitiste*) – пораженець, капітулянт

дефетистичний – поразницький; від *дефетизм* – поразництво, невіра в успіх; передрікання поразки

дитирамб – дифірамб

долой (рос.) – геть

дописувати (з польськ.) – виправдовувати надії

дорпатський – від топоніма Дорпат – однієї з історичних назв естонського міста Тарту

дофін – від XIV ст. титул спадкоємців французького престолу; скасований 1830 р.

егаліте (франц. *l'égalité*) – рівність

едукація – виховання й освіта

ексгібіціонізм – форма сексуальних відхилень, коли досягнення статевого збудження і насолоди реалізується шляхом демонстрації статевих органів особам протилежної статі поза ситуаціями статевих контактів

елекційний – виборний. У Республіці Польській (Речі Посполитій) короля обирали

еманація – витікання, випромінювання

емерит – пенсіонер

енцикліка – основний документ із різних питань, адресований вірянам, єпископам, архієпископам, що ним Папа звертається до Католицької Церкви

еремитство – пустинництво

ерупція – виверження; спалах

есенція (лат. *essentia* – суть) – тут: ліпші люди, еліта суспільства

еспрі (франц. *esprit*) – дух; розум

етаблювати (франц. *établir*) – засновувати, встановлювати, влаштовувати

ефемерида – комаха-одноденка

єсєнь (польськ.) – осінь

живе срібло – ртуть

з полудня – з півдня

з'єднати собі опінію (з польськ.) – привернути на свій бік громадську думку

застінковий (польськ. *zaściankowy*) – малопомісний (шляхтич); провінційний, закутковий, відсталий

забор (польськ. *zabor*) – окупація, загарбання; агресія

заборчий (польськ.) – окупаційний, загарбницький; агресивний

займанщина – тут: захоплена чужинцями земля

закуси (польськ. *zakusy*) – підступи, зазіхання, інтриги

збавителька (з польськ.) – рятівниця

згіршений (з польськ.) – шокований; обурений

здезавуювати – тут: повідомити про спростування повідомлення

здрайця (польськ.) – зрадник, запроданець

зеспала з тлумем (польськ.) – єднає з натовпом

зесполєне з тлумем (польськ.) – об'єднання з натовпом

зецер – набірник

зквітувати (з польськ.) – відповісти, відплатити

змора – виснаженість, втома

знаки наведення – лапки

«Зораний переліг» – рос. «Поднятая целина» (роман М. А. Шолохова)

зрабував – пограбував

зревольтований – збунтований

зрізницьований – диференційований

ігноранція – необізнаність, незнання, невігластво

Іван IV – цар Московський Іван Грозний

ігнорант – невіглас

ідіосинкразія – хвороблива реакція, що виникає в окремих людей на подразники, які в більшості інших не викликають подібних реакцій

ізуверскій (рос.) – бузувірський

інвазійний – прикм. від *інвазія*

інвазія (від лат. *invasio*) – напад, навала, вторгнення, нашествя

індекс – тут: список

індетермінізм (лат. *indeterminatus* – невизначений, необмежений) – філософське вчення, що заперечує об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства і людської психіки, необхідний і закономірний зв'язок між ними

інтелігенція – тут: розум, тямущість, кмітливість

іредентист – прихильник політичного об'єднання роз'єднаних частин нації

іритуватися – дратуватися, злитися, сердитися

йозефінізм – йосифінізм, від імени австрійського монарха Йосифа II (1765–1790), який у дусі просвіченого абсолютизму істотно реформував Церкву, ліквідувавши понад 400 монастирів, створивши Освітній фонд (з майна забороненого чину Єзуїтів) для оплати вчителів народних шкіл, заклавши Релігійний фонд для оплати священників та утримання духовних семінарій (у т. ч. *Barbareum* у Відні для греко-католиків), зрівняв у правах різні конфесії

казання – проповідь, повчання

казьонний (рос.) – належний державі; який існує за рахунок державної скарбниці

- калоскагасія** – калокагатія (давньогрецьк. *καλὸς καὶ ἀγαθός* – «прекрасний і гарний», «красивий і добрий») – гармонійне поєднання фізичних (зовнішніх) і моральних (душевних, внутрішніх) рис, досконалість особистості як ідеал виховання людини
- калькуляція** – обчислення, розрахунок
- каналія** – шахрай, шельма, бестія, пройдисвіт
- капарство** – погана праця, партацтво; нужденне життя, злидні
- капарське** – бідацьке, злиденне
- карабеля** (польськ. *karabela*) – карабела, тип шаблі, поширеної серед польської шляхти у XVII–XVIII ст.; мала руків'я у формі «орлиної голови», з загненою донизу головою
- карбонари** – карбонарії (італ. *carbonari* – вуглярі), члени таємної політичної організації початку XIX ст. в Італії, які боролися за її самостійність та соборність
- кармін** – яскраво-червона фарба
- карність** – дисципліна
- квалітативність** – якісність, якісний аспект явищ
- квітизм** – містично-споглядальне ставлення до дійсності, цілковите покладання на волю Божу, байдужість до добра і зла; пасивність
- кейф** (від арабськ. *كيفية* (*kīf*) – («неробство, відпочинок») – відпочинок після обіду з кавою або палінням; присмне неробство і відпочинок
- кертиця** (діял.) – кріт
- киринник** – безладна, нехлюйна людина, нехлюй; халтурник, бракороб
- кириня** – безлад
- кінська курація** (з польськ. *kuracja końska*) – лікування дуже сильними засобами, «кінськими дозами»
- кітлувати** – клекотати
- клеймити** (з рос.) – таврувати, плямувати
- кнут** (рос.) – батіг
- Ковно** – Каунас, столиця міжвоєнної Литви
- козли** (рос.) – передок (сидіння в екіпажі)
- колідувати** – суперечити, не відповідати
- комасація** – ліквідація посмужности для збільшення земельних ділянок; поєднання в одне ціле, концентрація
- коммі** – комівояжер, роз'їзний торговий агент, що займається збутом товарів
- конвент** – найвищий законодавчий орган Франції в 1792–1795 рр.
- конгрегація** – об'єднання католицьких монастирів
- Конгресівка** (польськ. *Kongresówka*) – Польське королівство (рос. Царство Польское), створене на основі російсько-австрійсько-пруського трактату, який увійшов до кінцевих постанов Віденського конгресу 1815 р. Пізніше так називали польські землі, що належали до Росії
- кондомініум** – спільне володіння одним об'єктом
- кондотьєр** – керівник найманого військового загону в Італії XIV–XVI ст.; *перен.* людина, готова за плату битися за будь-яку справу
- конкордат** – угода між папою Римським як главою Католицької Церкви і певною державою; регулює правове становище Церкви в цій державі та її стосунки з папським престолом
- конкубінат** – позашлюбне співжиття
- консеквентно** – послідовно
- консеквенція** – наслідок, результат
- консумція** – споживання
- контемпліаційний** – споглядальний

контрагент – сторона в договорі

косоворотка (рос.) – сорочка з боковим розрізом для шиї

кострище – вогнище

кошон (франц. cochon) – свиня

креатурний – від *креатура* – ставленик впливової особи, слухняний виконавець її волі

кресовий (польськ. *kresowy*) – окраїнний, кордонний, обміжний

кулацтво (з рос.) – куркульство, заможні селяни, які вміли і любили працювати. Цілковито як клас знищене радянською владою, що призвело до перманентної кризи сільського господарства

кулич (з рос.) – паска

Куомінтанг – Гоміньдан Китаю, Китайська Націоналістична партія

купелі – водні курорти

куча – хлівець, невелике приміщення для тварин (здебільшого свиней) і птахів

ландскнехт – продажний вояка, найманець

лахи – *зневажл.* одяг

легіслатура – законодавчий орган

литвак, літвак – білоруський єврей

лічниця – лікарня

логізант – людина, яка в міркуваннях керується правилами логіки як наукової дисципліни

люка – прогалина, лакуна, порожнє (незаповнене) місце тощо

люксус – розкіш; комфорт

ляїк (польськ.) – мирянин; дилетант, профан

маєстат – величність

мазур – мазурка (танець)

мандарин – європейська назва високих чиновників у старому Китаї

маратонський – марафонський

маркантно (нім. *markant*) – помітно, яскраво, характерно

мегаломан – людина з манією величності, що спостерігається за маніякально-депресивного психозу

миза – розташована окремо за містом садиба з сільськогосподарськими будівлями

міліє (франц. *milieu*) – середовище, оточення, сфера

мілітанс (лат.) – тут: войовнича

мімеограф – апарат для отримання незначної кількості відбитків з тексту, виготовленого у вигляді трафарету з провоскованого паперу

мір (рос.) – російська селянська община

Містраль – провансальський поет і лексикограф Frederic Mistral (1830–1914), організатор руху фелібрів, які відстоювали права окситанської (провансальської) мови та літературну самобутність Провансу

Мойра – в давньогрецькій міфології були три богині долі – мойри, сестри Клото, Лахесіс, Атропос. Вони, старі жінки, прядуть нитку людського життя; *перен.* доля, фортуна, приречення

молів – родовий відмінок множини слова *міль*

моцний – міцний, сильний

морг – міра площі ~ 56 арів

мурга (польськ.) – селюк; груба, неотесана людина

муринський – негритянський

мус – іменник від дієслова *мусити*

- на всі землі** (діял.) – на всій землі
- наворот** (діял.) – повернення
- нав'язуючи до** – тут: привертаючи увагу до
- на гвалт** (потрібний) – вкрай (потрібний)
- напрасний** (діял.) – раптовий, несподіваний; несправедливий
- народний комісаріят** – так у перші десятиліття більшовицького режиму називали міністерство в СРСР
- «Наканунѣ»** (рос.) – «Напередодні»
- наративний** – розповідний
- нашкіцувати** – накинути, окреслити
- нап'ягнувати** (польськ. *napiętnować*) – гостро засудити, скритикувати
- начасний** – який є на часі, своєчасний
- невідкличний** – обов'язковий для виконання
- невідь** – невідомо
- неглиже** – ранковий домашній одяг; недбалий одяг або вигляд
- неделание** (рос.) – неробство, бездіяльність
- недошлий** (польськ.) – незрілий, недоношений
- нездецидований** (польськ.) – такий, що не може ухвалити рішення
- Немезида** – Немесида; у давньогрецькій міфології крилата богиня помсти, відплати, що карає за порушення суспільних і моральних норм; *перен.* відплата, помста, кара за злочин
- непополитий** – не плебейський
- неприєднаний** – тут: незгідливий, непоступливий
- не рехт** (нім. *recht*) – неправильно, негарно, не підходить
- несамовитий Орландо** – герой однойменної лицарської поеми Лодовіко Аріосто (італ. *«Orlando furioso»*, перша версія 1516 р.), яка помітно вплинула на розвиток європейської літератури Нового часу
- ничего** (рос.) – нічого
- нірвана** (санскр.) – стан повного спокою; знецілення
- номад** – кочовик
- нотабль** (франц. *notable*) – значний, видатний, знаменитий; нотабль, почесна особа, знатна особа
- ноторичний** – закоренілий, невивірний, упертий, явний
- обіход** (рос.) – вжиток
- обіходщина** (рос.) – побутово-звичаєва закостенілість
- оболоки** – хмари
- обсервувати** – спостерігати
- обходи** (польськ.) – святкування
- огоновщина** – від прізвища відомих галицьких учених та громадських діячів братів Огоновських
- одідичений** – успадкований
- Оксидент** – Захід
- ординація** – статут, положення
- Ормузд** – він же Ахура Мазда, Ормазд, «Господь Мудрий», проголошений засновником зороастризму Заратустрою єдиним Богом і батьком Аші (праведности-істини) – законом, за яким розвивається світ, покровителем праведної людини і главою всіх сил добра
- ортодоксія** – правовірність (православність), неухильне дотримання певного вчення, поглядів

осібняк – індивід, особа

оспалість – сонливість, сонність; млявість, лінивість, повільність

офензива – наступ, напад

офіція – офіційні чинники

охлап (польськ.) – недоїдки, залишки

пактувати – домовлятися, провадити перемовини

паліатив – захід, що не забезпечує повного розв'язання проблеми

панюшитися – порядкувати, розпоряджатися, верховодити

паризьке убивство – вбивство у Парижі Симона Петлюри С.-Ш. Шварцбардом

парій – парія, людина з касти парайян, однієї з нижчих каст недоторкуваних в Індії;
перен. пригноблена, безправна людина

пароксизм – сильний приступ хворобливого стану; *перен.* гостра форма переживання якогось почуття: гніву, сміху тощо

пахабный мир (рос.) – паскудний мир

Пацифік – Тихий океан

пенетрація – проникнення

пепесівка – членкиня ППС (Польської Партії Соціалістичної)

первісток – тут: начало

передновок – час перед новим урожаєм (звичайно голодний)

пересаджувати – перебільшувати

пересадний – перебільшений

перське око – давня розмовна назва для скляного протеза ока, який залишався нерухомим, а випадкове відбиття світла від його поверхні створювало враження моргання з якоюсь метою. Як фразеологізм означає спокусливий погляд на особу протилежної статі

петент – відвідувач, прохач

петисери (франц. *pâtisserie*) – заклади громадського харчування з широким асортиментом кондитерських виробів

петрифікація – скам'яніння

Філіп – тут: цар Філіп II Македонський, діяльність якого загрожувала державним інтересам Афіні, але не всі громадяни цього міста-держави були готові встати на боротьбу проти нього. Бачачи це, знаменитий оратор Демосфен говорив: «Зрозумійте, що боротьба ведеться за останню ставку. Нехай загальна ненависть провадить душі, продані Філіппові, під меч ката»

писовня (з польськ.) – правопис, орфографія

підбій – завоювання, загарбання

Пітія – Піфія, жриця у храмі Аполлона в Дельфах, яка передрікала майбутнє; *перен.* особа, що робить нечіткі, двозначні висновки

плут (рос.) – шахрай, махляр, крутар

подвійна монархія – Австро-Угорщина; Австрійська імперія Габсбургів 1867 р. була перетворена на двоєдину державу, в якій австрійський цісар (імператор) був одночасно угорським королем, а Угорщина вважалася суверенною частиною держави

поземно – горизонтально

позірно – уявно, для вигляду

познанка – мешканка м. Познань

позори – несправжні уявлення, симуляції, речі про людське око тощо

полатайко (*діял.*) – лихий, поганий швець або кравець

помадковий – тут: солодкуватий

помивачка (польськ.) – мийниця (посуду)

помішання – божевілля

поневолі (рос. *поневоле*) – мимоволі, мимохіть, несамохіть

попис (з польськ.) – показ, демонстрація, хизування

порозборовий – який виник чи існував по «розборах» Польщі, тобто після втрати нею незалежності і розчленування між Росією, Австрією та Прусією

поручати – тут: ручатися, брати на поруки

посесія – нерухомий маєток, землеволодіння, домоволодіння

посол – тут: депутат

потрафити – зуміти, спромогтися

потьомкінські села – хитрий царедворець князь Г. О. Потьомкін, бажаючи показати Катерині II в 1787 р «процвітання» нещодавно приєднаного до Росії краю, наказав спорудити на берегах Дніпра декоративні села, палаци, фортеці, які мали «справжній» вигляд, зігнати святково вбраних селян і т. ін. Вислів уживається у значенні «окозамилування по-російськи»

правильник – система правил поведінки членів певної соціальної структури

прелат – почесна назва вищого католицького духовництва (кардинала, архієпископа, єпископа тощо)

прелегент – лектор, доповідач

пренумерата – передплата

претекст – привід

прецизний – високоточний

прецизність – прецизійність, висока точність

причинок – додатковий матеріал, додаткові дані, деякі дані

провансальство – від назви корінних мешканців французької провінції Прованс (*Provençe* – букв. провінція), яка колись була королівством (IX ст.), згодом графством (X–XV ст.) у складі Священної Римської імперії, мала блискучу культуру, а після приєднання до Франції (1481р.) перетворилася на край відсталих провінціалів, бай-дужих до свого героїчного минулого, своєї культури і мови

проречистий – красномовний

проскрибований – вигнаний, засуджений, заборонений

простопадно – прямовисно, вертикально

психе (грецьк. *ψυχή*) – душа

равт – раут, урочистий званий вечір без танців; прийняття

райзендер (нім.) – бездомний жебрак, волоцюга

рапідний – від лат. *rapidus* – швидкий, стрімкий, бурхливий

ревідований – ревізований, підданий ревізії, переглянений

револьтувати – бунтувати

резерва – стриманість; з **резервою** – стримано, холодно, обережно

реймент – командування, управління

рекапітулювати – коротко повторювати (зміст); резюмувати

реконвалесцент – той, що видужує

«**Рерум Новарум**» (лат.) – «Нові речі (явища)»

респект – пошана, повага

реститувати – поновити в попередньому правовому становищі

рефрактер (франц. *réfractaire*) – непокірний, норовистий

рогожа – цупка плетена з личаних стрічок тканина; груба полотняна матерія з шашковим переплетенням ниток

розпаношитися – дуже поширитися

роз'юшений (польськ. *rozjuszony*) – розлючений, роздратований, осатанілий

Руже де Ліль – Клод Жозеф Руже де Ліль, французький поет і композитор, автор революційного славня «Марсельєза» (1792)

рутени (лат. *rutheni, ruteni*), або рутенці – русини, багатомова назва українців, відома вже у хроніках XI–XII ст. (*Rex Ruthenorum* в *Annales Augustani*, 1089; *Mare Rutenum* у Гельмольда; *Ruteni* у Саксона Граматика та ін.); у XV–XVII ст. європейці цією назвою відрізняли українців від московитів (*Moskouitae*)

рушади – рокування

садукеї – релігійно-політична течія аристократично-священницької верстви у Юдеї в епоху Другого Храму (530 до н. е. – 70 р.). Визнавали тільки писаний закон Мойсея, дотримувались консервативної лінії в релігії і державі, обіймали священницькі, військові та адміністративні посади

самоотверженність (рос.) – самовідданість

санкюлоти – революційно налаштовані бідні люди в Парижі під час Великої Французької революції

сатисфакція – задоволення

сафандула – розтелепа, мамула, тюхтій, вайло, телепень

сексот (рос.) – скороч. від *секретный сотрудник* – таємний співпрацівник; так в СРСР називали ненависних інформаторів ГПУ, НКВС, МДБ, КДБ

сипай – наймані колоніальні війська в Індії у XVIII – перш. полов. XX ст., створені з місцевого населення. Становили значну частину британської колоніальної армії

сієста – в Італії, Іспанії, Латинській Америці післяобідній відпочинок

скопці – чоловіки, піддані кастрації; члени релігійної секти, яка вважала кастрацію богоугодною справою

скопчество (рос.) – див.: *скопці*

скритовбійник – таємний убивця

скуплення (польськ. *skupienie*) – зосередження

слабниця – лікарня

сменовіхівський – від *сменовеховство* (рос.) – ідейно-політична течія, що виникла в 20-і роки XX ст. в російській еміграції. Назва – від збірника статей «Смена вех» (Прага, 1921), в якому йшлося про примирення і співпрацю з Советською Росією, оскільки большевицька влада начебто вже «переродилася» і діє в національних інтересах Росії

спацифікований (з польськ.) – упокорений пацифікацією, тобто жорстокими каральними акціями, які проводилися у міжвоєнній Польщі на окупованих нею землях Західної України

співзвук – приголосний (звук)

сповидний – оманливий

сподні – штани

спроневірюваний – вимушуваний до зневіри

спроневіряться – зневірюватися

среда (рос.) – середовище

станьчики (польськ. *stańczycy*) – політичне угруповання у західній (польській) частині Галичини, яке виникло в 60-их роках XIX ст. Назва походить від Станьчика – блазня XVI ст., фіктивні листи від якого публікувало це консервативне угруповання. Станьчики звинувачували польський народ за втрату незалежності, схильність до анархії, висловлювалися за співпрацю з австрійською владою. Вони домінували в Польському представництві австрійської Державної Ради. Поборювали революційні тенденції, з засторогою ставилися до політичної емансипації селянства та робітництва

- старорутенство** – погляди і настрої «старих русинів» – консервативної галицької (до 1849 р. до Галичини належала і Буковина) еліти, головно духівництва, яка цілковито підтримувала австрійську владу, Греко-католицьку Церкву, українство отожднювала з Галичиною, зверхньо ставилася до простого народу
- ставити чоло** (з польск. *stawiać czolo*) – виявляти спротив, боротися
- стопа** – тут: рівень (життя)
- субмітуватися** – підкорятися
- субсидіарний** – від *субсидія* (лат. *subsidium* – допомога, підтримка), допоміжний
- сугубий** (рос.) – здвоєний, удвічі більший, подвійний
- сукцесування** – успіхи у справах, у житті загалом
- супонувати** – припускати; вважати, гадати
- супремачія** – перевага, переважання, гегемонія
- суть** – давня форма третьої особи множини теперішнього часу дієслова *бути*; у сучасній мові їй відповідає форма *є*
- сфінкс** – у давньогрецькій міфології крилате чудовисько з головою жінки і тулубом лева
- тандета** (польск.) – дешевина, мотлох
- тарасівці** (Братство (Братерство) тарасівців) – таємна організація свідомих українців, речників українського національного активізму з самостійницькими тенденціями (на відміну від несвідомого малоросійства й аполітичного «українофільства»). Засноване 1891 р. під час відвідин могили Тараса Шевченка
- тартюф** (франц. *Tartufe*) – тип лицеміра, святенника й ошуканця з однойменної комедії Ж.-Б.Мольєра
- татарські люди** – хліборобське населення на східному Поділлі та південно-східній Волині у сточищах р. Случі, Тетерева і Бога, яке, разом зі своїми володарями, болохівськими князями, 1240 р. під час походу Батия на Угорщину піддалося татарам і зобов'язалося (за словами літописця) «сіяти для них пшеницю і просо». Попри татарську опіку над ними, Данило Галицький здійснив кілька вдалих каральних походів (1241, 1254–1255) на татарських людей
- тестамент** – заповіт, завіт
- товариський** (польск. *towarzyski*) – світський, узвичаєний у порядному товаристві
- толстовство** – релігійно-етична суспільна течія в Росії наприкінці XIX – на початку XX ст., яка виникла під впливом учення Л. Н. Толстого. Основи толстовства викладені у творах письменника «Сповідь», «У чому моя віра?», «Крейцера соната» й ін.
- тевтони** – германські племена, які у II ст. до н. е. разом із кимврами вдерлися в римські володіння і в 102 р. до н. е. були разбиті римським полководцем Г. Марієм. Пізніше тевтонами часом називали германців загалом
- термідор** – 11-й місяць (19/20 червня – 17/18 серпня) французького республіканського календаря, що був чинний від жовтня 1793 до січня 1806 р. Цим словом називають також переворот, внаслідок якого була ліквідована якобінська диктатура; *перен.* будь-яка реакція проти завоювань революції. Л. Троцький називав термідором прихід до влади Й. В. Сталіна
- токмо** (старосл.) – тільки, лише
- толерування** – терпиме ставлення
- торі** (англ. *tory*) – партія консерваторів в Англії; слово використовується як скорочена назва цієї партії та її членів
- торністр** (нім. *Tornister*) – вояцький наплічник
- трегубий** (рос.) – з трьома губами або з розтятою від природи верхньою губою; протрійний. *Воздам тебе сугубо и трегубо – Віддам тобі вдвічі і втричі*

тройка (рос.) – екіпаж, запряжений трьома кіньми

тузин – дванадцять штук

туман – тупа, обмежена людина, невіглас

узгляднювати – брати до уваги, зважати на

улеглість – піддатливість, покірність

ульстерці – ірландці – мешканці Ольстеру (англ. *Ulster*), значна частина яких посідає проанглійські, юніоністські позиції; так в Україні поч. ХХ ст. називали проросійських мешканців

умлівіч – вмить, на млі ока (в мить моргання ока)

УНДО – Українське народно-демократичне об'єднання, найбільша українська політична партія на Західній Україні у міжвоєнну добу. Стояла на платформі соборності й державности України, демократії й антикомунізму. Боролася проти легалізації чужого панування, за виконання Польщею її міжнародних і конституційних зобов'язань щодо українських земель

унікат – унікум

ураза – образа

уроєння (польськ. *urojenie*) – ілюзія, химера; манія; мрія

усовершення – вдосконалення

уступ – частина тексту, абзац, уривок

уходити – вважатися

учинний – діяльний, активний; від *учин* (*вчин*) – діяння

ущуплення – звуження, скорочення, обмеження

фабіянець – член англійського реформістського товариства (засн. 1884 р.), названого за ім'ям римського державного діяча і полководця Фабія Максима на прізвисько Кунктатор (Повільний) – прихильника очікувальної тактики, якої дотримувалися й англійські фабіянці

фавстрехт (нім.) – кулачне право

фармер (англ. *farmer*) – тут: селянин

фасцинуючий – чарівливий; такий, що заворожує

фатерлянд (нім.) – вітчизна, батьківщина

фоброніанізм – потужний рух у Римо-католицькій Церкві в Німеччині у другій половині ХVІІІ ст., спрямований на націоналізацію католицизму

феллах (арабськ. *حالف*) – фермер або селянин у країнах Близького Сходу

філіпіка – гнівна, викривальна промова, виступ проти когось чи чогось. Від імени македонського царя Філіпа, проти якого виступав знаменитий грецький оратор і політик Демосфен

фінансієра – фінансисти, фінансова верхівка

фірман (від. перс. ферман – указ, веління) – у мусульманських країнах указ султана, шаха тощо

форналь – наймит; конюх

фрапантний (франц. *frappant*) – подиву гідний, дивовижний, різкий, яскравий

фридериціанська доба – доба Фридриха ІІ (Великого), короля Прусії в 1740–1786 рр., який був яскравим представником просвіченого абсолютизму й одним із засновників прусько-німецької державности

фризура – зачіска

хвиг (польськ.) – хватка, прийом, маневр, виверт

хвіст – тут: черга (у крамниці)

хідлі – ходулі

хлисти – російська позацерковна секта, члени якої вважали євангельську науку необов'язковою, виступали за скрайній аскетизм, заборону сім'ї, проте практикували сакральний секс

хосен (діял.) – користь

Цайляйс (нім. *Zeileis*) – засновник «високочастотної терапії» у фізичній медицині; заснований ним лікувальний заклад його імені діє в Австрії й у наші дні

цараністи – члени селянської партії

Цирцея – латинізована форма імені давньогрецької чарівниці Кірки, яка, за Гомером, перетворила частину супутників Одиссея на свиней

цілопалення – всепалення, калька грецьк. *ὀλοκαύστος*. Слово стосувалося жертвоприношень

цісарський розтин – кесарів розтин

ц. к. – цісарсько-королівський; 1867 р. Австрійська монархія стала дуалістичною: цісар Австрії одночасно був королем Угорщини

цяма (з польськ.) – розтелепа

черкаси – так називали українців різні сусідні народи, зокрема татари та московіти, про що вперше повідомив 1245 р. італійський посол П'єтро де Карпіні

чичероне (італ.) – екскурсовод у країнах Західної Європи, переважно в Італії

чорні сорочки – метонімічна назва італійських фашистів за кольором їхніх сорочок

чорнопредільський – прикметник від словосполучення *чорний переділ*. Російське селянство другої половини XIX ст. жило в очікуванні насильного розподілу маєтків великих землевласників. Назву «Черный передел» мав журнал та пов'язане з ним тасмне товариство, члени якого вважали, що експропріація великих землевласників із використанням форми російської общини дасть можливість побудувати соціалізм

чувати (польськ. *czuwać*) – стежити, не спати

шабес – святковий суботній день (шаббат), коли, за четвертою заповіддю Тори, у пам'ять про відпочинок Творця після Його шістьох днів творення світу, євреї не мали запалювати і гасити вогонь, приготувати їжу тощо, тобто відмовлялися від багатьох дій, що виявляють творчу природу людини

шаг – у добільшовицькій Україні дрібна розмінна монета вартістю пів копійки

шалька – чашка терезів

Шлеськ (польськ. *Szląsk*) – Силезія

шлезький (з польськ.) – силезький

шляєр (нім. *Schleier*) – вуаль, фата

шмати – старий, дешевий одяг

шопка – вертеп, ляльковий театр

шпон (польськ.) – кіготь; скоба

шпурнути (діял.) – жбурнути, кинути

штивний – твердий, негнучкий

штука – мистецтво

Юніон Джек (англ. *Union Jack*) – так називають національний прапор Великобританії; інша назва – Union Flag

янки (англ. *yankee*) – назва мешканців Нової Англії, а пізніше американців США загалом

яснополянський далай-лама – Л. Н. Толстой (проживав у родовому поміщицькому маєтку в с. Ясна Поляна Тульської губернії)

à la (франц.) – подібний, на зразок

à la chinois (франц.) – на зразок китайського

à la russe (франц.) – російською мовою

à la tartare (франц.) – татарського штибу

ab antiquo (лат.) – з найдавніших часів

ad hoc (лат.) – до цього, для даного випадку, для цієї мети; спеціально

ad infinitum (лат.) – до нескінченності

Adam Smith (англ.) – Адам Сміт

affirmation (франц.) – утвердження, запевнення, посвідчення

Ah! oui, l'Ukraine, le pays de Mazeppa! (франц.) – Ах так, Україна, країна Мазепи!

alii attributum (лат.) – інших атрибутів

also sprach (нім.) – так сказав

american girl (англ.) – американська дівчина

amour (франц.) – любов, кохання, пристрасть

amourette (франц.) – скоро минуше, швидкоплинне кохання; інтрижка

anno Domini (лат.) – року Божого

Armenleutegeruch (нім.) – запах бідних людей

«Ars magna» (лат.) – «Велике мистецтво»

Art und Weise (нім.) – *букв.* мистецтво і розум; манера дій

Aufklärungswut (нім.) – роз'яснювальний шал

Austriae est imperate orbi universo (лат.) – Австрія є команда цілого світу

aut Caesar, aut nihil (лат.) – *букв.* або Цезар, або ніхто; або все, або нічого; або здобути, або вдома не бути

«Aux pieds du Sinai» (франц.) – «Біля підніжжя Синаю»

aventures galantes (франц.) – любовні пригоди

Baring, Maurice. Russian people (англ.) – *Беринг, Моріс.* Російський народ

Barrès, M[aurice]. Scènes et doctrines du Nationalisme (франц.) – *Баррес, Моріс.* Сцени і доктрини націоналізму

Batault, G[eorges]. Tocquevill et la democratie // «Je suis partout» (франц.) – *Бато, Жорж.* Токвіль і демократія // «Я є скрізь»

Bauer, O[tto]. Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie (нім.) – *Бауер, Отто.* Національне питання і соціал-демократія

Bei dir, Majestat (нім.) – При тобі, Величносте

Benson, Robert Hugh m[onseig]ne[r]. Paradoxes du Catholicisme; trad. de l'anglais par Ch. Grolleau (франц.) – *Бенсон, Роберт Г'ю* монсеньйор. Парадокси католицизму; перекл. з англійської Ш[арля] Грольє

bez różnicy obrządku i narodowości (польськ.) – попри різний обряд і національності

bis (франц. від лат. *bis* – двічі) – вигук захоплення, яким просять повторити виступ

bluff (англ.) – обман, блеф

Bogdanko, Witold. Jan Mazepa (польськ.) – *Богданко, Вітольд.* Іван Мазепа

bons mots (франц.) – правильні слова

Börne, L[udwig]. Menzel der Franzosenfresser (нім.) – *Берне, Людвіг.* Менцель-французожер

bourgeois (франц.) – буржуа, міщанин, обиватель; *іст.* городянин, містянин

«Bourgeois-gentilhomme» (франц.) – «Міщанин-шляхтич»

Briey (франц.) – Бриїо – містечко на північному сході Франції

Brotfrieden (нім.) – хлібний мир

bürgerliche Toiletten (нім.) – міщанські туалети

bürgerliche Tugenden (нім.) – міщанські чесноти

c'est à prendre ou à laisser (франц.) – себто приймайте або залиште; або так, або ні

cant (англ.) – лицемірство, святенництво

carta dilavoro (італ.) – хартія праці

casus (лат.) – випадок, пригода, подія

casus belli (лат.) – формальний привід для оголошення війни

causa finalis (лат.) – остаточна причина

causa sui (лат.) – причина самого(ої) себе

chef d'oeuvre (франц.) – шедевр

Chevtchenko le poète national de l'Ukraine par D. Dorochenko (франц.) – «Шевченко – національний поет України» Д. Дорошенка

chevalier (франц.) – лицар, кавалер; шляхетський титул у феодальній Франції

chic parisen (франц.) – паризький шик

Chinard, Gilbert. La Doctrine de L'Américanisme Des Puritains Au Président Wilson (франц.) – *Шинар, Жильбер*. Доктрина американізму до президента Вільсона

Chinas revolt // «Current History» (англ.) – Китайський бунт // «Актуальна історія»

chronique scandaleûse (франц.) – скандальна хроніка

«Chwila» (польськ.) – «Хвиля»

civis Romanus (лат.) – громадянин Риму

Clemenceau, Georges. Discours de Guerre (франц.) – *Клемансо, Жорж*. Мова війни

Combes (франц.) – Комб, Еміль – французький державний діяч, прем'єр-міністр Франції (1902–1905)

communis opinio doctorum (лат.) – спільна думка докторів

«Considérations sur l'Etat de la Russie sous Pierre le Grand» (франц.) – «Міркування про стан Росії за Петра Великого»

consilio (лат.) – рада

contra (лат.) – проти

contra spem spero (лат.) – всупереч надії сподіваюсь

credo, quia absurdum est (лат.) – вірю, тому що абсурдно. Фраза належить давньоримському філософові Тертуліяну (бл. 160–230)

crescendo (італ.) – *букв.* наростаючи; як музичний термін означає зростання, посилення звучності

cud [над Віслою] (польськ.) – чудо над Віслою; так ейфорично називали поляки свою перемогу над Червоною армією під Варшавою у серпні 1920 р.

cuius regio, eius religio (лат.) – чия влада, того релігія

cum (лат.) – з (*прийм.*)

Curtius, Ernst Robert. Maurice Barrès und die geistigen Grundlagen des französischen Nationalismus (нім.) – *Курціус, Ернст Роберт*. Моріс Баррес і духовні засади французького націоналізму

das dunkle Müssen (нім.) – темне «мусити»

das Erhabene (нім.) – велике, піднесене, шляхетне

«Das Nichts» (нім.) – «Ніщо»

das Russenthum (нім.) – російськість

das Schöne (нім.) – прекрасне, гарне

de la methode de fer (франц.) – метод заліза

- de mortuis nihil nisi bene** (лат.) – про мертвих нічого, хіба що добре
- de Noaile** (франц.) – де Ноай
- Dei gratia** (лат.) – з ласки Божої
- Delteil, J[oseph]. Jeanne d'Arc** (франц.) – *Делтейл, Жозеф*. Жанна д'Арк
- denkt von der Menschheit so gross, dass er darüber in Gefabr kommt die Menschen zu verachten** (нім.) – так високо думає про людяність, що потрапляє в небезпеку зневажливо ставитись до людей
- Der Charakter von Samuel Smiles** (нім.) – Характер Семюела Смайльза
- der freie Mensch ist nicht naidisch, sondern anerkennt das gern, was gross und erhaben ist** (нім.) – вільна людина не заздрісна й охоче визнає все велике і піднесене
- «Der König der Steppe»** (нім.) – «Король степів»
- des hommes raisonnables** (франц.) – розумних людей
- Descartes** (франц.) – Рене Декарт (1596–1650), французький філософ, математик, фізик, фізіолог
- désintéressement** (франц.) – відсутність інтересів; незацікавленість
- deus ex machina** (лат.) – *букв.* бог з машини. У грецьких і латинських трагедіях бог, що за допомогою захованої за лаштунками машини несподівано з'являвся на сцені і розв'язував дію. Звідси – несподівана, але вчасна, доречна поява когось; несподіваний порятунок тощо
- diabolus ex machina** (лат.) – диявол із машини
- die Anfangs Alles war, / die sich das Licht gebahr** (нім.) – спочатку було Все, що світло породило
- «de Auswirkung der von Gott in die Völker gelegten Expansionstriebe** (нім.) – вияви закладеної Богом у народи схильності до експансії
- «Die Kegelschnitte Gottes»** (нім.) – «Конічні перетини бога»
- «Die Literatur»** (нім.) – «Література»
- «Die russische Welt»** (нім.) – «Російський світ»
- Discours sur [la première décade de] Tite-Live** (франц.) – Міркування про першу декаду Тита Лівія
- divide, ut regnes** (лат.) – поділяй, аби владарювати
- dolce far niente** (італ.) – солодке нічогонероблення
- Drang nach Westen** (нім.) – натиск на захід
- dread Poltavas day** (англ.) – жахливий день Полтави
- droits de l'homme et de citoyens** (франц.) – права людини і громадянина
- du sublime au ridicule** (франц.) – від великого до смішного
- dura necessitas** (лат.) – сувора необхідність
- «Dzieci szatana»** (польськ.) – «Діти сатани», назва твору С. Пшибишевського
- «Dzieje grzechu»** (польськ.) – «Історія гріха»
- «Dziennik Kijowski»** (польськ.) – «Київський щоденний часопис»
- ego** (лат.) – я
- «Ein kultur-historisches Zwischending»** (нім.) – «Культурно-історичне ні те, ні се»
- «Епока»** (польськ.) – «Епоха»
- «Eroica»** – «Героїчна» (від грецьк. *ἥρωος* – святий, священний, божественний, звитяжець, витязь) – назва симфонії № 3 мі-бемоль мажор (Op. 55) Людвіга ван Бетговена
- Ecclesia** (лат.) – Церква
- Ecclesia militans** (лат.) – Церква воююча
- Enfin le terme arrive; il court, il vole, il tombe. Et se releve roi** (франц.) – Нарешті кордону досягнуто, він біжить, він летить, падає. І встає королем

- Engel, [Johann] Ch[ristian]. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken** (нім.) – *Енгель, Йоган Крістіан*. Історія України й українських козаків
- ens sociale** (лат.) – суспільна істота
- ergo** (лат.) – отже, тому, внаслідок цього
- esprit** (франц.) – розум; дух
- être** (франц.) – бути, існувати, жити
- ex cathedra** (лат.) – з кафедри; особливо авторитетно, незаперечно
- ex oriente lux** (лат.) – світло зі сходу
- «Explications de Notre Temps»** (франц.) – «З'ясування нашого часу»
- «Fécondité»** (франц.) – «Плодючість»
- felix culpa** (лат.) – щаслива (про)вина
- «Femmes polonaises»** (франц.) – «Польські жінки»
- Fichte, [Johann] G[ottlieb]. Über Machiavell, als Schriftsteller, und Stellen aus seinen Schriften** (нім.) – *Фіхте, Йоган Готліб*. Про Мак'явеллі як письменника і місця з його писань
- fidei defensor** (лат.) – захисник віри
- Flandin, Pierre-Étienne. La Problems social // «Revue de Paris»** (франц.) – *Фланден, П'єр-Ет'єн*. Соціальні проблеми // «Паризький огляд»
- Ford, [Henry]. Moje życie i dzieło** (польськ.) – *Форд, Генрі*. Моє життя і діло
- fortuna variabilis** (лат.) – мінлива доля
- für Keiser und Vaterland** (нім.) – за кайзера і вітчизну
- «Gabriel Schilling Flucht»** (нім.) – «Втеча Габріеля Шилінга»
- Galgenhumor** (нім.) – гумор повішеника, шибеничний гумор
- «Galicya»** (польськ.) – «Галичина»
- Gallarati, Scotti Tommaso. Vita di Dante** (італ.) – *Галляраті, Скотті Томмазо*. Життя Данте
- «Gazeta Narodowa»** (польськ.) – «Національна газета»
- Gemeinwesen** (нім.) – Спільнота, громада, комуна
- gente Ruthenus, natione Polonus** (лат.) – родом русин, національністю поляк
- gentilhomme** (франц.) – шляхтич
- gentilhomme-bourgeois** (франц.) – шляхтич-міщанин
- gentleman** (англ.) – джентльмен, коректна, добре вихована людина
- «Gentlemen prefer blondes»** (англ.) – «Джентльмени віддають перевагу блондинкам»
- Gerade zum Küssen** (нім.) – просто до поцілунків
- «Głos Prawdy»** (польськ.) – «Голос правди»
- Gorgolini, Pietro. Le fascisme** (франц.) – *Горголіні, П'єтро*. Фашизм
- grand mème** (франц.) – навіть великі
- grande horisontale** (франц.) – велика повія
- «Grenade»** (франц.) – «Гранادا»
- Gretchen** (нім.) – зменшувально-пестлива форма німецького жіночого імени Грета
- Grosjean, [Georges]. Le sentiment nationale dans la guerre de Cent Ans** (франц.) – *Гросжан, Жорж*. Національна свідомість у Столітній війні
- grosse welthistorische Leidenschaft** (нім.) – велика всесвітньо-історична пристрасть
- hat** (нім.) – має
- Heft** (нім.) – зошит
- Heine** (нім.) – Гайне, німецький поет, прізвище якого українським правописом передають на російський лад – *Гейне*

«**Hermannschlacht**» (нім.) – «Тевтобурзька битва». Написана 1808 р. драма Гайнриха фон Кляйста про битву між римлянами і германцями в Тевтобурзькому лісі (Північний Райн – Вестфалія) в 9 р. н. е.

Histoire de Charles XII, Roi de Suède / Traduite de Suèdois Mvnsieur Nordberg, J[öran] A[ndersson] (франц.) – Історія Карла XII, короля Швеції / Переклад зі шведської пана *Нордберга, Йорана Андерсона*

hoffähig (нім.) – який має доступ до двору, прийнятий при дворі

home-machine (англ.) – домашня машина

homo europaeus (лат.) – людина європейська

«**Homo Sapiens**» (лат.) – «Людина розумна»

horribile dictu (лат.) – страшно сказати

horror vacui (лат.) – страх порожнечі

ibid, ibidem (лат.) – те саме, там само

idee fixe (франц.) – нав'язлива думка

«**Il principe**» (італ.) – «Князь»; назву цього твору перекладають і як «Володар»

«**Im Palast des Minos**» (нім.) – «У палаці Міноса»

imperare (лат.) – команда

imperium (лат.) – уряд

imponderabilia (англ.) – невловимі чинники; чинники, які складно взяти до уваги

«**In der Tiefe unserer Seele wohnt ein dunkles Müssen**» (нім.) – «У глибинах нашої душі живе темне «мусити»

in effigie (лат.) – у вигляді, тобто в портретному зображенні

in futuro (лат.) – у майбутньому

in infinitum (лат.) – до нескінченності

in medias res (лат.) – букв. всередину речей; у саму суть справи

in rebus politicis (лат.) – у речах політичних, у політиці

index (лат.) – список, показник, перелік чого-небудь

Ireland, W[illiam]. The blot upon the brain, studies in history and psychology (англ.) – *Айрленд, Вільям. Пляма на мозку. Історичні й психологічні студії*

ius episcopale (лат.) – єпископське право (нагляду за церквами)

«**Ivan Mazepa**» (чеськ.) – «Іван Мазепа», назва драми Йосифа Фрича

Jahrhundert von Sarauw, Chr[istian] Frederik Conrad. Die Feldzüge Karl's XII: Ein Quellenmässiger Beitrag zur Kriegsgeschichte und Kabinettpolitik Europa's im XVIII Jahrhundert (нім.) – століття за (книгою): *Sarauw, Крістіян Фредерик Конрад*. Кампанії Карла XII: Першоджерельний внесок до воєнної історії та кабінетної політики Європи XVIII століття

jazz band (англ.) – джаз-оркестр

je m'en fous (франц.) – мені все одно

Jeden tylko jeden cud – / Z polską szlachtą polski lud! (польськ.) – Одне, тільки одне диво – / З польською шляхтою польський люд

jedli, pili i popuszczali pasa (польськ.) – їли, пили і попускали паса

jedyną narodowością, reprezentującą kulturalnie warunki niezbędne do opanowania funkcji autonomji krajowej na terenie Litwy i Rusi, jest istotnie ludność polska (польськ.) – єдиною національністю, що культурно репрезентує умови, потрібні для оволодіння функцією крайової автономії на теренах Литви й Руси, є насправді людиність польська

jenseits von Gut und Böse (нім.) – «по той бік добра і зла»

«**Jungfrau von Orleans**» (нім.) – «Орлеанська діва»

- k. k. Geheimrat** (нім.) – цісарсько-королівський (kaiserliche und königliche) таємний радник
- Kaiserschnitt** (нім.) – кесарів розтин
- Katzentisch** (нім.) – *букв.* котячий стіл; стіл, накритий для дітей, окремо від головного стола; *перен.* убогий стіл, убога їжа
- kędzierzawy** (польськ.) – кучерявий; натяк на Болеслава IV Кучерявого (бл. 1125–1173) з династії П'ястів, який був герцогом Мазовецьким (від 1138 р.) і високим герцогом Польщі (від 1146 р.)
- Kirche, Kinder, Küche** (нім.) – церква, діти, кухня – знамениті «три К» німецької жінки
- króla Sasa** (польськ.) – короля Саса
- «**Krytyka**» (польськ.) – «Критика»
- Kundel domesticus** (нім., лат.) – дворняга домашня (приручена)
- «**Kurjer Poranny**» (польськ.) – «Ранковий кур'єр»
- L'esprit de l'entreprise** (франц.) – дух підприємливості, підприємництва
- L'éternel passé** (франц.) – вічне минуле
- L'Histoire de Florence** (франц.) – Історія Флоренції
- «**L'Humanité**» (франц.) – назва органу Французької Комуністичної партії; може бути перекладена як «Людство» або «Людянність»
- «**La garconne**» (франц.) – «Заслінка»
- «**La mère et les vivantes**» (франц.) – «Море і живі»
- la nation** (франц.) – нація
- La Psychologie de l'Union // «La Revue Catholique des idées et des faits»** (франц.) – Психологія об'єднання // «Католицький огляд ідей і фактів»
- «**La Pucelle d'Orléans**» (франц.) – «Орлеанська дівка»
- la terre et les morts** (франц.) – земля і мертві
- lac Lemman** (франц.) – озеро Леман (Женевське)
- Lasciate ogni speranza** (італ.) – Покиньте всяку надію («Божественна комедія» Данте)
- «**Le derviche**» (франц.) – «Дервіш»
- le feu** (франц.) – вогонь, полум'я, пожежа
- le non agir** (франц.) – бездіяльність
- le pape-roi** (франц.) – папа-король
- «**Le peuple**» (франц.) – «Народ»
- le prince** (франц.) – князь
- le rite ruthene** (франц.) – тут: русинського (українського) обряду
- le suggérer viola le rêve** (франц.) – навіювання сну
- Leiden–Mitleiden** (нім.) – страждання-співчуття
- «**lepiej nie żyć, niż gdyby chłopstwo i talajstwo miało nami rządzić**» (польськ.) – ліпше не жити, ніж мужицтво і набрід мали б нами керувати
- Leroy-Beaulieu, Af[anato]le]. L'Empire des Tsare et les Russes** (франц.) – *Леруа-Больє, Анатоль.* Імперія царів і росіяни
- Les extrêmes se touchent** (франц.) – крайнощі сходяться
- les hommes raisonnables** (франц.) – розумні люди
- «**Les Nouvelles littéraires**» (франц.) – «Літературні новини»
- «**Les Orientales**» (франц.) – «Східні мотиви», збірка віршів Віктора Гюго, натхнена боротьбою греків за незалежність
- les passions** (франц.) – пристрасті
- «**Les trois drames**» (франц.) – «Три драми»
- liberté, égalité, fraternité** (франц.) – свобода, рівність, братерство

l'intelligence (франц.) – інтелект, розум, здатність до мислення; дух; згода, однодумність; сенс, значення

loquitur ex cathedra (лат.) – говорить з кафедри

made in Russia (англ.) – *тут*: створено в Росії

made in Moscow (англ.) – зроблено в Москві

mala fides (лат.) – недобросовісно, нечесно

malum necessarium (лат.) – неминуче зло

manu militari (лат.) – примусово, силою

«**Marche funébre**» (франц.) – «Жалобний марш»

mare nostrum (італ.) – наше море

«**Martin Luther**» (швед.) – «Мартин Лютер», твір Августа Стриндберга

Matthias, L. Bericht über das andere Spanien // «Neue Rundschau» (нім.) – *Матіяс, Л. Розповідь про іншу Іспанію // «Новий огляд»*

Mauvais, André]. Les silences du colonel Bramble (франц.) – *Моруа, Андре. Мовчання полковника Брамбля*

Maurras, Charles. La politique Religieuse (франц.) – *Морра, Шарль. Релігійна політика*

«**Mazepa, la légende et l'histoire**» (франц.) – «Мазепа: легенда й історія»

memento (лат.) – пам'ятай

memento mori (лат.) – пам'ятай про смерть

Mercier, Désiré. Lettres de Son Eminence le Cardinal Mercier au cours du martyre de la Belgique 1914–1918 (франц.) – *Мерсьє, Дезіре. Листи Його Високопреосвященство Кардинала Мерсьє у стражданнях Бельгії 1914–1918 рр.*

Mittelding (нім.) – щось середнє; ні те, ні се

m-me (скорочення *madame*) (франц.) – мадам

M-me du Barry (франц.) – мадам дю Баррі, остання фаворитка короля Людовика XV

«**Mocny czlowiek**» (польськ.) – «Сильний чоловік», назва твору С. Пшибишевського

modus vivendi (лат.) – спосіб життя

motto (італ.) – *букв.* слівце, дотеп; епіграф на початку книги, статті тощо

motu proprio (лат.) – з власної ініціативи

multiplizieren (нім.) – помножити

Mussolini, B[enito]. Discorsi politici (італ.) – *Муссоліні, Беніто. Політичні промови*

my house – my castle (англ.) – мій дім – моя фортеця

«**Myśl Narodowa**» (польськ.) – «Національна думка»

nach besten Wissen und Gewissen (нім.) – мірою найліпших знань і переконань

natione plebea (лат.) – плебейський народ

natura horret vacuum (лат.) – природа боїться порожнечі (здрігається перед порожнечю)

«**Navarin**» (франц.) – поема Віктора Гюго, присвячена перемозі 1827 р. французького, британського й російського флотів над флотом Османської імперії у битві в бухті Наваріно (західний Пелопоннес). Ця перемога над турками стала вирішальним кроком до незалежності Греції

ne irrideant me inimici mei (лат.) – не вороги мої висміюють мене

ne veulent pas désarmer (франц.) – не будуть роззброюватися

nie damy ziemi (польськ.) – не дамо землі

nie kocham Rusi (польськ.) – не люблю Русь

Nie można chcieć ucałować kogoś w twarz, gdy on ci prezentuje odwrotną stronę medalu (польськ.) – Не можна бажати поцілувати когось в лице, коли він показує зворотній бік медалі

nie pozwalam (польськ.) – не дозволяю (вето)

Nihil innovetur nisi quod traditum est (лат.) – Немає нічого нового, крім того, що в переданні (вислів Папи Римського Стефана I)

«**Noc Listopadowa**» (польськ.) – «Листопадова ніч»

nomina sunt odiosa (лат.) – імена ненависні; не будемо називати імен (при закиді або осудженні не слід називати імен осіб, проти яких вони спрямовані)

non possumus (лат.) – ми не можемо (вислів із «Діянь апостольських» (4, 20), вжитий Папою Климентом VII як відповідь на грізну вимогу короля Генриха VIII розлучити його з дружиною Катериною. Відтоді цей вислів став формулою відмови Папського престолу задовольняти вимоги світської влади)

novum (лат.) – нове, свіже явище

«**Nowa Reforma**» (польськ.) – «Нова реформа»

Nur wo die Gräber sind, gibt es Auferstehungen (нім.) – Воскресають тільки там, де є могили

o niepodległość, calość i wolność ojczyzny (польськ.) – про незалежність, цілість і свободу вітчизни

«**Ogniem i mieczem**» (польськ.) – «Вогнем і мечем»

ohne Furcht und Tadel (нім.) – без страху і докору

ojczyzna (польськ.) – вітчизна, батьківщина

Oliver Cromwell. Sa correspondance. Ses discours (франц.) – Олівер Кромвел. Його листування. Його промови

Ortega y Gasset, José. Der Aufstand der Massen (нім.) – *Ортега-і-Гассет, Хосе*. Повстання мас

Ortega y Gasset, José. Die Aufgabe unserer Zeit (нім.) – *Ортега-і-Гассет, Хосе*. Завдання нашого часу

Ouchy (нім.) – Вуха, комуна, порт і популярний курорт, розташований на південь від міста Лозанна в Швейцарії, на краю озера Леман (Женевське озеро)

outflows (англ.) – люди, що перебувають поза законом

outsider (англ.) – стороння людина; невихована людина; аутсайдер

«**Oxford Pamphlets**» (англ.) – «Оксфордські памфлети»

padam do nóg (польськ.) – *букв.* падаю до ніг; низько кланяюсь

państwa praworządne (польськ.) – правової держави

par excellence (франц.) – переважно, особливо

paraître (франц.) – здаватися

Pareto, Vilfredo. Traité de Sociologie Générale (франц.) – *Парето, Вільфредо*. Трактаат із загальної соціології

pars pro toto (лат.) – частина замість цілого

partout ou il y a désir, il y a danger (франц.) – скрізь, де є бажання, є ризик

passion de dominer (франц.) – пристрасть до домінування

patres patriae (лат.) – батьки вітчизни

patria (лат.) – країна, вітчизна

pax britannica (лат.) – британський світ

pereat (лат.) – хай згине

Pflichtgefühl (нім.) – почуття обов'язку

«**Philosophie der Geschichte**» (нім.) – «Філософія історії»

Pierrefeue, Jean de. L'Anti-Plutarque (франц.) – *П'єрфо, Жан де*. Анти-Плутарх

«**Pitti**» (італ.) – «Палаццо Пітті», найбільший з нині існуючих флорентійських палаццо, в якому розміщений найбільший музейний комплекс Флоренції

- pium desiderium** (лат.) – благочестиве бажання
«**Placówka**» (польськ.) – «Форпост», «Застава»
«**Poetica**» (лат., від грецьк. ποιητική) – «Поетика»
pokrok (чеськ.) – поступ
pollice verso (лат.) – опутивши долу великий палець – жест глядачів у римському цирку з вимогою добити переможеного гладіятора
«**Polnische Metamorphose**» (нім.) – «Польські метаморфози»
pontifex maximus (італ.) – первосвященик
Popolari (італ.) – італійська дрібнобуржуазна партія перших десятиліть ХХ ст.
posséder sans acquérir (франц.) – без того, щоб придбати
post factum (лат.) – після вчиненого; після того, як уже щось сталося, відбулося
postęp (польськ.) – поступ
potential de guerre (франц.) – потенціал війни
pozostal już tylko wymiar czwarty (польськ.) – залишився тільки четвертий вимір
prayer book (англ.) – молитовник
«**Prinse de L'Ukraine**» (франц.) – «Володар України»
pro (лат.) – за; *pro et contra* – за і проти
pro domo sua (лат.) – букв. «для власного дому»; на захист себе, про себе
pro rem publicam (лат.) – для справи народу, для держави
protectorum gratia (лат.) – захищений благодаттю
Protzenhaftigkeit (нім.) – пихатість, чванливість, хвалькуватість
«**Przegląd Krajowy**» (польськ.) – «Крайовий огляд»
«**Przeglądzie Socjal. Dem**» (польськ. «*Przegląd socjaldemokratyczny*») – «Соціал-демократичний огляд»
Przy Tobie, Panie, stoimy i stać chcemy (польськ.) – При Тобі, Пане, стоїмо і стояти хочемо
przydomek (польськ.) – прізвисько, яке вирізняє осіб з якоїсь гілки, лінії роду
purgatorium (лат.) – чистилище
- quasi** (лат.) – ніби, майже, немовби
quod volumus, facile credimus (лат.) – якщо хочемо – легко віримо
- rancune** (франц.) – невдоволення, злопам'ятство, злоба
Rawita-Gawroński, Franciszek. Pan Hetman Mazepa (польськ.) – *Равіта-Гавроньські, Францишек. Пан гетьман Мазепа*
- «**Reden an die deutsche Nation**» (нім.) – «Промови до німецького народу»
Relation de Bataille de Poltawa / Adlerfeld, Gjustavus]. Historie militaire de Charles XII (франц.) – Опис полтавської битви / *Адлерфельд, Густавус*. Мілітарна історія Карла XII
«**Republique française – l'Empereur Napoléone**» (франц.) – «Французька Республіка – Імператор Наполеон»
res publica (лат.) – справа суспільна, всенародна
restitutio in integrum (лат.) – відновлення первісного правового положення
risum teneatis, amici (лат.) – утримайтеся від сміху, друзі
«**Ritter**» (нім.) – «Лицар»
«**Róża**» (польськ.) – «Рожа»
rusin (нім.) – русин, історична назва українців до ХVІІІ, а на західних землях України – майже до середини ХХ століття
ruski ksiądz (польськ.) – руський (український) священик
«**Russian Review**» (англ.) – «Російський огляд»

sacerdotium (лат.) – священство

sacro egoismo (італ.) – священний егоїзм

«**Saint Joan, a Chronichl play**» (англ.) – «Свята Жанна, хронікальна п'еса»

salto martal (італ.) – смертельний стрибок

salus et decus populi suprema lex esto (лат.) – порятунок і слава народу – найвищий закон

sam nie zdaje sobie sprawy z tego, co w jasnowidzeniu ujrzy (польск.) – сам не усвідомлює того, що побачить у ясновидінні

«**sancta simplicita**» (лат.) – «свята простота»

sans requete de moi et sans révélation (франц.) – без прохання від мене і без одкровень

«**sauve, qui peut**» (франц.) – рятуйся, хто може;

sauve-qui-peut (франц.) – безладна втеча, паніка

sauver la face (франц.) – зберегти лице; не втратити гідність

savoir vivre (франц.) – уміння жити, життєва мудрість; етикет

Schlund, E[rhard]. Katholizismus und Vaterland (нім.) – Шлюнд, Ергард. Католицизм і вітчизна

Schurmann, J[acob]. Eine Karikatur des Amerikanismus // «Deutsche Allgemeine Zeitung» (нім.) – Шурманн, Якоб. Карикатура американізму // «Німецький загальний часопис»

seelisches Schürzlüften (нім.) – букв. душевне підняття фартушка

self-supporting (англ.) – самостійний, незалежний; який сам заробляє собі на життя

sentire cum ecclesia (лат.) – відчувати і розуміти Церкву

sic volo (лат.) – (я) так хочу

Sir Galahad. Idiotenführer durch die russische Literatur (нім.) – Сер Галагад. Путівник по російській літературі для недоумкуватих

sit venia verbi (лат.) – так би мовити

«**Slowo Polskie**» (польськ.) – «Польське слово»

słowo się rzekło, kobyła u płota (польськ.) – слово сказано, кобила при плоті

«**Śnieg**» (польськ.) – «Сніг»

soll (нім.) – повинен

«**Sonderstellung Galiziens**» (нім.) – «Особливе становище Галичини»

Sorel, G[eorges]. Réflexions sur la violence (франц.) – Сорель, Жорж. Роздуми про насильство

spasmodic (лат.) – спазматичний

species hybrica (лат.) – види покручів (бастардів)

«**species**» (англ.) – вид; порода; різновид; клас

Spengler, O[swald]. Jahre der Entscheidung (нім.) – Шпенглер, Освальд. Роки рішень

status quo (від лат. *status quo ante bellum* – становище перед війною) – становище, що існувало або існує в якийсь визначений момент

stultorum infinitus est numerus (лат.) – кількість дурнів незліченна

sui generis (лат.) – у своєму роді

szlachcic na zagrodzie (польськ.) – шляхтич у дворі

«**Tag**» (нім.) – «День»

tailleur (франц.) – кравець

tailor (англ.) – кравець

talalajstwo (польськ.) – набрід, потолоч, мотлох

terminus technicus (лат.) – технічний термін

the rights of the smaller nationalities of Europe (англ.) – права менших національностей Європи

Timeo Danaos et dona ferentes (грецьк.) – Боюся данайців (греків), навіть коли вони дари приносять (вислів з «Іліади» Гомера)

transgressions d'uniformité (франц.) – порушення однорідності

«Trois drames de l'histoire de Russie» (франц.) – «Три драми з історії Росії»

«Trójjedyna Ruś» (польськ.) – «Триєдина Русь»

trójwymiarowe państwo polskie (польськ.) – тривимірна польська держава

trójwymiarowe państwo sowieckie (польськ.) – тривимірна советська держава

trójwymiarowych (польськ.) – тривимірних

trójwymiarowym państwem (польськ.) – тривимірною державою

u nas jak kto chce (польськ.) – у нас як хто хоче

un beau discours a parfois change mon opinion, mais jamais mon vote (франц.) – часом гарні слова змінювали мій погляд, але не мій голос (рішення шляхом голосування)

un jour (франц.) – одного разу

Unamuno, Miguel. Die Agonie des Christentums (нім.) – *Унамуно, Мігель де*. Агонія християнства

unarodowienie (польськ.) – націоналізація

uparty rusin (польськ.) – упертий русин

urbi et orbi (лат.) – місту (Римові) і світові; цілому світові

usque ad mortem (лат.) – аж до смерти

ultra potentia nobilior (лат.) – яка з двох сил шляхетніша

va tout (франц.) – ціла ставка (у грі в карти); цілком

Valois, Georges]. L'homme qui vient (франц.) – *Валуа, Жорж*. Людина, яка приходить

Varietè-Vorstellung (нім.) – вар'єте-вистава

Verkehrstockung (нім.) – затримка руху, корок

Vevey (франц.) – Ве́ве, місто-курорт у Швейцарії, на північному березі Женевського озера, недалеко від Лозанни; одна з перлин швейцарської Рів'єри

vi (лат.) – у змозі

via (франц.) – через

«**Vie Parisienne**» (франц.) – «La Vie Парижанка», один із найвідоміших французьких еротичних журналів (*la vie* – життя; побут, спосіб життя; життєпис)

Vilfredo, Pareto. Traite de Sociologie generate (франц.) – *Парето, Вільфредо*. Трактат із загальної соціології

vis maior (лат.) – більшу за силу (життя)

Vornehmheit (нім.) – знатність; аристократизм; вишуканість (манер); шляхетність

«**vulgus**» (лат.) – простий люд, натовп, юрба, мотлох

Waldeck-Rousseau (франц.) – Вальдек-Руссо, П'єр, французький державний діяч, прем'єр-міністр Франції (1899–1902)

Wallin, J[ohan] P[eter]. Carl de Tolfte (швед.) – *Валлін, Йоган Петер*. Карл Дванадцятий **wdzięki** (польськ.) – чари

Wells, H[erbert] G[eorge]. Die Grundlagen der Weltgeschichte (нім.) – *Веллс, Герберт Джордж*. Основи світової історії

who gives proof of moral independence and courage (англ.) – хто дає доказ моральної незалежності і мужності

«**wie ein Mann zum Mann**» (нім.) – як чоловік до чоловіка

Wiener Mode (нім.) – віденська мода

Will England last the century? By Calchas // «Forthightly Review» (англ.) – Чи буде Англія до кінця століття? За *Калхасом* // «Двотижневий огляд»

«**Wille zur Macht**» (нім.) – «Воля до влади»

Wilson, W[łodrow]. The new Freedom (англ.) – *Вілсон, Вудро*. Нова свобода

wioska (польськ.) – сільце

właściciel dóbr (польськ.) – власник маєтків

Young men christian associations (YMCA) (англ.) – Молодіжні християнські асоціації

za naszą i waszą wolność (польськ.) – за нашу і вашу свободу

Zalewski, Bohdan. Dumka Mazepy (польськ.) – *Залевський, Богдан*. Думка Мазепи

zauberlos (нім.) – позбавлений зачарування, відчуття чарівності

«**Ziemi obiecanej**» (польськ.) – «Землі обітованої»

ziemi (польськ.) – землі

zoon politicon (грецьк. ζῷον πολιτικόν) – тварина політична (суспільна)

Zugkraft (нім.) – притягальна сила, принадливість

zum Fenster hinaus (нім.) – з вікна

«**Związek włościański**» (польськ.) – «Селянський союз»

Zwischending (нім.) – проміжна річ, міжріч

Уклав Ярослав Радеввич-Винницький

КОМЕНТАРІ

Модерне москвофільство

Текст подається за першодруком: Донцов Д. Модерне москвофільство. – К., 1913.

Історія розвитку української державної ідеї

Текст подається за виданням: Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К. : Просвіта, 1991.

Перше видання праці: Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – Вінниця: Просвіта, 1917.

Похід Карла XII на Україну

Текст подається за публікацією: Шляхи. – 1917. – Ч. 9–10.

У примітці до статті зазначалося, що вона є перекладом німецькомовної брошури Д. Донцова «Karls XII Feldzug nach der Ukraine», яка вийшла у Відні 1916 р.

У 1918 р. ця праця була перевидана в Києві окремою брошурою.

Мазепа і мазепинство

Текст подається за першодруком: Донцов Д. Мазепа й мазепинство – Черкаси: Сіяч, 1918.

Культура примітивізму

Текст подається за першодруком: Донцов Д. Культура примітивізму. (Головні підстави російської культури). – Черкаси: Сіяч, 1919.

Праця є розширеним варіантом статті автора «Культура розкладу». – Шляхи. – 1917. – Ч. 1–2.

Шевченко і патріоти

Текст подається за першодруком: Наш голос. – 1911. – Ч. 5.

Підпис автора: Д. Д.

Національні гермафродити

Текст подається за першодруком: Наш голос. – 1911. – Ч. 9–10.

Підпис автора: Дм. Д.

Pro domo sua

Текст подається за першодруком: Дзвін. – 1913. – Ч. 7–8.

В. Коряк. До брами. [Рецензія]

Текст подається за першодруком: Дзвін. – 1913. – Ч. 7–8.

Підпис автора: Д. Д.

Справа Унії

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1916. – Ч. 5.

Нарід-бастард

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1917. – Ч. 1–3.

«Нарід-бастард»

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1917. – Ч. 4.

«Божки». (З приводу нового роману В. Винниченка)

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1917. – Ч. 4.

Підпис автора: Devius.

Міщанин–шляхтич. (Причинок до національної психології)

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1922. – Кн. 6.

В оригіналі: «Шляхтич міщанином». Підпис автора: Д. Д.

Осінні рефлексії

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1922. – Кн. 8.

Підпис автора: О. В.

Церква і націоналізм

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1924. – Кн. 5.

Підпис автора: Д. Д.

«Той перший». (Пам'яті Петра Великого)

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1925. – Кн. 3.

Три роки відновленого «Л.-Н. Вістника»

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1925. – Кн. 7–8.

Підпис автора: Д. Д.

Sir Galahad. Idiotenführer durch die russische Literatur. [Рецензія]

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1925. – Кн. 7–8.

Шевченкові роковини

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1927. – Кн. 5.

Микола Мак'явеллі

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1927. – Кн. 10.

Жовтень і май

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1927. – Кн. 6 і 7.

Підпис автора: Д. Д.

Мазепинський мир

Текст подається за першодруком: Червона калина. Історичний календар-альманах на 1928 р. – Львів, 1927.

Сансара

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн. 2–3.

У путях фрази

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн. 6.

Підпис автора: Д. Д.

Патрія чи Еклезія?

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн. 10.

Підпис автора: Д. Д.

За землю і море

Текст подається за першодруком: Червона калина. Історичний календар-альманах на 1929 р. – Львів, 1929.

До міст!

Текст подається за першодруком: Червона калина. Історичний календар-альманах на 1930 р. – Львів, 1929.

Дух американізму

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1929. – Кн. 4.

Жанна д'Арк. (Історія і легенда)

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1929. – Кн. 6.

Цісарський розтин

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1929. – Кн. 11.

Підпис автора: О. В.

Що таке «українізація» України? (Трохи соціології)

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1929. – Кн. 12.

Його милість Іван Мазепа, гетьман

Текст подається за першодруком: Вісник. – 1933. – Кн. 1.

Підпис автора: Д. Д.

«Згода в сімействі»

Текст подається за першодруком: Вісник. – 1936. – Кн. 7/8.

Есей згодом увійшов до збірки «Клич доби» (1968) під назвою «Philosophia militans».

Новий Папа

Текст подається за першодруком: Вісник. – 1939. – Кн. 4.

Підпис автора: Р. О.

1709–1939. (Пам'яті мазепинців)

Текст подається за першодруком: Вісник. – 1939. – Кн. 7/8.

Підпис автора: Д. Д.

Олег Баган

Зміст

<i>О. Баган. В обороні української цивілізації</i>	5
--	---

Окремі книжки

Модерне москвофільство	17
Історія розвитку української державної ідеї.....	31
Похід Карла XII на Україну	65
Мазепа і мазепинство	79
Культура примітивізму. (Головні підстави російської культури)	95

Статті й есеї

Шевченко і патріоти	116
Національні гермафродити	120
Pro domo sua	127
В. Коряк. До брами. [Рецензія].....	131
Справа Унії.....	132
Нарід-бастард	139
«Нарід-бастард»	147
«Божки». (З приводу нового роману В. Винниченка)	150
Міщанин-шляхтич. (Причинок до національної психології).....	155
Осінні рефлексії	163
Церква і націоналізм	166
«Той перший». (Пам'яті Петра Великого).....	172
Три роки відновленого «Л.-Н. Вістника»	177
Sir Galahad. Idiotenführer durch die russische Literatur. [Рецензія].....	183
Шевченкові роковини. (Варіант).....	186
Жовтень і май	192
Микола Мак'явеллі. (1527–1927)	213
Мазепинський мир	225
Сансара.....	230
У путах фрази	248
Патрія чи Еклезія?.....	256
За землю і море	266
До міст!	270
Дух американізму	275
Жанна д'Арк. (Історія і легенда)	286
Цісарський розтин.....	295
Що таке «українізація» України? (Трохи соціології)	298
Його милість Іван Мазепа, гетьман.....	309
«Згода в сімействі»	311
Новий Папа.....	327
1709–1939. (Пам'яті мазепинців).....	329
Пояснення рідковживаних слів та переклад іншомовних слів, висловів, фрагментів тексту.....	334
Коментарі.....	359

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

Донцов Дмитро

ВИБРАНІ ТВОРИ

У десяти томах

Том 2

Культурологічна та історіософська есеїстика
(1911–1939 рр.)

Відповідальний редактор і упорядник
Олег Баган

Літературний редактор
Ярослав Радевич-Винницький

**Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК № 1695 від 18.02.2004 р.**

ВФ «Відродження» заснована 21 листопада 1991 р.
Петром та Олександром Бобиками, Василем Іванишином

Головний редактор *Ярослав Радевич-Винницький*
Директор фірми *Ігор Бабик*
Заступник директора *Володимир Гнатик*
Головний бухгалтер *Надія Волянська*
Верстка *Галина Бабик*
Коректори *Наталя Мусійчук, Ольга Грица*

Підписано до друку 20.02.2012. Формат 70x108¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Гарнітура Times New Roman. Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 31,85. Обл.-вид. арк. 28,35.
Наклад 1000 прим.

Видавнича фірма «Відродження»
82100, м. Дрогобич, вул. Т. Шевченка, 2.
Тел.: (03244) 2-17-94, 3-72-93.
79049, м. Львів-49, аб/с 10480.
Тел./факс: (032) 240-59-39.
www.vidrodzhenia.org.ua

Друкарня «Майстер книг»
03067, м. Київ, вул. Виборзька 84.
Тел. (044) 353-25-14.
info@masterknyg.com.ua

Донцов Дмитро

Д67 Вибрані твори [Текст]: у 10 т. / Редкол.: О. Баган (відп. ред.) [і ин.]; літ. ред. Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2011– .

ISBN 978-966-538-236-2

Т. 2: Культурологічна та історіософська есеїстика (1911–1939 рр.) / Упоряд., передм., комент. О. Баган. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2012. – 364 с.

ISBN 978-966-538-238-6

Другий том вибраних творів Д. Донцова становлять статті й есеї на культурологічні та історіософські теми за 1911–1939 рр. Цей період охоплює три етапи світоглядної еволюції автора від соціал-демократизму через консерватизм до вольового націоналізму, тому у творах відбиті різні його зацікавлення, цінності і способи трактування історії, політики й культури.

Окрім етапних брошур – «Модерне москвофільство» (1913), «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Похід Карла XII на Україну» (1918), «Мазепа і мазепинство» (1918), «Культура примітивізму» (1919), – до книги ввійшли твори, що друкувалися у журналах «Наш голос» (Львів), «Дзвін» (Київ), «Шляхи» (Львів), «Червона калина» (Львів), «Літературно-науковий вісник» і «Вісник» (обидва – Львів). Усі праці, крім студії «Історія розвитку української державної ідеї», передруковуються вперше. Переважна частина з них належить до пікового, «вісниківського» – 1922–1939 рр., періоду творчості Д. Донцова.

Особливості мови і стилю автора узгоджені з нормами сучасного українського мовлення й орфографії, водночас збережено окремі – питомо національні, ідіоетнічні – риси незросійщеного українського правопису.

Видання рекомендується культурологам і філософам, історикам та етнологам, політикам і політологам, дослідникам і прихильникам української національної ідеї.

УДК 32-027.21(081)

ББК 66.0я44